

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

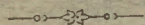
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ-ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵՐԱԹԵՆՆ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XII Գ Ի Ր Ք

1904

ԹԻՓԼԻՍ

ԱՐԱԿԱՏԻՊ Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ

1905

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ
Кавказа.

Изданіе Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.
Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 5 р.
Подписка принимается въ канцеляріи Общества
(Москва, Политехнический Музей, на Любанской пло-
щади).

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE

in-8° mensuel Paris

Abonnement. France 12 fr. Union postale 13 fr.
Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPO- LOGIE DE PARIS.

13 année, 1904

Abonnement. France et Etranger, 10 fr. Le Numero 1 fr.

REVUE DES

TRADITIONS POPULAIRES

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.
Adresse M. P. Sébillot, 80 Boul. Saint—Marsel. Paris.

ZEITSCHRIFT FÜR ETHNOLOGIE

Preis 23 mark.

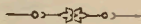
Adresse. Bureau der Gesellschaft Sw. Königgrätzer-
tsresse. 120 im Kgl Museum für Völkerkunde. Berlin.

Հ Ա Ն Դ Է Մ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԲԱՆԿ

XII 9 1 2

1904

thϕZhU

ԱՐԱԳԱՏԻՊ Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ

1905

Дозволено цензурою 1905 года. 9 Марта, Тифлисъ,

49.02 49093534

114585

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

1900 թ. 21 հոկտեմբերի մենք ստորագրեալներս կազմեցինք այս պայմանագիրը հիմնելու մի ընկերութիւն «ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ-ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ» անունով և հետեւեալ պայմաններով.

1. Ընկերութեան նպատակն է հրատարակել ինչպէս Երուանդ Լալայեանի մինչև այժմ հրատարակած «Ազգագրական Հանդէսը» և ուրիշ պարբերական հրատարակութիւններ, այնպէս և տպագրել գրքեր, գրքոյկներ, քարտէզներ և այլն առաւելապէս հայերէն լեզուով: (Առ. օր. 4 հ, 65 յօդ.):

ա. Ծանօթ. եթէ որ Ազգագրական Հանդիսի խմբագիր-հրատարակիչ Երուանդ Լալայեանը չկամենայ շարունակել իւր հրատարակութիւնը այս ընկերութեան ներկայ պայմանագրի պայմանների սահմանում, նրան իրաւունք է տրւում վերցնելու Ընկերութիւնից այժմ նրան պատկանող Ազգագրական Հանդիսի հրատարակութիւնն ու խմբագրութիւնը և այս դէպքում Ընկերութեան գործունէութիւնը տարածւում է այս պայմանագրի առաջի յօդուածում յիշուած գործերի վրայ:

բ. Ծանօթ. Իւր նպատակներին հասնելու և իւր գործունէութիւնը ընդլայնելու համար Ընկերութիւնը կարող է պատշաճաւոր թոյլտւութեամբ բանալ գրավաճառանոցներ, տպարաններ, վիճագրասաներ, կազմարաններ և այլն:

2. Ընկերութեան հիմնական զբաղմաւորութիւնը կազմում է այս պայմանագիրը ստորագրող ընկերութեան անդամների յիշակաւն ընդհանուր բաժնեգներին:

ա. Ծանօթ. Բաժնեգինը կարելի է մաս մաս վճարել այսպէս. Ընկերութեան անդամ ընդունուելուց յետոյ առաջին երեք ամսում վճարում են առնուազը տասական ընդհանուր, իսկ մնացած քսան ընդհանուր հետեւեալ ինն ամիսների ընթացքում. հակառակ դէպքում անդամ գրուողը մերժւում է, և նրա վճարած զբաղմը աւելացնւում է Ընկերութեան հիմնական զբաղմաւորութիւն. մաս մաս վճարած զբաղմների համար անդորրագրեր են տրւում Ընկերութեան նախագահի կամ նրա օրինաւոր փոխանորդի ստորագրութեամբ:

բ. Ծանօթ. Չորս հոգի իմիասին կարող են մի բաժին վերցնել և այս դէպքում երեքը մինին հաւատարմութեամբ են տալիս և սա մասնակցում է ընդհանուր ժողովին մի ձայն ունենալու իրաւունքով:

3. Ընկերութեան իւրաքանչիւր բաժնետէրը Առ. Օրս. 85. յօդ. համաձայն պատասխանատու է միայն իւր վճարած բաժնեգներով:

4. Նոր անդամների ընդունելութիւնը կատարւում է Ընկերութեան անդամների ընդհանուր ժողովում գաղտնի քուէարկութեամբ և ամէն մի անձ, որ գրաւոր կերպով ցանկութիւն է յայտնել Ընկերութեան անդամ դառնալու, ընդունուել է և վերցրել յիշուած ընդհանուր բաժին, դառնում է Ընկերութեան համագոր անդամ, թէև չէ ստորագրել այս պայմանագիրը և պարտաւոր է ենթարկուել այս պայմանագրին:

Ծանօթ.—Ընդհանուր ժողովը կարող է լիազօրութիւն տալ նախագահին, ընդհանուր ժողովից ընտրուած մի առանձին մասնաժողովի հետ ընդունել անդամներ քուէարկութեամբ:

5. Ընկերութեան բոլոր գործերի կառավարութիւնը և վերահսկողութիւնը յանձնուում է Երուանդ Աղէքսանդրեան Լալայեանցին մինչև Ընկերութեան բոլոր անդամների առաջին ընդհանուր ժողովը, երբ կընտրուի Ընկերութեան նախագահ և նրա փոխանորդ:

6. Ընդհանուր ժողովի թոյլտուութեամբ բաժինը կարելի է ուրիշ անձի յանձնել, փոխանցելի ստորագրութեամբ և Ընկերութեան կնքի գրոշմամբ: Բաժնետիրոջ մահուամբ բաժինն անցնում է նրա օրինակոր ժառանգին:

7. Բաժինը կորցնողը պարտաւոր է գրաւոր կերպով յայտնել այդ մասին Ընկերութեան նախագահին, միանգամայն նշանակելով կորցրած բաժնի համարը: Նախագահը նրա հաշւով կըյայտարարէ այդ մասին և եթէ յայտարարուելու օրից երկու ամսուայ ընթացքում չի գտնուիլ կորցրած բաժինը, կըտրուի նորը, կորցրածի փոխարէն տրուած լինելու մակագրութեամբ:

8. Բաժնետէրը ժողովներում մի ձայն ունի իւր սեփական բաժնով և մինը Ընկերութեան անդամի հաւատարմութիւթով: Հաւատարմութիւթը չի կարելի տալ Ընկերութեան ոչ անդամին: Երկու և աւելի բաժնիների տէրը երկու ձայն ունի իւր բաժիններով և մի հաւատարմութիւթով:

Ծանօթ. Իրենց բաժնեգները լիովին չըհատուցանողները չեն կարող ձայն ունենալ:

9. Ընկերութեան գործերի կառավարութիւնը բաժանուում է երկու մասի. նախ վարչական և երկրորդ՝ խմբագրական:

ա) Վարչականը վարում է նախագահը: Անդամների ընդհանուր ժողովը ընտրում է իւր միջից երեք տարով նախագահ, գանձապահ՝ դրամական գումարները և հաշիւները պահելու, և քարտուղար՝ գրութիւնները վարելու և պահելու, նաև սրանց փոխանորդներ:

բ) Խմբագրականը ընտրում է տպագրութեան յարմար գրական և գեղարուեստական երկերը և ուղղում է նրանց: Խմբագրական մասնաժողովը բաղկանում է Ալզազրական Հանդիսի խմբագիր Երուանդ Լալայեանցից ընդ միշտ և Ընկերութեան Թիֆլիսաբնակ վեց անդամներից, որոնց ընտրում է բաժնետէրերի ընդհանուր ժողովը զազմանի քուէարկութեամբ երեք տարի ժամանակով:

Ծանօթ. Խմբագրական մասնաժողովի պատահմամբ հեռացած անդամներին փոխարինելու համար բաժնետէրերի ընդհանուր ժողովում ընտրւում են երեք փոխանորդներ: Փոխանորդների ծառայութեան ժամանակամիջոցը համապատասխանում է խմբագրական մասնաժողովի հեռացած անդամների ծառայութեան մնացած ժամանակամիջոցին:

10) Ընդհանուր ժողովի համաձայնութեամբ ու հաճութեամբ նախագահին իրաւունք է տրւում Ընկերութեան անունից պայմաններ կապել, պայմանագրեր կազմել, ապահովելով դրանց տուգանքներ նշանակելով, Ընկերութեան կայքը կապալով տալ, վարկային հիմնարկութիւնների մէջ անդամակցիլ Ընկերութեան անունով, ընդունել մուրհակներ գեղջելու և գեղջել, փոխ առնել, մուրհակներ տալ, ստանալ չեղերով Ընկերութեան անունով վարկային հիմնարկութիւնների մէջ զրուած փողերը. նախագահին իրաւունք է տրւում առանց ընդհանուր ժողովի առանձին հաւանութեան կամ թոյլտուութեան ստանալ Ընկերութեան հասանելի գումարներն ու դրամները, ինչպէս և փոստից դրամական, ծրարային, հասարակ և ապահովուած թղթակցութիւնները: Նախագահը իրաւունք ունի պաշտպանել Ընկերութեան շահերը կառավարութեան և դատարանի առաջ, յարաբերութեան մէջ մտնիլ Ընկերութեան գործերի վերաբերութեամբ կառավարչական և մասնաւոր հիմնարկութիւնների և բոլոր վարչութիւնների պաշտօնակատար անձերի հետ, ստանալ և ներկայացնել պատճէններ, վաւերաթղթեր, խնդիրներ և գանգատներ, ինչպէս և տալ ուր կամ ում իւր հայեցողութեամբ հարկաւոր է համա-

րում թղթեր, ինչպէս և Ընկերութեան գործերի վերաբերութեամբ տալ ուրիշ անձերի լիազօրութիւն: Ընդհանրապէս՝ նրան իրաւունք է տրւում կատարել այն բոլոր գործողութիւնները, որ այս Ընկերութեան նպատակը պահանջում է. իսկ Ընկերութեան առանձին գործողութիւնների համար նախագահը հաւատարմաթուղթ է տալիս մի կամ մի քանի ընկերների կամ կողմնակի անձանց. նրանից է նաև կախուած ծառայող անձանց վարձելը, վարձատրելը, տուգանքի ենթարկելն ու արձակելը: Նախագահը հետևում է, որ Ընկերութեան պայմանագիրը, ընդհանուր ժողովների որոշումները, և առհասարակ Ընկերութեան գործերը կանոնաւոր և ճիշտ կերպով կատարուին:

11) Գանձապահը, որ ընտրւում է նախագահին օգնելու, պահում է Ընկերութեան դրամական գումարները և հաշիւները: Նա ընդունում է բոլոր դրամական վճարները և ծախսում է նախագահի առաջարկով և օրդերով: Նա է կազմում տարեկան մանրամասն տեղեկագիր գանձարանի և հաշիւների դրութեան մասին:

Ծանօթ. Ընկերութեան գանձապահը Ընկերութեան գումարներն ու մուտքերն ընթացիկ հաշուով դնում է տեղական բանկերից մինում: Այս գումարները ծախսելու համար յետ վերցնելիս հարկաւոր է նախագահի և գանձապահի ստորագրութիւնը:

12) Ընկերութեան քարտուղարը կազմում է ընդհանուր ժողովների նիստերի, մասնաժողովների արձանագրութիւնների և առհասարակ դիւանական գրութիւնները:

13) Հաշիւներն ու գրքերը վերաստուգելու համար ընդհանուր ժողովում ընտրւում է երեք տարով Վերաստուգող Մասնաժողով, երեք անգամներից բաղկացած:

14) Ընկերութեան ընդհանուր ժողովը հրաւիրւում է տարեկան մի անգամ, մայիս ամսի վերջից ոչ ուշ: Նա կարող է նաև գումարուիլ արտակարգ կերպով 1) բաժնետէրերի ընդհանուր թուի $\frac{1}{10}$ -ի, 2) Ընկերութեան և նախագահի և 3) Վերաստուգող Մասնաժողովի գրաւոր պահանջմամբ: Բաժնետէրերի և Վերաստուգող Մասնաժողովի այսպիսի պահանջը նախագահը կատարում է այդ մասին յայտնելուց մի ամսից ոչ ուշ: Ամեն մի ընդհանուր ժողովի, տեղի և ժամանակի, ինչպէս և պարապման նիւթերի մասին նախագահը յայտնում է բոլոր բաժնետէրերին լրագրական յայտարարութիւններով և եթէ կարելի է՝ առանձին ծանուցագրերով ժողովից գոնէ մի շաբաթ առաջ:

15) Որպէս զի Ընկերութեան ընդհանուր ժողովը կայացած համարուի՝ հարկաւոր է, որ Թիֆլիսում բնակւող բոլոր անդամների $\frac{1}{5}$ ներկայ գտնուի: Եթէ պահանջուած թուով անդամներ չեն լինում, ժողովը չի կայանում և նորն է նշանակւում եօթ օրից ոչ ուշ: Այս նոր ժողովը կայացած է և նրա որոշումները պարտաւորեցուցիչ են համարւում, որքան էլ որ անդամներ եկած չըլինէին:

16) Ընկերութեան ընդհանուր ժողովում բոլոր հարցերը վճուում են բոլոր ներկայ եղողների ձայների առաւելութեամբ, բացի այս պայմանագրի տաճիկները կէտից, որ վերաբերում է պահեստի գումարը ծախսելուն, որը փոփոխելու համար պահանջւում է ներկայ եղողների $\frac{2}{3}$ համաձայնութիւնը:

17) Ընկերութեան անդամների ընդհանուր ժողովն ամէն անգամ ընտրում է իւր համար նախագահ, իսկ մինչև այդ՝ նախագահւում է Ընկերութեան նախագահը: Ընդհանուր ժողովների որոշումներն արձանագրւում են և պահւում նախագահի մօտ: Այս արձանագրութիւնները պարտաւորեցուցիչ են բոլոր բաժնետէրերի համար:

18) Տարեկան ընդհանուր ժողովը քննում և հաստատում է անցած տարուայ տեղեկագիրը և եթէ անկանոնութիւններ կամ թիւրիմացութիւններ նկատի, միջոցներ է ձեռք առնում Ընկերութեան շահերը պաշտպանելու: Նա քննում և հաստատում է ընթացիկ տարուայ համար նախահաշիւ, որ ներկայացնում է ընկերութեան նախագահը, իսկ մինչև այդ նախահաշիւ հաստատութիւնը՝ նախագահը առաջնորդւում է նախորդ տարուայ նախահաշուով: Ընդհանուր ժողովը ընտրում է ընկերութեան նախագահ, գանձապահ, քարտուղար, խմբագրական և վերաստուգող մասնաժողովների անդամներ

և սրանց փոխանորդներ, ինչպէս և քննում է միւս, նախապէս յայտարարուած հերթական գործերը:

19) Ընկերութեան բոլոր գործողութիւններից ստացած օգուտի 20% աւելացւում է պահեստի գումարին, որ կարող է գործածուել ամենաձայրայեղ դէպքերում և ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, 10% աւելացւում է հիմնական գումարին, իսկ 70% բաժանւում է բաժնետէրերի մէջ նրանց բաժինների համեմատ:

20) Ընկերութեան գործերի վերջնական ընդհատման միջոցին, բոլոր կայքը ծախւում է և ստացուած դրամը բաժանւում բաժնետէրերի մէջ նրանց վճարների համեմատ: Այս հարցը կարող է որոշուիլ միայն բաժնետէրերի $\frac{2}{3}$ -մասից կազմուած ընդհանուր ժողովում և $\frac{2}{3}$ ձայների առաւելութեամբ:

Ծանոթ. Ընկերութեան անդամները մինչև Ընկերութեան գործերի վերջնական ընդհատումը իրաւունք չունին ոչ մի դէպքում պահանջել՝ որ իրենց բաժնեգները վերադարձնուեն:

21) Ընկերութեան բաժնեգինը լիովին վճարած անդամների $\frac{1}{5}$ -ից կազմուած ընդհանուր ժողովը իրաւունք ունի հարկաւոր դէպքում փոփոխել և լրացնել այս պայմանագիրը, բացի §§ 1 (ծանոթութեամբ) 4, 6, 19 և 20 ծանոթութիւններով *):

*) Այս պայմանագրի բնագիրը հաստատուած է Թիֆլիսի 'Կոստալ' պ. Լեան Մղերբովի մօտ 1908 թուի հոկտեմբերի 21-ին 10614 համարով:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՌՈՒՍՏԱՄ ԶԱԼ. ուսումնասիրութիւն. Գ. Վրդ. Յովսէփեանի	5—39
ԱՌԵԻՍՆԳՄԱՄԲ ԵՒ ԳՆՄԱՄԲ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ. Գ. Սամուէլեանի	40—83
ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ. Գ. Հելոնեանի. Աշուղների մրցումը աշուղական գաղտնի լեզուն 92.	84—94
ԱԼԱՇԿԵՐՏ. Նժդեհեանի. բանաւոր գրականութիւն	95—103
ՓՇՐԱՆՔՆԵՐ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԻՑ Ա. Իսահակեանի	104—108
ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ ԳԱՒԱՌ. Ա. մասն. Գողթն Ե. Հալալեանի. Ազգագրական տեղեկութիւններ՝ Բնակարան 109. Զգեստ և Զարդ 111. Հարսանիք 117. Տղաբերք և կնունք 135. Ընտանեկան կեանք 142. Թաղումն և մեռելոց 143. Նշանաւոր տօներ. Զեռագիրներ	109—174
ԶԱՆԿԵԶՈՒՐԻ ԳԱՒԱՌ. Ե. Հալալեանի Կապան կամ Ղափան. Մելիքութիւններ	175—202
ՀԱՅ ԸՔՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ. Խ. Սամուէլեանի 202—234	
ՇԱՐՈՒՐ-ԴԱՐԱՆԱԳԵԱԶԻ ԳԱՒԱՌ. Ե. Հալալեանի. Ա. մասն. Վայոց ձոր. բնագրութիւն. Պատմական տեսութիւն (Պեղումներ) Քաղաքական մասն. Արփաշայի հովիտ. Հիւսիսային Վայոց ձոր. Հարաւային Վայոց ձոր.	235—293
ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ Հայոց եկեղեցական իրաւունքը աշխ. Մելիք-Թանգեանի. Իրաւաբան:	294—301
Կ. ԵԶԵԱՆ, յիսնամեակի առիթով. Ի. Յարութիւնեան.	301—303
ԱՔԻԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ. Ի. Յարութիւնեան.	304—305
ՍՏԵՓԱՆ-ԶԵԼԻՆՍԿԻ. Երուանդունի:	306—306
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ.	307—308
ԾՐԱԳԻՐ ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ. Կարա-Մուրզայի:	1—32

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

ԵՒ

Երևանեան հասանդի Շարուր-Դարալագեազի և Նախիջևանի
գաւառների քարտէզ:

AZGAGRAKAN HANDESS

(Ethnographie)

Livre XII

SOMMAIRE

Recherches sur l'épopée populaire de Rustam-Zal par G. évê-
que Ovsépián.

Le mariage par capture et par achat chez les arméniens par
Samouélian.

Les bardes populaires arméniens par Lévonian.

Précis de poésie populaire, par Isahakian.

Les arméniens du district de Nakhitchévan, étude ethnogra-
phique par Lalayan.

Contes et légendes relatives aux princes arméniens du district
de Zanguezour par E. Lalayan.

Le culte des ancêtres chez les arméniens par Samouélian.

Le district de Charour-Daralágheuz, notes historiques et to-
pographiques par E. Lalayan.

Bibliographie etc.

Adresse de la Rédaction. E. Lalayan. Tiflis (Caucase).

ՌՈՍՏԱՄ ԶԱԼ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊ

(Մոկաց քարրառով)

ՌՈՍՏԱՄ ԶԱԼԻ ԺԱՂՈՒՄՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԸ

1.

Ազգերի դրացիութիւնից բոլորէ է միշտ նոցա փոխադարձ, հոգեւոր ազդեցութիւնը: Հայերը դրացի լինելով Պարսից՝ ենթադրուել են նոցա քաղաքակրթութեան. զրազաշտական կրօնի հետքերը նկատելի են ոչ միայն հեթանոս հայերի դիցաբանութեան, այլ և քրիստոնէական շրջանի մատենագրութեան մէջ: Պարսից լեզուի և գրականութեան ազդեցութիւնը տեսնում ենք նաեւ միջնադարեան Տաղարաններում: Այս փոխադարձ ազդեցութեան շրջանի մէջ է մտնում և ժողովրդական բանահիւսութիւնը:

Պարսից ազգային գիւցագներգութիւնը սիրելի էր Հայերին դեռ ևս Խորենացու ժամանակներից. պատմութեան նախահայրն ստիպուած էր բաւականութիւն տալ իւր մեկնաւ Սահակ Բագրատունու հետաքրքրութեան՝ առաջին գրքի վերջում բացատրելով Բիւրասոյ Աթգահակի (Չոհակի) առասպելը *): Հայերի ծանօթութիւնը Պարսից առասպելների և գիւցագներգութեան հետ՝ պէտք է բացաւրել երկու դրացի ժողովրդի փոխադարձ, կենդանի յա-

*) Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1881, եր. 95—98.

րաբերութեամբ և միանգամայն անկախ գրաւոր յիշատակարաններէց: Որովհետեւ խորենացին ո՛ր դարու հեղինակ էլ ընդունելու լինինք, աւելի վաղ էր ապրում, քան Ֆիրդուսին, իսկ Զ. և Է. դարերում արդէն զրի առնուած Պարսից առասպելների յիշատակարանների և խորենացու մէջ որեւէ առնչութիւն դժուար է ընդունել: Կարիք չունէր պատմահայրը թագցնել իւր աղբիւրը, մանաւանդ որ նրա և պարսից յիշատակարաններից հասած համապատասխան առասպելի մէջ տարբերութիւն կայ: Մեզ մնում է ընդունել, որ նոքա բերանացի պատմուած էին ժողովրդի մէջ և խորենացին օգտուել է այնպէս, ինչպէս օգտուել է հայոց ժողովրդական առասպելներից:

2.

Արդեօք Հայ ժողովրդի յիշողութիւնից իսպառ անհետացել է Պարսից առասպելների բովանդակութիւնը: Այս հարցին պատասխանելու համար, հարկաւոր է աւելի հիմնաւոր և մասնագիտական ծանօթութիւն Պարսից մատենագրութեան և նոյն իսկ հայ ժողովրդական բանահիւստութեան հետ, քան մենք ունինք: Ո՛րքան բազմաթիւ հէքիաթներ, վէպեր դեռ ևս անծանօթ են մեր բանասէրներին, զրի առնուած չ'լինելու պատճառով. մի քանի տարի առաջ անյայտ էր նոյն իսկ, թէ ժողովրդական հրաշալի վիպական երգեր ունինք, կամ պարսից դիւցազներգութեան այլ և այլ հատուածները տարբեր վարիանտներով և բարբառներով պատմում է մեր ժողովուրդը: Գուցէ նորաներ գիւտեր այս խընդիրը աւելի կ'պարզեն, յամենայն դէպս ուշադրութեան արժանի է և հաւանօրէն հնութեան կնիք է կրում այն հանգամանքը, որ ժողովրդի հասկացողութեամբ Պարսից և Հայոց վէպերի հերոսները ցեղակից են դուրս գալիս: Գրաւոր յիշատակարաններից առնուած աւանդութիւններն ու առասպելները դժուար կ'արժ ժամանակում այն չափով կերպարանափոխ լինէին ժողովրդի յիշողութեան մէջ, որ հերոսների ծագման և հայրենիքի գաղափարներն իսպառ փոխուէին կամ շփոթուէին: Պարսից վէպի հերոսների և մեր Սասմայ ծռերի ցեղակցութեան մասին տեղեկացել էինք դեռ ևս 1890 թուին Ապարանի Թաքարլու գիւղում ազգագրական նպատակով կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ և 1899 թ. «Արարատ»-ի փետրուարի տետրակում մի ծանօթութեան մէջ տեղեկութիւն յայտնել, բայց աւելի մանրամասնութիւններ իմացանք պ. Բազրատ Սալաթեանի «Իրանի հերոս»

ները հայ ժողովրդի մէջ») *) գրքի հրատարակութեամբ: «Բուրգէ» վերնագրով (եր. 24) վիպական հատուածի մէջ Զալը Սասուն քաղաքի թագաւորն է, Դաւիթ Զալի եղբայրը, Բուրգէն Դաւիթի որդին. Բուրգէի հօրեղբայրն է Յովան, որ երբեմն նաև Ձէնով-Յովան (եր. 56) է կոչուում, իսկ Ռոստամը Զալի եղբայրը (եր. 36): Սասման ծոռերի և յատկապէս Ձէնով-Յովանի բարձր ձայնով բողոքող յատկութիւնն ունին նաև պարսիկներից մեզ անցած վէպի հերոսները, Ռոստամ (եր. 37) և Բուրգէ (եր. 38): Զալը և Զմրութ-Ղուշը՝ որ դեր է կատարում ոչ միայն Պարսից վէպի, այլ և մեր հէքիաթների մէջ, երգւում են մեր վէպի հերոսների երգման ձևով. «Խաջն ի գինին, տէր կենդանին» (եր. 37): Այս բոլոր հերոսների հայրենիքը Սասունն է, և նոքա այստեղ ևս, ինչպէս և մեր ազգային վէպի մէջ, օտարների աչքում կոչւում են «Սասման ծոռ» (եր. 25): Մի ուրիշ հատուածի մէջ՝ «Ռոստամի Զալ» վերնագրով, որ պ. Խալաթեանը գրի է առել Ապարանի Զամրութ գիւղում, Ռոստամին իրեն Սասունցի է (եր. 74) անուանում և Կարմիր Դիւից յափշտակած աւարը Սասուն տանում (եր. 76): Այսպիսով տեսնում ենք, որ պարսից վէպի հերոսները հայացած են և ազգակցական նեղ կապերով միացած մեր ազգային վէպի հերոսների հետ, մի երևոյթ, որ ինչպէս վերև յիշեցինք արժանի է խորին ուշադրութեան և գուցէ հնութեամբ միայն կարելի լինի բացատրել:

3.

Փոքր ինչ տարրեր, բայց այլ տեսակէտով դարձեալ մի շատ կարևոր երևոյթ նկատում ենք Ռոստոց ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ, որ իբրև լուսաբանութիւն, հարկ ենք համարում համարում համառօտ կերպով ծանօթացնել ընթերցողներին: Ցեղակից ազգերի մէջ ժողովրդական բանահիւսութեան, յատկապէս վիպական ստեղծագործութիւնների, փոխառութիւնը բացառիկ երևոյթ չէ. գերմանական ցեղերի վէպերը շատ մեծ կապ և նմանութիւն ունին միմեանց հետ: Այդ նմանութիւնը բացատրւում է երեք տեսակէտով. առաջին՝ ցեղակից ազգերի մէջ որոշ տարրեր, մանաւանդ դիցաբանական պատկերներ և կրօնական հաւատալիքներ, ընդհանուր են եղել բոլորի համար դեռ ևս սրանց բաժանումից առաջ և այդ տարրերն արտայայտուած ենք գտնում վէպի մէջ: Երկրորդ՝ նմանութիւնների մի մասը բացատրւում է մարդկային հոգու մտածողութեան և զարգացման օրէնքների միա-

*) Պարիս, 1901 թ.

տեսակութեամբ և երրորդ՝ փոխառութեամբ: Այս երրորդ տեսակին է պատկանում Ռուսաց Երուսլան Լազարեվիչի վէպը, որ ժէ. դարու մի ձեռագրից հրատարակել է Ն. Ի. Կաստամարով Памятники старинной русской литературы հրատարակութեան բ. պըրակում: Սոյն վէպի մի ուրիշ վարիանտ և աւելի պակաս աղճատուած՝ դարձեալ ժէ. դարու ձեռագրից, հրատարակել է Վ. Մ. Ունդուլսկի Летопись Русской Литературы и древности II հատորում, 1851 թ.: Վէպի գլխաւոր հերոսը Уруслаанъ Лазаревичъ-ն է, որ ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ Շահ-Նամէի Րոստամ Զաւ-Զերը. վէպի միւս անուններն էլ համապատասխան են Շահ-Նամէի մէջ յիշուած երկրորդական անուններին: Ուրուսլան գործում է Կիրկոուս Կիրկոդանովից թագաւորի ժամանակ. նրա գլխաւոր թշնամին Դանիլ Բէլիյն է, Ուրուսլանի ձին կոչւում է Արաշ: Ըստ Ստասովի Կիրկոուս Շահ-Նամէի Կաւ-Կաւոսն է, նորա հայրը Կիրկոդան՝ Կաւ-Կորադ, Դանիլ Բէլիյ համապատասխան է Սպիտակ Դեկին, ձին Արաշը Րախշին, իսկ Ուրուսլանը՝ Րուստեմին: Օրեստ Միլեր իւր ընդարձակ աշխատութեան մէջ՝ Илья Муромецъ и Богатырство Киевское, С. Петербургъ, 1869 հր 43—49 մէջ բերելով վերոյիշեալը, որից օգտուում ենք և մենք, աւելացնում է, որ թէև լեզուաբանօրէն Ուրուսլան համապատասխան չէ Ռոստամ անուն, բայց հաւանօրէն խառնուած է թաթարական Արսլան անուն հետ, և հետզհետէ փոփոխուելով՝ Ուրուսլան անունն է յառաջ եկել: Անունների այսպիսի զուգադիպութեան հետ բովանդակութեան աչքի ընկնող նմանութիւնը, պատմուած երբեմն նոյն իսկ նման հետեւողականութեամբ, պարզ ցոյց է տալիս, որ այս վէպը փոխառութիւն է Շահ-Նամէից, չ'նայելով տարրերութիւններ ևս կան:

4.

Այսպիսի մի փոխառութիւն է Շահ-Նամէից նաև մեր գրի առած Ռոստամ-Զաւը. որպէս ապացոյց այստեղ ևս կարող ենք յիշել ոչ միայն անունների և բովանդակութեան, այլ և յաճախ դէպքերի հետեւողականութեան նմանութիւնը: Ի՞նչ ճանապարհներով է Շահ-Նամէի բովանդակութիւնն անցել մեր ժողովրդին, չենք կարող ասել, արդեօք Շահ-Նամէի ընթերցանութեան ժամանակ ժողովուրդն ունկնդիր է եղել, թէ ընթերցողներն իրենք պատմել են ժողովրդին: Չ'գիտենք: Կարող է պատահել նաև, որ Հայերը Քրդերից իւրացրած լինին, քանի որ նրանց մէջ ևս պատմում է այս վէպը քրդերէն լեզուով: Խնդրի լուծումն աւելի

ևս դժուարանում է, երբ յիշենք, որ մեր ժողովրդի մէջ ունինք նոյն վէպի այլ և այլ հատուածներ, որոնք միանգամայն տարբեր են Շահ-Նամէի համապատասխան մասերից ¹⁾։ Ինչպէս և իցէ, ժողովուրդը իւրացնելով Շահ-Նամէի որոշ մասերի բովանդակութիւնն, ինքն հիւսել, մի նոր վէպ է կազմել։ Մեր գրի առած «Ռոստամ-Ջալ» վերնագրով վէպի մէջ պատմուած են միայն Կաւ-Կոբադի, Կաւ-Կաւուսի և Սիւպուշի հատուածները մինչև Կաւ-Խոսրովի թագաւորութեան սկիզբը, բայց շատ տարբեր եղանակով, հիւսուածքներով և կապակցութեամբ, քան Ֆիրդուսու Շահ-Նամէի մէջ։ Այստեղ պակասում են բնականաբար նախ հերոսների ընդարձակ նամակագրութիւններն ու բանախօսութիւնները, որոնք աւելի բանաստեղծի երեակայութեան և ստեղծագործութեան արդիւնք են, քան բուն, ժողովրդական վէպի մասեր։ Փոխառութիւնը կատարուած է միայն էական, բուն վիպական մասերով, յաճախ աղբիւրի պատմածքից տարբեր կազմութեամբ, հայեացքներով և շարայարութեամբ։ Մի հատուած, որ Շահ-Նամէի մէջ ուրիշ կապակցութեան մէջ է պատմուած, այստեղ միացած է բոլորովին այլ պատմութեան կամ հատուածի հետ։ Ուրիշ կերպ էլ սպասել չէինք կարող. ժողովուրդն իւր ստացած նիւթը կրճատել կամ աւելացրել, փոփոխել և դասաւորել է իւր հայեացքների, ճաշակի և գեղարուեստական հակումների համեմատ։ Յիշողութեան շփոթութիւնն էլ անշուշտ իւր դերն է կատարել։

Կարգաւով Ֆիրդուսու Շահ-Նամէն, ընթերցողը նկատում է, որ այդ դիւցազնիւրդութիւնը ներկայ կազմութեամբ, որքան և ժողովրդական իւր ընդարձակ նիւթով և հիմնական գաղափարներով, գեղեցիկութիւն և կենդանութիւն է ստացել բանաստեղծի երեակայութեան և ստեղծագործող տաղանդի շնորհիւ. հերոսների այնպիսի ընդարձակ ատենաբանութիւններ և նամակագրութիւններ, խնջոյքների, երբեմն և բնութեան տեսարանների նկարագրութիւններ, կեանքի անցաւորութեան մասին փիլիսոփայական դատողութիւններ ուրիշ ազգերի բուն ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ չենք գտնում։ Արեւելեան և արեւմտեան ազգերի ժողովրդական վէպերին յատուկ է հօր և որդու մենամարտութեան միջնագէպը, բայց ո՞ր ազգի վէպի մէջ պատմութիւնն այնպիսի զօրեղ ոլորեղական-ճակատագրական բնաւորութիւն է ստանում, ինչպէս Ֆիրդուսու Ջոհրար հատուածի մէջ։ Այն ինչ Ռոստամ-Ջալի մէջ ամենայն ինչ անարուեստ է, պարզ. հէնց այդ պարզութեամբ էլ գեղեցիկ է և ժողովրդական։

¹⁾ Տես մեր վէպի Ե. և Զ. գլուխները և Բ. Խալաթեանի Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ, Պարիս 1901

Ռոստամ-Ջալի նիւթը, թէև փոխառութիւն է Շահ-Նամէից, բայց ժողովուրդը իւրացրել է այն իւր հոգու պահանջներին համապատասխան չափերով և վերարտադրել, հիւսել բուն ժողովրդական, վիպական ձևերով և հայեացքներով: Հայ ժողովրդի երևակայութիւնն ու ստեղծագործող հոգին իւր զրոշմն է կնքել ծագումով օտար այս վէպի վերայ. նա է ստեղծել այն կենդանի, հակիրճ, բայց զօրաւոր արտայատութիւններով վիպական լեզուն, որ հրճուանք կարող է պատճառել ժողովրդական բանահիւսութեան մասին ճաշակ և հասկացողութեան ունեցող ընթերցողին: Լեզուի կենդանութեան, պատկերաւոր արտայատութիւնների, բուն վիպական նկարագրութիւնների և ժողովրդական հայեացքների արտայայտութեան կողմից մեր ազգային բանահիւսութեան գեղեցիկ ստեղծագործութեաններից մէկը պիտի համարել այս վէպը, թէև կմախքն օտարինն է:

5.

Ռոստամ-Ջալի և Շահ-Նամէի համապատասխան մասերի համառօտ բովանդակութեան համեմատութիւնը աւելի կ'պարզէ նոցա մէջ եղած առնչութեան չափը: Ինչպէս յիշեցինք Ռոստամ-Ջալը Շահ-Նամէի ամբողջութեան ամփոփումն չէ. այստեղ պատմուած են միայն Կաւ-Կորադի, Կաւ-Կաւուսի և Սիաւուշի վէպերը մինչև Կաւ-Սոսրովի թագաւորութեան սկիզբը, բայց ոչ համապատասխան բոլոր մասերով. Կաւ-Կաւուսի Մաղանդարան գնալու և Ռոստամի հօթն արկածների մասին ակնարկութիւն անգամ չ'կայ: Այս բոլորի մէջ կեդրոնական անձնաւորութիւնը Ռոստամն է, միւսների անունն ու գործերը յիշուած են, կարծես, միայն հերոսի պատկերն աւելի պայծառացնելու համար, ուստի և իրաւամբ այդ վէպը Ռոստամի անունն է կրում ժողովրդի մէջ: Հէնց այս հանգամանքն ինքնըստինքեան մի շեղումն է Շահ-Նամէից:

Ռոստամ-Ջալի Ա. գլուխը միւս մասերի համեմատութեամբ աւելի մօտ է Շահ-Նամէին, բայց այստեղ ևս նկատուում է այն մեծ տարբերութիւնը, որ ակնարկեցինք նախընթաց պրակի մէջ:

Առաջին գլխի առաջին հատուածի (եր. 3) բովանդակութիւնը Աֆրասիարի և Քաւղըրաթի (Կաւ-Կորադ) մէջ ծագած պատերազմի սկզբնաւորութիւնն է. Քաւղըրաթ յաղթուած, փախել է, երկիրը մնացել է թշնամու ձեռքը: Հէնց այս սկզբնաւորութիւնն արդէն միանգամայն տարբեր է Շահ-Նամէից. Աֆրասիար արշաւել է Իրան այն ժամանակ, երբ մեռել է Իրանի վերջին թագաւորը Զէվ և երկիրը մնացել է անտէր: Կաւ-Կորադ

ըստ Շահ-Նամէի թուրանցոց հետ պատերազմի մէջ է մտնում աւելի յետոյ, երբ Ռոստամ նորան էլլուրս սարից Իրանցոց բանակն է տանում: Ժողովուրդը բանաստեղծական հոտառութեամբ շեղուել է իւր ազբիւրից, հերոսին երկրի ամենագոյգ ժամանակ հանգէս բերելով, որով և առանձին վիպական կենդանութիւն է տուել սկսուածքին:

Ռոստամ-Ջալի Ա. Գլխի երկրորդ պարբերութեան մէջ պատմուած է, թէ ինչպէս Ջալը փորձում է Ռոստամի աղամարդութիւնը և ինչպէս վերջինս իւր համար ձի է ընտրում: Համեմատելով այս հատուածը Շահ-Նամէի համապատասխան մասերի հետ, պարզուած է, թէ ժողովուրդը Շահ-Նամէից փոխ առած նիւթը ճշգրիտ ազատ կերպով նորից ստեղծել և ամբողջութիւն է կազմել: Զրոյցի էական իմաստը երկու տեղն էլ նոյն է և այդ է իսկապէս նոցա մէջ կաած նմանութիւնը, բայց որքան տարբեր կերպով է պատմուած և ձևակերպուած այդ մի նոյն պատմութիւնը երկու երկերի մէջ: Ժողովրդականը շատ պարզ է և նկարագրուած ընդամենը մի քանի տողով, այն ինչ Շահ-Նամէի մէջ երկար ու բարակ պատմուած է, թէ ինչպէս Ջալի մահուանից յետոյ երկիրն անաւեր է մնացել և Ա.Ֆրասիաբ մեծ զօրքով արշաւել է Իրան: Մեծամեծները հաւաքուել են Ջալի շուրջը և հնարք են խնդրում երկրի փրկութեան համար: Ջալը յիշում է իւր երիտասարդական քաջութիւնները, բայց այժմ ծերութեան պատճառով թոյլ է և անզօր թշնամու դէմ մաքառելու: Սակայն մի նորարարը՝ ոսա է բուսել նոյն արամատից և այդ ոսան Ռոստամն է, որ թէև մանուկ, բայց նոճու բարձրութիւն ունի: Խոստանում է որդու համար փղի զօրութիւն ունեցող մի ձի գտնել և ներշնչել նորան Իրանի մեծամեծների հետ թշնամու դէմ մարտնչելու: Այնուհետև մի երկար արամախօսութիւն է սկսուում հօր և որդու մէջ. Ջալը մի կողմից որդու նորատի հասակն է յիշեցնում, միւս կողմից վառում թշնամու դէմ: Ռոստամ պատասխանում է նորան խիզախ խօսքերով. նա փափուկ կեանքի և գինու սիրահար չէ, այլ վրէժխնդիր է կամենում լինել: Նա յոյս ունի, երբ լարի իւր աղեղը, կապարճից աստղեր կ'թափուին, վագրի և ընձի կաշուց պահպանակ հագնելով, մահ կսփռի ամեն տեղ, իսկ ձին տիրոջ զարկն ու թեքի զօրութիւնը տեսնելով՝ աներկիւղ կ'դառնայ: Ռոստամ հօրից բլուրի նման մի ձի է ուզում, լեռան կառրի նման մի գուրգ, որով թուրանցիների գլուխը ջարդել և արեան գետեր հոսեցնել կարողանայ, ուզում է վագրի մորթուց պատրաստած մի զրահ, որ կրակից անշնաս մնայ և ջրից անթափանց, իսկ նիզակն ու նետը ծակել չ'կարողանան:

Այս ընդարձակ տրամախօսութեան հետևում է ձիու ընտրութեան նկարագրութիւնը: Ռոստամի առաջն են բերում Զաբուլի և Քարուլի բոլոր երամակները. նա մէկ մէկ իւր ձեռքը դնում է ձիերի մէջքին, բայց բոլորն էլ ճկւում, փորերը գետնին են տալիս: Վերջապէս անցնում է մի մատակ և նրա յետեւից մի քուռակ, որի յատկութիւնները նկարագրուած են ընդարձակ կերպով. Բախշն է այդ քուռակը: Ռոստամը պարանը ձգում է նորա պարանոցը. մայրը վրայ է համնում և կամենում է ատամներով պոկել Ռոստամի գլուխը, բայց գլխին բռունցք ստանալով, փռւում է գետին: Ռոստամը պինդ քաշում է քուռակին և ձեռքը նորա մէջքին սեղմում, բայց չի ճկւում ¹⁾:

Այս համեմատութիւնից ընթերցողն ինքնին տեսնում է, թէ ժողովրդականն ինչպէս տարբեր է Շահ-Նամէից: Համեմատաբար աւելի նմանութիւն կարելի է գտնել ձիու ընտրութեան պատմութեան մէջ, բայց այդ նմանութիւնն էլ նորանով պէտք է բացատրել, որ Շահ-Նամէի այդ հատուածը բուն ժողովրդական առասպելի վրայ է հիմնուած: Հերոսների ձիու այդ տեսակ ընտրութեան եղանակը յատուկ է ժողովրդական վէպին. մեր Դաւիթն էլ նոյն ձևով է ընտրում իւր Գուռիկ-Ջալալին ²⁾: Դեռ կարող ենք ասել, թէ Ռոստամ-Ջալն այդ կողմից աւելի մօտ է Սասմայ Ծոփին, քան Շահ-Նամէին: Վերջնիս մէջ պակասում է Բախշի ծովային ծագում ունենալը, այն ինչ այդ գիծը բուն ժողովրդական է ³⁾. Պակասում է այնտեղ նաև ձին հրաշալի կերպով պայտելու պատմութիւնը (եր. 4—5):

Այնուհետե, եթէ առաջ տանենք մեր համեմատութիւնը, կը տեսնենք, որ Ռոստամ-Ջալի մէջ փոխուած է նախ պատմութեան հետեղականութիւնը. Կաւ-Կոբազի երազն աւելի առաջ է պատմուած, քան Շահ-Նամէի մէջ, Կելունն ուղարկւում է Իրանցիների դէմ Ալլուերսից վերադառնալու ժամանակ: Անշուշտ ժողովրդականն ըստ էութեան յիշեցնում է աղբիւրը, բայց պատմուած է տարբեր ձևով և կապակցութեամբ: Բացի դորանից Ռոստամ-Ջալի մէջ մտել են մի քանի այնպիսի գծեր և մանրամասնութիւններ, որ յատուկ են ժողովրդական վէպին: Ջալի ուրախութիւնն ու հերոս որդու սպառազինութիւնը նկարագրուած է հակիրճ, բայց

¹⁾ Համեմատութիւնը կատարում ենք ընդհանրապէս Ջակի Ղերմանիւնի թարգմանութեամբ, երբեմն օգտուելով նաև պ. Գիւլպղանի հատուածական թարգմանութիւնից:

²⁾ Սասմայ Ծոփի եր. 105—106.

³⁾ Սասմայ Ծոփի եր. 63—64: Буслаевъ. Исторические Очерки русской народ. словесности и Искусства. Т. I. ер. 409.

կենդանի և վիպական բանաստեղծութեան բոլոր կատարելութեամբ: Ռոստամի գէնքերն ևս, ինչպէս մեր Դաւթինը, Զալ հանում է մեղուկից՝ հակառակ Շահ-Նամէի, ձիու վարդարանքը նման է Քուռիկ-Զալալու¹⁾ կամ Ասլան աղի Բոզ-բէգաւու²⁾ վարդարանքներին, պատուիրակութիւնը իւր կրկնութիւններով բուն ժողովրդական է: Ռոստամ Ղէյլունի հետ պատերազմելուց առաջ, որ հերոսի առաջին պատերազմն է, ջուր է խմում աղբիւրից և ապա քիչ յետոյ «ընցկուն լցուաւ, էնուր մազիւր գրեխէ շապիկն իտու տիւս», մի գիծ, որ նկատում ենք նաեւ մեր Դաւթի կեանքի մէջ³⁾: Ռոստամի մենամարտութիւնը Ղէյլունի և Նորա զօրքերի հետ տարբեր է Շահ-Նամէից: Ռոստամ ևս, ինչպէս մեր Դաւթի, կենդանի մնացած երկու թշնամիների տառամները քաշում և ճակատներին է շարում, որ թագաւորին լուր տանեն⁴⁾, այն ինչ Շահ-Նամէում այդպիսի բան չկայ:

6.

Ռոստամ-Զալի Բ. գլուխը բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասը եր. 10—12 առնուած է Շահ-Նամէի Զոհրաբ վէպից, իսկ մնացածը եր. 12—19 Բուրդոյ-Նամէից: Բայց ժողովուրդը երկու տարբեր գրքերից առնուած վէպերը միացրել և մի ամբողջութիւն է կազմել: հետեւելով ծննդաբանական հետեւողականութեան:

Զոհրաբի վէպը, որ Շահ-Նամէի ամենից գեղեցիկ և ընդարձակ մասերից մէկն է, շատ համառօտ է և յամաք Ռոստամ-Զալի մէջ. պարզ պէտք է լինէր հաւանօրէն նաեւ Շահ-Նամէի հիմք կազմող պարսից ժողովրդական առաստիճանների և աւանդութիւնների մէջ: Ժողովրդական վէպին յատուկ մի գիծ է հօր և որդու մենամարտութիւնը, որ հանդէս է գալիս շատ ազգերի վէպերի մէջ այլ և այլ եղանակաւորութիւններով, բայց ոչ մի տեղ չենք տեսնում այն հոյակապ վեհութիւնն ու գրաւիչ զօրութիւնը, ինչպէս Ֆիրդուսու երկի մէջ: Յիշենք Ռուսայ Իլիա Մուրոմցու և Սոկոլնիկի, կելտական Կլիգամորի և Կարտոնի, գերմանական Հիլդեբրանդի, Բիւզանդական Անդրոնիկոսի և իւր սրբու կուրը, վերջապէս մեր ազգային վէպի մէջ Դաւթի և Մհերի մենամարտութիւնը: Այս վերոյիշեալ վէպերից ոչ մէկը հօր և

¹⁾ Մասմայ Ծոեր եր. 106.

²⁾ Փշրանքներ ժողովրդ. բանահիւսութիւնից եր. 8.

³⁾ Մասմայ Ծոեր եր. 109.

⁴⁾ Մասմայ Ծոեր եր. 102.

որդու մենամարտութեան տեսակէտով համաշխարհային մատենադրութեան մէջ այնպէս նշանաւոր չէ հանդիսացել, ինչպէս Ջոհրարի վէպը, և այդ շնորհիւ մեծ բանաստեղծի տաղանդի, որ կարողացել է ժողովրդական պարզ նիւթից այնպիսի հոյակապ, գեղարուեստական կատարելութեամբ հիւստեած, ողբերգական-ճակատագրական մի վէպ ստեղծել: Սորանով ի հարկէ չենք կամենում ժխտել, թէ հէնց Ֆիրդուսու աղբիւրի մէջ կարող էր լինել այն ճակատագրական-ողբերգական տարրը, որ եղբերգական վախճան է տալիս վէպին և այնպէս սրտաշարժ դարձնում: Այս փոքր նկատելի է նաև ուրիշ ազգերի վէպերի մէջ, թէև տարբեր եղանակաւորութիւններով, օրինակ կելտական Կլիդամոր և Կարտուն վէպի մէջ: Այստեղ ևս, ինչպէս Շահ-Նամէի մէջ, որդին զգում է, որ հակառակորդը կարող է իւր հայրը լինել և աշխատում է իմանալ նորա անունը, բայց ի զուր: Հայրը նոյնպէս ազատ չէ այն նախազգացումից, թէ որդու հետ է մենամարտում: Այստեղ ևս հայրը մօտ է յաղթուելու, ջարդուել է նորա նիզակը, յափշտակուած է սուրը, որդին պատրաստուած է կապել հօրը, բայց վերջինս բաց տեղ նկատելով որդու կոպքին, մահացու հարուած է տալիս: Մահուան վերջին րոպէին միայն որդին յայտնում է իւր ով լինելը: Վշտաբեկ հայրը խոնարհում է որդու դիակի վրայ. երեք օր իւրայինների հետ սուգ է պահում և վախճանում չորրորդ օրը, անկարող լինելով տանել այդ վիշտը¹⁾: Միթէ՞ պակաս ճակատագրական տարր է կրում մեր Դաւիթ և Մհեր վէպը. թէպէտ հօր և որդու մենամարտութիւնը մահուամբ չէ վերջանում մեր վէպի մէջ, բայց ինչքան ճակատագրական-ողբերգական է Դաւիթի անէծքը. «անմախ ընիս, անժառանգ»: Բայց և այնպէս, կրկնում ենք, այս վէպերից ոչ մէկը չի համարում Շահ-Նամէի Ջոհրարին, որովհետև ժողովրդական պարզ նիւթը բանաստեղծի տաղանդի շնորհիւ գեղարուեստական այլ կերպարանք է ստացել:

Այս բացատրութիւնից յետոյ հասկանալի պէտք է լինի, թէ ինչո՞ւ Ռոստամ—Ջալի մէջ այնքան պարզ ու համառօտ է Ջոհրարի վէպը: Ժողովուրդը Շահ-Նամէի արուեստական մասը չէ իւրացրել, այլ հաւատարիմ իւր վիպական աւանդութիւններին, վերարտադրել է այն շատ անպաճոյճ կերպով, յաճախ կրճատելով նոյն իսկ վիպական մասերը կամ շեղումներ կատարելով աղբիւրից: Ժողովրդականի մէջ չէ նկարագրուած Ռոստամի որսի գնալը

¹⁾ Илья Муромецъ и Богатырство Киевское Ореста Миллера С. П. 1869, стр. 7—11.

և մի ամբողջ ցիռ խորովել, ուտելը, քնելը, Թուրանցիների Բախշը փախցընելը, Ռոստամի Սիմենկան գնալը, Թագաւորի խնջոյքը: Շահ-Նամէից տարբեր են նոյնիսկ Ռոստամի ամուսնութեան, Զոհրաբի ծննդեան և սննդեան պարագաները: Զոհրաբի երեխայութեան չարութիւնները, յիշեցնում են մեր Գաւթի չարութիւնները, որ Շահ-Նամէում չկայ, ինչպէս և Զոհրաբի ամուսնութիւնն ու հրաժեշտի ժամանակ կնոջը «բազրանդ» տալը: Այս վերջին երկու կէտերը գուցէ աւնուած են Բուրզոյ-Նամէից: Ժողովրդականի մէջ հայր և որդի անմիջապէս իրրեւ ախոյեաններ կանգնում են իրար դիմաց, որովհետեւ չէ պատմուած ոչ Զոհրաբի ձի ձեռք բերելը, ոչ Ա.Փրասիաբի նամակը, ոչ Սպիդ բերդի պաշարելը ու Հէջիրին բռնելը, ոչ Գուրդաֆրիդի հետ ունեցած մենամարտութիւնն ու սիրահարութիւնը, շահի նամակն Ռոստամին, պատուութիւնն ու հաշտութիւնը երկուսի մէջ, Ռոստամի ծպտեալ կերպով թշնամութեան մոռնելը, Զոհրաբի հարց ու փորձը Հէջիրից Ռոստամի նշանների մասին և նորա նպատակաւոր սուտ պատասխանները, Զոհրաբի մէջ յառաջ եկած նախազգացումը, թէ ախոյեանը իւր հայրն է և Ռոստամի խուսափողական պատասխանը, որով վէպն հետզհետէ աւելի և աւելի ողբերգական-ճակատագրական է դառնում: Ռոստամի սուգն էլ ժողովրդականի մէջ միանգամայն տարբեր է Շահ-Նամէից, թէև դարձեալ հզօր կերպով արտայայտուած խոցուած հօր ցաւն ու վիշտը: Միակ նմանութիւնն անուանների մէջ է և պատմութեան էութեան մէջ, այսինքն թէ որդին սպանուած է հօր ձեռքով:

Ռոստամ-Չալի Բ. գլխի մնացած մասը, այն է 12-19 եր., ինչպէս յիշեցինք, փոխառութիւն է Բուրզոյ-Նամէից:

Շահ-Նամէն Ֆիրդուսու տաղանդի շնորհիւ կարճ ժամանակի մէջ մեծ հեղինակութիւն է ստանում արեւելքում, յատկապէս Պարսից և Տաճկաց մէջ, և ահագին գրականութեան առիթ դառնում: Պարսից շատ բանաստեղծներ ընդարձակ դիւցազներգութիւններ են գրում Ֆիրդուսու նմանողութեամբ, որոնց գործող անձինք առնուած են Շահ-Նամէից կամ ցեղակցութիւն ունին Շահ-Նամէի հերոսների հետ: Այդպիսի վէպերից են Բուրզոյ-Նամէ, Սամ-Նամէ, Ֆերամուրզ-Նամէ, Շահրիար-Նամէ, Զիհանգիր-Նամէ և այլն: Գիտնականներից ամանը ¹⁾, մանաւանդ հները, հակուած են ընդունելու, թէ այս վէպերի նիւթը դարձեալ ժողովրդական է, հին աւանդութիւնների և զրոյցների վերայ հիմնուած, այն ինչ Նեոլոգըէն ²⁾, որ մեծ

¹⁾ Chack, Heldensagen von Firdusi, Berlin, 1865 Einleitung եր. 33:

²⁾ Das Jranische Nationalepos, Strassburg, 1896.

հոշակ է վայելում եւրոպայում արեւելադիտութեան մէջ, բացարձակապէս այդ բոլորն էլ բանաստեղծների երեւակայութեան արդիւնք է համարում կամ Շահ-Նամէի նմանողութիւն: Բուրգոյ-Նամէն, որ յիշեալ վէպերից լաւագոյնն է, գրուած է ԺԱ. դարում. բովանդակութիւնը շատ նման է Շահ-Նամէի Զոհրաբ վէպին, այն տարբերութեամբ միայն, որ Բուրգոյն չի սպանւում ոչ Ֆարամուրզից և ոչ Ռոստամից, որոնց հետ մենամարտում է նա:

Ժողովրդական վէպերի մէջ հօր և որդու մենամարտութիւնը միշտ որդու մահով չէ վերջանում, այլ երբեմն յայտնւում է մենամարտողների ցեղակցութիւնը, և այնուհետև կռիւը համրոյրների և ուրախութիւնների է փոխւում: Օրեստ Միլլերը իւր ընդարձակ աշխատութեան ²⁾ մէջ ճշնում է հաստատել այն միտքը, թէ հօր և որդու մէջ եղած կռիւներից մահուան վերջաւորութիւնը հնագոյնն է, իսկ հաշտութիւնն ու փոխադարձ քնքոյշ արտայայտութիւնները բարձրի մեղմութեան նշան, ուրեմն և համեմատաբար աւելի ուշ ժամանակի արդիւնք: Ռուսաց վէպերի մէջ երկու վերջաւորութիւններն էլ պատահում են. Իլիա Մուրոմցու մէջ Սոկոլնիկը սպանւում է, այն ինչ Շահ-Նամէից փոխ առնուած Ուրուսլան Զալազարեվիչի մէջ հայրը ճանաչում է որդուն իւր թողած գոհարով և հաշտութեամբ է վերջանում: Միլլեր ենթադրում է, որ գերմանական Հիլդեբրանդ երգի մէջ, գրուած Բ. դարում, բայց տարաբաղդարար թերի հասած մեր ձեռքը, մենամարտողներից մէկի մահով պիտի վերջանար, այն ինչ ԺԴ. և ԺԵ. դարերում գրուած վէպերի մէջ հաշտութեամբ է վերջանում: Մեր ազգային վէպի մէջ ևս Դաւթի և Մհերի մենամարտութիւնը մահուամբ չէ վերջանում, թէպէտ հետեւեալ և բարձրի խտութեան դրոշմը մնացել է Դաւթի «անմախ իս, անժառանգ միաս» անէծքի մէջ: Բուրգոյ-Նամէն նմանողութիւն լինելով Զոհրաբ վէպին, այս խնդրում չափազանցւում է նորանից, որ պահպանուած է նաև ժողովրդական Ռոստամ-Զալի մէջ:

Բուրգոյն Զոհրաբի որդին է, որ ծնւած է գեղեցիկ Շահրուզից: Զոհրաբը Իրանի դէմ սկսած արշաւանքից առաջ սիրոյ յարաբերութիւն է սկսում Շահրուզի հետ և բաժանուելու ժամանակ մի մանեակ է թողնում նորան, որ կրում էր այնուհետև իւր կրծքի վերայ: Սիրոյ այս յարաբերութիւնից ծնւում է Բուրգոյն, որին մայրը մինչև քսան տարեկան հասակը մեծացնում է անյայտութեան մէջ, վախենալով, որ նա Զոհրաբի վրէժը կ'լուծի Ռոստամից: Ի վերջոյ Աֆրասիաբն ընդունում է նորան իւր պալատում

²⁾ Илья Муромецъ և այլն:

և ապա իրանի դէմ ուղարկում: Բուրգոն գերի է ընկնում, յայտնւում է նորա ծագումը և այնուհետև բազմաթիւ արկածներ է ունենում, որոնց մասնակից են Շահ-Նամէի հերոսներից շատերը:

Այս համառօտ բովանդակութիւնը, որ մենք քաղում ենք Շակի յիշեալ երկից ¹⁾, բաւական է տեսնել, որ Ռոստամ-Չալի վերոյիշեալ մասը (եր. 12—19) փոխառութիւն է Բուրգոյ-Նամէից: Տարաբաղդաբար ձեռքի տակ չ'ունինք այդ վէպի թարգմանութիւնը, որպէս զի աւելի մանրամասն համեմատել և կախման չափը որոշել կարողանայինք:

7.

Ռոստամ-Չալի Գ. գլուխը, վէպիս ամենագեղեցիկ մասը, համապատասխան է Շահ-Նամէի Ռոստամի որսորդութիւնը թուրանում հասուածին: Սակայն ինչպէս նախընթաց գլուխներում, այստեղ ևս ոչ միայն տարբերութիւններ կան, այլ ամբողջութիւնն հիւստած է ապատ և համարեա անկախ Շահ-Նամէից: Նախ ամբողջութեան մէջ չի պահուած Շահ-Նամէի յաջորդականութիւնը. այնտեղ առաջ որսորդութեան տեսարանն է և ապա Զոհրարի վէպը, իսկ այստեղ ընդհակառակն: Երկրորդ տարբերութիւններ կան նաև բովանդակութեան նկատմամբ. Շահ-Նամէի մէջ պակասում են թուրանի թագաւորի հարց ու փորձը վեզիրներին, Գևի շահատակութիւնները, Ռոստամի ուտելուց յետոյ՝ անփոյթ կերպով քնելը, Ֆիլասըմին սպանելը: Ըստ Շահ-Նամէի Պիլսեմ (Ֆիլասըմ), Փիլանի եղբայրն, սպանւում է ոչ այստեղ, այլ շատ յետոյ, երբ իրանցիք Սիւվուշի արեան վրէժն են առնում թուրանցիներից. Ալկուսի պատմութիւնը ձուլուել է Ֆիլասըմի պատմութեան հետ: Երկրորդական տարբերութիւնները զանցառութեան տալով, յիշենք նաև, որ Շահ-Նամէի մէջ չկայ ոչ Գևի և Ֆիլասըմի մենամարտութիւնը և ոչ Հըմանի պատմութիւնը: Հերոսների պայքարը Ռոստամ-Չալի մէջ նկարագրուած է ինքնուրոյն և ժողովրդական: Կաւ-Սոսրովը (Բաւ-Սոխր) այս պատերազմին մասնակից չէ, այն ինչ Ռոստամ-Չալի մէջ պատերազմը նորա մասնակցութեամբ է վերջանում. Ռոստամ-Չալի պատմող Կադ Յեովանը կամ նորա վարպետը Կաւ-Սոսրով անունը շփոթել է Կաւ-Կաւուս անունն հետ:

8.

Զորորդ գլուխը Սիւվուշի և Սուղաբէի սիրահարական ար-

¹⁾ Einleitung, եր. 33. ծանօթութիւն.

կածները, Սիւմուշի մահուան և նորա որդու Կաւ Սոսրովի ազատութեան և թագաւորութեան, Շահ-Նամէի երեք մեծ վէպերի, ազդիցութեան արձագանքն է. արձագանք ենք անուանում, որովհետեւ ժողովրդական վերարտադրութիւնը միանգամայն տարբեր կազմութիւն ունի, քան Շահ-Նամէի համապատասխան մասերը: Սիւմուշի մօր (Սուգարէի) սիրահարութեան պայմանները, Սիւմուշի թուրանում բնակութիւն հաստատելու, ինչպէս և նորա սպանութեան պատմութիւնը, Գեի հանդիպումը Քեաւխարի (Կաւ Սոսրովի) հետ ոչ մի նմանութիւն չունին Շահ-Նամէի հետ: Սիւմուշի բանասերուն ըստ Շահ-Նամէի ոչ թէ Հմանն է, որ Ռոստամ-Ջալի մէջ երևում է որպէս չարութեան տիպար, հակառակ բարի և իմաստուն Փիրանին, այլ Աֆրասիաբի եղբայր Գիրսիվէս: Հմանը Շահ-Նամէի մէջ մի համակրելի հերոս է և հանդէս է գալիս միայն Սիւմուշի վրէժը լուծելու համար ծագած պատերազմի մէջ, եթէ չ'իշխէ նորա ջնջին դերը Ջոհրաբի վէպում:

Ինչ որ ասել ենք Ջոհրաբի վէպի մասին, նոյնը կարող ենք կրկնել նաև Շահ-Նամէի այս երեք՝ բովանդակութեամբ միմեանց հետ կապուած և մի ամբողջութիւն կազմող՝ վէպերի մասին: Այստեղ ևս, ինչպէս և Ջոհրաբի վէպի մէջ, բանաստեղծի տաղանդը կարողացել է ձեռքի տակ եղած պարզ նիւթից այնպիսի մի հրաշալի գործ ստեղծել, որի նմանը դժուար է գտնել ուրիշ ազգերի ժողովրդական, վիպական բանաստեղծութեան մէջ: Սիւմուշի բաղդը կապուած է մի ճակատագրական օրհասի հետ դեռ ևս ծնունդից առաջ. Գոգարզ և Թուս պատրաստ են իրար խողխողել նորա մօր համար, մանուկը սնւում է հայրենական սնից դուրս Ռոստամի խնամատարութեան տակ, հազիւ պատանեկութեան հասակին հասած՝ Սուգարէի՝ խորթ մօր, սիրոյ թակարդները լարւում են նորա դէմ: Բայց մաքրութիւնն ու առաքինութիւնը յաղթող են հանդիսանում յանձին Սիւմուշի: Չարմանալի վարպետութեամբ բանաստեղծը նկարագրել է սիրուց տոչորուող Սուգարէի մտորմունքներն ու զգացմունքները, հնարագիտութիւնն ու խորամանկութիւնները, միևնոյն ժամանակ բաւականութիւն չգտած զգայական կրքի չարութիւնը: Հազիւ ազատուած օրհասի բերած այս վտանգից, աւելի ծանր փորձութիւն է գալիս նորա գլխին. նա ստիպւում է թողնել փառք, հայրենիք, ծնող, և բնակուիլ թուրանում, Աֆրասիաբի հետ կապած ուխտին հաւատարիմ մնալով: Առ ժամանակ կարծես բաղդը ժպտում է հերոսին. նա երջանիկ է իւր ամուսնութեամբ, կեանքի վայելքները շրջապատում են նորան, բայց օրհասի ամպերը աւելի և աւելի կուտակւում են հերոսի գլխին և վտանգաւոր դառնում: Աֆրասիաբի

կղբայրը՝ Գերսիվէս, որ չարութեան մի տիպ է, կարողանում է վերջ ի վերջոյ համոզել թագաւորին, որ Սիւլուշ սպանուի: Այս բոլոր գէպքերը նկարագրուած են վերին աստիճանի կենդանի և զրաւիչ կերպով. ընթերցողը իւր հոգու բոլոր զօրութեամբ հակուած է բարի, ազնիւ և առաքինի Սիւլուշի կողմը և թախծութեան զգացումը սրտին հետեւում է հերոսի կեանքի ընթացքին, ափսոսալով, որ օրհասն այնպէս անողոք կերպով հալածում է նորան:

Ռոստամ-Ջալի մէջ այս կաշկանդող զօրութիւնը չենք տեսնում, և սխալ կ'լինէր սպասել, որ ժողովուրդը հոգեբանական այնպիսի մանրամասութիւններ և զգայմունքների վերլուծութիւններ անէր, ինչպէս Ֆիրդուսին իւր վէպի մէջ: Ոչ Սիւլուշի, ոչ Սուզարէի, ոչ Գերսիվէսի և ոչ միւս անձանց գէպքերը ժողովրդականութեան մէջ չեն նկարուած այնպիսի նրբութիւններով, ինչպէս արել է այդ բանաստեղծը: Ժողովրդական վէպին յատուկ չէ մանրազնիւ կերպով զրազուել հերոսների հոգեկան աշխարհով, թէև հոգեբանական ճշդութիւնը միշտ պահպանուած ենք տեսնում նորա մէջ: Այնտեղ հերոսների բնոյթը որոշուած է միայն ընդհանուր գծերով, զուտ առարկայական կերպով, այսինքն նոցա գործողութիւններով: Բնականաբար ժողովուրդը շեղուել է աղբիւրից և հեռեկանով իւր բոնաստեղծական—վիպական բնազդին՝ իւր հայկացքների համեմատ ձեւակերպութիւն է տուել պատմութեան: Ամբողջ գլխի մէջ միայն առաջին և վերջին երկու հատուածներն են, որ յիշեցնում են փոքր ի շատէ բնագիրը, մնացած մասը՝ այն է Սիւլուշի մանկութեան նկարագրութիւնը, որսի գնալու տեսարանը, Սիւլուշի և անհաւատարիմ մօր մէջ պատահած արկածը, վերջինս խորամանկ դիմակաւորութիւնն ու ամուսնուն գրգռելը որդու դէմ, թագաւորի պատուէրը որդուն սպանելու, Սիւլուշի հագուստը շատ արեան մէջ թախախելը, միանգամայն սնկախ պատմութիւններ են ժողովրդական հայեացքներով և վէպին յատուկ գծերով: Այս մասի մէջ փոխենք անունները, այլ ևս ոչ մի հետք չենք ունենայ, թէ որ և է առնչութիւն կայ Շահ-Նամէի հետ: Ընդհակառակ կան տեսարաններ, որոնք կարծես փոխ են առնուած մեր ազգային վէպից ¹⁾ և յատուկ են ոչ միայն մեր վէպին: Հոգեբանօրէն ևս անհաւատարիմ Սուզարէի (անունը չէ յիշուած) խորամանկութիւնն ու դիմակաւորութիւնը նախ ամուսնուն խաբելու և ապա որդու դէմ գրգռելու մէջ, Սիւլուշի անմեղութիւնն ու մաքուր բնաւորութիւնը արտայայտուած է

¹⁾ Սասմայ Ծոնր. եր. 89.

միանգամայն ճիշդ: Սուգաբէի դերը կատարող կնոջ բնոյթը օտար ազգերի վէպերի կամ աւանդութիւնների մէջ ևս նկարագրուած ենք տեսնում մօտաւոր նմանութեամբ:

9.

Հինգերորդ և վեցերորդ գլուխների առնչութիւնը Շահ-Նամէի հետ այնպէս որոշ չէ, ինչպէս նախընթաց գլուխներինը տեսանք: Նմանութիւնը հեռաւոր է, այն էլ որոշ գէպքերի վերաբերութեամբ միայն, ինչպէս օրինակ Ռոստամի թուրան նուաճելը ու այնտեղ թագաւորելը: Սակայն հաւանական է, որ այս գլուխների բովանդակութիւնը Շահ-Նամէի ազգեցութեամբ յառաջ չի եկել: Հինգերորդ գլուխը, բացառութեամբ վերջաբանի, նման է պ. Բագրատ Սալաթեանի հրատարակած «Ռոստամ»²⁾ վերնագրով հատուածին, որ դրի է առել Վանայ նահանգի Զիրուխլու գիւղի բնակիչ Վարդան Գալուստեանից: Այս երևոյթը մի ապացոյց է, որ մեր հատուածը ծանօթ է ժողովրդին նաև Մոկաց շրջանից դուրս. բարբառին նայելով՝ Զիրուխլուն Մոկաց երկրում չպէտք է գտնուի: Եթէ Շահ-Նամէն չէ այս գլուխների աղբիւրը, յամենայն դէպս ծագումով պարսկական են նոքա, որովհետև գործող հերոսները Շահ-Նամէի յայտնի հերոսներն են և պայքարը զարձեւել Իրանի և թուրանի շուրջն է պտտւում: Բ. գլխի վերլուծութեան ժամանակ արդէն տեսանք, թէ ինչպէս Ֆիրդուսու հետևողութեամբ Պարսից մէջ մի ամբողջ դիւցազներգական գրականութիւն է ծաղկել և նոցանից մէկից՝ Բուրդոյ-Նամէից փոխ էր առնուած Ռոստամ-Չալի մի մեծ հատուած (եր. 12—19): Անհաւանական չէ, որ Ե. և Զ. գլուխները, ինչպէս և պ. Սալաթեանի հրատարակած հատուածներից մի քանիսը, փոխառութիւն լինին վերոյիշեալ դիւցազներգութիւններից, սարարազդարար հնարաւորութիւն չ'ունինք որոշելու, թէ ո՞րը որտեղից:

10.

Ռոստամ-Չալի և Շահ-Նամէի բովանդակութեան համեմատութիւնը պարզում է մի երևոյթ, որ շատ խրատական է ժողովրդական բանահիւսութեան ուսումնասիրութեան նկատմամբ: Ռոստամ-Չալի ծագման հիմքն է կազմում այն վէպը, որի սկզբնաւորութիւնը կապուած է արիական ազգերի ընդհանուր հայրենիքի հետ, հերոսներից մի քանիսը յիշուած են նաև Հնդկաց Բիդ-Վե-

²⁾ Իրանի հերոսները տ. եր. 45.

դայի մէջ, և որ գոյութիւն ունէր Պարսկաստանում 660—583 թ. Ք. ա. ծագած Զենդ-Աւեստայից էլ առաջ: Պարսից դիւցազներգութիւնը ամենասիրտ կերպով կապուած է եղել զրադաշտական կրօնի հետ և բաղդակից նորա պատմութեան. Աքեմէնեան հարստութեան աշխարհակալութեան հետ տարածուել է Առաջաւոր Ասիայում, կանգ առել Աղէքսանդր մեծի արշաւանքներով և մասամբ Պարթևաց տիրապետութեամբ, վերակենդանացել Սասանեան պետութեան և զրադաշտական կրօնի վերածնութեան հետ: Ապա գրի է առնուել Ե. Զ. և Է. դարերում պահլաւիկ լեզուով, արաբերէն թարգմանելուց յետոյ, որից քաղուածներ են մնացել արաբ պատմիչների մէջ, բանաստեղծական մշակութեան է ենթարկուել Ժ. դարում՝ մասամբ Դագիգի և ապա ամրողջութեամբ Ֆիրդուսի բանաստեղծների ձեռքով և ընդհանուր աշխարհին յայտնի դարձել Շահ-Նամէ անունով ¹⁾: Ահա այս հազարաւոր տարիների պատմութիւն ունեցող վէպը այսօր հայ ժողովրդի անգիր բանահիւսութեան մասն է կազմում և նորա մտաւոր պաշարի մի օղակը: Ռոստամ-Զալը բազմազան վարիանսներով և բարբառներով տարածուած է մեր ժողովրդի մէջ, որոնց գրի առնելն ու բանասէր հասարակութեան մատչելի դարձնելը կարևոր ծառայութիւն կը լինէր մեր բանահիւսութեան ուսումնասիրութեան համար և գուցէ կ'ուսաւորէր նորա պատմութեան շատ մութ էջեր: Ահա փոխառութեան մի դէպք, որի պատմութեան մենք հետեւել կարող ենք, բայց որքան հէքիաթներ, երգեր, առակներ և բանահիւսութեան միւս տեսակներին պատկանող երևոյթներ ունինք, որոնք փոխառութիւն են կամ փոխադարձ ազդեցութեամբ յառաջ եկած, բայց զեռ բացատրուած կամ համեմատութեան ենթարկուած չեն:

11.

Ռոստամ-Զալի, Շահ-Նամէի և նման դիւցազներգութիւնների առնչութիւնը պարզելուց յետոյ, մեզ կ'մնայ չորրորդ պրակում արած տեսութիւնը փոքր ինչ աւելի մանրամասնել և ցոյց տալ այս վէպի արժէքը մեր բանահիւսութեան պատմութեան համար, ակնարկելով նաև համեմատութեան ժամանակ արած նկատողութիւնները:

¹⁾ Nöldecke. Das Jranische Nationalepos. Strassb. 1896

Chack. Heldensagen von Firdusi, Berlin. Einleitung.

A. V. Williams Jackson. Die Jranische Religion. Grundriss der iranischen Philologie, herausg. v. Wilh. Geiger u. Ernst Kuhn. 1901 Strassb.
Корш. Всеобщая История Литературы I. часть I.

Ժողովրդական վէպն ընդհանրապէս սկսւում է կազմուել ժողովրդի գիտակցութեան ծագման հետ. նորա հիմքն են դառնում կրօնական դիցաբանական բնաւորութիւն կրող աւանդութիւնները, բնութեան ուժերի աստուածացումը, որ վէպի մէջ հանդէս է գալիս անձնաւորեալ պատկերներով: Սակայն դիցաբանական տարրերն աղօտանում են ժամանակի ընթացքում և տեղի տալիս պատմականին. դիցաբանական պատկերները մարդկային կերպարանք և բնաւորութիւն են ստանում: Վէպի ծագման պատմութեան մէջ այսպիսի փոփոխութեան հիմք և կեդրոն են կազմում պատմական այնպիսի ծանրակշիռ դէպքեր, որոնք յեղափոխական նշանակութիւն են ունեցել ազգերի կեանքի համար և անջնջելի դրոշմ թողել նոցա յիշողութեան մէջ: Վէպն ի հարկէ պատմութիւն չէ, բայց նա պատմական է այն տեսակէտով, որ նրա մէջ արտացոլւած ենք տեսնում ժողովրդի պատմական և առօրեայ կեանքը, նրա ու կացը, հայեացքները: Դիցաբանական և պատմական այս երկու տարրերի հետ միանալով բանաստեղծական գաղափարը, կազմւում է վէպը: Ինքնին հասկանալի է, որ ոոցա վերայ պէտք է աւելացնել և լեզուն, որ ոչ միայն անհրաժեշտ միջոցն է այս բոլորը արտայայտելու և թանձրացեալ ձև տալու, այլև վէպի ծագման և զարգացման հետ ինքն էլ ստեղծւում, զարգանում և ենթարկւում է ժամանակի փոփոխութեան:

Այս համառոտ տեսութիւնից յետոյ հասկանալի է, որ իւրաքանչիւր վէպ պիտի գնահատուի դիցաբանական, պատմական, գեղասիրական և լեզուարանական տեսակէտներով: Ոչ առաջին և ոչ երկրորդ տեսակէտներով այս վէպը առանձին նշանակութիւն չունի մեր ժողովրդական բանահիւսութեան պատմութեան համար. այստեղ չեն արտայայտուած ոչ հայ ժողովրդի կրօնական-դիցաբանական գաղափարները և ոչ սորա հիմք են կազմել նորա անցեալ կեանքը յեղաշրջող պատմական դէպքեր: Նոյն իսկ հերոսները դեռ չեն հայացած, ինչպէս պ. Սալաթեանի հրատարակած «Բուրգէ» վերնագրով հատուածի մէջ տեսանք. ժողովուրդը գիտակցում է, որ այս վէպը ծագումով հայրենի չէ, այլ Իրանցիք և թուրանցիք են, որ մրցում են իրար հետ, և այս բոլորը լաւագոյն ապացոյց է, որ փոխառութիւնը համեմատաբար նոր պէտք է լինի կատարւած: Նա պատմական նշանակութիւն ունի մեզ համար միայն այն չափով, որ չափով ժողովրդական հաւատալիքներ եւ հայեացքներ է բովանդակում իւր մէջ: Այս վէպը իւր ծագմամբ կապուած է Պարսից հետ, ուրեմն և նոյն ազգի դիցաբանական պատկերներ և պատմական իրողութիւններ պիտի որոնենք նորա մէջ: Եւ յիշատի գիտնականներն արդէն պարզել

են, որ Շահ-Նամէի անուններից շատերը դիցարանական են, Բիգ-Վեդայի և Զենդ-Աւեստայի մէջ յիշուած, իսկ ոմանք պատմական անցքերի կամ անձնաւորութիւնների յիշողութիւններ: Մի կողմը թողնելով մանրամասնութիւնները, որ մեզ զբաղեցնել չեն կարող, յիշենք միայն Ռոստամ-Չալի մէջ կրկնուած Կաւ-Կաւուս, Կաւ-Խոսրով, Սիավուշ անունները, որոնք դիցարանական են, և արդէն յայտնի Զենդ-Աւեստայի մէջ. Զալ և Ռոստամ անունները թէև դարձեալ դիցարանական, բայց Զենդ-Աւեստայի մէջ չեն յիշուած: Այս հիման վերայ նեղլըկէ կարծում է, որ Ռոստամ-Չալի դիցարանութիւնը ծագել է Աւեստայի հայրենիքից ¹⁾ զուրս՝ Սիւստան և Զաբուլ երկրներում, եթէ Սափերն իրենց հետ չեն բերել հիւսիսային հայրենիքից ²⁾: Պատմական անուններից պէտք է յիշել Գև, Գողարզ, Միլադ, Բէժան, Բահրամ, որոնք Արշակունեաց տիրապետութեան ազդեցութեան հետքեր են:

12.

Վերայիշեալ դիտողութիւններից ինքնըստինքեան հետևում է, որ այս վէպի նշանակութիւնը սահմանափակում է մեր բանահիւսութեան համար: Եթէ ըստ ամենայնի ազգային ստեղծագործութիւն լինէր կամ շատ հինաւուրց ժառանգութիւն, որով փոխառութեան հետքերը շատ մեղմացած և ազգային բնաւորութիւն ստացած լինէին, ի հարկէ ուրիշ արժէք և նշանակութիւն կ'ունենար, քան այժմ: Բայց հէնց այս վիճակի մէջ էլ աննշան արժէք չ'ունի մեր աչքում: Համեմատութիւնից տեսանք, որ բարերազգաբար ստրկական վերարտադրութիւն չէ Շահ-Նամէից, այլ մասամբ տարբեր արտայայտութիւն է նոյն նիւթի և մասամբ բոլորովին անկախ ստեղծագործութիւն: Մեր քաղաքակրթութեան մի բեկորն է Ռոստամ-Չալի իւրացման պատմութիւնը. ինչպէս բիւզանդական կամ արաբական քաղաքակրթութիւնը իւրացրել, բայց սղ-դային կերպարանք և հոգի ենք տուել, նոյնն ենք տեսնում և այստեղ փոքր չափով: Ռոստամ-Չալի նիւթն ըստ էութեան փոխառութիւն է, բայց նիւթի արտայայտութեան և գէպքերի կա-

¹⁾ Աւեստայի և նորա հետ ուրտ կապում Պարսից դիցապատկերութեան ծագման տեղի մասին գիտնականների մէջ տարաձայնութիւն կայ. Զալ, Նեղլըկէ, հիւսիս արևելքն են համարում Աւեստայի ծագման հայրենիքը, իսկ Williams Jackson իւր վերայիշեալ երկի մէջ, ինչպէս և ուրիշները՝ Ասորպատական կամ Ուրմիա լճի, Գուր և Երասխ գետերի և ուրա հիւսիսային Մարտոտանի և Դըմրուինդ ու Ալլուրս սարերի մէջ ընկած երկիրը: Տես նաև Geldner. Avestali teratur էր. 38. Grundriss der iranischen Philologie.

²⁾ Das Iranische Nationalepos էր. 9—10.

պակցութեան մէջ ժողովուրդը շեղուելով աղբիւրից, որոշ չափով ինքնուրոյնութիւն է պահպանել և իւր հոգու զրոշմը դրել նորա վերայ: Այս տեսակէտով էլ նա նշանակութիւն ունի մեր բանասիրութեան պատմութեան համար:

Հերոսների, դէպքերի և պատերազմների նկարագրութիւնները ազգային են և ժողովրդական, որովհետև մեր վէպերի, երգերի և հէքիաթների մէջ էլ մօտաւորապէս նոյնն ենք տեսնում կամ նոյն հոգով նկարագրւած: Չ'հաշուելով Ռոստամ-Չալի մէջ ինքնուրոյն, փոխ առած նիւթի հետ հիւսուած և ամբողջութիւն կազմած մասերը, կան հատուածներ ևս, որ եթէ հերոսների անունները փոխենք, դժուար կ'լինէր որոշել, թէ մի օտար վէպից առնուած փոխառութիւն է այն: Այստեղ գտնում ենք ժողովրդական վէպին յատուկ բոլոր գծերը. հերոսների, դէպքերի, պատերազմների վիպական և պատկերաւոր նկարագրութիւններ, չափազանցութիւններ, կրկնութիւններ ամբողջ հատուածներով կամ բառերով պատմութեան աւելի կենդանութիւն տալու համար. այստեղ գտնում ենք գործողութեան խաղաղ, պատմողական ընթացք, ուր ամենեւին չի նկատուում պատմողի անձնաւորութիւնը և այն էլ բանաստեղծական այնպիսի աւելումով և ճշգրտեաւամբ, որ գեղասիրական ճշմարիտ հաճոյք է ստանում ընթերցողը, և վերջապէս վիպական, կենդանի լեզու, որ ժողովրդական ստեղծագործութիւնների մէջ կատարելագոյնն է: Այս բոլորի հիման վերայ կարող ենք ասել, թէ հայ ժողովրդի երեակայութիւնն ու ստեղծագործող ուժին անմասն չէ մնացել վէպիս ներկայ կազմութեան մէջ և այդ կողմից որոշ չափով գեղարուեստական արժէք ունի այն մեր աչքում, ինչպէս իւրաքանչիւր ժողովրդական վէպ:

13.

Ժողովրդական բանաստեղծութեան էական յատկութիւնը պարզութիւնն ու բնականութիւնն է: Ժողովուրդը ոչ մատենագրութեան և արուեստի տեսութիւններ ուսումնասիրելու և ոչ մեծ բանաստեղծների երկեր կարդալու կարիք և հնարաւորութիւն ունի նրանց հետեւելու համար: Նա իւր երկերն ստեղծում է անգիտակցաբար, ինչպէս անգիտակցաբար է ստեղծում ամենայն մի հիացմունքի արժանի ստեղծագործութիւն: Այս խօսքը ճշմարտում է յատկապէս վէպի վերարերութեամբ, որ ժողովրդական բանաստեղծութեան ծաղիկն է: Ո՞վ է ստեղծել վէպը, երբ, ի՞նչ պայմանների մէջ, ժողովուրդը ոչ մի գիտակցութիւն չունի այդ մասին, այդ նորա հոգու անմիջական, պարզ արտադրութիւնն է, անարուեստ, բնական, ուստի և գեղեցիկ:

Ժողովրդական վէպի այս յատկութիւններն ունի և մեր Ռոստամ-Չալը, թէև Շահ-Նամէի ազդեցութեամբ ծագած: Ժողովուրդը մեզ հաշիւ տալ չի կարող, թէ ինչպէս է կատարուել այդ փոխառութիւնը, ինչպէս հետզհետէ ներկայ կազմութիւնն ստացել, ո՞վ է ստեղծել այն վիպական նկարագրութիւններն ու պատկերաւոր արտայայտութիւնները, գեղեցիկ նմանութիւնները, թէև չէ կորցրել այն գիտակցութիւնը, որ այս վէպը հայրենի չէ: Այստեղ չ'կան անհատական արուեստի հետքեր, ենթակայական զգացմունքների, ներքին աշխարհի շարժումների, հերոսների գործողութեան հոգեբանական վերլուծութիւններ, այլ առարկայական, պարզ, հսկիւրճ նկարագրութիւններով մեր առաջ պարզուած է այն պայքարը, որ ծագել է լուսոյ և խաւարի ներկայացուցիչ կրկնների մէջ: Անշուշտ վէպի բոլոր մասերն իրար հետ կապող բանաստեղծական այս ընդհանուր գաղափարի, մասամբ ևս հերոսների նկարագրի նմանութեան մէջ նկատուած է Շահ-Նամէի ազդեցութեան հետքեր, սակայն այդ հանգամանքը շատ ծանրակշիւ նշանակութիւն չունի, կարծում ենք, մեր վէպի գեղարուեստական արժէքը որոշելու համար: Այդ գաղափարը յատուկ չէ միայն Պարսից զիւլայներգութեան, այլ ընդհանրապէս ժողովրդական վէպին: Մեր խօսքն ի հարկէ պրագմատական կրօնի երկուութեան վարդապետութեան մասին չէ, այլ բարւոյ և չարի, լուսոյ և խաւարի ընդհանուր գաղափարի մասին. իսկ այդ չափով հակադրութիւն արտայայտուած ենք տեսնում, ինչպէս ամեն վէպի, այնպէս էլ մեր ազգային վէպի մէջ. Դաւիթ բարութեան ներկայացուցիչն է, Մարմիլիք և իւրայինները չարութեան, Դաւիթ հայրենիքի պաշտպանն է, Մարմիլիք թշնամին: Նոյնը պիտի ասենք և հերոսների նկարագրի վերաբերութեամբ. նոքա էական գծերով նման են ազգային վէպի կամ հէքիաթների հերոսներին և նման համակրութեամբ կամ հակակրութեամբ ընդունուած, որովհետև մարմնացումն են այնպիսի բարոյական գաղափարների, որոնք հայրենի են ժողովրդի հոգու, ներքին աշխարհի համար:

Եւ յիշուի համեմատութեան ժամանակ տեսանք, թէ Ռոստամ-Չալի և Շահ-Նամէի գեղարուեստական կազմութիւններն ինչպէս տարբեր էին միմեանցից. բաւական է յիշենք Չոհրաբի և Սիավուշի անուան հետ կապուած վէպերի մասին մեր արած նկատողութիւնները: Ժողովրդականը պարզ էր, անարուեստ, իւրատեսակ գեղեցկութիւններով: Այնտեղ արծարծուած գաղափարները լուծուած էին ժողովրդական հայեացքների համեմատ և ժողովրդական վէպին յատուկ ձևերով: Հերոսների ներքին աշխարհի շարժումները մանրամասն վերլուծութեան չէին ենթարկուած, թէև

հոգերանօրէն միանգամայն ճիշդ, որովհետեւ ժողովրդական բանաստեղծութեան յատուկ չէ կեղծիքը: Մի օրինակ յիշենք մեր առածը աւելի թանձրացեալ կերպով ընթերցողի սուշ պարզելու համար. Ռոստամի ցաւն ու կսկիծը Զոհրաբի մահուան պատճառով չի նկարագրուած այնպիսի մանրամասնութիւններով, որքանով, ինչպէս Շահ-Նամէի մէջ. Ռոստամը մինչև իսկ խօսքով ոչինչ չի արտայայտուած. բայց մի քանի տող պատմութիւն (եր. 12) պարզում է մեր առաջ այն խորին վիշտը, որ կրում է նա իւր սրտի խորքում: Երեք տարի անբաղդ հայրը որդու գիակը գրած գլխին պտտում է աշխարհը և ոչ ոք չի համարձակում առաջարկել նորան թաղելու: Անարուեստ բանաստեղծութեան յատկութիւններից մէկն է այս, որ գործադրուած ենք տեսնում Ռոստամ-Չալի մէջ: Նոյն ձևով են արծարծուած և լուծուած յաւերժ կենդանի և մարդկային հոգու ամենանուրբ թելերը շարժող ուրիշ շատ բարոյական գաղափարներ և խնդիրներ. հայրենասիրութիւն, ծնողասիրութիւն, որդեսիրութիւն, ամուսնական հաւատարմութիւն և անհաւատարմութիւն, քաջութիւն, ուխտապահութիւն և ազնուութիւն, եագոյական չարութիւն և այլն: Այս բոլոր գաղափարները կապուած են նիւթի հետ, այստեղ անցել են Շահ-Նամէից, բայց նորա ձև և կերպարանք են ստացել ժողովրդական հայեացքների համեմատ, ուստի արգելք չ'պիտի լինին այս վէպի գեղարուեստական արժէքը բարձր կշռելու և գնահատելու: Եթէ մոռանանք մի բոպէ, որ Ռոստամ-Չալը ծագել է Շահ-Նամէի ազդեցութեամբ, կարծում ենք որ նորա տպաւորութիւնը ոչ միայն պակաս չէր լինի մեր ազգային վէպից, այլ գուցէ և գերազանց լինէր: Վիպական արտաքին յատկութիւններով, բանաստեղծական և վիպական գեղեցիկ հատուածներով, լեզուի կենդանի և պատկերաւոր արտայայտութիւններով ազգային է այս վէպը նոյնչափ, որչափ և Ասամայ ծուրը իւր վարիանսներով:

14.

Տոյց տալ մի առ մի Ռոստամ-Չալի բանաստեղծական և վիպական գեղեցկութիւնները, վերլուծութեան ենթարկել հերոսների նկարագիրը, արտայայտուած գաղափարները, շատ հեռու կ'տանէր մեզ: Նորա գեղարուեստական կազմութեան մասին ճաշակ տալու համար՝ բաւականանք միայն մի հատուածի վերլուծութեամբ, մանաւանդ որ առանձին պրակով առիթ կ'ունենանք մի քանի խօսք ևս վիպական գեղեցկութիւնների մասին ասել, որով

և մասամբ կ'լրացնենք մեր տեսութիւնը: Վերլուծութեան նիւթ ընտրում ենք Գ. գլուխը ¹⁾:

Ամբողջը կարելի է երեք մասի բաժանել. առաջին՝ Ռոստամ իւրայինների հետ անցնում է Թուրանի սահմանը և ոչնչացնում թշնամու կանաչազարդ դաշտերը: Երկրորդ՝ Թուրանի Աֆրասիաբ թագաւորը լսում է այդ մասին և նոցա գէտ արշաւում. երրորդ՝ հերոսների մենամարտութիւններն ու բուն պատերազմը:

Ա. Հէնց սկզբնաւորութիւնը հրաշալի է. «գեարիւնի, տառն օր նիսան կինացիք ի, քսան մնացիք»: Դուրանով լարւում է մեր ուշադրութիւնը, սպասում ենք շարունակութեան: Հատուածի բովանդակութիւնն ի նկատի ունենալով՝ գուցէ սովորական կ'լինէր, եթէ նախ նկարագրուէին գարնան գեղեցկութիւնները և ապա նորա հետ կապուէր Ռոստամի ցանկութիւնը, զինակիցների հետ որսորդական արշաւանք սկսել թշնամու կանաչազարդ դաշտերում: Դուրա փոխարէն լսում ենք Ռոստամի հրամանը «Կուրուղչուն», որ պէտք է գնար և տեղեկութիւն բերէր, գարունը բացուե՞լ է իւր հրաշալիքներով, թէ ոչ: Բայց առանց նորա պատասխանին սպասելու, հաւաքում է զինակիցներին և արշաւում: Ռոստամի «Կուրուղչուն» ուղղած հրամանի մէջ անուղղակի կերպով, կարծես վրձինով, նկարւում է գարունը իւր կանաչազարդ մարգագետիններով, ծաղիկներով, աղբիւրներով և որսի երէններով: Մեր երեւակայութեան առաջ պատկերանում է գարնանային մի պայծառ օր վերայիշեալ հրաշալիքներով, որ աւելի կենդանանում է նոյն իմաստն ունեցող հետեւալ կրկնութիւններով: Ժողովրդական անարուեստ բանաստեղծութեան առ հասարակ յատուկ չէ բնութեան տեսարանների ընդարձակ նկարագրութիւններ սալ և ոչ էլ բնութիւնը նկարագրել ինքնըստինքեան որպէս գեղեցկութիւն: Բայց եթէ պատահում են այդպիսի հակիրճ նկարագրութիւններ, միմիայն հերոսների գործողութիւնը լուսարանելու համար: Վէպի իսկական նիւթը մարդն է ²⁾: Նոյնն ենք տեսնում և այստեղ: Պէտք է նկարագրուէր երկրի գեղեցկութիւնը, որպէս զի նորա աւերումը Իրանի հերոսների ձեռքով և «թող ու մառախուլ» դարձնելը, աւելի կենդանի և տպաւորիչ լինէր: Ռոստամի հրամանի պատասխանի մասին, ինչպէս յիշեցինք, ոչինչ չենք լսում վէպի մէջ. այդ պահան ինքնարեքարար լրացնում է մեր երեւակայութիւնը, այսինքն թէ՛ «Կուրուղչին» գնում է և դիտում թշնամու սահմանները, տեսնում է, ինչպէս մարգագետինները կանաչել են, ծաղիկ-

¹⁾ Ընթերցողին խնդրում ենք նախ բնագրի հետ ծանօթանալ:

²⁾ Буслаевъ. Անդ. եր. 66.

ներով զարդարուել, կարկաշատ աղբիւրները հոսում են, դաշտերը լցուած են երէնքով: Նա վերադառնում և տեղեկութիւն է տալիս այս մասին իւր տիրոջը: Այս բոլորից յետոյ միայն պէտք է Ռոստամ թղթէր գրէր և զինակիցներին զօրքով իւր մօտ հաւաքէր:

Զօրքը հուում է և վրանները զարկում թշնամու սահմաններին կից մարգագետների մէջ. «էլան զկանաչ կարմիր (դրօշակ) թալիքին չաղբի վերայ, քեամին կ'զհարկի, կ'վիրուցի»: Ինչքան գեղեցկութիւն է տալիս այս փոքրիկ պատկերն ընդհանուր նկարագրութեան: Սորան հետևում է Ռոստամի կերուխումը և ապա հրամանը՝ անցնել սահմանը, փչացնել թշնամու մարգագետինները և որսորդութիւն անել այնտեղ: Այս հրամանի իրագործումն և Գեի ու Ֆէրամազի պահապան նշանակելը թշնամու երկիրը մտնելուց առաջ, շփոթութիւն է պատմողի կողմից, որ իսկոյն նկատելի է պատմութեան ընթացքից: Կեր ու խումի հետևեալ օրը միայն զօրքը շարժում է, անցնում սահմանը և բանակ դնում նորա մարգագետինների մէջ: Վրանները խփում են թուրանի հերոսների վրանների տեղ դիրքի և աստիճանի համեմատ: Ռոստամ իրաւունք է տալիս դաշտերն արածացնել, ծաղիկները կոխոտել, աղբիւրները աւերել, երէնքն սպանել: «Զչայրքեր բերադի արքածացին, զծաղկըտնիր պիւլիւր կոխըցին, զյաղպրքեր բերադի արիցին. թող մառախուն էտու վեար սեահրանգին»: Սորանով վերջանում է առաջին մասը:

Շահ-Նամէի մէջ այս հատուածն այսպէս է. Ռոստամ իւրայիններով որսորդութիւն է անում, զուարճանում այլ և այլ խաղերով, կեր ու խումով: Խնջոյքի ժամանակ Գեն առաջարկում է գնալ թուրան և Աֆրասիաբի դաշտերում որսալ: Ռոստամ հաւանութիւն է տալիս նորա առաջարկութեան և միւս օրն ամենայն պատրաստութեամբ հուում են այնտեղ, վրանները խփում և անձնատուր լինում կեր ու խումի: Ընթերցողն ինքնին նկատել կարող է, որ ժողովրդականը ոչ միայն տարբեր կազմութիւն ունի, այլ և աւելի բանաստեղծական և գեղեցիկ է, քան աղբիւրը:

Բ. Պատմութեան ընթացքն ապա մեզ փոխադրում է թուրան: Թագաւորը նստած է իւր թախտին, վաղիրներն ու փալաւանները շուրջը կանգնած, իսկ «կուրուղչին» հրաման է ստանում. «Կինա, իրիշի մի սահրէնգին բացուի՛ր ի, ձիւն վերէն կինացի՛ր ի, մի չայրքեր եղի՛ր ի, վէրու օչխար կա՛յ ինի, թի չի, մենք տ'երթանք սէհրանգէն ուրախութիւն էնինք մե խամա», ձիւղ նոյն հրամանն է կրկնուած, ինչ որ Ռոստամ տուել էր իւր «կուրուղ-

չուն»։ Պահապանը կատարում է հրամանը, ղիտում է սահմանը, վերադառնում և այլայլուած՝ ղիտակը ձգում թագաւորի առաջ։ Այդ տարօրինակ և համարձակ գործողութիւնն ինքնբաւոյնքեան յուզում ու հետաքրքրութիւն պիտի դարթեցնէր բազմականների մէջ, այդ նշան էր, որ գոյժ ունէր հաղորդելու։ Թագաւորի հարցին պահապանը նկարագրում է տխուր եղելութիւնը. Թուրանի հերոսների վրանի տեղ՝ թագաւորից սկսած՝ խփուած են թշնամու վրանները, «զչայիբքիր էրըծացածի, զծաղկոտիր կոխած ի, զվէրու օչխար սպանած ի, զյաղպրքիր բիրաղի տւրած ի, սէհրանգիւն ըսկուն էրած, թող ու մառախուն, ալ տէր չճանչնայ»։ Ապա նկարագրում է վրանների գոյները, որոնցով տէրերը պիտի ճանաչուէին և վերջացնում է մի բացակիւնչութեամբ, որ ցոյց է տալիս թէ ի՞նչ սարսափելի տպաւորութիւն էր արել նորա վերայ Իրանցոյ զօրքը. «ձի'մ էլ խէյվաթի տիւռ կապուկ ի. էնու աւանջքիր էրկնուց խիտ. մէկ փալաւան էստեղ քնիր ի, եաման էնու գիւրզ»։

Ժողովրդական վէպին յատուկ մի երևոյթ է այս չափազանցութիւնը բայց որը ոչ միայն չի խանգարում բնական գեղեցիկուչ թիւնը, այլ և աւանձին աշխոյժ և կենդանութիւն է տալիս պատմութեան ընթացքին։ Քնած փալաւանի ներկայութեան նոյն իսկ արտաքին նշանները՝ գուրզն ու ձին, պէտք է սարսափ տարածէին թշնամու վերայ։ Այդ քնած փալաւանը ոչ այլ ոք է, բայց եթէ Ռոստամ, անունը չի յիշուած, ունկնդրի երեւակայութիւնն ինքն է գտնում, թէ ո՞վ է քնած փալաւանը։ Վէպը դորանով խորհրդաւոր է դառնում, սպասում ենք, թէ ի՞նչ պէտք է անի այն հերոսը, որի գուրզն այնչափ սարսափ է ազդել սահմանապահի վրայ։ Ընդհանրապէս «կուրուղչու» գեղուցումը իւր թագաւորին անսլաճոյճ և անարուեստ, գեղեցիկ և բնական արտայայտութիւն է այն տպաւորութեան, որ պէտք է ստանար հեռուից ղիտելով։ Ակամայ յիշում ենք Բուսլայեվի մի խօսքը. «նկարագրել առարկան այն տպաւորութեամբ, որնա անում է հոգու վերայ—ճշմարիտ արուեստագէտների մեծ արուեստն է»։ Բանաստեղծական բարձր արժանաւորութիւններից գուրկ չենք կարող համարել այն ժողովուրդը, որ այս և նախընթաց հատուածների նման նկարագրութիւններ կարող է տալ, մանաւանդ, որ այստեղ բոլորովին ինքնուրոյն է ժողովրդականը։ Մեր բանահիւսութեան լաւագոյն կտորները Մովսէս Կապուց ենք պարտական, ոչ միայն ազգային գիւցագներգութեան գեղեցիկ վարիանտներ, այլ և այնպիսի վիպական երգեր, ինչպէս

Ասլան Աղէն, Մուկայ Միրզէն, Նարեկացին, Կարոս Խաչը¹⁾։ Դեռ ով գիտէ ինչ թանգագին գոհարներ անյայտ են բանասիրութեան։

Գ. Երրորդ մասով սկսում է թշնամիների ընդհարումը։

Մի գեղեցիկ միջնադէպ է յառաջապահ Գևի դիմագրութիւնը. թագաւորը փորձում է խոստումներով քաջին իւր կողմը գրաւել, բայց Գևի բանաստեղծական պատկերաւորութեամբ և ծաղրով տուած պատասխանը՝ «է՛», քիւ աչքիւր յիտ պեաց. եիս իմ մէկ չիմ իտայ մէկ պեռ կուրիկ», հիացում է յառաջ բերում թշնամի հակառակորդի մէջ։ Թագաւորի հիացմունք արտայայտող խօսքերը պատմողի շփոթութեամբ աւելի յետոյ են դրուած, որ դարձեալ խսկոյն նկատելի է դառնում պատմութեան ընթացքից։

Մինչ Գևը պատերազմում է թշնամու դէմ, Ռոստամ քնած է։ Զաւարէն զարթեցնում է նորան՝ Գևին օգնութեան համակու համար։ Բայց նա մատակարարին է դառնում, «է, ըսաց, մէկ թաս գինի տուէք ձի, Գիւու ձէն անիւշ կ'կեայ կուու մէշ, քեանի Գիւ սաղ ի, ախշար մազի փարէմ չ'էնի» Դարձեալ քնեց։

Այս երկու միջնադէպն էլ Շահ-Նամէի մէջ տարբեր կերպով են պատմուած. երբ Աֆրասիաբ զօրքով մօտենում է Իրանցիներին, Գուրագէն (ոչ Զաւարէն) լուր է հասցնում Ռոստամին։ Իւրայինների հետ այդ ժամանակ Ռոստամ կեր ու խումի էր նստած. նա ուրախանում է, մատակարարին հրամայում է գինի բաշխել, և խմում է Կաւ-Կաւուսի և հերոսներից ոմանց կենացը։ Սորանից յետոյ միայն Գև իրաւունք է խնդրում կամուրջը պաշտպանելու։ Նորան հետևում է Ռոստամ իւր քաջերով։

Համեմատութիւնից տեսնում ենք, որ ժողովուրդն ինքնուրոյն կերպով ստեղծել է թագաւորի և Գևի խօսակցութիւնը, որ այնքան կենդանութիւն և գեղեցկութիւն է տալիս վէպին և աւելի է զօրացրել հերոսի բնաւորութեան ինքնավստահութեան գիծը։ Ժողովրդական վէպերին և հէքիաթներին յատուկ մի գիծ է այս, որ նկատում ենք և այստեղ։ Հերոսը վստահ իւր զօրութեան վերայ, արհամարհում է թշնամուն։ Մինչ երկու կողմից փախաւանները տաք կռուի են բռնուած, Ռոստամ երկու անգամ անուշադիր է թողնում Զաւարէի կոչը, խմում է և քնում։ Երրորդ անգամ միայն, երբ Զաւարէն դարձեալ գոռում է մահուան վտանգի մէջ, վեր է կենում և դանդաղաբար պատերազմի պատրաստում։

Ռոստամի սպառազինութեան և ձիու պատրաստութեան նը-

¹⁾ Փշրանքներ ժող. բանահիւսութիւնից, եր. 3. 12. 16-19. Կարոս Խաչի ուրիշ վարկանտներ «Վանայ սազ», Ջերենց 1885 թ. Թիֆլիս, եր. 73. «Քնար Մշեցուց և Վանեցուց», Սեդրակեան, Վաղարշապատ, 1874 թ. եր. 9.

կարագրութիւնը այնքան գեղեցիկ է և վիպական, որ բառ առ բառ պէտք է մէջ բերենք ընթերցողին ճաշակ տալու համար: «Ռոստամ կանգնաւ, լահ ուր թուր կապից, նէրիզ խանջար էղար մէջը, էնու պիւռ զթիւ ընցաւ, գտիրեկեաւան կախից, դքեամար կապից, զգրեխէ շապիկ խապեաւ, դքիւրք էթըլ վըր թիւին, աչքիւր շուռ առից, հըմէն մէ քեան չինու կթխէ. էնոչ բեղիւր օլիւրից, զականջ ընցաւ, էնու մաղիւր կանգնան, զրեխէ շապիկ տիւս էտու: Կանչից սայիսքիւրուն, զձին թիւրիցին, զսատաֆէ վին իտի քեամակ, ալտուզլամայ ուրքեր կախից, ձեռ էթըլ զգեորդ վիւրուց, իրեք խարիւր բաթման. տիրըմ կանչից վերան, էրկու առին յիրուր: Ըցկուն գեորդ կ'գեարկին յիրարու, անցկուն ինչ կարկուտ կեայ»: Աւելորդ ենք համարում մեր կողմից որ և է բացատրութիւն աւելացնել, հատուածի գեղեցկութիւնն ու բանաստեղծական արժէքը պարզելու համար, միայն յիշենք, որ ամբողջութեամբ ինքնուրոյն է և ժողովրդական, որովհետեւ Շահ-Նամէում չկայ: Ռոստամ սպանում է Ֆիլասումին (Ալիուսին ըստ Շահ-Նամէի), երկու կողմի զօրքերը խանուում են իրար. «էնքան իրար ջեարտիցին, էրուն էղաւ գիտ, զջամդաբտիւր կըտանը»: Թուրանցիք յաղթւում են և փախչում:

15.

Այս փոքրիկ դիւի կամ ճիւղի մէջ, ինչպէս պատմողն էր ասում, տեսանք ժողովրդական վէպի այն բոլոր յատկութիւնները, որ արդէն թուեցինք ժ.Բ. և ժ.Գ. պրակում: Պատմութեան ընթացքը հանգիստ է, խաղաղ և տպաւորիչ, ինչպէս յամրաքայլ խոր գետի հոսանքը: Գարնան սկզբնաւորութիւնն է նկարագրուած, թէ զօրքերի բանակին ու դրօշակների ծածանումը կանաչ մարգագետիններում, Ռոստամի կեր ու խումն է, թէ զօրքերի որսորդութիւնը և թշնամու երկրի «թող մառախուն» դարձնելը, Աֆրասիաբի դիւանն է նկարագրուած խորհրդակցութեան տեսարանով, թէ հերոսների մենամարտութիւնն ու ընդհանուր պատերազմը, այս բոլորը պատմուած է սրտի միակերպ հանգստութեամբ, առարկայական, ազատ անհատական զգացմունքների արտայայտութիւններից: Սակայն վէպի այս խաղաղ ընթացքը չենք կարող ասել, թէ պակաս տպաւորութիւն է գործում մեր հոգու վերայ, թէ և յախուռն զգացումներ չի յառաջ բերում, ինչպէս անհատական բանաստեղծութեան միւս տեսակները, քնարերգութիւնն ու ողբերգութիւնը: Մեր երևակայութեան առաջ յաջորդաբար նկարուում են այն տեսարանները, որ տալիս է մեզ վէպը, հոգեով վերանում ենք դէպի անցեալը, ապրում հերոսների հետ, դիտում

նոցա նիստ ու կացը, գործողութիւնները, մասնակից դառնում նոյն իսկ նոցա հայեացքներին և մտածողութեան եղանակին:

Ժողովրդական վէպի և առհասարակ գեղարուեստական երկի յատկութիւններից մէկն է հերոսների գործողութեան և խօսքերի հոգեբանօրէն ճիշդ և բնական նկարագրութիւնը: Տեսականօրէն արդէն կարող ենք ասել, որ հոգեբանական անճշգրտութիւն չի կարող լինել այնտեղ, ուր արուեստ և անհատական հոգու գրոշմ չըկայ: Ժողովրդական հերոսների պատկերներն էլ ոտնդնուած են սնվիրտակցաբար, ժողովրդի հոգու և ներքին աշխարհի, հայեացքների համեմատ: Մանրամասնութիւնների մէջ մտնել չենք կարող, բայց հէնց Ռոստամի պատկերը միայն բաւական է տեսնելու, թէ որչափ արժանիք ունի ժողովրդական վէպն այդ կողմից (տես նաև 8. և 13. պրակները): Նորա խօսքերն ու գործողութիւնները միանգամայն համապատասխան են գլխաւոր հերոսի անձնաւորութեան: Ռոստամ արդէն իբրև տաան ու չորսամեայ պատանի ունի գիւցաղնական յատկութիւններ, նորա ոյժը գերբնական է և գերբնական զօրութեան հովանաւորութիւնն է վայելում: Գերբնական է նորա ձիւ ծագումը և պայտւում է ոչ սովորական ձիերի նման (եր. 5—6): Տամնուշորս տարեկան հասակում ահագին ծանրութեամբ գուրգը հեշտութեամբ ձգել կարող էր (եր. 4), ձին բռնելու ժամանակ նորա ոտները գետնի մէջ են մտնում և «ընցկուն ինչ գիւթան թալին խող ճղին, ընցկուն վսող կճղի» (եր. 5). բոլոր պատերազմները յաջողութեամբ են պսակւում, որովհետև մասնակից է Ռոստամը. նա անընկճելի է, բայց նեղւում է միայն իւր սերնդի ճատերից (եր. 12, 13): Բայց նրա մարդկային բնաւորութիւնը չի եղծուած այս չափազանցութիւններով. նա հնազանդ որդի է (եր. 5, 6, 25) և քնքոյշ հայր (եր. 4, 12, 13, 15), հայրենասէր է և հաւատարիմ պաշտպան իւր թագաւորին (եր. 7, 11, 15, 25), թէպէտ պատուասէր (եր. 32, 33, 37), անձնուէր բարեկամ և պատրաստ օգնութեան համեմու վտանգի ժամանակ (եր. 17, 18, 23), բնաւորութեամբ ազնիւ և անխարդախ: Նա վէպի գլխաւոր հերոսն է, հոգին և ամենայն ինչ նորա շուրջն է պտըտւում, եթէ նոյն իսկ դէպքերի մէջ մասնակցութիւն չ'ունենայ: Հրաշալի կերպով է նկարուած նորա անփութութիւնն ու արհամարհանքը դէպի թշնամու ուժերը. նա խմում է և քնում, մինչ նորա շուրջը կատաղի պատերազմ է մղւում. երբորդ ազդարարութիւնը լսելուց և զինակցի կեանքի վտանգը տեսնելուց յետոյ միայն՝ փութի մէջ է մտնում: Նորա հանգիստ, վեհապետական ծանրութեամբ պատրաստութիւնը պատերազմի համար, դէմքի նկարագրութիւնը, զէնքերը, ձին, յատկապէս

գուրգը իւր «իրիք խարիր բաթման» ծանրութեամբ, պատշաճ են միանգամայն հերոսի նկարագրին և գործողութիւններին: Նկատուած չափազանցութիւնները ոչ միայն չեն խանգարում ամբողջութեան գեղեցկութիւնը, այլ և ապացոյց են հոգեբանական ճշգրտութեան և ժողովրդական ծագման: Ժողովրդի մէջ է ստեղծուած վէպը, ժողովուրդն է նորա հեղինակը, ուրեմն և ժողովրդի հայեացքների համեմատ պէտք է կշռենք նորա գեղարուեստական ճշմարտութիւնը: Վէպի մէջ նկատուած չափազանցութիւններն ու մեզ համար սնտուի երեացող հաւատալիքները ժողովրդի հոգու, համոզումների անմիջական արտայայտութիւններն են: Վէպի հերոսները դիւցազններ են եւ ոչ մեզ նման հասարակ մարդիկ: Ռոստամ գերբնական զօրութեան հովանաւորութիւնն է վայելում (եր. 4, 5, 23), ուրեմն և անբնական չէ, որ նա գերբնական ոյժ և քաջութիւն ցոյց տայ իւր գործողութիւնների մէջ: Վէպը իւր ամբողջութեամբ, հերոսների մէջ մարմնացած գաղափարներով, գեղեցիկ է, ճշմարիտ և բնական:

Ռոստամ-Ջալի գեղարուեստական արժանաւորութիւններից մէկն էլ նորա կտրուկ, կենդանի և պատկերաւոր արտայայտութեան եղանակն է: Մեր ազգային բանահիւսութեան մէջ հեշտ չէ այնպիսի հակիրճ, բայց բանաստեղծական պատկերներով և տեսարաններով նկարագրութիւններ գտնել, այն էլ տրամաբանական գեղեցիկ յաջորդականութեամբ, ինչպէս այստեղ: Կարճ նախադասութիւններով կամ պատկերներով կարողանալ շատ բան ասել, նոյն իսկ ստիպել երեակայութեամբ լրացնել այն, ինչ որ չի ասուած, բանաստեղծական կերտուածների ամենամեծ արժանաւորութիւնն է: Եւ Ռոստամ-Ջալը ունի այդ արժանաւորութիւնը. բաւական է յիշենք մեր քննութեան նիւթ եղած Գ. զլուխը, յատկապէս առաջին մասը: Ընդամենը մի երեսի մէջ այնքան գեղեցիկ և բազմազան տեսարաններով բանաստեղծական պատկերաւոր նկարագրութիւններ և այն էլ այնպիսի երաժշտական ներդաշնակութեամբ, որ կարծես տաղաչափական գրուածք էք կարգում, ապացոյց են մեր տեսութեան: Ահա այդպիսի օրինակներ:

եր. 19. Կինա սահրանգէն,
Տըսի չայիւքիւր շինուլիւր, թի չէ,
Ծաղկտիր եղիւրի, թի չէ
Մհինք ախպուրքիւր եղիւր ի,
Մհա վիրու օչխար կա՞յ մէջ,
Խազալ կա՞յ ինի,
Մինք տ'երթանք սէհրանգէն սէհր անիլիւ:

հր. 20. Զայիւրբիւր բիրադի արեծացին,
 Զծաղկըտնիւր պիւլիւր կոխըցին,
 Զյաղպըբիւր բիրադի աւրիցին,
 Թող մառախուն էտու վեար սէհրանգին:

հր. 21. Տասը'երկու խէյվաթ մեաչ քիւ սէհրանգին տրած ի,
 Խէւաթ ըմ քիւ խէւաթի տեղն ի զարկած,
 Խէւաթ ըմ Ղարամանը խէւաթը տեղն ի զարկած,
 Խէւաթ ըմ Հըմանը խէւաթի տեղն ի զարկած,
 Խէւաթ ըմ Փիրանի խէւաթը տեղն ի զարկած,
 Փալաւանքտիրու տեղ բիրադի խէւաթբիւր զարկած ի,
 Զայիւրբիւր էրեծացած ի,
 Զծաղկըտնիւր կոխած ի,
 Զվէրու օշխար սպանած ի,
 Զյաղպըբիւր բիրադի աւրած ի,
 Սէհրանգին ըսկուն էրած, թող ու մառախուն,
 Ալ տէր չ ճանչնայ:

16.

Սոսելով Ռոստամ-Ջալի պատկերաւոր արտայայտութիւն-
 ների մասին, շոշափում ենք նաև նորա լեզուի հարցը վիպական
 տեսակէտով: Լեզուն ինքնըստինքեան ժողովրդի ամենամեծ ստեղ-
 ծագործութիւնն է, բայց վիպական լեզուն աւելի օժտուած է
 բանաստեղծական յատկութիւններով, քան առօրեայ խօսակցու-
 թեան լեզուն: Դորա պատճառը վէպի նիւթն է: Վէպը որչափ և
 առօրեայ կեանքի, նիւտ ու կացի հետ կապուած, բայց մի և նոյն
 ժամանակ ժողովրդի գաղափարական աշխարհի նկարագրութիւնն
 է. ինչպէս վսեմ է գաղափարական կեանքը առօրեայ նիւտ ու
 կացից, այնպէս և վսեմ է գաղափարական կեանքը նկարագրող
 լեզուն սովորականից: Վէպի ստեղծագործութեան հետ, պէտք է
 ստեղծուէր և նորա արտայայտութեան համար յատուկ լեզու,
 ընդունակ պատկերացնելու հերոսների կեանքը, գործողութիւն-
 ներն ու պատերազմները: Վէպը ժողովրդի բանաստեղծական
 պատմութիւնն է, դորանով էլ պայմանաւորուած է նորա
 լեզուն, արտայայտութեան եղանակը: Ժողովրդական վէպի
 լեզուն պատմական, նկարագրական է, պարզ, անարուեստ,
 առանց մտքերի խրթնութեան կամ կուտակութեան, կենդանա-
 ցած բանաստեղծական ոճերով, դարձուածներով, նմանութիւն-
 ներով, հարց ու պատասխաններով, բացականչութիւններով: Այս

կողմից Ռոստամ-Ջալի լեզուն օրինակելի է և ոչ պակաս նշանակութիւն պիտի ունենայ հայ ժողովրդական բանահիւսութեան վիպական լեզուն ուսումնասիրելու համար, քան Սասմայ Ծոերը իւր վարիանտներով: Ռոստամ-Ջալի վիպական լեզուի գեղեցիկ նմուշներ կարող են լինել մանաւանդ այն հատուածները, ուր նկարագրուած են հերոսների սպառազինութիւնը, նոցա մենամարտութիւնները կամ ընդհանուր պօրքերի պատերազմը: Այդպիսի մի հատուածի հետ ծանօթացանք արդէն Գ. գլխի գեղարուեստական վերլուծութեան ժամանակ (եր. 23), ուր նկարագրուած էր Ռոստամի սպառազինութիւնն ու պատրաստութիւնը պատերազմի դուրս գալուց առաջ: Նոյն հերոսի նման նկարագրութիւններ ունինք, միայն քիչ համառօտ, 5, 9, 11, 38, 41 երեսներում. հերոսներից ոչ ոք, բացի Գեից, այն էլ մի անգամ (եր. 40), չէ արժանացել այդպիսի նկարագրութեան: Ամեն աեղ միանման կարգաւորութիւն է նկատուում չնչին տարբերութիւններով. նախ հերոսը կանգնում է, կապում գէնքերը, կախում «ալմաս թուրը», հագնում «զրեխէ շապիկը», գլխին դնում «քըմ զրեխը», վերան ձգում «քիւրքը». ապա նկարագրուում են գէմքի երկու բնորոշ մասերը՝ աչքերն ու ընչացքը. «աչքիւր շուռ առից, հըմէն մէ քեան չիւու կթիւէ», «բեղիւր օլիւրից, զականջ ընցաւ»: Մենամարտութիւնից առաջ հերոսի վերայ մի զայրոյթ, բարկութիւն է գալիս և ի նշան այդ բարկութեան «մազիւր կանգնան, զրեխէ շապիկ իտու տիւս» եր. 23, 36, կամ բողբոմ է նա սարսափ ազդելու համար. «տիւր ըմ բիռուից փնէն կինաց, ձէն ընկաւ քեազաք, շիւշարանդիւր բիրադի կուտրան էնու ձէնից եր. 39, 40: Հերոսի նկարագրութեան հետ կապուած է ձիու զարդերի նկարագրութիւնը. ապա հերոսը նստում է և վերցնում իւր ծանր գուրգը, Աստուծոյ անունը տալիս և սկսում իւր կռիւը: Հերոսի և նորա ձիու նկարագրութիւնը շատ նման է Դաւթի և Բուռիկ-Ջալալու նկարագրութեան:

Հերոսները կուտւում են գուրգերով, որոնց ծանրութիւնը սովորաբար «իւրիք խարիւր բաթման» է (եր. 13, 23), գուրգերի հարուածների դէմ պաշտպանուում են «մարտալ»ներով՝ վահաններով (եր. 11, 14, 23), իսկ թշնամուն ձիուց ցած ձգելուց կամ յաղթելուց յետոյ, վիզը կտրում են թրով (եր. 9, 15, 23, 31) կամ գանակով (եր. 7): Թշնամուն բռնելու համար պարան են ձգում «զամաքեարբանդ» (եր. 15): Որպէս գէնք յիշուած են նաև «Նիտ անեղ» կամ «տիրկեաւան», «նէրիզ իանջար», բայց քիչ գործածուած:

Մենամարտութեան բռնուելուց առաջ միմեանց սպառնալիքներ, հայհոյանքներ կամ ծաղրական խօսքեր են ուղղւում, կտրուկ և զուտ ժողովրդական դարձուածներով. Գեի պատասխանը թուրանի թագաւորին տեսանք արդէն (եր. 22): Ռոստամի և Զոհրաբի մենամարտութեան ժամանակ հայրը հայհոյում է որդուն և ասում. «Տիւ իմացիբ իս եիս մեռիբ իմ, տիւ կեաւ իրանայ թալան քի խամար տանիս»: Զոհրաբ պատասխանում է ստոր և սպանիչ ծաղրով. «Տիւ մեռուկ իս, պա ի՛նչ իս» (եր. 11): Բրգոյի և Ֆէրամազի մենամարտութեան ժամանակ առաջինը զիմում է երկրորդին. «Քա՛ֆր (հայհոյանք), յերկը շուրիւրն ի...» ևայլն, որին Ֆէրամազ պատասխանում է. «Եիս եկիր իմ, քիւ խոկին անկիրող տ'առնիմ» (եր. 14): Ռոստամ լսելով Զաւարէի ձայնը և տեսնելով, որ Ֆիւսսըմ թուրը քաշած պէտք է նորա վիզը կտրի, սպառնում է. «տիւ թուր տնիս էնու վիզ կտրիս, եիս տ'ընիմ մէկ գիւրզ զհարկիմ քի, եթ տապաղէն գետնու տակ մտնիս»:

Հերոսների մենամարտութիւնները նկարագրուած են համառօտ, բայց բանաստեղծական հրաշալի պատկերաւորութեամբ և նմանութիւններով. «էրկուս առին յիրար, կուտան. էրկինք, գետինք խառնուաւ. էնքան թող էղաւ գետնուց, էրկնուց իրիս պըռնից, էնունց գիւրզի ձէն ընկաւ ախշարք» (եր. 17):

«Փալիւան էկաւ յիւշիւ անուր (Ռոստամի), զհարկիցին գիւրզիւր մէ մէկու. էնքան գիւրզ կ'զհարկին մէ մէկու. մէկ ըսաց «ախշարք աւրաւ էնունց գիւրզը ձենըրուց», մէկ ըսաց. «չէ, էրկու փալէան ընկեա՞ծ մէյդան, կոիւ կէնին» (եր. 7):

«Ըցկուն գիւրզ կ'կեայ վըր Բրգօ գլխուն, ընցկուն կարկուտ կեայ էրկնուց» (եր. 18):

«էնքան գիւրզ կ'զհարկին Գիւուն, ըսկուն ինչ տարպին կըռանքտիր կ'զհարկի» (եր. 22):

«Ըցկուն գիւրզ կ'զհարկին յիրարու, անցկուն ինչ կարկուտ կեայ (եր. 23):

Գուրզի կամ հերոսի ձայնի քաղցրութիւնը յաջողութեան նշան է. «թի տիւ տեսար իմ գիւրզի ձէն չ'էկաւ, տիւ էլ փախի, մտի բիրզ ինի» (եր. 7): «Գիւու ձէն անիւշ կ'կեայ կըռու մէջ, քհանի Գիւ սաղ ի, ախշար մազի փալէմ չէնի» (եր. 22):

Մենամարտութիւնից զատ փալիւանները կուտում են խմբերով, մի ցիղը միւսի ղէմ, ինչպէս Տիւսի և Գոգարզի տները մի-

մեանց դէմ (եր. 16—17) կամ Գողթարզի ցեղը Հըմանի ցեղի դէմ (եր. 35), կամ Իրանի և Թուրանի զօրքերը միմեանց դէմ: Զօրքերի թիւը երբեմն յիշուած է թուերով, «քեռասուն թարիւր», «ասսուերկու խազար», «երկու խարիր թարիւր», բայց աւելի յաճախ վրաններով, որոնց քանակութիւնը աստղերի բազմութեան հետ է համեմատուած, օրինակ. «կտեռնան էնքան չադր ի զարկած վեար ճամբխին, քանց ասող յերկնուց» (եր. 7): «Ուրենց չադրքիր զեարկիցին գետին, քեանց ասող երկնուց. ասողին հաշիւ կ'ըլնը, չադրին չ'ըլնը» (եր. 37): «Ի՞նչ կ'իրիշին. էնքան ասքեար տիմաց քեազքին տրիր ի, քեանց ասող էրկնուց» (եր. 39):

Զօրքերի ընդհարումներն ու պատերազմներ նոյնպէս նկարագրուած են պատկերաւոր, բանաստեղծական: Պատերազմ սկսուած է երաժշտութեամբ և սովորաբար երեք օր, երեք գիշեր է տևում. միշտ յաղթում են Իրանցիք:

«Ռոստամն էլ մօտացաւ, մէկ գետրվ մ'էզար: Սաղիր զարկըցին, թրիւր քեշըցին, էրկու թագաւոր առան յիրուր. էնքան մարտ յիրարուց ջեարտիցին, էրուն էղաւ գիտ, զջանդաքտիր տաւաւ: Իրիք օր իրիք գիշիր զիրարու զեարկիցին: Թիւրանայ թագաւոր կուտրաւ, փախաւ» (եր. 10):

«Ինչ Ռոստամ կինաց, սաղիր զեարկիցին, էրկու օրդուն կայնան, խասան յիւրուր. էնքան մարտ յիրարուց կ'ջեարտին, ընցկուն քեամին զեարկի ծառիրու թաւիր շուռ տայ գետուն: Էրուն էղաւ զջանդաքտիր կ'տանը» (եր. 19):

«Էլան չուրս կուշում, յըմէն մէկ հանէն կեացին. անցկուն ինչ գեարնան ամպիր կ'գրգրան, ձէն երկնուց կ'ըլնի, էնունց նունուց գետնուց կըլնը: Զալ մէկ հանէն էզար, էնքան մարտ մէ մէկից ջեարտիցին, էրուն էլաւ լէշիր կ'տանը: . . . կ'իրիշին կըլին, էրկինք գետինք խառնուաւ . . . էլան, պիրին սաղիր զեարկիցին, էրկու կուշում առից յիրիւր, ախշարք էլաւ թուզ, թուզ էլաւ էրկնուց իրիս պոնից. իրիք օր իրիք գիշիր իրարու զեարկիցին, անախում իրարուց ջեարտիցին» (եր. 43):

Այս նկարագրութիւններէց անկախ Ռոստամ-Զալը հարուստ է ոճերով, դարձուածներով, պատկերաւոր արտայայտութիւններով կամ նմանութիւններով, առածներով, որոնք լեզուին և՛ կենդանութիւն և՛ բանաստեղծական գեղեցկութիւն են տալիս: Յիշենք մի քանիսը:

«Մարտ մէկ պղինձ կաթ կթի, էնու մէրան չիցի մէշ, չ'ըլնը մածուն» (եր. 6):

«Մէկ խաշք վեար օտաց չըն թորկի» (եր. 13):

«Սերտ էնու վերայ հոաց» (եր. 13):

«Էնի փրթիճիւ շիրիկ ի չիւր դիամաթին» (եր. 15):

«Էնքան ճիտից, էնու մօր կաթ մատքիր վէ խոու տիւս»
(եր. 15):

«Փիրան անիւշ կենայ (եր. 16):

«Սաղ ձի խամա պի, որ ձեռ տամ ինէ, խաղար ձէն մօ-
տէն ընը (եր. 16):

«Բեանի ճիւր իմ աչքիր կայ» (եր. 35):

«Բիւ հեղ, քեար էրա (եր. 38):

«Եիս ձե քաղաք տակ տիրիւ տ'էնիմ (եր. 38):

«Անցկուն ինչ սրբմոր ? խաւք զաւ էնի դեախ ճնճղկտիր,
անցկուն զաւ էրաւ մեանչ դեիրուն (եր. 40):

17.

Մեր թուոցիկ տեսութիւնը Ռոստամ-Չալի նշանակութեան մասին ամփոփելու համար, անհրաժեշտ էր ցոյց տալ նաև նորա նշանակութիւնը լեզուաբանական տեսակէտով: Ժողովրդական բանահիւսութեան ամենայն մի նշխար նշանակութիւն ունի գրա-կան լեզուի հարստացման, մշակութեան և գիտական ուսումնա-սիրութեան համար: Բանահիւսութեան պատկերաւոր արտայայ-տութիւնները, գեղեցիկ դարձուածներն ու ոճերը, բառերը պիտի փոխանցուին հետզհետէ մեր գրական լեզուի մէջ նորան աւելի կենսունակութիւն և ինքնուրոյնութիւն տալու համար: Հայ բա-նաստեղծներն այնտեղից նիւթ և արտայայտութեան եղանակներ պիտի իւրացնեն, անհատական բանաստեղծութիւնն աւելի ազ-գային և ժողովրդական դարձնելու համար: Ռոստամ-Չալն ևս իւրեւ ժողովրդական բանահիւսութեան մի երևոյթ իւր նշանա-կութիւնն ունի:

Բայց այս վէպն ուսումնասիրելի է յատկապէս լեզուաբանա-կան գիտութեան տեսակէտով: Հայոց լեզուի հնչիւնաբանութեան և քերականութեան օրէնքների ուսումնասիրութեան համար Մովսէս Բաբայանը շատ թանգազին նիւթեր է տալիս, որովհետև հարուստ է ժողովրդական բանահիւսութեան այլ և այլ տեսակներով, և մինչև այժմ մաքուր մնացած օտար ազդեցութիւնից, մանաւանդ որ լեզուաբանական քննութեան չի ենթարկուել դեռ: Այս խընդ-րով յոյս ունինք մի այլ անգամ զբաղուել, երբ հրատարակու-թեան կ'տանք մեր ձեռքի տակ եղած մնացած նիւթերը:

18.

Ռոստամ-Ջալը գրի ենք առել 1890 թուին Մայր աթոռի ձեմարանում: Այդ տարին ձեմարանում գիշերապահութեան պաշտօն էր կատարում Մոկաց Նորաւանց գիւղացի Ուստենց Յեովանը, ժողովրդական բանահիւսութեան մի կենդանի շտեմարան: «Փշրանք-նեւրի» նիւթի մի մասը՝ «Ասլան աղի» առաջին վարիանտը (եր. 3), «Մոկաց Միրզէն» (եր. 19), «Մեռաւ էն ինչ շատ մալ ունէր» (եր. 21), «Յնծացէք, ուրախացէք» (եր. 23) և ապա մնացած երգերն ու առակները մինչև 31 երես: Նորանից ենք գրի առել նաև Ռոստամ-Ջալը: Յեովանը զարմանալի ընդունակութիւն ունէր պատմելու համար. հեռու աւելորդաբանութիւնից, համառօտ և կենդանի լեզուով: Նա կլինէր մօտաւորապէս յիսուն տարեկան. կազ էր, այդ պատճառով էլ շատերի կողմից «կազ Յեովան» կոչուած, բայց սրտոտ և կտրիճ: Կարդալ և գրել չ'գիտէր, բայց իւր պանդուխտ հայրենակիցների շրջանում համարւում էր որպէս բանիմաց մարդ: Մի քանի տարուց ի վեր վախճանուած է արդէն իւր հայրենի գիւղում:

5 Նոյեմբ. 1904

Ք. Վ. Յ. Զեւեթեան

Երևան

ԱՌԵԻԱՆԳՄԱՄԲ ԵՒ ԳՆՄԱՄԲ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

I.

Ամուսնութիւնը շատ հին ժամանակում կատարւում էր կամ առեանգամբ կամ գնմամբ: Սակայն դեռ ևս իրաւագիտական աշխարհում որոշուած չէ, թէ ամուսնութեան սոյն երկու եղանակներն ինչ կարգով են գոյութիւն ունեցել: Արդեօք սկզբում զարգացել է առեանգումն և ապա սրան յաջորդել գնումը, թէ երկուսն էլ միաժամանակ իբրեւ ամուսնութեան միակ միջոց համազօր գոյութիւն են ունեցել ժողովրդական կեանքում:

Մարդկութեան հասարակական կեանքի արշալուսին ընտանիքը միանգամայն զուրկ է եղել այն անհատական ընտանիքից, որ ժամանակակից ընտանեկան կազմի յատուկ գիծն է: Նախապատմական այդ ընտանիքները բաղկացած են եղել խմբակներից, որոնք կազմել են սերունդներ, տոհմեր, ցեղեր, և հիմնուած են եղել մայրիշխանութեան սկզբունքի վրայ: Սերնդական խմբերը համայնօրէն են տիրել իրանց կանանց և ունեցել են ազատ սեռական յարաբերութիւնը: Այսպիսի պայմաններում ամուսնական կապերի տեղականութեան մասին, ի հարկէ, խօսք անգամ չի կարող լինել, և հետեւաբար զաւակների ու ծնող-հայրերի միջև անհնարին էր որոշ իրական յարաբերութիւն հաստատել: Հիտեապէս և միայն մայրը կարող էր ճանա-

չուել իբրեւ զաւակի միակ տէրը, ինչպէս և ճանաչուել է. ուստի և վերջինս պատկանել է բացառապէս այն ցեղին կամ այն սերնդին, որին պատկանում էր նրա մայրը: Այս տեսակ պայմաններում սերուած մարդկային խմբակցութիւնների մէջ ազգակցութիւնը տիրապետում էր լոկ մայրական զծով: Սերունդն աճում էր ու զարգանում կանանց շնորհիւ, որոնք այսպիսով դառնում էին խմբական կեանքի մի տեսակ կենդրոն:

Բայց և այնպէս խմբական ամուսնութեան այդ յարաբերութիւններին դրուած էր որոշ սահմանափակում, որ ինչպէս ցոյց են տալիս պատմական ու մանաւանդ ժամանակակից ազգագրական փաստերը, պահպանւում էր խստօրէն. դա այդպէս անուանած այլացեղ (էքսոգամի) ամուսնութեան սովորութիւնն էր: Այդ սահմանափակումն արտայայտւում էր նորանով, որ մի սոցիալական խմբի անդամները, մի սերնդի պատկանող տարրերը՝ այր և կին, իրաւունք չունէին միմեանց հետ զուգաւորուելու, այլ մի խմբի կանայքը պէտք է զուգաւորուէին մի ուրիշ խմբի արանց հետ և ընդհակառակն: Ուրեմն որոշ խմբի կամ սերնդի իւրաքանչիւր տղամարդը դառնում էր մի տեսակ ամուսին արտաքին, մի օտար խմբի ամեն մի կնոջ համար: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ամուսնութիւնը գոյութիւն ունէր ոչ թէ առանձին անհատների, այլ ամբողջ որոշ խմբերի միջև: Այս տեսակ խմբական ամուսնութեան վրայ էր կառուցանւում այլացեղ ընտանիքի հիմքը, առաջանում մայրիշխանութիւնը, ընտանեկան այն հիմնարկութիւնը, որն ընտանիքի զարգացման պատմութեան մէջ մեզ յայտնի ամենահին աստիճանն է: Ահա այդ այլացեղ ամուսնութեան սովորութեան շնորհիւ՝ կին առնել և զուգաւորուել օտար սերնդից հնարաւոր էր միայն առեանգմամբ, մանաւանդ եթէ ՚ի նկատի առնէինք, որ հնումը զանազան սերունդներն ու ցեղերը մեծ մասամբ միմեանց հետ թշնամական յարաբերութեան մէջ էին գտնւում:

Ժամանակի ընթացքում մայրիշխանութիւնը ենթար-

կուելով էփօսիցիօնի զարգացմանը, քայքայւում է, վերափոխուելով ընտանեկան կազմի նոր ձևերին, որոնք աւելի մօտ են ու նման ժամանակակից ընտանեկան դրութեանը: Այստեղ զարգանում է ամուսնական յարաբերութիւնների տևողութիւնը, ուրեմն և հօր անձնաւորութեան մշտական ներկայութիւնը: Ամուսինն, իբրև կնոջ ապաւէն, և միևնույն ժամանակ իբրև հայր, օժտուած որոշ իրաւունքներով իւր որդիների վերաբերմամբ, աստիճանաբար առաջ է բերում հայրիշխանութեան, նահապետական գերդաստանի գաղափարը: Սակայն այդ մայրիշխանութեան լուծմամբ բնաւ չի վերանում նրան կցորդ այլացեղ ամուսնութեան սկզբունքը: Այլացեղ ամուսնութեան սահմանափակման ոյժը տակաւին որոշ չափով շարունակում է պահպանուել զանազան սերունդների յարաբերութիւնների մէջ: Ակներև է, որ առևանգումն ևս, որպէս այլացեղ ամուսնութեան կցորդ մի կարգ, մնում է իբրև կին ձեռք բերելու միակ միջոց: Նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ մայրիշխանութեան ու այլացեղ ամուսնութեան վերջին նշոյլներն անհետացել էին իրականութեան մէջ, առևանգումը շարունակել է իւր գոյութիւնը աճունական իրաւունքի մէջ, որպէս մի սովորութեական երևոյթ: Յետագայում առևանգումը դառել է արդէն մի տեսակ մեռած ձևականութիւն, որ արտայայտւում է հարսանիքի ու պսակադրութեան ժամանակ յատուկ սիմբօլիական գործողութիւնների մէջ:

Արդ դառնանք բուն նիւթին և առաջ բերենք այն փաստերը, որոնք կը ծառայեն մեզ իբրև ապացոյց, թէ հայկական կեանքումն էլ առևանգումը գոյութիւն է ունեցել որպէս մի իրական երևոյթ:

II.

Մովսէս Խորենացին պատմելով Ալանների արշաւանքը հայոց վրայ, յիշատակում է, որ Արտաշէս Բ., տեսնելով Ալանների գեղեցիկ իշխանաղնուհուն, սիրեց նրան ու

կամեցաւ կնութեան առնել, բայց երբ մերժումն ոտացաւ՝
որոշեց բռնի ոյժի դիմել: Այստեղ Մովսէս Խորենացին
յիշատակում է ժողովրդական վիպասանութիւնից մի հա-
տուած, ուր նկարագրւում է այդ առևանգման պատկերը:

Հեծաւ քաջ թագաւոր Արտաշէսը գեղեցիկ սև ձին,
եւ հանեց ոսկէ օղով կարմիր կաշէ պարանը,
եւ անցաւ ինչպէս սրաթև արծիւ գետի միջով,
եւ հանեց ոսկէ օղով կարմիր կաշէ պարանը,
Ձգեց Ալանների օրիորդի մէջքին,
եւ շատ ցաւեցրեց փափուկ օրիորդի մէջքը,
Արագ հասցնելով նրան իւր բանակը*):

Մի կողմը թողնելով այս հատուածի մասին Մովսէս
Խորենացու տուած անձնական բացադրութիւնը, մենք
իրաւունք ունենք բառացի հասկանալ վերոյիշեալ նկարա-
գրութիւնը: Եթէ ժողովրդական վիպասանները մինչև իսկ
երևակայական ու լեզենդար դէպք են պատմում այդ հա-
տուածում, այնուամենայնիւ պէտք է ՚ի նկատի առնենք,
որ վիպասանութիւնների մէջ նկարագրած պատկերները
միշտ համապատասխան են լինում ժողովրդի կենցաղի
պայմաններին, նրա աշխարհայեացքի աստիճաններին:
Ուստի այս դէպքում էլ, եթէ ժողովրդական կեանքում
կենդանի չլինէր առևանգման սովորոյթը, կամ եթէ այդ
սովորոյթն այդտեղ դատապարտելի լինէր, երբէք վիպասա-
ները մի բանաստեղծական երգ չէին հիւսիլ իրենց հերո-
սացրած թագաւորի ամուսնութեան մասին. թագաւորի,
որ առևանգմամբ է կլին առնում: Ընդհակառակն շատ հա-
ւանական է, որ ժողովրդի կեանքում տեղի էր ունենում
առևանգումն և այն էլ, ինչպէս ենթադրում ենք, շատ
զարգացած չափով: Դրան ապացոյց են մի շարք արգելա-
կան ու պատժական կանոնները, որոնք սահմանուել են
հայկական օրէնսդրութեան մէջ և որոնք դարերի ընթաց-

*) Մովսէս Խորենացու հայոց պատմ. գիրք Բ, գլ. Ծ. աշ-
խարհ. թարգմ. Խորէն ծ. վ. Ստեփանէի:

քում շարունակ կրկնուել են: Այդ տեսակ արգելական օրէնքներ կարող էին երևան գալ միմիայն այն ժամանակ, երբ իրականութեան մէջ գոյութիւն են ունենում արգելումն առաջացնող պայմաններ: Օրէնսդրութեան խիստ որոշումներն ու նրա դարևոր գործադրութիւնը գրաւական են, թէ ժողովրդի մէջ ինչպիսի մեծ ծաւալով էր արմատացած առևանգումն և ինչպիսի դժուարին մաքաւման ու հալածանքի էր ենթարկուած նա վարչական մարմինների կողմից:

Քրիստոնէութիւնը, մուտք գործելով Հայաստան, սկըսեց հալածել այն ամենն, ինչ յիշեցնում էր հեթանոսութեան գաղափարը: Այդ հակաքրիստոնէական ոգու շարքն էր դասուելու անշուշտ և առևանգման սովորութիւնը: Եւ ահա հենց առաջի քայլում, երբ առիթ է լինում յատուկ կանոններ մշակելու և օրէնսդրական ոյժ տալ նրանց, յօրինւում է 'ի միջի այլոց նաև առևանգման վերաբերեալ մի կանոն: Փրիգոր Լուսաւորչի նախաձեռնութեամբ Վաղարշապատում գումարուած եկեղեցական ժողովը (325 թ.) սահմանում է 9-րդ կանոնը, որ ասում է. «Եթէ ոք առևանգ արասցէ, պսակն այն յաւեր եղիցի, և պսակեալն ում կամի՝ լիցի*): Մօտաւորապէս մի դար յետոյ կայանում է Շահապիւլանի ժողովը (447 թ.), որտեղ մշակւում են նոր կանոններ, որոնցից 7-րդն առևանգման հարցին է վերաբերում. «որք բռնութեամբ և անիրաւութեամբ առևանգ առնիցեն, կալցեն զկիւն և անդրէն տացեն ցհայր և ցմայր, և տուգան տացեն փոխանակ անարգանացն, եթէ ազատ է՝ ՌՄ (1200) դրամ, եթէ շինական է ՌՎ (600) դրամ: Եւ որ հրոսն երթեալ էին օգնականք սուտ փեսային՝ առ այրն ծ (100) դրամ տուգանիցեն և զհրոսին դրամն զկէսն յեկեղեցին տայցեն և զկէսն կարօտելոց: Ապա եթէ սուտ փեսայն ընդ աղջկանն պոռնկեցաւ առանց պսակ զնելոյ՝ յեկեղեցի տուգան կալցին ծ (100) դրամ,

*) Արէլ եպս. Մխիթարեան՝ «Պատմութիւն ժողովոց հայաստանեայց եկեղեցւոյ», եր. 20.

դի պսակն օրհնութեան անարգեաց. Գ (3) ամս յապաշխարութեան կացցէ: Ապա եթէ երիցու ուրուք զաղս պսակ եզեալ իցէ առանց հօր ու մօր աղջկանն, երէցն զքահանայութիւն չիշխէ պաշտել, և Ճ (100) զրամ տուգանս կալցին և կարօտելոց տացեն. և պսակն զոր եգ՝ անվաւեր լիցի: Ապա եթէ յետ այսր խռովութեան և տուգանաց զարձեալ ՚ի հաւանութիւն գան կամօք աղջրկանն և ծնողացն, և յառաջ պոռնկեալ են, պսակ մի՝ օրհնեսցի, այլ իբրև գերկակին ուռ տեսունագրեալ դիցի ՚ի վուխ. ապա եթէ կուսան կացեալ են, ըստ օրինին պսակ օրհնեսցի: Եթէ ազատ և թէ շինական-կանոն այդ կացցէ»¹⁾:

Այսպիսի կանոններ յօրինուած են նաև յետագայ ժողովներում և մենք նկատում ենք, որ XII-րդ դարում ևս առևանգումը բաւականին խորն էր արմատացել ժողովրդի կեանքում, քանի որ մի կողմից՝ Մխիթար Գօշն է Հայաստանի մի ծայրում և միւս կողմից՝ Ներսէս Շնորհալին միւս ծայրում՝ Կիլիկիայում, զրեթէ միաժամանակ, սակայն իրարից անկախ յիշատակում են զրա մասին:

Մխիթար Գօշն իւր Դատաստանագրքի մէջ մտցնում է 3 կանոն առևանգման դէմ: Սոցանից մէկը՝ ԼԴ յօդուածը (մասն Ա.), որի մի մասը վերցրած է «Հարցն հետևողաց» ժե կանոնից, ՚ի միջի այլոց ասում է. «Ձառևանկն, թէև որդիս ծնցի և հայր և մայր և աղջիկն չկամիցին մի՛ ինչ փեսա կրեսցէ ՚ի չարագագան հողոյն, անդրէն զարձուցանել»²⁾: Երկրորդը՝ ԺԱ յօդուածը, որ նիւթ է առել նշանուած աղջկայ առևանգման դէպքը, իրեն հիմք է ունեցել Անկիւրիայի ժողովի ԺԲ կանոնը: Այդ ԾԱ յօդուածով հրամայւում է առևանգուած նշանուած աղջիկը յետ վերցնել, մինչև անգամ եթէ բռնութեամբ ապաստանուած լինի. «Որք միանգամ խօսեալ աղջկունք են և զուգեալ

1) Աբէլ եպս. Մխիթարեան «Պատմ. ժողով. հայաստանեայց հկեղ.» եր. 63.

2) Մխ. Գօշի՝ Դատաստանագիրք հայոց, հրատ. Վահան վ. Բաստամեանի. եր. 129.

գտանիցին, և յետ այսորիկ այլք յափշտակեսցեն, կամ եղև զի անդրէն տացեն որում խօսեալն էր. թէև 'ի բռնութիւն անպատանիցէ. մի՛ թողցեն: Մի զգուգեալն և զխօսեալն համարի և անդրէն դարձուցանել, թէև պսակիցի ընդ յափշտակողին»¹⁾: Վերջապէս երրորդ, այն է ՂԶ յօդուածն ամբողջովին առնուած է Շահապիվանի ժողովի մեր յիշած 7-րդ կանոնից ինչ ինչ յաւելումներով: Սոյն վերջին յօդուածին Մխիթար Գօշը մեծ նշանակութիւն է տալիս, առաջարկելով դատաւորներին ու եպիսկոպոսներին ուշադրութեան առնել այդ օրէնքն և ըստ այնմ էլ վարուիլ խիստ հետևողութեամբ:

Ներսէս Շնորհալին իւր «Ընդհանրականի» մէջ 'ի միջի այլոց դատապարտում է, և խստիւ արգելում առեւանգման սովորութիւնը: «Մի և այնոցիկ՝ որք առևանգս ասին, դնիցէ պսակ, զի հակառակ օրինաց Աստուծոյ է և բիւրք չարեաց պատճառք 'ի սատանայէ շարժեալք 'ի մոլեկան ախտս»²⁾:

Նմանապէս վրաց թագաւոր Վախթանգի Դատաստանագրքի մէջ «Հայկական օրէնքներ» վերառութեամբ յայտնի բաժնում գտնում ենք 62-րդ յօդուածը, որ վերջրած է «Ասորա-հոռվմէական օրինագրքից» և որը վերաբերում է առևանգութեան. «Կոյս աղջկան առևանգողը պէտք է մահուան պատժի ենթարկուի: Եթէ երիտասարդը ոչ մի յարաբերութիւն չի ունեցել աղջկայ հետ և փախցրել է նրան փոխադարձ համոձայնութեամբ, այն ժամանակ առևանգողը պատժւում է իբրև շնացող»³⁾:

¹⁾ Մխիթար Գօշի՝ Դատաստանագիրք հայոց՝ հրատ. Վ. Վ. Բատամեանի, հր. 151.

²⁾ Թուղթ ընդհանրական՝ Ներսէս Շնորհալու. Ս. Էջմիածին, 1865 թ. հր. 83.

³⁾ Сборникъ законовъ грузинск. царя Вахтанга II. Изд. О. С. Френкеля, стр. 246.

III.

Վերև յիշուած փաստերը բաւական են ապացուցանելու, թէ մեր սուրբ հայրերն ինչ եռանդով էին կուռն ժողովրդական այն սովորութիւնների դէմ, որոնք հեթանոսական ժամանակից ՚ի վեր մնում էին, մանաւանդ ազգաբնակչութեան ստորին խաւերում, իբրև ամուսնութեան մի անհրաժեշտ միջոց: Անտարակոյս՝ դարերի ընթացքում զործադրած խիստ պատժական միջոցները մի կողմից և քրիստոնէական ոգու տակ սնուած բարքերը միւս կողմից, քայլ առ քայլ պէտք է նուազեցնէին առեանգման սովորութիւնները: Յիրաւի՝ կարծես սուրբ հայրերը մասամբ հասել էին իրենց նպատակին: Առեանգումն, իբրև ամուսնութեան անհրաժեշտ մի եղանակ, միանգամայն վերացաւ հայկական սովորութեան իրաւունքից. սակայն նրա հետքերը դեռևս չեն չքայել: Կարծես այդ հին սովորութիւնն երբեմն այս ու այնտեղ, որպէս բնագոյնի ոյժ յարութիւն է առնում ժողովրդի բարքերի մէջ ու յիշեցնել է տալիս հարս գրաւելու այն դիւրին, բայց և համարձակ միջոցը, որ «իգիթ» ու անվեհեր պատանիների գործ կարող էր լինել: Դեռ ևս XIX դարու վերջերում գտնում ենք հայ ժողովրդի բարքերում առեանգման հատ հատ դէպքեր, որոնք թէև այլևս չեն կարող մեզ իբրև փաստ ծառայել, որ այսօր էլ առեանգումն իրականապէս կազմում է սովորութեան իրաւունքի կարգերից մէկը, բայց և այնպէս՝ ապացուցանում են, որ այդ բնագոյն միանգամայն արմատախիլ չի եղել ժողովրդի կեանքից: Առաջ բերենք մի քանի փաստեր:

«Հարս փախցնելու սովորութիւնը դեռ ևս գոյութիւն ունի Ախալցխայի գաւառի հայերի մէջ. սակայն այդ չի կարելի համարել իբրև տեղական կեանքի ստէպ կրկնուող մի երևոյթ: Առեանգումն՝ աղջկայ կամքին հակառակ՝ զրեթէ բնաւ տեղի չի ունենում, այլ սովորաբար առեանգումողը խօսք է կապում իւր փախցնողի հետ: Առեանգման

շարժառիթը մեծ մասամբ լինում է ծնողների անհամաձայնութիւնն աղջկայ ամուսնութեան հարցում: Երբեմն էլ պատահում է, որ այդ շարժառիթը — աղջկայ հօր անհամաձայնութիւնն է լինում. այս դէպքում աղջկայ մայրը դառնում է առեանգման մասնակից: Երիտասարդը նախօրօք պայմանաւորուելով փախուստի վերաբերմամբ աղջկայ հետ, ստանում է սրանից մատանի կամ մի որեւէ թանգագին բան իբրեւ գրաւական: Առեանգողը գալիս է իւր ընկերներով (մօտաւորապէս 10 հոգի), բոլորը զինուած: Մօտենալով աղջկայ տանը և յարմար ժամանակ ընտրելով, յարձակումն է գործում երթիկից ի վայր, յափշտակում աղջկան և հեծնելով ձին, փախչում է ընկերների օգնութեամբ: Առեանգողը փախցնում է աղջկան սովորաբար որեւէ հարեան գիւղ, իւր ընկերով մօտ և այնտեղ դիշերը պարկում նրա հետ: Այնուհետեւ երիտասարդն ու աղջիկը շտապում են ծածկել իրենց վարմունքը եկեղեցական պրսակով, որ տեղի է ունենում 2—3 օրից յետոյ, ամենաուշ մի շաբաթից յետոյ, եթէ ի հարկէ եկեղեցու կողմից ոչ մի արգելք չի լինում: Հակառակ դէպքում նոքա ապրում են ապօրինի կենակցութեամբ»¹⁾:

Ախալքալաքի գաւառում դեռ ևս պահպանւում է աղջիկ փախցնելու սովորութիւնն և սրա գլխաւոր շարժառիթը համարւում է «հաղեմասին»²⁾:

Վարանդայում «դեռ մինչև այսօր էլ յաճախ պատահում է, երբ մի երիտասարդի մերժում են տալ իւր սիրած աղջիկը, որի պատճառը սովորաբար երիտասարդի ստոր վերդաստանից, կամ աղքատ լինելն է լինում, վերջինս հաւաքելով իւր մի քանի մտերիմ ընկերները՝ փախցնում է աղջկան: Շատ անգամ առնելով աղջկայ համաձայնութիւնը, և ժամադիր լինելով նրա հետ, երիտասարդը ձիու գաւակն է

¹⁾ „Этнографическое Обзорѣніе“ 1889 г. № 1—Свадебные обряды у ахалцыхскихъ армянъ.

²⁾ «Ազգագրական Հանդէս» գիրք Ա. 1896 թ. Զաւախք՝ Ե. Լալայեանի:

առնում աղջկան, որը իւր հետ առած է լինում իւր բոլոր զարգերը, և փախչում: Եթէ աղջկայ ծնողները շուտ են իմանում այս, իսկոյն մի քանի ձիաւորներ հետևում են նրանց և եթէ հասնում են, տեղի է ունենում մի կատաղի կռիւ, որի ընթացքում երբեմն մարդիկ էլ են սպանւում: Եթէ չեն կարողանում աղջիկը յետ խել, տղան տանում է նրան մի ուրիշ գիւղ, իւր մի բարեկամի տուն: Անմիջապէս աղջկայ հայրը յայտնում է մարմնաւոր և հոգեոր իշխանութիւններին, որոնք աղջկան կանչում, հարցաքննում են: Եթէ աղջիկը խոստովանում է, որ իւր ազատ կամքով է փախել երիտասարդի հետ, նրանց թոյլ են տալիս պատկուելու, իսկ եթէ ոչ, բաժանում են. աղջկան վերադարձնում են հօրը, իսկ տղային պատժում պետական օրէնքներով: Երբեմն պատահում է, որ երիտասարդը փախցնում է աղջկան, առանց նրա համաձայնութիւնն առնելու. այսպիսի դէպքերում հազիւ է պատահում, որ աղջիկը չզիջէր երիտասարդի ու նրա բարեկամների աղաչանքներին՝ յայտնելու թէ իւր կամքով է փախել: Փախցրած և վերադարձուած աղջիկը հասարակութեան մէջ յարգանք չվայելելով՝ թշուառ աղջիկները նոյն իսկ ակամայից համաձայնում են ամուսնանալու փախցնողի հետ ¹⁾:

Բորչալուի գաւառում առեանգումը տեղի է ունենում, երբ աղջկայ ծնողները համաձայն չեն լինում տալու իրենց աղջիկը նրա վրայ սիրահարուած երիտասարդին և երբ վերջինիս ծնողները չեն կամենում առնել նրա սիրած աղջիկը: Առաջին դէպքում սիրահարուած երիտասարդը հաւաքելով իւր ընկերներին փախցնում է աղջկան: Ընկերներին մինը մի յարմար տեղ գտնելով աղջկան, բռնում է նրա ճկոյթ մատը, կոճիկները ծալում և հուփ տալիս. աղջիկը ցաւից ստիպուած վազում է երիտասարդի յետևից, մինչև որոշեալ տեղը, ուր թաք կացած ձիաւոր սիրահարը առնում է նրան ձիու վրայ և չափ ընկնում ²⁾: Այս տե-

¹⁾ Ե. Լալայանի՝ Վարանդա. հր. 117—118.

²⁾ Աղդ. Հանդէս, գիրք IX, 1902 Բորչալուի գաւառ, հր. 215.

սակ առևանգմանից առաջացած հետևանքներն ու փոխադարձ յարաբերութիւնների վերջաբանը Բորչալուի գաւառում նոյն բնաւորութիւնն է ստանում, ինչ որ տեսանք նախորդ օրինակի մէջ՝ Վարանդայի վերաբերմամբ ¹⁾։

Աղջիկ փախցնելը շատ տարածուած է Ալեքսանդրապոլի գաւառի գիւղացիների մէջ և առհասարակ առաջնութեամբ է հետևեալ պայմաններից։ Ինչպէս յայտնի է, գիւղերում թէ աղջկայ և թէ տղայի ընտրութիւնը վերապահուած է ծնողներին. աղջիկը իրաւունք չունի իւր համար փեսացու ընտրելու, դա մեծերի գործն է. տղան էլ շատ քիչ բացառութեամբ, համարեա թէ նոյն դրութեան մէջ է։ Պատահում է, որ աղջիկը «աչք է քցած» (սիրահարուած է) լինում մի երիտասարդի վրայ, և բնական է, որ ծնողների ընտրած ուրիշ փեսացուն նրան զգուելի պէտք է երեայ. բայց նա իրաւունք չունի բողոքելու դրա դէմ ծրնողներին, նրա անունը կըխայտառակուի, նրան ուրիշ աչքով կընայեն, և աղջիկը ստիպուած է լինում ժամանակաւորապէս խեղդել իւր մէջ իրան տանջող այդ զգացմունքը։ Եւ անա մի գեղեցիկ օր վեր է կենում իւր սիրած տղայի հետ ու փախչում հօր տանից. այդ դէպքում շատ քչերին է աշողւում պտակուիլ փախած տղայի հետ և ապրել որպէս ամուսիններ։ Պատահում են բացառիկ դէպքեր էլ. երբ մէկ երիտասարդ սիրահարուած է լինում մի աղջկայ վրայ, առանց վերջինից փոխադարձը ստանալու, և երբ դիմում է աղջկայ ծնողներին և մերժում ստանում, այն ժամանակ վճռում է «զոռով» փախցնել. իսկ այդպիսի դէպքերը շատ տխրալի վախճան են ունենում և շատ անգամ սպանութիւնների տեղիք տալիս ²⁾։

Նոյնանման առևանգման օրինակներ գտնում ենք Երևանի՝ Ապարանի գիւղօրայքում ³⁾։ Նմանապէս վերոյիշեալ ձևերով առևանգումը ոտէպ կատարւում է Տաճկա-

¹⁾ Ibid. եր. 215—216.

²⁾ Մշակ, 1904 թ. № 64.

³⁾ «Մշակ» 1903 թ. № 217.

Հայաստանում՝ Բուլանըխում. «Առևանգութիւնը տեղի կ'ունենայ գլխաւորապէս աղջիկ ու տղայի համաձայնութեամբ—սիրահարութեամբ. երկրորդ՝ երբ աղջիկը լիովին անհամաձայն է և առևանգութիւնը կրկատարուի բռնի, կոպիտ ուժի միջոցաւ, առևանգողները կ'աշխատեն շուտով աղջկայ կուսութիւնը խախտել, որպէսզի կամայ-սկամայ աղջիկը հնազանդեցնեն»¹⁾;

IV.

Վերոյիշեալ մի շարք փաստերը պատկերացնում են առևանգման գոյութեան նշոյլները հայկական կեանքում: Մենք տեսնում ենք, որ այդ բոլոր դէպքերում առևանգումն առաջացնող պայմանները, գործողութեան հանգամանքներն ու հետևանքները զարմանալի նմանութիւն ունին իրար հետ զանազան հայ կենտրոններում ծաղկող ժողովրդական կեանքում: Չնայած այդ ժամանակակից օրինակներին, այնուամենայնիւ առևանգումն, իբրև սովորութեական իրաւունքի մի գրական հիմնարկութիւն, այժմ արդէն վերացած կարելի է համարել մեր ժողովրդական կեանքից: Սակայն երբեմն գոյութիւն ունեցող առևանգման սովորութիւնը թողել է հետքեր, որոնք այժմ էլ շօշափելի են իւրաքանչիւր քայլափոխում մեր սովորութեական իրաւունքի մէջ: Հասարակական յարաբերութիւնների կարգերը ժամանակի յառաջադիմութեան հետ չեն փոփոխուում յանկարծակի շրջումներով, չեն դադարում իրենց գոյութեան կռիւր մղել պատմական ճակատագրով զարգացող նոր կարգերի դէմ: Եւ նոյն իսկ, երբ ներս խուժող նոր տարրերը յաղթանակով սկսում են տիրել ժողովրդական կեանքին, վերջինիս հին իրաւաբանական յարաբերութիւնները, թէև մեռած, իրականապէս վերացած, բայց և այնպէս շարունակում են երկար ժամանակ պահպանուել զանազան սովորութիւնների, ծէսերի, սնտախաղաղտութիւնների և այլ նման արտաքին ձևերի մէջ:

¹⁾ Ազգ. Հանդէս՝ դիրք Ե. 1899 թ. Բուլանըխ.

Ահա թէ ինչու սովորութեական իրաւունքը զարմանալի պահպանողութեամբ մնացել է տակաւին մեր ժողովրդի մէջ և մի տեսակ սրբագործել է այն բազմաթիւ ծէսերն ու սիմբօլիական ձեւերն, որոնք տեղի են ունենում հարսանիքների ու նշանադրութեանց ժամանակը: Առաջին հայեացքից անիմաստ ու աննպատակ ենթադրուող ծիսական կողմերը լուրջ հետազննողի աչքում կարող են համարուել իբրեւ մնացորդներ պատմական կեանքից, ժողովրդի նախնական կացը բնորոշող յարաբերութիւններից. մի խօսքով՝ հետքեր, որոնց հիման վրայ կարելի է գաղափար կազմել, թէ հնումը ճրպէս էր տեղի ունենում ամուսնութիւնը: Յիրաւի՝ ժամանակակից ժողովրդական հարսանիքի ծէսերի ու սովորութիւնների մէջ կրգտանք մի շարք գործողութիւններ, որոնք սիմբօլիական ձեւով պատկերացնում են, թէ ինչպէս փեսան բռնի ոյժով իւրացնում էր հարսին:

Առևանգումն հնարաւոր էր 'ի կատարածել ուրիշների, օտար ոյժերի օգնութեամբ: Այս դէպքում մեծ դեր էին խաղում ցեղակիցները, ազգականները, որոնք հրոսակախումբ կազմելով, արշաւում էին ամուսնացող երիտասարդի հրամանատարութեամբ հարմնացուի սննցոց վրայ և փախցնում աղջիկը: Հայոց հին օրինադրքերում գոքա միշտ յիշատակւում են «հրոս» անունով. «որք հրոսն երթեալ էին օգնականք սուտ փեսային» (Շահապիվանի 7-րդ կանոնը): Նախընթաց գլխում առաջ բերած օրինակներից էլ երևում է, որ առևանգող երիտասարդը հանապազ իւր մօտիկ ընկերների օգնութեամբ է փախցնում հարմնացուին: Աղջիկն էլ ունէր իւր պաշտպանները—իւր ազգակիցներից կամ սերնդակիցներից, որոնք իրենց կողմից դուրս էին գալիս առևանգողների դէմ:

Այժմ մեր ժողովրդի մէջ մնացել է մի սովորութիւն, որ յիշեցնում է այդ նախկին հրոսակային ընկերակցութեան գաղափարը: Ինչպէս յայտնի է, իւրաքանչիւր հուրափեսայ նախքան հարսանիքը, հրաւիրում է մի խումբ

երիտասարդներ «ազափ չարէք», «մակարներ» և այլ անուններով, որոնք հարսանիքի ամբողջ միջոցին միշտ փեսայի շուրջն են խմբուած լինում ու հարսանիքի գոյն տուողներն են: Նմանապէս և հարսը շրջապատուած է լինում իւրայիններով՝ երկսեռ երիտասարդներով՝ «հարսննդ-ըսայրներ, հարսնդոյրներ» և այլ անուններով անձինք, որոնք մինչև որ հարսը մանի փեսայի տունը, իրաւունք են համարում պահպանել աղջիկը «չարից»: «Մակարները», «ազափները» և ընդհանրապէս փեսայի ընկերակիցները հարսանիքի ժամանակ, մանաւանդ երբ գնում են հարսը բերելու հօր տանից, միշտ զինուած են լինում հրացաններով կամ ատրճանակներով. իսկ եթէ աղջիկը մի ուրիշ գիւղ է գտնուում, նոյն իսկ ձիաւորուած ու սպառազինուած են գնում:

Դարալագեազում, «երբ մօտենում են հարսի գիւղին՝ հարսնքաւորները աշխատում են փայլել արտաքինով: Զուռնայի նուագածութեամբ նոքա շատ արագ արշաւում են ձիանց վրայ, ճարպիկ շարժումներ են անում, հրացաններ են արձակում, մի խօսքով՝ աշխատում են գիւղի ուշադրութիւնն իրենց վրայ դարձնել: Սոքա արագութեամբ մօտենում են գիւղին և նորից ձիու գլուխը թեքում և նոյն արագութեամբ յետ արշաւում գէպի գուննաչիւները, որոնք միւս հանդիսականների յետից կամաց առաջ են գալիս»¹⁾: Այս նկարագրութիւնից՝ ազափների խումբը նմանում է սպառազէն հրոսակախմբի, որ գնում է, կարծես զիտակցելով իւր քաջութեան վրայ, հարուստ աւար առնելու:

Ղրիմու հայերի մէջ հարսնառների վերաբերմամբ կոյ հարսանեաց մի երգ, ուր 'ի միջի այլոց ասում է.

«Թագաւորըս կուքա թուրով
Հալիւր շատ է, կառնու դօռով»²⁾

1) Քաջբերունի՝ Հայկական սովորութիւններ՝ «Ազգագրական Հանդէս» 1901 թ. VII և VIII գրք.

2) Նոյն՝ Ճանապարհորդական նկատողութիւններ—Դարալագեազ, «Փորձ», 1881 թ. № IV

Այդ տեսակ զինուած խմբի ներկայութիւնը պէտք է ենթադրել միմիայն նրանով, որ իւրաքանչիւր առեւանգումն անշուշտ հանդիպելու էր ընդհարման և ընդդիմադրութեան: Ահա այդ ընդհարումն և ընդդիմադրութիւնն այսօր շատ տեղերում սիմբօլիական ձևերով շարունակում է տեղի ունենալ, յիշեցնելով նախկին արիւնալի կռիւները:

Եթէ հարսը օտար գիւղացի է, սորա համագիւղացիքը փակում են պարսնով ճանապարհը փեսայի գիւղից եկած հարսնաւորների արշաւախմբի առաջ և մէկը իրենցից առաջ գալով, հրաւիրում է նորեկներին ըմբշակուի: Այստեղ փեսայի ազգականներն ստիպուած են փող նուիրել հարսի համագիւղացի կտրիճներին, որպէսզի սոքա վերցընեն պարանը և ճանապարհ տան նորեկ փեսայի խմբին¹⁾: Արդ աւելորդ չի լինիլ առաջ բերել յայտնի ճանապարհորդ պ. Քաջբերունու մի նկարագիրը՝ հարս բերող կտրիճների այդ տեսակ արշաւախմբի մասին: «Կալերի մօտ, մեր ճանապարհի վրայ սպասում էր մեզ առոյգ երիտասարդների մի խումբ. նրանցից մինը, չուխան հանած, թևերը վեր քաշած, գլուխը բաց, երեսը վառ, աչքերը փայլուն, այնպիսի մի գիրք էր բռնել, որ կարծես առիւծի նման պէտք է յարձակուի իւր որսի վրայ: Նրա ընկերները առանձին խնամքով նրան բռնած, ծանրաքայլ կերպով յառաջ էին մղում: Տօ, լա, ձիս բռնէք, ձիս բռնէք, մէ՛ ըշկացէք դար մէջքը քանի տեղից կըկոռեմ—ասաց և ձիուց վայր նետուեց մեր խմբից մի առոյգ, ուժեղ երիտասարդ: Փոքր էր մնացել, որ երկու ախոյեանները միմեանց կրպշէին, բայց մեր խումբը բռնեց մեր երիտասարդին և ապա հանելով խուրջինից եփած միս, գաթայ, հաց, զինի, յանձնեցին Խաչիկու (գիւղի անունն է) խմբին: Այս սովորութիւնը լինում է այն ժամանակ, երբ մի գիւղից գնում են միւս գիւղը հարս բերելու: Նորահարսի գիւղի ազաւիները դուրս գալով հարսնաւորների առաջ, կրպշանջին:

¹⁾ Свадебные обычаи ахалцыхск. армянъ—«Этнографическое Обзорѣіе», 1889 г. №1.

նրանցից կամ մենամարտութիւն կամ ուտելիք և խմելիք, որ կոչուում է ազափանիս»¹⁾։

Երկու հակառակ խմբերի մրցման ու ընդհարման նոյն պատկերն է նկարուում պ. Բենսէն Բուլանըխում կատարուող հարսանեկան սովորութեան վերաբերմամբ։ «Բուլորն ընդածուրիկ երիտասարդներն (փեսայի կողմից), տօնական շորերով զարդարուած, ընտիր ձիերու վրայ հեծած, ձեռքերնին երկայն ու հաստ փայտեր՝ և ոմանց՝ նաև գէնքեր առած, երգելով քրդական լոլօն, ձիարշաւով և ջրինդով առաջ կերթան։ Ահա և մի խումբ ձիաւորների, որ աղջկայ գիւղի կողմից կըգիմաւորէ հարսնածին, ջրինդով մրցութիւն կըսկսուի. մէկն իւր ձին, միւսն իւր ձեռքի ոյժը կըփորձէ, մակնն կըձգեն, հարուած կըտան, կերգեն, կըբօռան և հարահրոցով կըմօտենան գիւղին, բայց վերջինիս նպատակն է հարսնածից քուլօս (զլխարկը) փախցընել, որ եթէ յաջողուի իրենց, հարսնածի համար մեծ անպատուութիւն կըհամարուի։ Ջրինդի իբարանցման միջոցին գիմաւորող խմբից մէկը հարսնածի անդամներից մէկի «քուլօսն» առնելով կըփախչէ. բոլոր ձիաւորները կընգնեն յետեից, կողմնակիցները կըքաջալիրեն, հակառակորդները կըհալածեն մինչև գիւղը, եթէ բռնել յաջողեցան՝ լաւ կընգսեն. իսկ եթէ ոչ՝ կորագլուխ կըլինեն, և 10—20 դրուշ տալով, քուլօսը յետ կ'առնեն։ Եթէ քուլօս փախցընելը չյաջողուի, ձիաւորները խաղը շարունակելով և իբրև ախոյեաններ մրցելով կըմօտենան գիւղին»²⁾։

Այս տեսակ կեղծեալ ընդգիմաղրութիւն ցոյց են տալիս փեսայի ընկերներակիցներին ոչ միայն աղջկայ գիւղի ստիմանում, այլ և այն տանը, որտեղ ապրում է հարսնացուն։ Ախալցխայի գաւառում «հարսի ազգականները, առուելապէս երիտասարդութիւնը կեղծօրէն ընդգիմանում էր գաւիթ ներս թողնել փեսացուին և սրա ուղեկիցներին»

¹⁾ Քաջբերունի՝ Ճանապարհորդական նկատողութիւններ — Դարալագեալ «Փորձ» 1881 թ. № IV.

²⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ — «Ազգագրական Հանդէս» 1899թ. գիրք Ե.

և ապա արդէն, երբ ընծաներ էին ստանում, թոյլատրում էին նորեկներին ներս մտնել հարսի տունը¹⁾:

Ջաւախքում, «երբ փեսի հայրը, տղամարդ բարեկամներն և քաւորը դաւուլ գուռնի առաջնորդութեամբ հասնում են հարսնացուի տանը, տան փոքրիկներէից քանիսը փակում են դուռը և միայն այն ժամանակ են բաց անում, երբ քաւորը տալիս է 20—30 կոպ.»²⁾:

Ձէյթունում, երբ հարսին պէտք է դուռս տանեն տանից, սորա եղբայրը կամ մօտիկ ազգականներից մէկը փակում է դուռը և թոյլ չի տալիս հարսին տանել, մինչև որ մի ընծայ, մեծ մասամբ կարմրագոյն կօշիկ, չստանայ փեսայի կողմից³⁾:

Նմանապէս և Բուլանըխում, «երբ հարսը կըմեկնի հայրենական օճախից և մինչև սկեսրայրը դրսու գուռն շէմքը կըփոխէ, հարսի եղբայրներից մէկը գուռն կըշտին կանգնած, ձեռք կըձգէ խնամու օձիքը և կըպահանջէ աղքօր գօտին, որ ընդունուած սովորութեան համաձայն անպատճառ կըտրուի և ապա հարսնածը կընգնի ճանապարհ»⁴⁾:

Այս ընծաները կամ դրամական վճարները վերև բերած օրինակների մէջ ուրիշ ոչինչ են, եթէ ոչ մի տեսակ փրկանքի դադափարի մարմնացումն, փրկանքի որ ստիպուած էին լինում առեւանգողները վճարել հարսի ազգականներին կատարած յափշտակութեան համար: Այդ փրկանքի ներկայութիւնն այստեղ դարձել է բարեփոխուած ու իւր սկզբնական նշանակութիւնը կորցրած մի ձեւակաւութիւն, որ երկար պատմական զարգացման հետեանք է: Այդ փրկանքի գոյութիւնը մեզ ծառայում է իբրև մի փաստ, որտեղ թաղնուած է յետագայում գնմամբ կա-

1) Свадебные обычаи ахалцыхских армян — Этнографическое обозрение, 1889 г. № 1.

2) Ե. Լալայեան — Ջաւախք՝ եր. 139.

3) Յ. Ալահվերդեան — Ուլնիա կամ Ձէյթուն.

4) Բենսէ՝ Բուլանըխ, «Ազգագր. Հանդէս» 1899 թ. գիրք Ե.

յացող ամուսնութիւնների սկզբնաւորութիւնը, գնման սովորութեան առաջի սաղմերը:

Ակներե է, որ առեանգումն տեղի ունենալուց յետոյ պէտք էին թշնամական յարաբերութիւններ առաջանային փեսայի կողմնակիցների ու հարսի ազգականների միջև: Ահա և այդ տեսակ թշնամական յարաբերութիւնները կեղծ ձեւականութեամբ արտայայտուում են և այժմեան հարստ-նեաց մի քանի սովորութիւնների մէջ: Նախ՝ այդ թշնամական վերաբերումը կարելի է տեսնել այն երեւոյթի մէջ, որ հարսին շրջապատող ազգականներն ու մանաւանդ համագիւղացիքը ամենայն կերպ աշխատում են փեսացուի ընկերակիցներին ծաղր ու ծանակի և ընդհանրապէս վիրաւորանքի ենթարկել:

Գանձակի գաւառում սովորութիւն կայ երեկոյեան, երբ զուռնան նուագում է հարսնետանը, բոլոր հարսնեորդները նորից հաւաքւում են հարսի տունը... Թաղթի վրայ իւր մակարներով շրջապատուած թագաւորը նստած է լինում և բերանը մի կտոր բան չի դնում, մինչև որ աները մի որեւէ բան չի նուիրում նրան իբր ընրանքացէք: Բայց իրեն այնպէս ծանր ու մեծ պահող թագաւորին սաստիկ սեպնում են թագուհու ընկերուհիները, եթէ սա գտած չի լինում նորահարսի մատների մէջ պահուած մումը: Աղջիկները ցոյց են տալիս այդ մումը մակարներին և ծիծաղում են թագաւորի անշնորհութեան վրայ. և երբ հենց իրեն են ուղարկում, նա կարմրելով փող է վճարում, որ թագցնեն: Եթէ աղջիկները քիչ են համարում այդ՝ վերագարձնում են փողը և կրկին ցոյց տալիս մումը, մինչև որ վերջապէս գոհացում են ստանում ¹⁾:

Դարալագեստում, ինչպէս և շատ տեղերում, եթէ թագաւորամայրը նոյնպէս եկել է տղամարդկանց հետ հարսը տանելու՝ նորա մասին երբեմն ասում են զուարճանալու և ծիծաղելու համար հետևեալ խօսքերը.

1) Ե. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ.

«Խնամի դու խոշ ես եկել,
Դարգակ ու բոշ ես եկել,
Երկու բլուճ ես բերել,
Էն էլ ճամբին ես կերել.
Բերածդ է կանանչ կապայ
Թեւերն ու փէշը ծակ ա.
Խնամի, դու խոշ ես եկել,
Դարգակ ու բոշ ես եկել ¹⁾»

Այդ տեսակ վիրաւորանքներից մէկն էլ «բօլլոզ» փախ-
ցնելն է, որ, ինչպէս մեզ արդէն յայտնի է, տեղի է ունե-
նում Բուլանըխում: Գլխարկ փախցնելու սովորութիւնը
զարմանալի նմանութեամբ գոյութիւն ունի նաև Կովկա-
սում Օսերի մէջ ²⁾: Նոյն Բուլանըխում, երբ հարսնածի
խումբը իջևանում է հարսի գիւղում, «հարսնած հիւրասի-
րող տանտէրերը մեծ զգուշութիւն կրբանեցնեն, թշնամի
մարդիկը հարսնածի ձիերու պոչերը չկտրեն, որ մեծ ան-
պատուութիւն և անարգանք է, և ինչպէս շատ անգամ
պատահել է, այդ կերպ անարգուած անձինք սրտի կսկիծէն
մեռեր են»: Նոյն կեղծ վիրաւորանքի պատկերն է ներկա-
յացնում Բուլանըխում կատարուող հետևեալ սովորութիւնը:
«Թափորից դուրս, երեսայքը երեսներին ալիւր քսած տե-
սակ տեսակ ծամածուկութիւններ ու միմասութիւններ ա-
նելով կը վազվզեն այս ու այն կողմը. փեսայի մերձաւոր-
ներից մէկը, իշու վրայ հեծցնելով՝ պոչը կուտան ձեռքը
ու չորս կողմից ձնթոփ ու քարէ կոշտեր կուտան հա՛ կու-
տան խեղճի գլխուն ու արևուն, բայց նա ոչ ոքի խաթրին
չգիպչի հասարակութեանը զուարճութիւն պատճառելու
համար» ³⁾:

Զէյթունում, երբ հարսին դուրս կը տանեն տանից,

¹⁾ Քաջբերունի՝ Հայկական սովորութիւններ—«Ազգագրա-
կան Հանդէս» 1901 թ. գիրք VII և VIII

²⁾ Максимъ Ковалевскій—Древній законъ и современный
обычай, т. 1 стр. 250.

³⁾ Բուլանըխ,—Ազգագր. Հանդէս, 1899 թ. գիրք Ե.

կ'սկսեն հրացանաձգութիւն և երեխայքը ու շրջապատողները կրկանչեն՝ «խաբեցինք, առանք»¹⁾։

Շիրակում մինչև քահանայի գալն ու նշան օրհնելը հարսի տանը հաւաքուած փեսայի ազգականները զանազան խորտիկներով լի սեղանը վայելելուց յետոյ, հարսնացուի ծնողներին ու մերձաւորներին լացացնելու նպատակով բղաւելով երգում են՝ «Տանում, տանում են, առէ ջան» երգը²⁾։

Ախալցխայի գաւառում, նմանապէս շատ տեղերում, խաչեղբայրը պսակի առաջին գիշերը չի քնում և հսկում է, վախենալով՝ մի գուցէ աղջկայ եղբայրը գողանայ նրանից փեսայի թուրը. և եթէ գողացուի՝ դա մեծ անպատուութիւն է համարւում փեսայի համար։

Դարալագեւազում հարսնածի ժամանակ ազգայիններն ու թագաւորի կողմի մարդիկ դուրսը կանգնած, դիմամբ դուռններ են անում «Ճիննինի, ճիննինի, հարսը տարան» որպէսզի բարկացնեն հարսի ծնողներին ու բարեկամներին։ Այդ հրաժարականի, լացի, աղմկի և ուրախութեան ժամանակ ազգայիններից մինը, որ կոչւում է աղուէս, ընկնում է հարսի հօրանց հաւերի յետեից և ծածուկ աշխատում է բռնել նրանց ու տանել, որպէսզի յետոյ ազգայիններն ուտեն, քէֆ անեն³⁾։

Գանձակի գաւառում հարսնածի ժամանակ մսկարներն ու ազգայինները ծաղրում են հարսնամօրը երգելով.

Մէջքդ կոտրի, հարսնամէր,
Կուռդ կոտրի, հարսնամէր,
Ոտդ կոտրի, հարսնամէր,
Աչքդ դուրս գայ, հարսնամէր,
Ա՛յ, բէյմուրվաթ, էս ինչն,
Ռախէդ գնում ա, էլ չի գալ⁴⁾։

1) Ալլահվերդեան, — Ուլնիա կամ Զէյթուն։

2) Էմինեան Ազգագրական ժողովածու. հատ. Ա. Կրեւ. 247.

3) Բաջրերունի՝ Հայկական սովորութիւններ — Ազգագրական Հանդէս. 1901 թ. գիրք VII և VIII եր. 179.

4) Եր. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ — եր. 32—33.

Միևնոյն ժամանակ մականներն առանց այլևայլութեան սկսում են սրով խփել ու սպանել պատահած հաւերին և սրանց ոչ մի տէրը իրեն իրաւունք չի համարում պահանջել հաւի արժէքը: Երբեմն այսպէս են վարւում նաև պատահած զառնների և ուլերի հետ ¹⁾:

Բորչալիում հարսնատու գնալիս, եթէ թագուորը բարձր կտրէքի ժամանակ որոշուած նուէրներից պակաս կամ վատ է բերել, հարսնացուի կողմի ազափները ծեծում են թագաւորի մականներին, թէ ինչի են նոքա քիչ կամ վատ բերել: Սովորաբար հարսի գիւղի ազափների համար թագուորը նուէր է տանում թխուածքներ և հաւ, ապա թէ ոչ այդ ազափները կըյարձակուեն թագուորի մականների վրայ և, իրենց պահանջը յայտնելով, կըծեծեն նրանց ²⁾:

Թշնամական այդ յարաբերութիւններն երկու կողմերի միջև աւելի ևս կենդանի են ներկայացւում՝ հարս թագցընելու սովորութեան մէջ:

Վարանդայում, երբ փեսան իւր ընկերներով գալիս է հարսնացուի տունը, «մի քանի րոպէում բոլորը խուժում են ներս: Ղարազամի մի անկիւնում մի վարագուրով կտրած է լինում, որ կոչւում է պուճախ: Այստեղ է լինում հարսնացուն իւր մի քանի ընկերուհիների հետ: Մականները գնում, նստում են վարագոյրի մօտ, իսկ քուորը, թագուորը և փեսեղբայրը կանգնում են դորգի առաջ վառ մոմերը ձեռքին: Տան ծերունին մօտենում է թագաւորին և նուիրելով նրան մի գօտի կամ մի ուրիշ բան. խնդրում է նստել: Թագուորը, եթէ գոհ է մնում, նստում է, իսկ եթէ ոչ, կանգնած մնում»: Այնուհետև սնեցիկներից ներկայ եղողները մօտենում են ու աղերսում, որ փեսան բաւականանայ ստացած ընծաներով ³⁾:

¹⁾ Ibid. եր. 34.

²⁾ Եր. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագր. Հանդէս. 1902 թ. գիրք IX եր. 244—445.

³⁾ Եր. Լալայեանի՝ Վարանդա—Ազգագր. Հանդէս. 1898 թ. գիրք. Բ.

Նոյն գաւառում հարսնաւորներն երբ դիմում են գէպի աղջկայ տունը, վերջինիս հայրն իւր հիւրերով դիմաւորում է սրանց: «Մինն էլ մի երկար մաշալլա ձեռքին առաջնորդում է նրանց: Այս տեսնելով, մականներն արձակում են իրենց հրացանները այդ մաշալլայի վրայ և ուսաբղաւում»¹⁾:

Նոյնպիսի հրացանաձգութիւն տեղի է ունենում, ինչպէս վերը տեսանք, Ձէյթունում, երբ աղջկան տանում են հօր տանից:

Ընդհանրապէս շատ ու շատ տեղերում հրացանաձգութիւնը մականների կողմից անընդհատ տեղի է ունենում հարսանիքի ամբողջ ընթացքում, մանաւանդ երբ աղջկան ուղեկցում են գէպի եկեղեցին և ապա փեսայի տունը: Առաջի հայեացքից կարելի էր ենթադրել, որ հրացան են ձգում գուարճութիւնից ու բաւականութիւնից: Սակայն այս սովորութիւնն, ինչպէս և շատ նման սովորութիւնները, եթէ քննենք աւելի խորը, կրգանենք, որ դա ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ, հին ժամանակներում տեղի ունեցող առեւտրային հետեւող երեւոյթներից մէկը: Չէ՞ որ առեւտրումն առանց կռուի ու արիւնհեղութեան չէր անցնում. հետեւապէս այդ մեր ժամանակակից հրացանաձգութեան վրայ պէտք է նայել իբրեւ մի լոկ, կեղծեալ պաշտպանողական միջոցի վրայ, որ փեսայի ընկերները ձեռք են առնում իրենց կարծեցեալ հալածողների՝ հարսնացուի ազգականների դէմ: Իսկ այժմ այդ հրացանաձգութիւնը, նախկին ժամանակներից մնացած զէնքով դիմադրելու սովորութիւնը՝ կորցրել է իւր հիմնական գաղափարը և դարձել է մի գուարճութիւն, մի բաւականութիւն, որ մի առանձին շուք է տալիս հարսանիքին:

Թշնամական (գոնէ առեւտրային սկզբներում առաջացած) յարաբերութիւնների հետքերը կարելի է նկատել նաև հետեւեալ ուշագրաւ սովորութեան մէջ, որ գրեթէ բոլոր հայոց մէջ գոյութիւն ունի: Աղջկայ ծնողները, նը-

¹⁾ Ibid.

մանապէս և ազգականներն, երբեք ներկայ չեն լինում թէ եկեղեցում պսակադրութեանը և թէ ընդհանրապէս հարսանիքում, փեսայի տանը, այլ հարսը տանելուց յետոյ մնում են իրենց տանը: Նոյն թշնամական հետքերը աւելի բնորոշ երևում են Բուլանըխի մի սովորութիւնից: «Պսակուելուց 4—5 շաբաթ յետոյ սովորութիւն ունեն հարսի հէրանք՝ վերադարձնել աղջիկը իրենց տուն, որ կրկատարուի յատուկ հրաւիրակ կնոջ ձեռամբ: Մնալով 3—4 շաբաթ հէրանց տանը, վերադարձը նոյնպէս և փեսայի տան կողմից գնացող հրաւիրակ կնոջ ձեռքով կրկատարուի»¹⁾: Այդ ժամանակից յետոյ հարսը իրաւունք ունի յաճախել իւր պապոնց տունը: Այս տեսակ կեղծ խզուած յարաբերութիւնները երկու ընտանիքների մէջ և հարսանիքից յետոյ, ի հարկէ, պէտք է բացատրել այն թշնամական զգացմունքով, որը առաջանում էր հին ժամանակները աղջիկը փախցնելիս վերջինիս ծնողների մէջ: Անհրաժեշտ էր հաշտութիւն կայացնել, որպէսզի աղջիկը կարողանար իւր ծնողների մօտ յաճախել:

Մի նոյնաման սովորութիւն գոյութիւն ունի նաև Դարալագեագում, ուր մեծ պատի միջինքին (երբ հարստանիքը բարեկենդանին է կատարուած) հարսի հայրը իւր աղջկայ համար բերում է թւրքալ, այսինքն զանազան մրդեղէն և ուտելիք: Ծաղկազարդին իւր աղջկան հրաւիրում է իւր տուն և այդ հրաւերը կոչւում է յարձ. աղջկան ծնողները պահում են իրենց մօտ մինչև Համբարձում²⁾:

V.

Վերը բերած բոլոր օրինակները, մեր կարծիքով, միանգամայն բաւական են պարզաբանելու այն հարցը, թէ հա-

¹⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ—Ազգագր. Հանդէս, 1899 թ. գիրք Ե.

²⁾ Քաջբերունի՝ Հայկական սովորութիւններ—Ազգագրական Հանդէս, 1901 թ. գիրք. VII և VIII. Եր. 201.

յոց մէջ առեանգումն երբեմն գոյութիւն է ունեցել իբրեւ մի դրական իրաւաբանական սովորոյթ: Սակայն, ինչպէս ներկայ յօդուածիս մէջ ակնարկել ենք, առեանգումը ժամանակի ընթացքում կամաց կամաց չքացել է ասպարիզից: Այդ վերացման նպաստող հանգամանքներն եղել են մի կողմից՝ քրիստոնէական վարդապետութեան ազդեցութիւնը, միւս կողմից էլ՝ սոցիալ—իրաւաբանական յարաբերութիւնների աստիճանական զարգացումը: Մեզ արդէն յայտնի է, որ հայոց օրէնսդրութեան մէջ գոյութիւն ունէին մի շարք արդելական կանոններ, որոնք խմբագրուել են եկեղեցական ժողովներում մեր սուրբ հայրերից առեանգման դէմ իբրեւ մի անբարոյական երևոյթի, իբրեւ հակաքրիստոնէական հիմնարկութեան: Այդ հիման վրայ պէտք է ինկատի առնուի, թէ ի՞նչ հզօր դեր էր խաղում հոգեւորականութիւնը մեր պատմութեան զարգացման մէջ և թէ հայ-հոգևոր վարչական մարմինները որքան ճիշդ էին թափում իրենց ազդեցութեամբ արմատախիլ անելու ժողովրդի կեանքից քրիստոնէութեան զաղափարին հակառակ, կամ ինչպէս իրենք էին պնդում՝ հեթանոսական սովորութիւնները:

Միւս կողմից էլ՝ երբ քաղաքացիական կեանքը զարգանալով առաջ է բերում որոշ հասարակական հիմնարկութիւններ, երբ ժողովրդներից, ազգութիւններից կազմակերպւում են պետական մարմիններ, որոնց նպատակն է ներքին ու արտաքին խաղաղութեան ու կարգապահութեան վրայ հոգ տանել, որպէսզի կարելի լինէր ընթանալ յառաջդիմութեան ուղիով, ինքնըստինքեան առեանգումը սկսում է չքանալ ասպարիզից: Առեանգումն արդէն համարւում է պետական կարգապահութեան սկզբունքին հակառակ ու ներքին հասարակական խաղաղութիւնը խանգարող մի երևոյթ: Ակներև է, որ պետական վարչական մարմինները միջոցների և այն էլ խիստ միջոցների էին ձեռնարկում առեանգման գոյութիւնը կասեցնելու նպատակով: Շնորհիւ այդ տեսակ միջոցների, առեանգումն, յի-

րաւի, սկսում է նուազել ու վերացուիլ ժողովրդի սովորութեան իրաւունքից և տեղի տալ զնման սովորութեանը:

Հարսի գնումը, որ պէտք է ասած, գոյութիւն է ունեցել նոյնպէս շատ հին ժամանակներից՝ ի վեր, զրեթէ առեւտրական հետ զուգընթաց, սկզբում միանգամայն այլ նշանակութիւն է ունեցել: Նա ծառայել է իբրեւ մի փրկանք, որ վճարուել է տղայի կողմից աղջկայ աւերւորին, որպէսզի մի կողմից՝ ծածկուի այն վնասը, որ կրում էին հարսի ծնողները, զրկուելով աշխատաւոր ձեռքերից և միւս կողմից՝ հատուցանուի աղջիկ փախցնելիս վերջինիս ծնողներին ու ազգականներին հասցրած տոհմային վիրաւորանքը: Սակայն երբ առեւտրական անողօք արգելումների շնորհիւ նուազել է, գնումն ընդհակառակն աւելի և աւելի զարգանալով, սկսել է միանգամայն տիրապետող, ինքնուրոյն մի եղանակ դառնալ ամուսնութեան հարցում:

Հայոց մէջ, յիշաւի, գոյութիւն է ունեցել և այժմ էլ գոյութիւն ունի, քիչ թէ շատ փոփոխուած եղանակներով, հարսի գնումը: Մի կողմը թողած պատմական աղօտ տեղեկութիւնները, արդի ժողովրդական հարսանեաց սովորութիւնների մէջ, գոնէ այն տեղերի վերաբերմամբ, ուր գնումն արդէն վերացել է, նկատում ենք հետքեր, որոնց սիմբոլիական ձևերը յիշեցնում են երբեմն տիրապետող գնման գործողութիւնը:

Թէ պատմական Հայաստանում տարածուած էր գնումն, իբրեւ մի իրաւաբանական երևոյթ, դա մեզ յայտնի է Բիւզանդական կայսր Յուստինիանոսի նշանաւոր XXI Novella-ից—«De Armeniis, ut et illi per omnia Romanorum leges sequantur», որով 536 թուից սկսած Հայաստանում մուծւում էր ի գործադրութիւն ընդհանուր Հռոմէական իրաւունքը: Այս շրջաբերականի մէջ հռոմէական կայսրը մատնացոյց է անում, որ հայերը շատ ստոր են դասում կանանց և թէ Հայաստանում տգեղ սովորութիւն կայ՝ այն է— գնել հարս ամուսնութեան համար, որպիսի գործողութիւնն ըստ հռոմէական իրաւունքի այսուհետեւ

խստիւ արգելում է. «Mulierum vero nequoquam, neque sine dote eas ad viros venire, nec emi a maritis futuris, quod barbarice hactenus apud eos servabatur; non ipsis solummodo haec ferocius sentientibus, sed etiam aliis gentibus exhonorantibus naturam et femineum iniurantibus genus, tamquam non a deo sit factum nec serviat, nativitati, sed tamquam vile et exhonorandum et extra omnem competentem consistens honorem.

Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքից (գլ. ՃԻԱ, մասն Առաջին) երևում է, որ հարսնացուն պսակուելիս բերում էր իւր հետ ամուսնու տունը իրեն սեփականութիւն դարձած ինչքը, որ XII դարում յայտնի էր «երեսաց տեսոյ» անունով և որը բաղկանում էր նշանուած միջոցում իւր փեսացուից և սրա ազգականներից ստացած նուէրներից: Այդ «երեսաց տեսոյ»ն ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ մի ֆալսուրդ այն փրկանքի կամ գնման գումարի, որ վճարւում էր փեսայի կողմից հարսնացուին: Գնման պրօցէսն էլ ժամանակի ընթացքում, ինչպէս ապացուցանում են զանազան ազգերի իրաւաբանական սովորութիւնները, փոփոխութեան ենթարկուելով, սկսել է վերանալ ու վերածուիլ մի այլ գործողութեան, այսինքն ընծայաբերութեան, որ անում է փեսան կամ սորա ծնողները աղջկան՝ լինի դա դրամով կամ իրերով: Զարմանալի չէ, որ հայոց մէջ էլ գնման երևոյթը կարող էր աստիճանաբար, մանաւանդ հռովմէական իրաւունքի ազդեցութեան տակ, որը չէր ընդունում գնման սովորութիւնը, եթէ ոչ լիովին վերանալ, գոնէ վերափոխուել մի ուրիշ գործողութեան, այն է «երեսաց տեսոյ» և այլ նոյնանման սովորութիւնների:

Նոյն այդ սովորութիւնը, որի մասին յիշատակում է Մխիթար Գօշը, այսօր տակաւին անարատ պահպանւում է Հայաստանի շատ տեղերում: Ախալքալաքի ու Շուշուայ գաւառներում հանդիսաւոր նշանադրութիւնից յետոյ, փեսան, սորա ծնողներն ու սոցա հետ եկած ազգական հիւ-

րերն սկսում են հարսնացուին փող ընծայել, և այդ գործողութիւնը կոչւում է «երես տեսանք»:

Շիրակում հարսնախօսութիւնից մի քանի շաբաթ յետոյ թէ քաղաքում և թէ գիւղերում սովորութիւն կայ «հարսնտես» անելու: Այս դէպքում հարսնացուին, բացի նշանադրութեան փողից ու մատանուց, փեսայի ազգականները շաբթով ոսկի, արծաթեղէն ու այլ և այլ իրեր ընծայ են տանում¹⁾:

Այլ տեղերում նոյն սովորութիւնը կատարւում է աւելի բնորոշ գոյնով: Վրաստանի շատ կողմերում հայերը սովորութիւն ունին հարսը եկեղեցուց տուն բերելուն պէս ներս տանել սենեակը, խաչեղբայրը բարձրացնում է նրա երեսի քողը և հրաւիրում է ամենքին զալ տեսնել հարսի երեսը, այսինքն տալ ընծաներ. ուստի այդ սովորութիւնն էլ կոչւում է երեսատես կամ երես տեսում²⁾:

Շատ հայաբնակ գաւառներում սովորութիւն կայ, որ հարսը, եկեղեցուց՝ պսակադրութիւնից դառնալով, չի մըտնում փեսայի տունը և չի նստում, մինչև որ սկեսուրը կամ փեսայի ազգականները չմօտենան և մի մի արծաթէ կամ ոսկէ դրամ տալով, ներս չհրաւիրեն:

Ակնայ մէջ նշանադրութեան ժամանակ, երբ երկար սակարկութիւններից յետոյ աղջկայ ծնողները տալիս են վերջնական համաձայնութիւնն իրենց դստեր ամուսնութեան համար, փեսացուն, սորա ծնողներն ու ազգականներն ընծայում են արծաթէ կամ ոսկէ դրամներ հարսնացուին, որ հերթով մօտենում է ամենքին և ձեռքերը համբուրում³⁾:

Այնուհետև աւելորդ չի լինիլ այստեղ յիշատակել մի այլ տեսակ ընծայաբերութիւն, որ անում է փեսան հարսնացուին, երբ սոքա առաջին գիշերն առանձնանում են

1) Էմինեան Ազգագրական ժողովածու, հատ. Ա. Լր. 240.

2) Վահան Վրդ. Բառարանի մասին՝ Գաղտնիքի մասին Միջ. Գօշի տես. Ծանօթութիւն Երես 290.

3) Բիւրակն—Կ. Պօլիս 1900 թ. № 23

առաքատ մտնելու: Այս նուիրատուութիւնը կոչուում է ընրան ըպցէք, որով փեսան կարծես գնում է աղջկայ կուսութիւնն և իրաւունքը նրա հետ խօսելու, այսինքն նրա անձին տիրելու իրաւունքը, որովհետև սովորութեան համեմատ փեսան ու հարսնացուն նշանադրութիւնից սկսած մինչև այդ գիշերը իրար հետ չեն խօսում:

Փեսայի ու սրա ազգականների կողմից հարսնացուն նուիրատուութիւն տնելու այս տեսակ սովորութիւնը խիստ ընդհանրական բնաւորութիւն է կրում և գրեթէ բոլոր ազգութիւնների սովորութեան իրաւունքի մէջ կարելի է գտնել: Շատ բնորոշ էր այդ սովորութիւնը հին հռովմէական իրաւունքի մէջ, ուր յայտնի էր *donatio ante (prorter) nuptias* անունով, որ կրնանակէ ընծայաբերութիւն ամուսնութիւնից առաջ (ամուսնութեան պատճառով): Մինչդեռ հռովմէական իրաւունքով խստիւ արգելւում էր ամուսնացած ժամանակը որեւէ ընծայաբերութիւն անել կնոջը, որպէսզի վերջինս սիրոյ պատրուակով չհարստահարէր ամուսնուն, ընդհակառակը նուիրատուութիւններ անել իւր հարսնացուն նախ քան պսակը թոյլատրւում էր զուտ անտեսական շարժառիթներից: Այս դէպքում օրէնքը պաշտպանում էր մի հայեացք, այն է՝ կլինն ապագայում, ապահարգանի կամ մարդուց զրկուելու ժամանակը, ունենայ իւր անձնական մի սեփականութիւն՝ *peculium*, որը բաղկացած էր միմիայն *dos*-ից՝ օժիտից, ու յիշեալ նուիրատուութիւններից և որի վրայ ամուսինը սեփականութեան ոչ մի իրաւունք չունէր: Ակներև է, որ այդ *donatio*-ն, որ հոմանիշ է հայկական «երեսաց տեսոյին», մի մնացորդ է գնման սովորութեան՝ *coemptio*-յի: Այդ *donatio*-ն իւր իրաւաբանական հետեւանքներով, *antiferna*-յի (նուիրատուութիւններից կազմուած գումարը) նշանակութեամբ պարփակում է իւր մէջ գնման պրոցէսի գաղափարը, որ ժամանակի ընթացքում զարգանալով, կորցրել էր իւր սկզբնական բնաւորութիւնը:

Նոյն հետեւանքները նկատելի են նաև հայկական սո-

վորութեական իրաւունքի մէջ: Այն բոլոր ընծաները, որ ստանում է հարսնացուն, գառնում է նրա անձնական սեփականութիւն և կոչւում է շատ բնորոշ անունով՝ արնիւ-գին, այսինքն իւր սեփական մարմնի, իւր արեան գինը: Ուրեմն այդ ընծաները մի տեսակ հատուցումն են, մի տեսակ գին կորցրած կուսութեան համար: Շատ պարզ է, որ արնագինը հոովմէական antiferna-յի նման, իբրև հետեանք երեսաց տեսոյի և այլն նման նուիրատուութիւնների, երբեմն հսկում ծաղկող գնման գործողութիւնից մնացած մի հետք է:

VI.

Բացի վերև նկարագրած հարսանեկան սովորութիւններից, որոնք իրենց վրայ կրում են հարսի գնման որոշ հետքերը, մի քանի հայկական գաւառներում իրականութեան մէջ, տակաւին մեր օրերում, կարելի է հանդիպել, թէ ինչպէս ամուսնութեան հարցում միշտ հանդէս են գալիս հարսի վաճառքի ու գնման սովորութեան գործողութիւնները: Թէև այդ գնումը տեղ տեղ մի տեսակ այլափոխուած է, բայց և այնպէս որոշակի աչքի է զարնում իւր առանձնայատուկ գծերով, որոնք միանգամայն կարող են տեղի ունենալ լոկ առևտրական բնաւորութիւն ունեցող դաշինքների մէջ:

Բաւական է միայն նկատի առնել այն հայեացքը, որ մեր ժողովուրդն ունի դէպի կինը, և մեզ պարզ կրկինի, թէ ինչպէս պէտք է վարուին ամուսնութեան հարցում: «Աղջիկն օտարի ապրանք է» կամ «աղջիկը ծախու ապրանք է» — ահա այն առածները, որոնք միշտ հնչում են մեր ժողովրդի բերանում և ստիպում ըստ այնմ էլ իրադրութիւն իւր հայեացքները: Բուլանրիում հարսնացուի համար ժողովուրդն միշտ ասում է. «Աղջիկը թաշկինակ մ'է, որ պէտք է ձգել ձեռաց վրայ», և կամ նշանադրութեան ժամանակ բարեմաղթում են՝ «խէր տեսնես քո բազարից

(առևտուրից)»։ Վարանդայում փեսացուի պատգամները, երբ գնում են հարսնացուի ծնողների մօտ աղջկայ ձեռքը խնդրելու՝ միշտ ասում են. «Աստուած տայ անփոշմանի սովտա (առևտուր) ինի»։

Ըստ Բենսէի վկայութեան՝ ամուսնութիւնը Բուլանըխում կատարւում է գրեթէ գնմամբ. հարսնախօսութեան ժամանակ սակարկում են, թէ որքան պէտք է վճարի փեսան աղջկայ համար, և այդ գումարը կոչւում է խալանի. սորա առաջին մասը վճարւում է աղջկայ տիրոջը նշանտուէքին, իսկ երկրորդը՝ պսակից 1—2 շաբաթ առաջ¹⁾։

Նոյն երևոյթը մենք պատահում ենք Ղարաբաղում։ «Գնմամբ ամուսնութիւնը դեռ ևս գոյութիւն ունի նաև Վարանդայում, որ երևում է հղէ կտրել ծիսի մէջ։ Այստեղ աղջկայ և տղի հայրերն ու բարեկամները երկար սակարկելուց յետոյ որոշում են, թէ տղի հայրը որքան փող պիտի տայ աղջկայ հօրը՝ աղջիկը տանելու համար։ Այս գումարը տատանւում է 20—100 ռուբլու միջև։ Եւ մինչև որ այդ փողը չյանձնուի աղջկայ հօրը, որ սովորաբար այդ օրն է տեղի ունենում, պսակը չի կարող տեղի ունենալ»²⁾։

Գնման գործողութիւնը մի տեսակ դաշինք է, որ կապում են երկու շահագրգռուած կողմերը. իսկ ամեն մի դաշինք կապելուն նախապէս հետևում է սկզբնական համաձայնութիւնը, որ կայանում է որևէ առհաւատչեայի մէջ։ Վերջինս դառնում է մի գրաւական դաշինքի անխախտելի իրականացման համար։ Ահա այս տեսակ բնորոշ գիծ, որ յատուկ է առևտրական և ընդհանրապէս դաշինքների գործողութիւններին, գտնում ենք և հարսի գնման սովորութեան մէջ։ Վարանդայում երկար «հա ու չէ» ասելուց յետոյ, երբ վերջապէս աղջկայ ծնողները յայտնում են իրենց համաձայնութիւնը, ամուսնացող երիտասարդը իւր եղբօր կնոջ հետ, առնելով մի հասարակ 20—60 կոպեկանոց մա-

¹⁾ Ազգագրական Հանդէս—Բուլանըխ, 1899. գիրք Ե.

²⁾ Եր. Լալայեան՝ Վարանդա, Էր. 118.

տանի, գնում է աղջկայ տունը: Փոքր ինչ խօսակցութիւնից յետոյ աղջիկը, իւր երեսը քողով ծածկած, թէյ է մատուցանում: Երիտասարդի հետ եկած կինը աշխատում է բանալ աղջկայ երեսը ու տեսնել նրա գեղեցկութիւնը: Ապա համբուրում է ճակատից և բերած մատանին գնում մատը: Այս ծէսը տեղական բարբառով ընհ տանիլ է կոչւում¹⁾:

Չանգեզուրում այն գումարը, որ վճարում են տղայի ծնողներն աղջկայ ծնողներին հարսնացուի համար կոչւում է *Ճընսալան*, այսինքն ճանապարհի գինը, և կամ կոչւում է այլ անունով ծծագին. ժողովրդի կարծիքով այստեղ վճարում է մօրից ծծած կաթի գինը: Բացի ծծագնից տղայի հայրը պարտաւորւում է հարսնացուի ծնողներին ուղարկելու մի եզ կամ երկու ոչխար, 5—6 կուժ գինի, կէս կուժ օղի, թօփ ու կէս դարայի կտոր²⁾:

Շատ բնորոշ է այն խորհուրդը, որ տեղի է ունենում Տաթևում-Սիսիանում աղջկայ ու փեսայի ծնողների միջև, երբ որոշում են հարսանիքի օրը և թէ որքան փող ու ընծայ պէտք է տայ փեսայի կողմը աղջկայ տիրոջը: Այդ խորհուրդը տեղական բարբառով կոչւում է *տուր և առ*, կամ *ըաշլլ կտրել*, որպիսի սակարկութեանը մասնակցում են նաև երկու կողմի ազգականներից ընտրուած մի մի հաւատարմատարներ՝ *վաքիլներ*³⁾:

Ջաւախքում, երբ վերջապէս աղջկայ հայրն յայտնում է տղի կողմից եկած պատգամներին իւր աղջիկը տալու համաձայնութեան մասին, վերջինները գալիս են տղի հօր մօտ և խորհրդակցում, թէ որքան գումար պէտք է տալ աղջկայ տէրերին և առնելով այդ գումարը գնում են աղջ-

1) Անդ. եր. 120.

2) Եր. Լալայեան՝ Չանգեզուրի գաւառ Բ. հատ. եր. 72.

3) Сборникъ матеріаловъ по описанію мѣстн. и народовъ Кавказа, Выпускъ II, 1882 г. և Выпускъ XIII 1892 г. „Татевъ“. նաև Ե. Լալայեան—Չանգեզուրի գաւառը՝ Սիսիան հատ. Ա. եր. 114.

կայ տունը: Յիշեալ գումարը կոչւում է հաղէմնախ, որ արաբերէն նշանակում է այժ ասել, համաձայնել: Պէտք է յիշել, որ պատգամները տղի տունը մտնելիս ամեն անգամ հիւրասիրւում են, իսկ աղջկայ տանը մինչև հաղէմասին տալը ոչ մի բանով չեն հիւրասիրւում: Աղջկայ հայրը կանչւում է իւր ազգականներից մի քանիսին և պատգամների հետ նստում օդան: Պատգամները խնդրում են աղջկայ հօրը որոշել, թէ ինչ պիտի առնէ տղի հօրից աղջիկը տալու համար: Սա հրաժարւում է, ասելով՝ թէ աղջիկը իմն չէ, այս ինչինն է, թող նա առի: Սա էլ, նախապէս իմանալով աղջկայ հօր միտքը, սկսում է բարձրից բռնել: Պատգամները սկսում են սակարկել և կանգ են առնում գլխաւորապէս վճարելիք փողի վրայ, որ տատանւում է 30 — 220 միջև: Որչափ տղան սիրահարուած և աղքատ լինի, այնքան հաղէմասին բարձր կըլինի. այդ է պատճառը, որ աղքատ երիտասարդը ստիպուած է լինում կամ պարտքի տակ ընկնել, կամ փախցնել աղջկան: Երկար սակարկութիւններից յետոյ, որ երբեմն մի քանի օր է տևում, փոխադարձ զիջողութիւններով վերջապէս համաձայնութիւն են կայացնում, և պատգամները վճարում են իսկոյն դրամը աղջկայ հօրը ¹⁾:

Ախալցխայի գաւառումն էլ գոյութիւն ունի գնմամբ ամուսնութիւնը: Այն գումարը, որ վճարւում է փեսայի կողմից, յայտնի է զլխազին կամ թրքերէն քաշըղ անուններով: Գլխազինը հատուցանում են հարսնացուի ծնողներին, երբ վերջինները գալիս են այցելութեան փեսացուի տունը և յայտարարում վերջնականապէս, թէ յօժար են իրենց աղջկայ ամուսնութեանը ²⁾: Նոյն տեղը սովորութիւն կայ, որ նորափեսան հարսանիքից առաջ քաւորի ու մի քանի մականների առաջնորդութեամբ անձամբ գնում է բարեկամներին ու ծանօթներին հարսանիքի հրաւիրելու:

¹⁾ Ե. Լալայեան—Ջաւախք, Ա. Կր. 124.

²⁾ Свадебные обычаи ахалцыхскихъ армянъ—Этнографическ. Обзор. 1889 г. № 1.

Վերջիններս այդ միջոցին մի մի աղյուս կապելով փեսացուի վզին շնորհաւորում են՝ «բարի առուտրով»¹⁾։

Հարսի գնման սովորութիւնը «բաշլըղի» եղանակով գոյութիւն ունի նաև Շիրակի գաւառում։ «Առաջարկութիւնները սրանք են. 100 մանէթ բաշլըղ, 5 հատ խալաթ, 1 թոփ լաւ Սպահանի շալ, մէկ մահուդ չուխացու, մէկ լաստիկ արխալուղցու, 12 գազ դանավուզ ու մէկ սիւտ հախի, այսինքն կաթնագին»²⁾։

Հարսի գնման այդ տեսակ սովորութիւններն այն աստիճան խորն են արմատացած մեր ժողովրդի բարքերում, որ մինչև օրս հնարաւորութիւն չի եղել միջոցներ ձեռնարկելու յիշեալ սովորութիւնից առաջացած ծանր հետեանքները, եթէ ոչ վերացնելու, գոնէ մեղմացնելու նպատակով։ Այդ փաստը իւր փայ է գրաւել նաև հայ եկեղեցական վարչութեան ուշադրութիւնը։ 1902 թուականի յունիսի 14-ին և յուլիսի 4-ին Ախալքալաքի ու Ախալքալաքի գաւառի բոլոր քահանաներից ժողովներ էին գումարուել գործակալ Ընձակ վարդապետի նախագահութեամբ, որպէսզի խորհրդակցեն այդ հարցի մասին։ «Մշակ» լրագրի Ախալքալաքի թղթակիցը հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս այդ մասին։ «Մեր գաւառի բոլոր հայ գիւղերում տիրող հաղէմասի, բաշլըղ կամ գլխազին անունով յայտնի տգեղ, անպատուաբեր և վերին աստիճանի վնասակար սովորութիւնն արմատախիլ անելու նպատակով, Ընձակ վարդապետը իւր վիճակի բոլոր քահանաներին երկու անգամ ժողովի հրաւիրեց... Նախագահը մի առ մի բացատրեց այն վնասները, որոնք առաջ են գալիս հաղէմասի սովորութիւնից, որ կայանում է աղջկան կամ այրի կնոջը փողով համարեա թէ գնելու կամ վաճառելու սովորութեան մէջ. յետոյ օրինակներ բերեց գաւառում տեղի ունեցող այդ ընտանեկան անհամաձայնութիւններից ու պառակտումներից, որոնք առաջ են եկել

¹⁾ Անդ.

²⁾ Էմինեան Ազգագրական ժողովածու, հատ. Ա. եր. 239.

այդ սովորութիւնից:... Ժողովը նպատակայարմար համարեց՝ մի յանձնաժողով ընտրել, որ գործակալ վարդապետի նախագահութեամբ՝ հաղեմասու և առհառարակ զիւղական նշանադրութեան ու հարսանիքի վերաբերեալ այլ տգեղ սովորութիւններն ու շռայլ ծախքերը արմատախիլ անելու և չափաւորելու համար՝ մանրամասն ծրագիր ու պարտադիր կանոններ կազմէ և ներկայացնէ հետեւեալ քահանայական ժողովին»¹⁾:

Ոսոք չկայ, որ այդպիսի պայմաններում շատ ծանր է լինում այն աղջկայ զրութիւնը, որը մօտենում է ամուսնական հասակին: Կարծես, ժողովրդի մէջ ամենքն էլ զգում են այդ. բայց և այնպէս՝ հաշտում են իրականութեան հետ, հաշտում են հարս գնելու գաղափարի հետ, հետեւելով ու հաւատարիմ մնալով «պապերի աղաթին»: Մանաւանդ զգում են իրենց այդ անմխիթար վիճակը հէնց իրենք կանայք. նոքա զգում են, թէ իրենք առարկայ են և դրուած են ասպարիզի վրայ սակարկութեան ու վաճառքի համար: Եւ նոցա այդ հոգեկան զրութիւնն արտայայտւում է միմիայն այն երգերում, որոնց մէջ հայ գեղջիկներն գիտէ մեղամաղձիկ ու ազգատօրէն իւր ցուերը հնչեցնել: Բուլանըլում, նմանապէս և Ջաւախքում, երբ հարսին զարդարում են հարսանիքի ու պսակադրութեան խորհրդի համար, կանանց մասում միշտ երգում են հետեւեալ բնորոշ տողերը, որոնք պարզ ցոյց են տալիս թէ կանանց ճակատագիրը որոշւում է առևտուրով՝ զնամմբ.

Ձէրիկ խարեցին կուռէ մէ գինով,

Ձմէրիկ խարեցին թոփիկ մէ շիւով,

Ձաղբէր խարեցին ջուխտակ մէ ջգմով,

Ձքուրիկ խարեցին մատիկ մէ հինով.

Ձգրամի հանգուրձ արձըկեցին՝

Ձաղջիկ մամուլց ջոկեցին²⁾:

¹⁾ «Մշակ», 1902 թ. № 149.

²⁾ Բենսէ—Բուլանըլ՝ Ազգագրական Հանդէս 1899 թ. գիրք Ե. Նաև Ե. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 141.

Նոյնանման զաղափար է արծարծում նաև հետևեալ հրդը, որ տարածուած է Տաճկահայաստանի մի քանի գաւառներում.

Հըմա, մամա, հըմա մամա, արի ի՛նչ է էղի.
 Եկած են զիս կըտանեն, ի՛նչ են բերած.
 Բերած են տըմբ ու տըմբ, զըռ ու զըռ
 Պլանկճափն, մազէ խարխիս, ծամ թոթվիչ.
 Ուռ պսպկիչ. ապոյին բերած են քօլօս մը,
 Մախաթ ծէր կըստկըտայ կանեն վրէն,
 Հար քստուրայ բերան մէկ կ'երևայ:
 Հըմա եկան տարան, տարան քաւորոջ
 Տուն դըրեցին, փլաներ կերանք.
 Տէրտէր էկաւ ըրեց պըտուպուտ
 Գնաց, խը ես կաժէ չենք ¹⁾:

Ի հարկէ, և ծնողները սովորութեան ազդեցութեան տակ նայում են իրենց աղջկայ վրայ, իբրև մի առարկայի: Շատ ուշագրաւ են այն խօսքերը, որ արտասանում է մայրը Գանձակի գաւառում պսակադրութեան գիշերն, իւր աղջկանից բաժանուելիս. «խի՞ ես լաց ըլում, որ աղջիկն ա իր հօր տանը մնացել, որ դու մնաս: Մի բուռ մոխիր ես՝ ուրիշին ենք տալիս, պէտք ա գնաս, ջուրն ենք զըցում՝ պէտք ա սուս կենաս, ընկնես, կրակն ենք զըցում, պէտք ա աչքերդ խփես, մէջն ընկնես... ²⁾:

VII.

Արդ կարող է հարց ծագել, թէ ո՞ր է գնում և ո՞ւմ է պատկանում այն վճարը, որ ստացւում է հարսի գնման գործողութիւնից: Մանաւանդ հասկանալի է այս տեսակ հարցի առաջանալը, երբ մտաբերենք, որ մի քանի տեսակ ընծայաբերութիւններն ու փողերը դառնում են հարսի անձնական սեփականութիւն, որպիսին է արնագինը, որի մասին արդէն առիթ ենք ունեցել խօսելու:

¹⁾ «Բազմավէպ» 1902 թ. № 9—10. հր. 481.

²⁾ Ե. Լալայեան—Գանձակի գաւառ, հր. 27.

Այն բոլոր տեղերում, ուր հարսի գնումը պահպանուել է քիչ թէ շատ անարատութեամբ, եղած փաստերի հիման վրայ կարելի է եզրակացնել, որ գլխագինը (բաշլըզը, հաղէմասին և ծծագինը) և ընդհանրապէս հարսի համար վրճարելիք գումարը յանձնուում է աղջկայ հօրը: Այլապէս չէր էլ կարող լինել: Գնման սովորութիւնը քիչ թէ շատ ծագուում է մեր ժողովրդի մէջ այնտեղ, ուր նահապետական ընտանիքի կազմը տակաւին կանգուն է մնացել: Հայ նահապետական ընտանիքը, կազմելով թէ՛ տնտեսական և թէ՛ սոցիալ — իրաւաբանական տեսակէտից մի առանձնակի միաւոր, հիմնուած է համայնական գաղափարի վրայ: Այդ համայնական ընչական սկզբունքի համեմատ տանտուէրը, նոհապետը, տան մեծը հանդէս է գալիս հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ իբրեւ ներկայացուցիչ իւր ընտանիքի, իբրեւ պատասխանատու անձն այն տնտեսական-իրաւաբանական համայնքի, որի սէրն է: Օժտուած լինելով իւր ընտանիքի անդամների վերաբերմամբ անսահման իրաւունքով, patria potestas-ով, խօսք չկայ, որ ընտանիքի հայրն իւր այդ լիազօրութիւնը կը տարածէր նաև իւր աղջկայ համար ստացուած գումարի վրայ, որը իսկապէս, իրաւաբանօրէն նայած, դառնում է ոչ միայն հօր, այլ և ամբողջ ընտանեկան համայնքի անբաժանելի սեփականութիւնը¹⁾: Բնցի դրանից՝ զանազան օրինակներից երևում է, որ աղջկայ հօր տրուած գումարի հետ միևնոյն ժամանակ աղջկայ ընտանիքի մօտակայ միւս անդամներն էլ բաներ են ստանում. մայրը, եղբայրը, քոյրը ստանում են դերիացու, կապացու կամ չուխացու, գուլպա, քօլօս, գօտի, եայլուխ և այլն: Սակայն այս վերջին ընծայաբերութիւնները նորագոյն ժամանակի երեղիթներ են և բնաւ չեն խախտում այն սկզբունքի էութիւնը, որի մասին է մեր խօսքը: Հարսնացուի համար տրուելիք գումարի էական մասը՝ գլխագինը, որի մէջ է իսկապէս պար-

¹⁾ Տես մեր յօդուածը՝ Очерки по обычному семейному праву армянъ — „Кавказскій Вѣстникъ“ 1902 г. № 1.

փակւում գնման գաղափարի մարմնացումն, յանձնւում է միմիայն աղջկայ հօրը՝ համայնական ընտանիքի պատասխանատու տիրոջը, համայնական սեփականութեան իրաւաբանական ներկայացուցչին:

Ժամանակի ընթացքում սոցիալ-տնտեսական պայմանների ազդեցութեան տակ նահապետական գերդաստանն իւր համայնական գաղափարով սկսում է տարրալուծուել ու վերածուել անհատական ընտանիքի, ուր ընտանեկան իրաւունքի վերաբերմամբ անշուշտ գերիշխում են այլ հայեացքներ: Այստեղ արդէն ընտանիքի կազմի թէ բարոյական և թէ տնտեսական հիմքը կազմում է անհատական գաղափարը. մի գաղափար, որ արդի ընտանիքի բաղկացուցիչ անդամներին թէ՛ ներքին և թէ արտաքին հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ տալիս է այնպիսի անկախութիւն, որ միմիայն մեր ժամանակակից սոցիալ-տնտեսական սկզբունքների անհատականութեանն են յատուկ: Ահա այսպիսի պայմաններում, ակներև է, որ հօր իրաւունքն ընտանիքի անդամների ընչքի ու սեփականութեան, որպէս և նոցա անձնական ինքնուրոյնութեան վրայ, որոշ ու զգալի չափով սահմանափակւում է:

Ընտանիքի հայրն այլ ևս անկարող է լինում իւր աղջկայ համար տրուած գնման վճարի վրայ այն իրաւունքը բանեցնել, ինչ որ յատուկ է նահապետական համայնական ընտանիքի գաղափարի տիրապետութեանը: Ո՛չ թէ հայրը, այլ աղջիկն է այժմ հանդիսանում տէր այդ վճարուած գումարի, որն իւր անձի, իւր գլխի վաճառումից է ստացուել: Շնորհիւ այդ անհատական գաղափարին, աղջիկն ամուսնանալիս ամենայն իրաւամբ այն գումարը, որ վճարել են նրա հօրը իւր անձի համար, տանում է իբրև իւր անձնական սեփականութիւն իրեն հետ ամուսնու տունը: Ահա այստեղից ծագում է օժիտի կամ ըստինքի գաղափարը, որ յայտնի էր տակաւին հին հռոմէական իրաւունքի մէջ *dos* անունով, և որ կազմում էր կնոջ սեփականութիւնը—*peculium*: Բաժինքի մասին յիշատակում է նաև

Մխիթար Գօշն իւր Դատաստանագրքի ՃԻԱ գլխում (մասն Ա): Օժիտի գաղափարի աստիճանական զարգացման զուգընթաց սկսեց քայքայուել հարսի գնման սովորութիւնը, որը յետագայ սոցիալ-տնտեսական գործոնների ճնշման տակ այլևս անկարող էր արդի հասարակական պայմաններում իւր գոյութիւնը պահպանել: Այսպիսով՝ ժամանակի ընթացքում հարսի գնման՝ գլխաւոր սովորութիւնը՝ շատ տեղերում իսպառ չքացաւ, տեղի տալով մի նոր հիմնարկութեան՝ օժիտի սովորութեանը:

Հարսի գնման վճարից օժիտի կամ բաժնքի գոյանալը՝ ի հարկէ կատարուել է երկար էվոլյուցիօնի ընթացքով, ուստի իւր բնաւորութեամբ օժիտի էութիւնը տարբեր աստիճաններ է ներկայացնում: Մի տեղ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս օժիտի և հարսի գլխաւոր հիմնարկութիւնները հաւասար իրաւունքով միաժամանակ ծաղկում են ժողովրդական սովորութիւններում. մի այլ տեղ օժիտի ներկայութիւնը շնորհիւ իւր նորութեան տակաւին ոչ մի քաղաքացիութիւն չի գտել. և ընդհակառակն այն բոլոր տեղերում, ուր գլխաւոր սովորութիւնն իսպառ վերացել է, այնտեղ օժիտի գաղափարը գերիշխող դիրք է բռնել և այնքան ինքնուրոյն բացառիկ բնաւորութիւն է ստացել, որ շատ գիտնականներ ճգնում են ապացուցանել, որ օժիտի գաղափարը միանգամայն անկախ է գլխաւոր գաղափարից ու առաջ է եկել միանգամայն այլ պայմաններից: Այդ պատճառով և ժողովրդական սովորութիւնների ուսումնասիրութեանց բազմաթիւ աշխատութիւնների մէջ օժիտի գոյացման ու էութեան մասին տիրում են զանազան թեր ու գէմ կարծիքները:

Նպատակ չունենալով ծանրաբեռնել ընթերցողներին ուշադրութիւնն արդի իրաւագիտութեան մէջ օժիտի գոյացման ու զարգացման վերաբերեալ լոյս տեսած տեսական հայեաղքների քննութեամբ, շատանում ենք շեշտելու մեր այն կարծիքը, որ հակիրճ կերպով արտայայտեցինք փոքր ինչ վերը: Օժիտի սովորութիւնը մենք ընդունում ենք իբրեւ

մի հիմնարկութիւն, որ առաջ է եկել նախկին զլխադնի՝ հարաւ գնման վճարի՝ սովորութիւնից աստիճանական զարգացմամբ, երբ հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները սկսել են կարգաւորուել սոցիալ-սնտեսական զարգացման հետեանքի անհատական սկզբունքներով: Աշխատենք մի քանի բնորոշ փաստերով լուսաբանել օժիւրի վերաբերմամբ վերը յայտնած կարծիքները:

Հին երբայական իրաւունքի մէջ տիրապետում էր գնման սովորութիւնը: Փեսացուի կողմից վճարուած գլխագնի մի մասն, ինչպէս երևում էր, անցնում էր աղջկայ ձեռքն իբրեւ իւր սեփականութիւն: Այդ մասին կարելի է կողմնակի ապացոյցներ գտնել Աստուածաշնչի մի շարք հատուածների մէջ: Գիրք Ծննդոցի ԼԱ. գլուխը բովանդակում է Յակոբի և Լաբանի պատմութեան այն կէտը, թէ ինչպէս նոքա երկուքը փոխադարձ համաձայնութիւն էին կայացրել, որով Լաբանի հօտից այն բոլոր խաշները, սրոնք «գորշախայտ, պիտակ և խայտախարիք» ծնուէին, պէտք է պատկանէին Յակոբին, իսկ մնացեալները Լաբանին: Եւ եղաւ, որ մի քանի տարի անընդհատ ծնւում էին խաշներ այն գոյնով ու նշաններով, որ հարկաւոր էին Յակոբին: Այսպիսով Յակոբը հարստացաւ 'ի հաշիւ Լաբանի: Այն ժամանակ Լաբանի որդիքը բողոքեցին Յակոբի դէմ, թէ «էսու Յակոբ զամենայն ինչս հօր մերոյ, և 'ի հօր մերոյ ընչից արար իւր զայն ամենայն փառս»: Ուստի Ռաբէլն ու Լիան՝ Լաբանի դստերքն իրաւունք համարեցին յայտնել Յակոբի մօտ առաքած հրեշտակին. «Մի՞թէ գոյ ևս մեր այսուհետեւ բաժին՝ և ժառանգութիւն 'ի տան հօր մերոյ: Ոչ ապաքէն իբրեւ զօտարոտիս համարեալ եմք նմա, զի վաճառեաց զմեզ՝ և եկեր ուտելով զարծաթ մեր»: Յայտնի գիտնական Մայերը, լուսաբանելով այս վերջին խօսքերը իւր աշխատութեան մէջ՝ «Die Rechte der Israeliten, Athenern und Römer», նկատում է, որ Լաբանի աղջիկների խօսքերից հետևում է, որ սրանք ստանում էին իրենց հօրից փեսացուի կողմից իրենց համար վճարած գլխագնի մի մասը:

Հակառակ դէպքում Յակոբի կանայքը ի՞նչ հիմք ունէին տրանջալու, իբր թէ նոցա հայրը իւրացրել էր, ինչպէս իրենք են ասում, «ուտելով զարծաթ մեր», այսինքն նրանց վճարած գլխագինը¹⁾։

Մահմետական իրաւունքի մէջ յայտնի է, որ փեսացուի կողմը վճարում է հարսնացուի հօրը որոշեալ գլխագին, որ կոչւում է մնահր։ Մահմետական իրաւունքի Հանէֆիտական գալրոցին պատկանող յայտնի մի լուսաբանութեան՝ Հեդայի մէջ՝ խօսւում է մահրի մասին, իբրեւ մի վճարի, որի մի մասն աղջկայ ծնողները գործադրում էին օժիտի համար և յատկացնում էին ի սեփականութիւն աղջկան, ամուսնու տունը գնալիս։

Գերմանական հին օրինագրքերից երևում է, որ հարսնացուի հօրը վճարուած գլխագնի ամբողջ գումարից պատրաստում էին հարսի օժիտը։ Նոյն իսկ Տակիտոսը իւր «Germania» աշխատութեան XXIII գլխում հաստատում է, թէ իւր ժամանակակից գերմանացիների մէջ սովորութիւն կար, որ «ինչպէս փեսան է բերում հարսնացուի համար օժիտ (իմա գլխագին), նմանապէս էլ աղջիկը բերում էր իւր փեսացուի տունը օժիտ»։

Իրլանդական հին իրաւունքի մէջ էլ նկատելի է օժիտի գոյացումը գլխագնից այն փաստի հիման վրայ, որ փեսացուն իւր վճարելիք գլխագնի գումարը բաժանում էր, տալով մի մասը աղջկայ հօրը, իսկ միւսը—իրեն հարսնացուին՝ իբրեւ նրա սեփականութիւն, որ վերջինս անշուշտ բերում էր իւր հետ որպէս օժիտ՝ ապագայ ամուսնու տունը։

Օսերը 1866 թուականին կովկասում, երբ տեղական վարչական մարմինների առաջարկութեամբ և իրենց փոխադարձ համաձայնութեամբ որոշել էին վերացնել իրենց բարքերից միքանի, իրենց հայեացքով վնասակար սովորութիւններ, վճուել էին՝ ապագայում հարսնացուի համար վրճարուելիք գլխագնի՝ նրանց լեզուով իրադի՝ մի երրորդ

¹⁾ М. Ковалевский—Первобытное право, Вып. I Էրև 144

մասը յատկացնել օժիտ պատրաստելու: Այդ մի ձեռնարկութեամբ արդէն ճանապարհ էր հարթուած, որպէսզի գնման սովորութիւնն աստիճանաբար չքանար. որովհետեւ կարելի էր ենթադրել, որ օսերը ժամանակի ընթացքում, վարժուելով հարսի գնման վերաբերեալ ձեռք առած յիշոցների գաղափարին, յետագայում միանգամայն համաձայնուէին ամբողջ «իրադի» գումարը յատկացնելու օժիտին ¹⁾:

Առաջ բերենք մի քանի օրինակներ հայոց սովորութեան իրաւունքից, որոնք թէև աղօտ, բայց և այնպէս որոշ չափով կարող են լուսաբանել, որ մեր ժողովրդի կեանքումն էլ օժիտի ու գլխագնի սովորութիւնները, համեմատելով վերոյիշեալ փաստերի հետ, նման պատկեր են ներկայացնում. օժիտի ու գլխագնի փոխադարձ առնչութիւնները նոյնանման նշանակութիւն են ունեցել կամ ունեն և նոյն իրաւաբանական հետեանքի են յանգում:

Գանձակի գաւառում այն գումարը, մօտաւորապէս 15 — 100 ըուբլի, որ աղի հայրը վճարում է աղջկայ հօրը, կոչւում է *երեսջուր* կամ մի շատ բնորոշ խօսքով *պնժինքի փող*, որովհետեւ այդ գումարի մի մասը ծախսւում է հարսնացուի օժիտի՝ բաժինքի վրայ ²⁾:

Ջաւախքում հարսի օժիտը պատրաստւում է հաղւմասու, սաշուի և երեստեսանքի փողերով: Աղջկայ հայրը ոչ միայն իրենից ոչինչ չի վճարում, այլ և այդ փողերից աշխատում է գողանալ ³⁾:

Վերոյիշեալ երկու օրինակներից պարզ հետևում է, որ գլխագնի փողերի մի մասը յատկացւում է օժիտի համար և դառնում հարսնացուի անձնական սեփականութիւն:

Ձանգեղուրում, երբ խնամախօսներն ու պատգամները սակարկում են և որոշում, թէ որքան պէտք է տղայի հայրը վճարի, միևնոյն ժամանակ որոշում են, ի հարկէ

¹⁾ М. Ковалевский—Древний законъ и современный обычай, т.-I. стр. 248.

²⁾ Ե. Լալայեան—Գանձակի գաւառ, եր. 22.

³⁾ Նոյն—Ջաւախք, եր. 151.

գլխագնի համեմատ, թէ ի՞նչ օժիտ պիտի տայ աղջկայ հայրը: Սակայն գլխագնի գումարը հետգհետէ զգալի կերպով փոքրանում է և ընդհակառակն մեծանում է օժիտի գումարը: Մի քանի գիւղերում գլխագնի սովորութիւնը սկսել է բոլորովին վերանալ: Նոյն իսկ պատահում է, որ երիտասարդ փեսացուները, առաւելապէս օտար մեծ քաղաքներում արդէն եղածները, իրենք են աղջկայ հօրից փող պահանջում, բայց շատ քչերն են համաձայնում տալ ¹⁾:

Նոյնն է կատարւում Վարանդայում, որտեղ գլխագնի քանակը որոշելուց յետոյ, փեսացուի կողմն է ձայն բարձրացնում և պահանջում է օժիտ, որ չափւում է տղայի կողմից տուած գլխագնի գումարի քանակով ²⁾:

Վերջին երկու օրինակներից կարելի է տեսնել, որ շատ գաւառներում օժիտը դարձել է արդէն մի անհրաժեշտ պահանջ, յետ մղելով գլխագին տալու սովորութիւնը, որ յիշաւի այդպիսի տեղերում սկսում է վերանալ և դառնալ մի մեռած ծէս, հոգևորքի մէջ ընկած մի սովորութիւն. և ընդհակառակն՝ այն գաւառներում, որտեղ ինչպէս օրինակ՝ Սիսիանում, բաշլըղ կտրելու կամ գլխագնի սովորութիւնը ծաղկում է խիստ պահպանողութեամբ, այնտեղ օժիտի սովորութիւնը միանգամայն բացակայում է:

Այսպէս ուրեմն առաջ բերած համեմատական փաստերից եզրակացւում է այն կարծիքը, որ մենք այս պիսի սկզբում յայտնել էինք. գլխագնի գումարը, որ սկզբներում անցնում էր աղջկայ հօր (ընտանիքի) ձեռքը, աստիճանական վարպացմամբ փոխարկւում է օժիտի: Աղջկայ հայրը փեսացուից ստացած գումարը փոխանակ իրեն սեփականութիւն դարձնելու, գործադրում էր յօգուտ հարսնացուի, որի համար պատրաստւում էր պահանջելի օժիտը:

¹⁾ Եր. Լալայեան—Ձանգեղուր Բ. հատ. Կր. 72.

²⁾ Նոյն—Վարանդայ, Կր. 127.

Կարծում ենք, որ բոլոր վերլուծած նիւթերը, որոնք դրուած էին ներկայ յօդուածով ընթերցողների առաջ, միանգամայն բաւական են հաստատելու այն փաստը, որ հարսի առեանգումն և զնումն հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ մի ժամանակ գերակշռող տեղ էր բռնում ամուսնական հարցում: Այժմս, ինչպէս տեսնում ենք, առեանգումը իսպառ վերացել և կորցրել է իւր նշանակութիւնն իբրեւ զրական սովորոյթ, բայց հարսի գնումը տակաւին պահպանում է իւր գոյութիւնը տեղ տեղ կամ ամբողջովին կամ վերափոխուած ձևերով: Յամենայն զէպս այսօր չքանալու վրայ է ամուսնութեան միջոցի և այդ վերջին մնացորդը: Այլապէս չի էլ կարող լինել: Առեանգումն և ապա գնումը կարող են պահպանուել ու ծաղկել իրենց բնաւորութեան համաձայն պայմաններում: Այնտեղ, ուր սոցիալ-կուլտուրական զարգացումը կանգնած է ստոր աստիճանի վրայ, ուր իրաւաբանական յարաբերութիւնները հիմնուած են միանգամայն ուրիշ սկզբունքների վրայ, քան թէ մեր ժամանակներում, այնտեղ խօսք չի կարող լինել ամուսնութեան այն եղանակների մասին, որոնք արդի քաղաքակրթութեան հասարակութիւնների բաժինն են կազմում: Ընթերցողն անշուշտ նկատած կըլինի բոլոր վեր յիշած օրինակներից, թէ ժողովուրդն ի՞նչ հայեացք ունի կնոջ նշանակութեան ու նրա իրաւաբանական դրութեան վրայ: Կինը զուրկ է ակտիւ իրաւունքներից, նրա գոյութիւնն, իբրեւ իրաւանց անձնատրութեան, հայ սովորութեան իրաւունքը բնաւ չի ընդունում. հայ կինը կարծես իրաւանց առարկայի շարքն է դասուած: Ուստի պարզ է, որ այդպիսի հայեացքների համեմատ էին վարուելու իգական սեռի հետ: Վերջենք օրինակի համար հարսի գնումը, որ ինչպէս ասել ենք, տեղ-տեղ տակաւին անարատ պահպանուել է: Գնումը, իրաւաբանական տեսակէտից նայած, այստեղ հանդէս է գալիս իբրեւ ընչական յարաբերութիւններից բրդխած մի գաշինք, որտեղ մի կողմը՝ աղջկայ ընտանիքը շահագրգռուած է նրանով, որ զիջանում է միւս կողմին՝

փեսացուին իրենց աշխատաւոր ձեռքերից մէկը: Ակներէ է, որ այսպիսի դէպքում մի կողմը պահանջում է վարձատրութիւն, իսկ հակառակ կողմը դորա փոխարէն ձեռք է բերում մի նոր աշխատաւոր անդամ:

Կնոջ այդ տեսակ իրաւաբանական գրութիւնը մանաւանդ բացայայտ է դառնում քնական սնտկսութեան տիրապետութեան շրջանում: Տնտեսական պայմանների զարգացմամբ փոփոխւում են և՛ իրաւաբանական յարաբերութիւնները: Կինը կամաց կամաց կորցնում է իւր նշանակութիւնն իբրեւ իրաւանց առարկայի, և հասարակական աշխարհայեացքի մէջ աստիճանաբար ճանապարհ է հարթում այն գաղափարը, թէ կինն էլ կարող է իրաւանց անձն դառնալ և որ իսկապէս դառնում է: Բնական տնտեսութեան շրջմամբ, նրա աւերակների վրայ բարձրանում է իրաւաբանական յարաբերութիւնների մի նոր շէնք, ուր չեն կարող տեղ ունենալ անախրօնիզմ դարձած սովորութիւնները, այլ ընդհակառակն ծնունդ են առնում ներկայ պայմաններին յատուկ անձնական իրաւունքներ:

ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ

ՊԸՏՄԵԿԱՆ—ՔՆՆԵԿԱՆ ՀՈՅԵԸՅՔ¹⁾

Գ. ԼԵՒՈՆԵԱՆԻ

Բ. ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ՄՐՅՈՒՄԸ

§ 28. Բանաւոր. Աշուղական արուեստի մէջ պահաւ դժուար տեղ չի բռնում և հրապարակական մրցումը, «թէբէալլումը, բասը»: Մրցութեան տեղը՝ մարաքեան՝ լինում է կամ մի բացօդեայ տեղ, հրապարակ, կամ մի մեծ սրճարան: Օր առաջ արդէն տարածւում է լուրը թէ «այսինչ» աշուղը եկել է այսինչ աշուղի հետ մրցելու, փորձուելու: Եկուորը լինում է կամ մի անուանի աշուղ, կամ նոր երեսցող ոյժ, տեղացի յայտնի աշուղին ցոյց տալու իւր «հունարը», «մարիֆաթը», շնորհքը: Հաւաքւում է բազմաթիւ հասարակութիւն ունկնդիր և վկայ, իսկ տեղական և ժոտակայ աշուղներն էլ հետաքրքրութիւնից բացի՝ ներկայ լինելով հանդիսանում են որպէս ընթերակայ և գոտաւոր: Մրցող աշուղները նստում են դէմ առ դէմ, սուգերը ձեռքերին և սկսում գործը: Ինչպէս մենամարտութեան ժամանակ սովորութիւն է ստորճանակը առաջինը նստէ արձակում ու ինքը չի եղել առաջարկողը, այնպէս էլ այստեղ առաջին հարցերը այն աշուղն է առում, ու պատճառ չի եղել այդ մրցման: Նորեկը, փորձուել ուզողը, ուշադրութեամբ լսում է վարպետ աշուղի երգը: Թէ ի՞նչպիսի լարուած դրութեամբ ու սրտի բաբախումով սպասում են ներկայ եղողները, դրան պէտք է միայն ականատես լինել: Խօսք չը կայ որ աւելի ևս լարուած ու շփոթուած դրութեան մէջ են լինում գործի հե-

¹⁾ Տես Աղագորական հանգէս X. և XI. գրքեր:

րոաները. տիրում է ախպիսի ոգևորութիւն, որ մարդ մի բոպէ կարծում է թէ Օլիմպիական խաղերի դարերումն է ապրում: Ախպիսի պատկառանքով ու լրջութեամբ են վերաբերում աշուղները, թէ ունինդիր հասարակութիւնը այդ գործին, որ ճիշտ կարծես գիտութեանց կաճառում ու ճեմարանում ակադեմիկ ու պրոֆեսոր վէճ սնին մի նշանաւոր խնդրի կամ դիսսերտացիայի մասին:

Յանկարծ տիրող լուսթեան, ժողովրդի «քըսը-փըսը»ի միջից լսում է վարպետ աշուղի հեղինակաւոր ձայնը. նա երգով հեղնում է նորեկին, ծաղրում է նրա յանդգնութեան վերայ որ համարձակուել է դուրս գալ իւր նման յայտնի աշուղի առաջ. մի խօսքով շատ բարձրից խօսելով ուզում է հենց սկզբից նրա աչքը վախեցնել: Սրա ամեն մի տուն յարձակողական երգին նա պատասխանում է անպատճառ նոյն դաֆիայով,— ձևով, (չափ, վանկ, յանգ.): Այս սկզբնական հակաճառութիւնը, որ համեմատաբար թեթև քան է լինում, կազմում է դեռ եւս մրցման նախերգանքը. ինչպէս որ ըմբիշները կպչելուց առաջ դեռ մի քանի անգամ միմեանց մօտենում են ու թափ տալիս փորձելու հակառակորդի ոյժը: Յետոյ եկւոր աշուղը solo ածում է մի զփռարին հղանակ, երևի ցոյց տալու երաժշտութեան մէջ իւր ունեցած ընդունակութեան չափը: Նուագածութիւնից յետոյ սկսւում է իսկական մրցումը: Վարպետ աշուղը ծանր եղանակով երգում է մի զափուլումա, զանազան հարցեր պարունակող մի երգ, հրաւիրելով մեկնել իւր հարցերը: Հակառակորդը իւր բոլոր ոյժը, ընդունակութիւնը, շքնորհքը գործ է դնելու որ նրա երգելու միջոցին մաքի մէջ մեկնէ բոլոր հարցերը ու ռաւանաւորի վերածէ նոյն չափով ու յանգով: Այստեղ է ահա աշուղական արուեստի ամենազփռարին կողմը, այստեղ է աշուղի յանկարծախօսութեան (էմբոսփիստիօն) ընդունակութեան չափը յայտնի լինում. այստեղ է եկւոր աշուղի քննութիւնը: Նա եթէ կարողանում է արուած հարցերին պատասխան գտնել ու երգ հիւսելով նոյն եղանակով ասել, արժանի է լինում վարպետ աշուղ կոչուելու, իսկ եթէ չի կարողանում մըրցութեան դիմանալ՝ սաղը ձեռքից առնում են ու ճանապարհ ձգում. այսինքն «գնն, դու արժանի չես աշուղ կոչուելու»: Պատահում է երբեմն գործը բոլորովին այլ կերպարանք է ընդունում: Եկւոր աշուղը լինում է նոյնպէս յայտնի կամ մի նոր տաղանդաւոր երիտասարդ ու երբ պատասխանում է վարպետ աշուղին ու ինքն էլ ստանում վարպետի կոչումը, դրանով չը բաւականանալով ուզում է եւ կապել, այսինքն յաղթել նրան: Նա ինքն էլ իւր կողմից մի հարցական երգ է ասում աւելի զփռար կազմով ու յան-

վով ու խնդրում է պատասխանել: Հին վարպետը դժուարանում է պատասխանել ու մնում է շուարած: Իրարանցում է ընկնում ժողովրդի մէջ, որ մի «զարիր տղայ» իրենց յարգուած վարպետին «կապեց»: Վերջինս աշուղական աւանդական սովորութիւնը դժրել չուզելով իւր ձեռքով սազը յանձնում է նրան ու ձեռքը համբուրում խոստովանելով նրա իրենից բարձր լինելը. բայց այսպիսի հաղուագիւտ դէպքերում յաղթողն առհասարակ վեհանձնաբար յետ է դարձնում սազը հին աշուղին ու ինքն էլ նրա ձեռը համբուրում, խնդրելով նրա «հայրական օրհնէսքը»: Այս տեսակ մրցումների նկարագրութիւնն և երգեր կան «Արութիւն և Մանուէլի» մէջ և Զիւանու փոխադրած հեքիաթներում. հետաքրքրուողը կարող է նայել:

Ուշադրութեան արժանին այն է, որ յարգուած ու սիրուած ծերունի աշուղը եթէ յաղթում է մի նոր յայտնուող աշուղից, ժողովրդի մէջ իւր պատիւը չի կորցնում, որովհետեւ նա էլ իւր ժամանակին ուրիշներին է յաղթել, այլ մնում է իւր աստիճանի վերայ. միայն թէ յաղթողը նրանից աւելի հեղինակութիւն ու համարում է ձեռք բերում ու սազը կախում նրա սաղից վեր¹⁾: Մեր աշուղների պատմութեան մէջ նշանաւոր մրցումներից յիշենք. Քեշիշ Օղլին (երկրորդ) Ղարսում յաղթել է յայտնի Թուշարին, Շիրինը Էրզրումում Հասպի երեւելի թուրք աշուղին, Սայեաթ-Նովէն ծերութեան օրերում Թիֆլիսում «մի երեւելի օտարական աշուղի» (Ախվերդեան անունը չի տալիս), Զիւանին երիտասարդ ժամանակ Ալէքսանդրապօլում Զահրի և Հաւէս անուանի աշուղներին ու յետոյ զանազան ժամանակներում երեք թուրք աշուղներին:

Աշուղական մրցման բանաւոր կողմը ու յանկարծախօսական վէճերն աւելի աչքի են ընկնում մուհամմի ժամանակ: Մուհամմէն, ինչպէս ցոյց տուինք վերևում, մի խրթին հանելուկ պարունակող երգ է, որ վարպետ աշուղը հրապարակ է հանում լուծելու. այդ հետաքրքրութեան արժանի գործը ունի իւր առանձին նկարագրութիւնը: Ահա. —

Մուհամմէն՝ որ մեծ մասամբ լինում է 3 — 4 տունից կազմուած մի հանելուկ՝ Ղօշմայ կամ Գազիշ, խոշոր տառերով գրւում է մի մեծ թղթի վրայ ու ասեղներով ամրացուելով մի շալի՝ կախ-

¹⁾ Պէտք է գիտենալ որ սրճաւանում աշուղները սազերը կախում են ըստ աւագութեան. մի սազի վերեւ տանելը վերաւորիշ կարող է լինել աւագ կողմի աշուղներին: Երբ օտար աշուղ է գալիս՝ պէտք է իւր սազը կախ անի ամենից նիւթի մինչև որ մրցութեան դուրս կը գայ ու կը որոշուի նրա աստիճանը:

ւում է սրճարանում աշուղների ամբիոնի վերեւը, առաստաղի մօտ: Հանելուկի հեղինակը, որ վարպետ աշուղներից մէկն է լինում, նստում է մէջ տեղը Մուհամմի տակ, իսկ աջ և ձախ տեղաւորւում են քաղաքի և շրջակայ տեղերից այդ առթիւ հաւաքուած աշուղները ըստ աւագութեան թուով 15—20 հոգի: Հաւաքւում են քաղաքի պատուաւոր անձինք, երգ ու աշուղ սիրող ահագին բազմութիւն, որքան որ տեղաւորում է սրճարանը, որ բաւական ընդարձակ տեղ է լինում: Հանդէսը բացւում է այսպէս. Հանելուկի հեղինակը իւր «պահուստ»ի բացատրութիւնը մի ծրարի մէջ կընթած հասարակութեան ներկայութեամբ յանձնում է սրճարանատիրոջը փակահարով պահելու, որ յետոյ ստուգեն, կեղծութիւն, խարդախութիւն չը պատահի: Աշուղական այդ ամբողջ օրօքսուրը նուազում է իւր «հիմնը» ջեզէյիրը, որից յետոյ հանելուկի հեղինակը բարձր ձայնով կարդում է իւր մուհամմէն, որ ով որ չի լսել կամ հեռուից կարդալ չի կարող, լսէ ու իմանայ: Վերջին անգամ մեր տեսած մուհամմէն 90-ականի սկզբներում կախել էր Ալէքսանդրապօլում աշղը Ջամալին. աւելի մօտ գաղափար տալու համար թէ ինչպիսի բաներ են լինում այդ հանելուկները, թոյլ ենք տալիս մեզ առաջ բերելու Ջամալու Մուհամմէն—

Ջուարճացնող, գեղեցիկ մի առարկայ է սիրուն
Խորհուրդը հասկանալու մարդը պէտք է բանիրուն.
Թագաւորից սկսած մինչ յետին ռամիկները
Ցանկանում են ունենալ այդ բանից հաստատուն:

Բոլոր մարդկային ցեղը, մինչ երեխան սիրում է,
Այդ բանի պատճառովը շատ մարդ մնում է առանց քուն,
Իր նիւթը երկրից առած, քանի կերպ խառնուելով
Փայլում է արևի դէմ հանգերձը հագած զարդարուած:

Շատ ժամանակ շրջում է ինքը առանց զգալու,
Արծաթ, ոսկին վազում են նրա յետնից ուրորուն,
Ջամալի, այս պահուստդ ով աշխատի գտնելու՝
Պէտք է լինի զարգացած, բնագէտ, հաստատ գիտուն:

5 վանկ. 11 տառ. տառերի հաշիւը 11,144.

Ինչպէս տեսնում ենք այնքան էլ հեշտ չէ այսպիսի մի հանելուկի լուծումը, որքան էլ որ տրուած է տառերի և վանկերի թիւը և բոլոր տառերի գումարը: Սկսւում է հարց ու պատասխանով անպատրաստից երգեցողութիւնը, մօտաւորապէս այսպէս—

Ձեզ եմ տուջարկում, վարպետներ գոված,
 Իմ պահուստը խրթին է ու շատ դժուար,
 Միտք արէք, աշխատէք բան ու գործ թողած,
 Որոնեցէք, գտէք, աշրգ-աշրգլար¹⁾:

Հեղինակի այս խօսքերին պատասխանում է նրա մօտիկ նըս-
 տած աւագ աշուղներից մէկը, դիցուք Զիււանին—

Աշխատանքով մարդ կը գտնի ամեն բան,
 Եթէ ունի նա մտաւոր բանալի.
 -Ձի մնալ պահուստդ ծածուկ ու խափան,
 Որոնենք կը գտնենք, աշրդ Զամալի:

Այսպէս, հերթով բոլոր աշուղները մի-մի տուն ասում են ու
 հաւատացնում հեղինակին, որ կը գտնեն: Յետոյ հեղինակը (լաւ
 է այստեղ խօսենք մասնաւորապէս). յետոյ Զամալին նոր երգով
 մի քիչ իբր լուսաբանում է իւր Մուհամմէն դաւանալով աշուղնե-
 րից մէկին—

Երկնագոյն է իմ պահուստը թանգագին,
 Գրաւիչ է, գեղեցիկ է, կաթոգին.
 Երկըրի մարմինն է, ծովերու հոգին,
 Որոնէ որ գտնես, աշրդ ծիզահի:

Ում որ իւր խօսքերով դարձաւ հանելուկի հեղինակը, այն
 աշուղը պէտք է անշուշտ պատասխանը երգէ. այսպիսով բոլորը
 մի մի տուն երգում են: Այս դեռ գործի սկիզբն է. հեշտ ձևն ու
 եղանակը. մասնակցում են և երիտաւարդ աշուղներ. բայց երբ
 որոշում է երգի ձևն ու յանգը դժուարացնել, քսան հոգուց մը-
 նում են ութը, տասը. կամաց կամաց աշուղները հեռանում են ասպա-
 րիդից որ չը խայտառակուին ու սազը ձեռքից չը տան: Մի փոքր
 հանգստութիւնից յետոյ ճիշտ որ վարպետ աշուղները երգի ձևը
 փոխում են ու ընտրում դժուար յանգեր, օրինակ «ագահ» բառով,
 ուրեմն բոլորը պէտք է իրանց երգերը վերջացնեն նման բառերով
 որ դժուար է գտնելում՝ սկահ, վստահ, անահ... կամ ընտրում են
 այնպիսի բառեր՝ որ աւ սկիզբ և աւ վերջաւորութիւն ունենան, ու-
 րեմն ամենը իւր խօսքը վերջացնելու է «աւաղակ» «աղեղնակ» «ապ-
 տակ» և այլ նման բառերով: Ի հարկէ մէկի ասած բառը միւսն այլևս
 իրաւունք չունի կրկնելու, պէտք է նոր բառ գտնի ու իւր երգը
 վերջացնէ նրանով: Պատահում է որ աշուղներից մէկը մոքում մի

¹⁾ Վերջին խօսքերը թիւքերէն են «աշուղ, աշուղներ»: Կարծես աւանդու-
 կան սովորութիւն է որ մինչև հիմա մեր աշուղները պահում են այդ վերջաւորու-
 թիւնը:

բառ պատրաստ ունենալով՝ զիցուք «արուեսակ» պատրաստում է այդ վերջաւորութեամբ մի քառ տողեակ բան շինել՝ որ իւր հերթը հասնելիս երգէ, յանկարծ, անսպասելի կերպով, մի այլ աշուղ ասում է «արուեսակը» ու իսպառ փչացնում իւր ընկերի պործը: Խեղճը վայրացած և վախեցած նորից է տքնում, ապա թէ ոչ իւր արուեստակիցների և հասարակութեան առաջ «ամօթով» կը մնայ: Վայ նրան ով իւր հերթը գալիս պատրաստուած չեղաւ, իսկալ բան ասեց. հասարակութիւնը, որ լաւ հետևում է ամեն բոլակ, իսկոյն ընդհատում է նուագածութիւնն և գոռում «չեղան, չեղան, ուստայ ֆիզահի կամ ուստայ «այսինչ»...

Երգեցողութիւնն ու նուագածութիւնն շարունակում է ժամերով, անձանձրոյթ, տիրում է ահագին ոգևորութիւն, բերկրանք, ուրախութիւն, քրդաբնուած... Սքճարանը հասարակական տեղ է, մուտքը ազատ, ամեն մարդ մտնում է դուրս գալիս: Երբ ուշ երեկոյին երգ ու նուագը վերջացնելը մօտենում է և աշուղները յոգնած ուզում են «շարաշ անել» վերջացնել, այն ժամանակ մի քանի տուն երգով նրանք «գովում» են ներկայ եղող պատուաւոր քաղաքացիներին, որ կը նշանակէ «այսօր վերջացնում ենք»... Օրինակներ—

—Հմուտ արուեստագէտ, գործի մէջ փորձուած,
Անուանի վարպետ է Արդար-Մանուկը,
Բազում աշակերտներ ունի երկիւղած,
Քաջ ճարտարապետ է արդար Մանուկը:

—Քաղաքի մէջ ունի յարգելի անուն
Երեսփոխան մեր Սարոյեան Դաւիթը,
Լսեց մինչև վերջը ուրախ զուարթուն,
Միշտ պատուարժան մեր Սարոյեան Դաւիթը:

—Պարթև հասակ ունի, լայն թիկունք ու թև,
Հաստատ զօրապետ է Առաքել աղան,
Գողի, աւազակի օրն անում է սև՝
Զիաւորաց պետ է Առաքել աղան:

Գովասանքի արժանացող մարդիկ, այնպէս էլ շատ ուրիշները, զրամական նուէրներ են ուղարկում աշուղներին, որ հաւաքուելով 'ի ցոյց է տրւում հանելուկի չորս կողմը, թղթագրամները ասեղներով շալի վերայ կպցնելով, իսկ արծաթները հրկու կողմից կախուած խնձորների վերայ խրելով:

Նոյն տեսակ երգ ու նուագածութիւնը, գովասանքը շարունակւում է 15—20 օր, մինչև որ կը պանուլի, կը լուծուի միւհամ-

մէն: Հեղինակը օրէցօր աշխատում է աւելի լուսարանել շատ անգամ էլ դիտմամբ մոլորեցնում է: Քանի հանելուկի մեկնումը ուշանում է, այնքան աւելի շատանում է նուէր ստացուած փողը, շալը ծածկւում է թղթադրամներով ու խնձորները ծանրանում են ապասիւներով: Ո՛ր աշուղդ որ հանելուկը մեկնեց՝ նա պէտք է վերցնէ այդ գումարը, իսկ եթէ հանդիսականներից մէկը լուծեց՝ նա գումարը կէս է անում հեղինակի հետ: Պատահում է, որ որոշեալ ժամանակում ոչ ոք չի կարողանում մեկնել մուհամմէն, այն ժամանակ հիղինակն ինքը հրապարակապէս յայտնում է իւր պահուստը ու գումարի կէսը ինքն է ստանում, իսկ միւս կէսը բաժանում են բոլոր աշուղների միջև: Աշուղ Ջամալը յիշեալ մուհամմի ժամանակ, յիշում ենք թէ ինչպէս Զիւանին օրերով նայում էր գրքերի ու բառարանների մէջ, տառերի գումարներ էր հաշւում ու աշխատում էր գտնել պահուստը, անհանգիստ էր, բոլորի յոյսը իւր վերայ լինելը գիտէր, ամօթ էր համարում իւր անուանը, որ հանելուկը, սրի տակը ինքը նստած է, մնայ անլուծելի: Վերջապէս մի կիրակի օր էր, սրճարանում ասեղ գցելու ասեղ չկար, աշուղներից մնացել էին միայն հինգ հոգի, որովհետեւ այդ օրն արգէն բանը հասել էր «էվէլ ախըրի», զինջիլլամայի, ալըֆլամայի և այլ գթուարած և երգերի: Հետաքրքրութիւնը կատարեալ էր. մի երկու ժամ երգեցողութիւնից յետոյ յանկարծ բարձրացաւ Զիւանու ձայնը—բարձր հանդիսաւոր «է՛յ եմ անուր» գոռալով սկսեց րեչեղաղիվ հետեւալը ասել.

Լուսաւորչի գօտին, Տրգատի թագը,
Սանգուխտ թագադստեր գլխի պսակը
Պահուստդ էր զարդարում ոսկէ մանեակը
Դրակոնտիկոնն է, աշուղ Ջամալի:

Աշուղ Ջամալին ցնցուեց. չը կարողացաւ զսպել իրեն: Երգով պատասխանելու...—պարտաւորութիւնը եթէ չը լինէր, տեղից վեր պէտք է թռչէր, բայց մի-երկու ըոպէից յետոյ հասարակութեան իրարանցումը հանգստացրեց հանդիսաւոր երգելով—

Ժառանգել ես մեծ աշուղի դու անճն,
Մի պահուստ չի մնալ քեզանից թագուն.
Աշխատեցիր ու աքնեցիր առանց քուն
Որոնեցիր գտար, աշուղ Զիւանի:

«Զան, մաշալլա, ուստա Զիւանի, բրնւ», թնդացնում է հասարակութիւնը և տիրում է մի խառնաշփոթ աղմուկ: Ով չէ լսել նորից է ուզում լսել թէ ինչ տեսք Զիւանին, ինչ է բա-

ցատուութիւնը, կամ ինչ բան է գրականգիտնելու Պարզում է որ դա զուտ հայերէն բառ է (թէն քիչ գործածական), որ նշանակում է մինէ, էմայլ: Հասարակութիւնը իսկոյն պահանջում է կնքուած ծրարը. բերում բաց են անում, տեսնում են պարզ գրուած է գրականգիտնելու: Տառերի գումարը հաշուում են ճիշտ որ 11, 144. ուրեմն ոչ մի կասկած չը կայ, հանելուկը լուծուած է:

Պէտք է ասել, որ ամեն անգամ մուհամմա կախելը աշուղ-ներին մեծ գլխացաւանք է պատճառում ու նրանց շատերին դնում դժուար դրութեան մէջ՝ եթէ գալիս են հաւաքում, դժուար է մասնակցելը, հանելուկի տակ մինչև վերջը դիմանալը. եթէ չեն գալիս, ասում են «այս ինչ» աշուղը վախեցաւ, չեկաւ, սա աւելի անտանելի է. հասարակաց կարծիքը չի կարող չը գնահատել հասարակութեան մէջ ապրող մարդը, նրա աշուղը:

Բացի մրցումների և հանելուկ կախելու ժամանակից մի որևէ աշուղի անպատրաստից ասելու ընդունակութիւնը յայտնի է լինում նաև զանազան հանդէսների, խնճոյքների և հացկերոյթների միջոցին՝ երբ հարկ է լինում, կամ խնդրում են մի նոր բան ասել: Հարսանիքների ժամանակ «նորապսակեալների գովեստը», «հարսի մնաս բարովը» արդէն ամեն մի աշուղի համար սովորական նիւթ է: Աւելի լուրջ կերպարանք է ընդունում յանկարծախօսութիւնը՝ երբ աշուղը յանկարծ մի նշանաւոր ու սրտաշարժ դէպքի լուր է լսում և իսկոյն, անպատրաստից մի բան ասում: Ազրար Ագամ Ակոու կործանումը լսելիս երգեց մի մուխամմաւ, Շիրինը՝ յաճախ նոր երգ խնդրելիս իսկոյն նորն էր ասում: Զիւլանին Գրիգոր Զանգեանի մահը լսելիս ողբաց նրա անդառնալի կորուստը՝ անպատրաստից:

§ 29. Գրականութիւնը.— Բանաւոր մրցումից յետոյ տեսնենք այժմ գրականութիւնը, այսինքն այն, ինչ որ անպատրաստից չէր ասում, այլ գրում էին աշուղները և միմեանց ուղարկում՝ կամ տարածում որ հասարակութիւնն իմանայ. միևնոյն էր, ինչ որ այժմեան լրագրական բանակութիւնները և ընդգլխախօսական նամակները: Մի աշուղ իւր ժամանակակից հարցերի մասին կամ մի այլ հարցի վերայ մի երգ էր յօրինում. նրա կարծիքը կամ յայտնած մտքերը դուր չէին գալիս միւսին ու սա գրում էր նոյն չափով ու ձևով մի երգ «ի հանդէպ», երգում, տարածում էր հասնելով հակառակորդի տկանջին: Այս բանը հին ծագում ունի, դեռ Շնորհալու ժամանակները միւր սրբազան բանաստեղծութեան մէջ էլ նկատուում էր այսպիսի դիմադրարար գրուած սուղեր: Հին աշուղներն էլ սիրում էին միմեանց երեւալ հեռուից առանց մօտ տեսութեան, միմեանց ցոյց տալ իրենց գլուխը: Ներկայումս համարեա թէ

վերջացել է այդ սովորութիւնը, բացառութիւն է կազմում Զիւանու «այծեամ» ի դէմ գրած պատասխանը.

—Անհոգ ես, չեմ գիտեր, ինչ կայ քո մասին՝

Պտտում են քո խեղճ անձիդ վրասին...

—Անհոգ չեմ, լաւ գիտեմ, ինչ կայ ինձ համար.

Որսկանն անտառում շրջում է անդադար...

Շիրինի ժամանակ այդ տեսակ լանդսկապիտան երգերից ամենքից աւելի մեծ ազդուէ հանեց «Աքլար»ի երգը: Ով ծանօթ է այդ շրջանի հայ աշուղական երգերին, ով թերթել է Քնար հայկականը, Ոսկանի «Քնար»ները. նա անշուշտ տեսած կը լինի այդ երգը իւր պատասխաններով:

Գրաւոր մրցումներին ու հարց պատասխանին է վերաբերում աշուղների մէջ կղած երգով նամակագրութեան սովորութիւնը: Մէկը մի ոտանաւոր-նամակ է գրում հարցերով, միւսը նոյն ձևով ու յանգով պատասխանում է: Մինչև անգամ սովորական բարեկապիւր նամակներն էլ աշուղները շատ անգամ միմեանց գրում են երգով, հենց կարծես այդ նրանից է որ նրանք ոտանաւոր աւելի ազատ են գրում քան արձակ: Օրինակ Զիւանու նախկին ընկեր Սազային երկար ժամանակ նրանից նամակ չունենալով գրում է—

Տասը տարին լրացաւ, չունիմ մէկ նամակ, ո՞վ Զիւան,
Եթէ ճոխաբան չը կար, գոնէ հասարակ, ո՞վ Զիւան.

Մէկ նայես պանդխտներին ինչն է նրանց մխիթարիչ
Բացի նամակ ի՞նչ ունին սիրոյ յիշատակ, ո՞վ Զիւան...

Եւ այսպիսի ձևով շարունակւում է ամբողջ նամակը:

Գ. ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԼԵՋՈՒՆ

§ 30. Բերականական տեղեկութիւններ: Աշուղական գաղանի լեզու, կամ ինչպէս իրենք, աշուղներն են ասում՝ «թարս լեզուն» հնարուել է այն նպատակով՝ որ հասարակութեան մէջ, կամ մի օտար մարդու ներկայութեամբ, եթէ նրանք պէտք ունենան մի որեւէ գաղանի բան խօսելու՝ խօսեն: Ո՞վ է հնարել այս լեզուն, ճրտեղ, որ թուականին, յայտնի չէ. միայն աշուղներն ասում են որ Շիրինի ժամանակները շատ գործածական է եղել ու նա է բերել Ալէքսանդրապոլի և Ղարսի կողմերը՝ որ և տարածուել է Անդրկովկասեան բոլոր քաղաքները: Ի՞նչ բան է այդ: Նոյն հայերէն խօսակցական լեզուն է, կերպարանափոխուած, դարձուած այսպէս—

- ա. օր, սէր, ջուր, շուն բառերը դառնում են րօ, րէս, րուջ, նուշ, րյս, մարդ, սայլ, ձեռք—դառնում են—սոյլ, թարմ, լայս, քեռձ.
- բ. սիրուն, ճակատ, սոխակ—բիսուն, կաճատ, խոսակ, խանում, կարօտ, կերաս—նուխամ, բօկատ, ոսկէս. հոգի, գինի, աղա—գինո, նիգի, դայա. ժլատ, շապիկ, գօտի,—ալաժ, կապիշ, տիգօ,
- գ. սիրական, մանուշակ, վարդապետ—կիրասան, շանու-մակ, պարավետ.
- դ. միսիթարանք, խնամութիւն, ճանապարհորդ—խմիթա-րանք, նմախութիւն, ճապարհահորդ:

Այս օրինակներից ինչ ենք տեսնում—

ա. Միավանկ բառերը, որոնք կազմուած են միայն 2 կամ 3 տառից, դառնում են բոլորովին հակառակ—էշ—շէ, հաց—ցահ, ծառ—ռած, իսկ որոնք 4 կամ աւել տառից՝ առաջին տառը գնում է վերջը, վերջինը գալիս է առաջ. ծոյլ—լոյծ, սիրտ—տիրս, փայլ—լայփ:

բ. երկվանկ բառերը կազմում են, ինչպէս տեսնում ենք, 1) Միայն առաջին վանկը փոխուելով, որ վերջաւորութիւնը մնում է նոյնը: 2) Երկրորդ վանկի առաջին երկու տառը գալիս են բառի սկիզբը: 3) Չայնաւոր տառով վերջացող բառերի վանկերը յետ ու առաջ են դրւում ամբողջապէս: Բացառութիւն են կազմում մի քանի բառեր՝ որ կազմում են միավանկ-չորս տառ բառերի նման, այսինքն փոփոխում են իրենց տեղերը առաջին և վերջին տառերը:

գ. Երեքվանկեան բառերում ա տառը փոխւում է երրորդ վանկի ա տառի հետ, իսկ եթէ բառը ձայնաւոր տառով է վերջանում՝ կարգացւում է վանկ վանկ ընդհակառակը. սի բե լի—լի-բե սի. մար գա րէ—րէ գար մա. բացառութիւն են կազմում մի քանի բառեր, որոնց միջին վանկը գալիս է սկիզբը՝ նազանի—զանանի:

դ. Չորսվանկեան կամ բազմավանկ բառերում փոխւում են միմեանց հետ առաջին և երկրորդ վանկերը: Բազմավանկ յատուկ անունները որպէս զի հասկանալի լինին՝ սկզբի և վերջի վանկերը մնում են անփոփոխ, միջին վանկերը փոխւում: Մասիս—Սիմաս, Զիւանի—Վիզանի՝ բայց Վասպուրական—Վարսուպական, Ատրպա-տական—Ատրկատապած:

Ընդհանուր կանոն է, 1) երբ բառերը կազմուելիս երկու ձայնաւոր տառ միմեանց մօտ են գալիս՝ բարեհնչիւնութեան հա-մար իրենց մէջտեղ ընդունում են «յ» տառը. աղա—դայա. 2) Երբ

հոմանիշ կոշտ տառերը բառի միջից կամ վերջից առաջ են գալիս, ընդունում են փափուկը, մարդ—թարմ՝ և ոչ դարմ:

Ինչ ձևով որ կազմւում է գոյականը, նոյնն է և ածականը և թուականը չար—բաշ, բարի—բիբա, համեստ—մեհաստ, տասր—սատը, հազար—բահազ, երեսուն և վեց—եսեոուն և վեց:

Դերանուններից մի քանիսը, նախդիրները և օժանդակ բայերը մնում են անփոփոխ:

Այբերը փոխւում են միայն արմատներով գոյականի կանոնով գնալ—նգալ, խմել—մխել, բարկանալ—կարբանալ, ուտել—տուլել:

Մի ամփոփ գաղափար տալու համար ահա մի քանի տող ստանաւոր և արձակ—

Շիպեր, բեցեկ մոքրումում եմ չի՞ն նիամ

Իակօտդ շաքում եմ բառով, զանանի.

Գինհաստ նուշիմ անրադատ իմ գեք բահամ

Վացերե ցեթեթուր բիսով զանանի:

Թալալ-Ղօլին մխեց ըէյազումը սաթ

Ցախրանաս դու գեմի նայուց բարե սատ

Իէյանի աջն օրուն ըով բեմ նուաը սազ

Տոպուիմ լըխովդ բարով զանանի...

Ղուլաշական «սարթ գելուն» կերնայումս չիք ձործածական է. նմացել է լգխաւորապէս, թիկաշի և Ցարխայի ղոկմերում, և մակաց մակաց բեանում է ցոխացկութեան գեմից: Մենք տաշ գանյամ սիւլ ենք թէ չի՞ն պէս վիջանին. մաջալին և ըույիշ դույաշներ սոխում են բիար հետ պէյն աս լայագ, որ ծարկես դույիշ սոխելիս նիլեն» ¹⁾

¹⁾ «Գիշեր ցերեկ մորմոքում եմ ի՞նչ անեմ,

կարօտդ քաշում եմ տարով, նազանի,

Հանգիստ չունիմ անդադար եմ քեզ համար,

Ցաւերս թեթեցուր սիրով, նազանի:

Թալալ-օլլին խմեց երազումը թաս,

Քաղցրանաս դու, մեզի անուշ բարե տաս,

Երանի աջն օրուն որ մեր տունը դաս,

Պատուի պիտովդ բարով, նազանի...

«Ղուլաշական «թարզ լիզուն» ներկայումս քիչ գործածական է. մնացել է գլխաւորապէս Շիրակի և Արցախի կողմերում և կամաց-կամաց վերանում է խօսակցութեան միջից: Մենք շատ անգամ լսել ենք թէ ինչպէս Ջիւանին, Ջամալին և ուրիշ աշուղներ խօսում են իրար հետ այնպէս արագ, որ կարծես ուղիղ խօսելիս լինին:

ԱԼԱՇԿԵՐՏ

ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գ. Բ. ՆԺԴԵՀԵԱՆԻ

ԱՆՅԱՆԳ ԱՌԱՅՆԵՐ¹⁾

Ընդարձակ իմաստի առաժներ

—Ագուռու բերնով փարուն
չի գայ:

—Ալրի պարկ քանի զարկես՝
ալուր կիտայ:

—Ածան հաւ կրկջան կ'եղնի:

—Աղէկ տղին մէկ խաբար
(խօսք), աղէկ ձիուն մէկ զանգու
(տապանդակի հարուած):

—Աղքատ գինայ (գիտէ) թի
հարուստ ըմօր (ամեն օր) գա-
ղայ (իւզարլիթ) կուտայ:

—Աղքատ զուր բով հաճաթ
(զործիք) գինայ (գիտէ):

Ամէն մարդու նպատակները
իր ուղածին պէս չ'են իրակա-
նանար:

Հարուստ մը որչափ աղքա-
տանայ՝ հարստութեան փշրանք-
ներ միշտ կ'ունենայ:

Գործունեայ մարդը միայն ի-
րաւունք ունի պարծենալու:

Նեղացի տղան, կամ խոհուն
մարդը մէկ խօսքով իւր սխալը
կ'ուզէ:

Աղքատները կը կարծեն թէ
ամէն երջանկութիւն հարստու-
թեան մէջ է:

Ամէն մարդու ունեցածը իր
աչքին մեծ արժէք ու ընտիր կը
թուի:

¹⁾ Տես «Աղգ. Հանդէս» VII և VIII գրքեր:

—Աղքատ իրիցու (քահանայի) քարոզ չ'ընցնայ (չի լսուիր):

—Աղքտին աղբուրն էլ ջուր չի տայ:

—Ամէկ (ամէն մէկ, իւրաքանչիւր) ծաղկից հոտ մի կիգայ:

—Ամէկ մարդ գուր ոտ ուր կարպտի (կապերտ, գորգ) կօրա (չափ) կը պարզայ:

—Ամէկ մարդուն Աստուած ուր սրտի կօրա կիտայ:

—Ամէն եզ մէկ վարացով (ճիւղոտ) չ'ըջեն:

—Ամէն հաւք (խոչուն) հըս ուր էրամին (իւր երամի—խումբի հետ):

—Ամէն սանեաթ (արհեստ) տիրու ձեռ խեղճ ա:

—Ամպ օր պառուռն առաւօտ ա:

—Անալուր խաղք էր (խայտառակ, միմոս), էզ խօ ալուր էլ քսեցին յէրիս:

—Անբունկալ¹⁾ հաւկիթ կ'ածայ:

—Անգէտ մարդու համար շըսլն (պաղլեղ) ու շաքար մէկ ա:

Աղքատներու խօսքին կարեւորութիւն չի տրուիր, որչափ ալ լաւ ըլլայ:

(Կարծես) բնութիւնն իսկ իր բարիքը կը զլանայ աղքատին:

Ամէն բան իւր առանձին յատկութիւնն ունի:

Պէտք է կարողութեան չափով ծախքեր ընել:

Ամէն մարդ իւր արժանիքի չափով բարիք կամ չարիք կը գտնէ:

Ամէն մարդու հետ պահաստրակ մի և նոյն կերպով կարելի չ'է վարուել:

Անբնական, անյարմար է տարբեր տեսակի, տարբեր դասակարգի հետ խառնուիլ, շփուել, նիստ ու կաց ունենալ:

Ուրիշներին դժուար երեցող գործը, արհեստը, վարպետի քով դիւրին է:

Երբ ծոյլ մը իր գործը ժամէ ժամ ձգելով կ'ուշացնէ, և դեռ կը կարծէ թէ վաղ է:

Անամօթ և խայտառակ գործի մը, կամ մարդու մը, աւելի խայտառակ միջոցներ տալ:

Առանց պատճառի կամ հակառակորդի՝ ինքն իրեն կռիւ ընել:

Բարութիւնը և չարութիւնը հաւասարապէս մէկ են յիմարի քով:

¹⁾ Հաւերը ածելու համար՝ կիները անոնց բոյնին մէջ միշտ հաւկիթ մը կը պահեն, որուն բունկալ կ'ըսեն: Առանց բունկալի հաւերը դժուարութեամբ կ'ածեն:

—Անճեա (առանց ճեաի—աք-
լորի) լէ (ալ) լուս կը բացուի:

—Անուշ լեզուն զօձ ծակէն կը
հանայ:

—Անտէր գլօի, թէրմաշ արծ-
լի (ածելի):

—Աշխարհ ծով ա, մենք ծա-
րաւ ենք:

—Աչք ինչքան մեծնայ, ուն-
քից վեր չ'ենի:

—Առանց ջրի մի՛ բորկընայ:

—Առջին մարդ յէտին մար-
դուն կարմունջ (կամուրջ) կ'եղնի:

—Ասեղ առէջ զսր բըզի, նոր
խըղիին (ապա ուրիշի):

—Աստծու պայած (պահած)
զառ գէլ (գայլ) չ'ուտայ:

—Աստուածամէր քաւոր է-
րինք՝ կարկտան մեր տնէն գնաց:

—Աստուածաշէնիկ իմ հօր
տուն, կեր ու կործ (ամանը
բերնին վրայ դարձնել), Աստուա-
ծաւոր, կեսրանց տուն, կեր ու
լուս:

—Աստուած հարի (մինչև)
դուռ մի չ'բանայ, մէկ չ'փակայ:

—Աստուած ի շիլն (ծուռ աչք)
շիլն ի յԱստուած:

Արհամարհել կողմնակի նշան
մը, ցոյց կը տրուի որպէս ար-
դիւնքի մը պատճառը:

Ամենէն սառնասիրտ և խըս-
տաբարոյ մարդերը համոզելու
միջոցը միայն քաղցրութիւնն է:

Կարեկցութեան անարժան
մարդ մը, որ խիստ դժբաղդ
վիճակի մը կը հանդիպի:

Շրջապատուել անթիւ բարիք-
ներէ, ու զուրկ մնալ անոնցմէ:

Փոքրերը որչափ մեծանան,
պատիւ ու հռչակ ունենան՝ չ'են
դերապանցիւր իրենց մեծերը:

Առանց պատճառի չ'պէտք է
վիրաւորել մէկը:

Առաջիններու փորձի փաստ-
կարութիւնը երկրորդներուն օգ-
տակար դաս կ'ըլլայ:

Նախ զոհողութիւն ընել, և
ապա ուրիշին առաջարկել ընելու:

Երբ աստուած կը պաշտպանէ
մարդը՝ անոր և ոչ մէկ տեղէ
փաստ չի հասներ:

Ստիպուել միշտ բարեկամի
մը համար ծախքեր ընել, առանց
որեւէ փոխարինութիւն գտնելու:

Հեգնել ծոյլ կին մը, որ իւր
ամսանները մաքուր չի պահեր:
(Առածի խօսքերը անոր բերանը
զնելով),

Աստուծոյ՝ մարդուն զրկած
դժբաղդութիւններուն բարեբաղ-
դութիւն մը կը յաջորդէ ան-
պատճառ:

Մարդ ինչպէս վերաբերի դէ-
պի Աստուած, Աստուած ալ
այնպէս կը վերաբերի դէպի
մարդ:

—Աստուած որ տայ՝ չի հարցու, թի՛ «գու վի՛ր (որո՞ւ) տղէն ես»:

—Արջ ու գուլընտ (պարի գըլուխը) ճո՛ւտ տեսեր:

—Արջու միտք թթու փածին տ (վայրի խնձոր):

—Արջ չ'կրցաւ խնձոր կերաւ, ըսաց, «թթու ա»:

—Արջն որ մեծնայ՝ քօթօթներ հետը կը խաղան:

—Բողկ ինչքան սէյրակ (հետու հետու) ցանկաւ, բէտ (խոշոր) գլօխ կը բռնայ:

—Բողկիկ (բոկ) ոտ սօլկրի (սօլ, ոտնաման կարող) գուռն ա:

—Գէլ պառու էծ կերաւ, պառաւ թագաւորին սնի՛ծեց:

—Գէշ մօզիկ նախրի տնուն կաւիրայ:

—Գէշ (գողցուած իր) պահող գողուն ընկեր ա:

—Գէշն ու գրօղ¹⁾, վա՛յ զմէկի տէր:

Աստուած իր բարիքներ կը բաշխէ մարդերուն, առանց ի նկատի ունենալու անոնց ծագումը:

Երբ կոշտ ու կոպիտ մարդերու փափուկ ու մեծ գործեր կը յանձնեն:

Երբ մարդ իր արժանիքէն բարձր նպատակներու կը ձգտի:

Գործի մը սնյաջողութեան մէջ ունեցած տկարութիւնը չը խոստովանելու համար՝ անուանարկել գործը:

Երբ երեխաները իրենց մեծ պապի հետ կատակներ ու խաղեր կ'ընեն:

Բարիք մը վայելողները որչափ սակաւաթիւ ըլլան, այնչափ օգուտ է իրենց:

Մարդ իրեն պիտանի եղող սննձէն միշտ տեսակ մը կախում ունի:

Երկրի խոռվութիւններուն, հարստահարութիւններուն և աւերումի մեղքը իշխողներու վերայ կը ծանրանայ:

Ընկերութեան մը մէկ անդամի վատութեան ամօթը ամբողջ ընկերութեան վրայ կը ծանրանայ:

Ոճիւր ծածկողը մեղսակից է ոճրագործին:

Հասարակաց աղէտի մը մէջ քիչ ունեցողի, աղքատի փոքր չլսաւր ամենէն մեծ է:

¹⁾ Գրող հրեշտակը իւր ձեռքի տոմարին մէջ կը գրէ այն բոլոր մարդերու անունները, որոնք պիտի մեռնին, ու տոմարը կը յանձնէ «հոգեաւ» հրեշտակներուն: Կայ նաև «կոյր գրող» մըն ալ, որ անխնայ ամեն հանգիպողը կը գրէ, և սպանել կուտայ անպիթօրէն:

—Գիտուն աղէս երկու սանով
ընկնի տօմըկ (թակարդ):

—Գող կատուն վըր ուր (իւր
վրայ) շըքով ա (կասկածով):

—Գորեիս շան (գայլ բռնող,
մեծ տեսակի շուն) գլօխ գիւռ
(գայլի) փորն ա:

—Գորտու, կամ՝ գորտնկու
(գորտի) երես հաղ մի (մէկ ան-
գամ) թքուցին, մաաւ ջուր, էլ
(այլևա) չելու ¹⁾:

—Գանկըրրին (գանկըրար-գա-
նակ շինող) գանակ չ'եղնի, ու
գարբնին խարճէկաթ ²⁾ (խաչ-
երկաթ) չ'եղնի:

—Դըւ չը գօրացեր, կը չորա-
նայ ³⁾:

—Դրկեցի հաւ մէկէլ գրկեցին
(գրացին) դազ (սագ) կերեայ:

—Նա՛ գեն ու էծ (այծ) ⁴⁾:

Խորհող կամ խորամանկ մար-
դերու սխալները աւելի մեծ
կ'ըլլան:

Յանցաւորը միշտ ուրիշներէն
կասկածներ կ'ունենայ:

Սրտոտ, քաջարի ու յանդուգն
աւագակի վախճանը միշտ իւր
թշնամիներէն սպանուելն է:

Յանդիմանողը պէտք է ամօ-
թի զգացում ունենայ, որ յան-
դիմանութիւնը իւր նպատակին
հասնի:

Երբ արհեստաւորին կը պակ-
սին իւր շինած առարկաները:

Կարողութիւնէն վեր գործ մը
ընելու աշխատել:

Նախանձոտ մարդու աչքին
ուրիշի ունեցածը չափազանց
մեծ կերևի:

Երբ տկարը կարողին կ'սպառ-
նայ, և սա կ'արհամարհէ ա-
նոր սպառնալիքը:

¹⁾ Գորտը առաջ ծոցւոր հարս է եղեր, և իւր ախորժակին
յարմար ուտելիքը առեր կերեր է: Սկեսայրը նկատելով այդ բանը
որպէս համեստութեան հակառակ՝ թքեր է անոր երեսը: Խեղճ
հարսը ամօթէն գորտ է դարձեր, ու ջրի մէջ մտեր է մինչև այսօր:

²⁾ Խաչաձև երկաթ մը, որ թոնիրի վրայ կը դրուի որպէս
յենարան կերակուրի ամաններուն:

³⁾ Յիսուս ճամբորդութեան մը սաստիկ յոգնութենէն յետոյ՝
թուփի մը հովանիին տակ կը նստի հանգչելու: Մանուշակ ծաղիկը,
որ թուփի մէջ բուսած էր, չ'ճանչնալով իրեն հիւրը, կ'ըսէ, «բա-
րեկամ, հեռու գնա՛, հոստ ալ կ'առնես, շունչս ալ կ'արգելես»:
Յիսուս դառնալով կ'անիծէ այդ ամբարտաւան հիւրընկալը «դեռ
չ'գօրացած՝ չորանաս»: Այս պատճառով մանուշակը բացուելէն
քիչ յետոյ՝ կը թառամի:

⁴⁾ Այծը կ'եղնէ բարձր ժայռի մը ծայրին, հոն բուսած խոտի
բանի մը ճիւղերը արածալու համար: Վար նայելով՝ կը տեսնէ
ժայռի ներքև դէր (կամ ոստանան) պարկած է, ձայն կուտայ
անոր, թէ «ահա վրադ կը ցաթկիմ, ու քեզ կտոր-կտոր կ'ընեմ»:
Դեւ կը պատասխանէ հեգնական կերպով, «չէ, չէ, այծ բարեկամ,

—Երկու գմշու գլօխ մէկ պուտուկ (կճուճ) չ'մտի:

—Երկու ծուռն (խենթ) մէկ խելացի կայ:

—Երկու շուն որ կուին՝ ճամխորդի բան կը դրստի (կռկոյր):

—Երկու քարի մէջ վաճ զուր (ալիւր):

—Եօթ բերող (եօթ վաւակ ունեցող կին), եօթ անէպ (ցաւ, տանջանք մինչև մահուան դուռ) տեսեր ա:

—Զօրպին (բռնակալ, կամ քաջ) սինօն (սահման) չ'կայ: («սահման քաջաց զէնք իւրեանց» խօսքէն ծագում առած):

—Էգին (այգի) էլոց (այլոց), կուին արջեր:

—Էգի (այգ) հալալ (դեռ) «հանէրն» ա, «տանանէր» յէտեւանց ա: ¹⁾

Եղբայրները կամ ընկերները դժուար թէ մինչև վերջ իրարու հետ անբաժան ապրեն:

Ամէն անհամաձայն մարդերու համար՝ հաշտարար մը կարելի է գտնել:

Մէկի թշնամիներու իրարու հետ ունեցած կոխը օգտակար է անոր:

Երբ երկու հակառակորդներու մէջ անմեղներ կը շլատուին:

Յոյց տալ տղայաբերքի ցաւերու անտանելի մեծութիւնը:

Բռնակալի օրէնքը, քաջի սահմանը իր ոյժն է:

Երբ վէճ մը կը ծագի, իրանց չ'վերաբերած բանի մը համար:

Յոյց տալ մէկին թէ իր պատճառած վնասները վերջին չեն, և դեռ ուրիշ վնասներ ալ կը յաջորդեն:

մի ըներ, մեղք եմ ես, կոտորներդ իմ փորը կը պատռեն, ու ես կը մեռնիմ»: Այժը կարծելով թէ ճշմարիտ է, և դէի բաղդը իր ձեռքի մէջ է, ժայռի ծայրէն անոր վրայ կը ցատկէ, սակայն անոր փոխարէն ինքը կտոր-կտոր կ'ըլլայ ժայռերու ներքե:

¹⁾ Սատանան և Բաղիշեցին պայման կը կապեն փոփոխակի իրար հեծնել, մանգալ, այնչափ, որչափ հեծնողը կ'երգէ: Երբ վերջնան գիտցած երգերը, պիտի իջնէ, որ միւսը զայն հեծնէ և երգէ: Առաջին անգամ Սատանան կը հեծնէ Բաղիշեցիի կոնակին: Քանի մը ժամէն սատանայի գիտցած բոլոր երգերը կը պարպին, վար կ'իջնէ, ու Բաղիշեցին կ'եծնէ անոր կոնակը: Երկու, երեք օր ման կ'ուզան, ու Բաղիշեցին դեռ կ'երգէ իր մի օրինակ «հանէր, հանանէր»-ը (ժողովրդական երգի մը նազարաւածը): Սատանան խիստ յոգնած, և յուսահատ կը հարցնէ վերջապէս. «Չը լինցաւ քու էդ հանանէրը»:—Ոչ, կը պատասխանէ Բաղիշեցին, էտի (այդ) «հանանէր» ա, «տանանէր» յետեւանց ա (յետոյ կ'երգեմ):

— Էծ (այծ) զարև (իւր կեանք) կ'իլայ, ղասասլ (մասգործ) ըղճը-րազուն:

— Էծ՝ իծուն (այծ՝ այծին) էւել աղէկ ա, (աւելի օգտակար է), քան ճուղ մի ոխչար, (ոչ-խարի հօտ մը):

— Էծ որ էծ ա, չուր (մինչև) ուր տեղ չ'ըգայ (չ'ընէ), չ'նստի:

— Էծն ուր ոտնէն կը կախն, մաքին (ոչխար) ուր ոտնէն:

— Էն ամիս որ ընծի պէտք չիգայ՝ չհարցում:

— Էն աչքով էն լուս չ'տեսնի:

— Էն առուով որ ջուր ա ե-կեր, էլման կիգայ:

— Էն ճրագ, որ լուս կիտայ՝ մուղատ էղի (պահէ) որ չ'մարի:

— Էնոքի (անոր համար) կոտ-րիւր ա, որ ծուռ կպի:

— Էն վախտ (ատեն) որ գո-ղութենի ելնենք՝ լուսնակ յի-րիկուրէ (երեկոյին) կ'էլնի:

— Էւելի բրդուժ (պատառ) շան կը թալեն (կը ձգեն):

— Էշ հեծնողին էլ ճարտում (օգնութիւն) կ'էնեն:

— «Է՛շ» որ ըսեն, քոռակն էլ հետն ա:

— Էշ ակրնջէն չ'կաղայ:

Երբ գործի մը մէջ մէկ քա-նին իրենց մեասի վրայ կը ցա-ւեն, չ'նկատելով շատերու անկէ առաջ եկած օգուտը:

Դիչ ցիղակիցներ իրարու ա-ւելի սրտացաւանք ու օգնական են, քան ուրիշ հազարաւոր օ-տարներ:

Կեանքի առաջին և անհրա-ժեշտ պէտքը բնականօրէն է:

Ամէն մարդ իւր յանցանքի պատճառով ու չափով կը պատ-ժուի:

Մարդ չ'պէտք է իրեն անօ-գուտ բաները սովորի:

Ցոյց տալ թէ մէկի յոյսերու իրականանալը անկարելի է:

Միշտ ուրիշներուն օգնող մար-դը յետ չի մնար այդ սովորու-թիւնէն:

Մշտական շահերու աղբիւր-ները լաւ պահպանել պէտք է:

Աւրուած բանի մը նորոգու-թիւնը անկարելի է որ նախա-կան վիճակին հաւասարի:

Երբ մէկի գործերը անաշոյ կ'երթան, և միշտ արգիլքներու կը հանդիպի:

Աւելցած կերակուրները բա-րեկամին հրամցնելը՝ անպատ-ւութիւն է:

Գործողին պէտքէ օգնել, գոր-ծը թեթեացնելու համար, որչափ ալ թեթեւ ըլլայ:

Նախատինքներու ամենէն մե-ծը ամէն տեսակ փոքրերն ալ կը պարունակէ:

Համբերատար ու սովորուն թեթեւ փորձութիւններով չի ընկճուիլ:

— Էշ ընկնի տիւ (տիգմ, ցեխ),
տէր կը ժրկընայ (քաջ կը զառ-
նայ):

— Էւէլի փերթն (կտոր, կար-
կատան) ի փողոց, որ ոչ ի հա-
լաւ (հագուստ):

— Ըղտու (ուղտի) խաղ վըր
կարմիջին (կամուրջ) ա:

— Ըմէն (ամէն) վախտ գետ
կիգայ, կոճոճիկ բէրայ (կոճղ):

— Ըմէն վախտ մարդու մամ
(մայր) կը պարկի, տղայ կը բէ-
րայ:

— Ըմէն փիւան (փայլող) ոսկի
չէ:

— Ըմն օր (ամէն օր) սարի
գլօի բուք չ'էղնի, օր մ'էլ կա-
նուշնայ (եղանակը ախորժելի
ըլլալ):

— Ընկերից չ'պատուող (չ'նա-
խանձող) հալի չ'հասնի (լաւ վի-
ճակի, հարստութեան չ'հասնի):

— Ընձուղի (ընձուղտ) ուրին
անուշ ա, (սիրելի է):

— Թաժայ (հոր) ղլայեկուկ
(անագուած) անի (ամանի) ջուր
անուշ կ'եղի

— Թունտ քացախ դուր աման
կը ձեայ (պատռէ):

— Թօթխար (երեսի վրայ միա-
ցած) բանի վրէն ձուն ա եկեր:

Երբ զժրագլութեան մէջ ին-
կած ատեն միայն կը մտածուի
անոր վրայ, և ջանք չի խնա-
յուեր անկէ ազատուելու:

Անյարմար բան է հագուստին
աւելորդ կարկատան կպցնել:

Երբ մէկը վտանգի պոչն ու-
րախ և անփոյթ կ'ըլլայ:

Դէպքը միշտ նպաստաւոր
կ'ըլլայ:

Ամէն ժամանակ մարդ չի
կրնար համբերել:

Ամէն հրապուրելի երևոյթի
տակ բարձր արժէք չ'կրնար
ծածկուած ըլլալ:

Սրտնեղութիւնը, բարկութիւ-
նը, որ կ'ունենայ մարդ, վա-
ղանցուկ են:

Բարի նախանձը, մրցումը ա-
ռաջագիմութեան, լաւ վիճակի
հասնելու էական պայմաններն
են:

Ջաւակները որչափ ֆիզիքա-
կան թերութիւններ, ալլանդա-
կութիւններ ունենան, զարձեալ
կը սիրուին ծնողներէն, որոնք
չ'են նշմարեր այդ պակասու-
թիւնները:

Ամէն հոր բան սիրելի կ'ըլլայ:

Բարկութիւնը միշտ վտան-
գաւոր ազդեցութիւն կ'ընէ մար-
դու վրայ:

Յետաձգուած գործի հետեան-
քը միշտ վնասն է:

— Ժար (աղբ) ինչքան խառնեն՝ հոտ կիգայ:

— Ժուռընկան (պատու) աղւէս մի՛ տաս հատ պատկող առուծ (առիւծ) կ'ածի (կ'արժէ):

— Ինչ որ կիգայ երկնուց՝ գետին կը վերու:

— Ինչ տեղ «ախ» (երկիւղ), էն տեղ ամօթ:

— Ինչ տեղ որ մեծ չ'կայ, մեծ քար մի զիւր էսոր տեղ:

— Ին տուր, որ տասն առնես:

— Իշու լեռ քանի ծանղը կզնի՛ աղէկ կ'էրթայ:

— Իշու զողալու մա՜նէն (պատճառ) ճանկ մի դարի ետ:

— Իշու պոչ դարձաւ սերկիւր:

— Իրիկ կնիկ մէկ կողմանէն:

Վատ գործ մը որչափ յուզեն, և վատ մարդ մը որչափ խօսեցնեն՝ հետեանքը միշտ վատ է:

Շարունակ նոր երկիրներ, նոր մարդեր ու նոր բարքեր տեսնողը շատ քան կը սովորի, ճարպիկ ու քաջասիրտ կ'ըլլայ:

Ամէն ստորագրեալները ստիպուած են տանելու իրենց իշխողներու անիրաւ պատիժները: Երկիւղն է ամօթի զգացումը առաջ բերող:

Ամէն պարագային ծերերը յարգել և անոնց խորհուրդ հարցընել պարտական ենք:

Մեծ շահերու համար մեծ աշխատութիւն և զոհողութիւն հարկաւոր է:

Տգէտները ուղղութեան մէջ պահելու ամէնէն ազդու միջոցը այլևայլ գործերու և պարտքերու տակ ծանրաբեռնին է:

Երբ մէկը փոքր շահու մը, կամ պատճառի մը համար աղմուկներ կը հանէ:

Երբ անարժէք իրի մը, կամ մարդու մը մեծ կարևորութիւն ու արժէք կը տրուի:

Այր և կինը միշտ իրարու շահը կը պաշտպանեն՝ օտարին դէմ:

ՓԵՐԱՆՔՆԵՐ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՅԻՒՍՈՒԹԻՒՆԻՑ

Հաւարեց

Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

Ա.

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԲԱՐԲԱՌ

I

Կաքուիկ նստեր վեր քարին,
Օր կուլար՝ արցունքն էր արին:
— Սև կաքուիկ, ինչո՞ւ կուլաս.
— «Ինտոր չի լամ, որ ձագերս
են տարած,
Չագերս բուններն էն տարած.
Իմ սիրտս են էրած.
Ոչ գիտեմ ավճիները տարած,
Ոչ գիտեմ հարաւին հովը քշած:
— Սև-կաքուիկ, դուն ո՞ւր տի
թառիս:
— Բանձր խաւարին վրայ կը-
թառիմ:
— Սև-կաքուիկ, թէ ատոր տէր
գայ, ո՞ւր:
— Ուռիին ու մարիին վրայ՝
խարարաս կ'թառիմ:
— Թէ հոն էլ չ'թողեն,
— Կէժ մը կրակ կըլլիմ:
Ես գիտ կը վառիմ»...

II

— Իմուն ճայիլուկ հարսնուկ,
Երեսդ ինչո՞ւ է մէլուկ:
— Քու մէկիկ որդուն համար
Երեսս ամէն օր մէլուկ:
— Գիր կ'էնեմ, որդիս բերեմ:
— Օր գիր էնես, որդիդ բերես,
Աստուծոյ լուսը տեսնես.
Օր չ'էնես, չի բերես,
Կանխեմ, օր քար գառնաս...

III

Աղբեր մի Մրդայ լեռներ,
Օլուին արծաթ են դրկ.
Երկու թուխ, աղւոր աղջիկ,
Սափորով 'ի ջուրն նստեր.
Երկու փէհլիվան կըյրիճ,
Ջինն հեծեր սէյրն են ելեր:
— Աղջիկ, պապկանդ արեուն
Պտիկ մի ջուր տուր ինձի.
— Ջուրս տաք է, չէ պաղեր.
Մեր սիրուն շմա մարդ մեներ:

— Զուր տուր, որ մենք ըլ մեռ-
նինք,
Առենք քի մեր մէր չի ծներ:

IV

ՂԱՐԻՖԻ ԵՐՊ

Սարերն ամէն ձիւն եկեր.
Սարերու վէլըն վերացեր.
Նա ձայն 'ի ճղերն առեր,
Ամէն հաւն իւր ընկեր գտեր,
Ես եմ մոլորերի:
Ամէն քարն իւր տեղն գտաւ,
Ես եմ գլորեր...

ԲԱՍՆԵՆԻ ԲԱՐԲԱՆ

— Նանէ, էս օր գառ կ'արծէի,
Մասրի փուշն երեսս արունհց:
— Չորնս էն վարդի փուշն,

Չարունէ քու լուս երեսն:

— Ե՛ր աներ, մ'անիծեր, նանէ
Չան,
Պէ մուրադ աղապ մը պագաւ,
Պագաւ թէ առնէ մուրաւ,
Կ'անիծես, կ'եղնի պէ մու-
րաւ...

ՈՇՈՒ ԲԱՐԲԱՆ

Համբարձման երկու շաբթին
Առայ փոցիս ու գերնդին,
Ընկայ ծով ու ծովափն
Քաղեցի ու ծորեցի,
Ծորեցի, ծոր թփեցի,
Մանաւ, մանաւ խորմեցի.
Ռեհանի ջոմով կապեցի,
Ամէն հարոջ ճամբեցի,
Էն մէկ հարոջ քիչ ընկաւ,
Ոռովաւ, չուերն ընկաւ...

ՎԱՆԵՑՈՑ ԲԱՐԲԱՆ

Գացին, բերին սիրամ, սգամ, ալիււիա.
Ու լծեցին ու հօ էրին, ալիււիա.
Սիրամ գնաց, սիրամ չ'գնաց, ալիււիա.
Գացին բերին պառվու մօզիկ, ալիււիա.
Ու լծեցին, ու հօ էրին, ալիււիա.
Ասիս-Մասիս սարն ընցուցին, ալիււիա.
Կաթնիկ աղբուր ջուր խմցուցին, ալիււիա.
Ջէրուսաղէմն էլ շինեցին, ալիււիա.
Ահառ վերէն ծալ-ծալ ոսկի, ալիււիա.
Ոռն 'ի վերէն սուս մարգրիտ, ալիււիա.
Թոնիրն ինե եկեղեցի, ալիււիա.
Ակներն ինէ խօռայ-խօռայ, ալիււիա.
— Սիմոն նստեր ծառի ճղին, ալիււիա.
Վոջան թափեր վի թեւուն, ալիււիա.
Աստուած տուրի եօթ գոմ ոչխար, ալիււիա.
Եօթ գոմ ոչխարի պճեղն ոսկի, ալիււիա.

Գութան 'ի դաշտ կը բանի, ալելուիա.

Չարկամ 'ի դուռ կ'պատռի, ալելուիա.

— Տանտիկին ու կին, տիկին, ալելուիա.

Սօլերդ խագեր ճըռվալին, ալելուիա.

Գնն, խասիւր դուն մառանին, ալելուիա.

Երեք խնձոր բեր

Մէկն ասողին.

Մէկ լսողին.

Մէկ ջաղամաթին:

ԱՐԱՐԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Ձընկլիկ, ալուճ հմ քաղել,

Ձընկլիկ, ալուճս ըլեցաւ,

Ձընկլիկ, գօտիս թըլեցաւ,

Ձընկլիկ, տանին, թըղ տանին,

Ձընկլիկ, բանձր Ասուարածին,

Ձընկլիկ, Ձատկին կ'բերեն,

Ձընկլիկ, դեղին սօլերով,

Ձընկլիկ, կարմիր քեաթիպով:

Զ Մ Օ

Քաւալ Յակօ ջան, համան իմ Ձմօյի տեղն ասես,

Կօկօլ հաւու հաւկիթ կիտամ,

Փօռէի մածուն կիտամ,

Նունէի կարագ կիտամ,

Դակէի սեր կիտամ,

Վանխ, իմ Ձմօյի տեղն ասես:

— Քաւալ Յակօ ջան, իմ Ձմօյի տեղն ասես,

Ձմօյիս խարնքի փէշկիր կիտամ,

Թազւորթնի խոնջնի թելեր կիտամ,

Թազւորթնի բջեր կիտամ,

Թազւորթնի սախեր կիտամ,

Վանխ, իմ Ձմօյի տեղն ասես:

— Քաւալ Յակօ ջան, իմ Ձմօն էմալ աղջիկ մ'էր,

Հին ջութիկ կ'թալէր վըր թեւրուն,

Կ'երթար կընտար բլբլու դարուն,

Էրթող գնացող կ'տեսնար, կ'ասէր՝

Իտա Շիրաղալուայ Շարօն ա,

Թաքեառուայ քօռ Աւօյի աղէն ա,
Ալիքուչակայ Մելիք-Գէորգն ա,
Բաշարարանու Առաքելն ա,
Տամշլուայ Խօջէն ա,
Ղալաչուայ Բղէն ա:
Քաւալ Յակօ ջան, իմ Զմօն էմալ աղջիկ մ'էր,
Հին ջօթիկ կ'թալէր վըր թեւերուն,
Կ'երթար, կ'նստեր Բլբլու դարուն,
Էրթող գնացող կ'տեսնար, կ'տաէր,
Իդա Իրրահիմ աղէն ա,
Կօնաղ աղէն ա,
Քալաշ աղէն ա,
Վախ, իդա Ջաֆար աղէն ա,
—Քաւալ Յակօ ջան, չունքի իմ Զմօյի տեղ չըս ասեր,
Կը զարկիմ կ'երթամ Շիրազալէն,
Շիրազալէն չէլաւ՝ կ'երթամ Թաքեառու,
Թաքեառու չէլաւ՝ կ'երթամ Ղազնաֆար,
Ղազնաֆար չէլաւ, կ'երթամ Ալիքուչակ,
Ալիքուչակ չէլաւ, կ'երթամ Բաշարարան,
Բաշարարան չէլաւ, կ'երթամ Չամուլու,
Չամուլու չէլաւ, կ'երթամ Տամշլու,
Տամշլու չէլաւ, կ'երթամ Սաչլու,
Սաչլու չէլաւ, կ'երթամ Ղարաբուլախ,
Ղարաբուլախ չէլաւ, կ'երթամ Աստուածընկալ,
Աստուածընկալ չէլաւ, կ'երթամ Իւանչալան,
Իւանչալան չէլաւ, կ'երթամ Ղօթուր,
Ղօթուր չէլաւ, կ'երթամ Ղալաչի,
Վախ, Ղալաչին կառնիմ իմ Զմօն կիգամ,
Վախ, եաման կառնիմ իմ Զմօն կիգամ...

ՇԻՐԱԿԱՅ ԲԱՐԲԱՌ

—Ա՛յ, պղտի հարս, այ, հարս-
նուկ ջան,
Էդ լո՞նչ սիրուն մտղեր ունես.
—Ա՛յ, տէրտէր ջան, այ, տէր-
տէր ջան,
Էն քեզ կուտամ, շուրջառ էսես:

—Ա՛յ, պղտի հարս, այ, հարս-
նուկ ջան,
Էդ լո՞նչ սիրուն ճտկատ ունես.
—Ա՛յ, տէրտէր ջան, այ, տէր-
տէր ջան,
Էն քեզ կուտամ, սեղան էսես:

—Ա՛յ, պզտի հարս, ա՛յ, հարս-
նուկ ջան,

էդ թո՛ւն սիրուն աչքեր ունես.

—Ա՛յ, տէրտէր ջան, ա՛յ, տէր-
տէր ջան,

էն քեզ կուտամ, կանթեղ էնես:

—Ա՛յ, պզտի հարս, ա՛յ, հարս-
նուկ ջան,

էդ թո՛ւն սիրուն քնթիկ ունես.

—Ա՛յ, տէրտէր ջան, ա՛յ, տէր-
տէր ջան,

էն քեզ կուտամ, փուրվառ էնես:

—Ա՛յ, սիրուն հարս, ա՛յ, հարս-
նուկ ջան,

էդ թո՛ւն սիրուն բերան ունես.

—Ա՛յ, տէրտէր ջան, ա՛յ, տէր-
տէր ջան,

էն էլ կուտամ, սկիհ էնես:

—Ա՛յ, սիրուն հարս, ա՛յ, հարս-
նուկ ջան,

էդ թո՛ւն սիրուն թեւեր ունես.

—Ա՛յ, տէրտէր ջան, ա՛յ, տէր-
տէր ջան,

էն էլ կուտամ կերտն էնես:

—Ա՛յ, սիրուն հարս, ա՛յ, հարս-
նուկ ջան,

էդ թո՛ւն սիրուն մատներ ունես.

—Ա՛յ, տէրտէր ջան, ա՛յ, տէր-
տէր ջան,

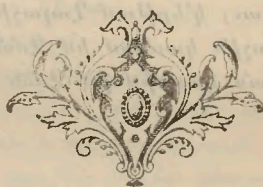
էն էլ կուտամ, մոմեր էնես:

—Ա՛յ, սիրուն հարս, ա՛յ, հարս-
նուկ ջան,

էդ թո՛ւն սիրուն ծրծիւ ունես.

—Ա՛յ, տէրտէր ջան, ա՛յ, տէր-
տէր ջան,

էն էլ կուտամ գրկալ էնես...

ՕՐԴՈՒՐԱԴԻ ԿԱՄ ՎԵՐԻՆ ԸԳՈՒԼԻՍԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԵՒ ԿԱՄ

ԳՈՂԹՆ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲՆԱԿԱՐԱՆ*)

Գողթնում նկատելի են երեք տիպի տներ, հին՝ հայկական, միջին՝ պարսկական և նոր՝ եւրոպական: Առաջին երկու տիպից այլևս չեն կառուցանում, այլ միայն հները կարկատելով գործածում են կամ որպէս բնակարան և կամ որպէս խոհանոց կամ պահարան տեղեր:

Հին՝ հայկականը գլխատուն կամ ղարաղամն է, որ առավելապէս յատուկ է Ղարաբաղին¹⁾: Դիտելով այս տիպի կանգուն և աւերաները, կարելի է նկատել սրա աստիճանաբար զարգացումը. այսպէս՝ ամենահին գլխատան ձեզունը յենում է չորս սիւների վրայ, միջին ժամանակինը՝ երկու, իսկ նորը՝ միմիայն միւնի վրայ: Այս վերջին տեսակի տներ բաղձաթիւ են առաւելապէս Նախիջևանի շրջակայ գիւղերում: Բացի սրանից նկատում է նաև,

*) Տես Աղբ. Հանդէս 1904 թ. XI-դ գիրք:

¹⁾ Այս տիպի տունը բաւական մանրամասն նկարագրած լինելով իմ «Բորչալուի գաւառ» և «Ջանգելուրի գաւառ» աշխատութիւնների մէջ, աւելորդ կը համարում կրկնել: Այստեղ կրկամենայի աւելոյնի միայն այն, որ Գողթնում տարին երկու անգամ սպիտակ հողով սպիտակեցնում են (տղեղում են) տան սլուտերը և որ բոլոր շէնքերը շինում են հում աղիւտից:

Կաւտուրական տեսակէտից կարևոր եմ համարում յիշել նաև այն, որ Գողթնում բոլոր տներն էլ ունին տառնձին արտաքինոցներ, մինչդեռ Կաւտուրաղէս տեղի ուսուր գիւղերում (ինչպէս Ղափանի, Դարալագիտղի) մի երկու արտաքինոց հազիւ է պատահում:

որ փայտէ կամ կաւէ շտեմարանը, որ անհրաժեշտ կարտսին է եղել այս տիպի բնակարանի, փոխանակ տան դռան մօտ շինուելու, ամփոփուել է դռան պատի մէջ, որ այս պատճառով մօտ երկու արշին լայնութեան է դառել: Շտեմարանի բերանը գտնուում է մի պորհանի ¹⁾ մէջ, որ բացւում է ձեղունին մօտ: Պատի մէջ, ներքեւումն էլ մի փոքրիկ անցք է թողնուած, փայտէ կափարիչով փակած, որտեղից հանում են շտեմարանի մէջ տծած ցորենը կամ ալիւրը: Երրորդ փոփոխութիւնը կայանում է նրանում, որ միջնատունը կոչուած սենեակը կիսագիտնափոր դարձնելով գործածել են իբր մառան, ուր առաւելապէս գինի են պահել: Վերջերս՝ պարսկական տան ազդեցութեամբ շատ և մեծ պորհաններ և մի կամ երկու պատուհան են շինել գլխատան մէջ:

Միջին՝ պարսկական տիպի տները բաղկացած են 3—4, երբեմն և աւելի, սենեակներից, մառանից (մաղաղա) և բաղդաղուց (چولان):

Այս տիպի ընդհանուր, յատկանիշ կողմը կայանում է նրանում, որ մեծ ջանք է թափուած որքան կարելի է մեկուսացնել փողոցից: Տները գտնուում են ոչ թէ ուղղակի փողոցի վրայ, այլ գաւթում. փողոցի առջևով ձգւում է կամ գաւթի կամ տան լետի կողմի, անպատուհան պատը: Բացի սրանից նոյն խակ գաւթի մէջ բացուող պատուհաններն էլ ծածկուած են շատ փոքրիկ բացուածքներ ունեցող փայտէ կամ երկաթէ շրջանակներով: Գրեթէ բոլոր սենեակների մէջ կան մի կամ երկու շարք պորհաններ, որոնցից մի քանիսը ծառայում են որպէս պատուհաններ: Առաջնակարգ սենեակների առաստաղը ծածկուած է զանազան ձևերով կարատուած մանր տախտակներով:

Նոր, եւրոպական տիպի տները լիովին չեն ազատուած պարսկական ազդեցութիւնից: Սրանցից շատերը նոյնպէս գտնուում են գաւթում, կամ նրանց յիտի մասն է դարձուած զէպի փողոցը: Այս պատճառով և՛ ճարտարապետութեան վրայ առանձին ուշադրութիւն չի դարձուած: Սրանցից շատերն երկյարկանի են, բաղկացած 3—5 սենեակներից, բաւական մեծ պատուհաններով և ընդարձակ պատշգամբով: Շատ շատերի առաջ կան պարտէզներ, ուր ոչ միայն կան պտղատու ծառեր, այլ և բազմազան ծաղիկներ: Գեղեցիկ են, մանաւանդ, խաղողի վազերով շրջապատուած հովանոցները, որոնք ամառը իբր ննջարան են ծառայում:

Կահաւորութիւնը կէս պարսկական, կէս եւրոպական է. աչ-

¹⁾ Պորհան կոչւում է պատի մէջ թողնուած բացուածքը, որ ծառայում է իբր պահարան կամ պարսկական ճաշակով զեղեցկութիւն է տալիս:

քի ընկնող մասը կազմում են զորգերը, որոնցից շատ հիանալիներն ու թանկագինները կան:

Զ զ Ե Ս Տ Ե Ւ Զ Ա Ր Դ

Ա. Կանանց.—Զօկերի առանձնայատուկ զգեստն ու գլխի յարդարանքը այժմ միմիայն պառաւաններն են կրում: Միջին սերունդը՝ վրացական, իսկ նորը՝ եւրոպական տարազով է, հետեապէս և մի երկու տասնեակ տարիներից յետոյ այս տարազը ևս բոլորովին զուրս կը գայ գործածութիւնից, տեղի տալով եւրոպականին:

Կանանց զգեստը շատ պարզ է և միանգամայն նման զարարողցիներին: Շապիկը երկար է, ոտներից 3—4 վերջով բարձր, երկար թևերով և կուրծքին հասարակ կամ գոռ բաժտա (ոսկեթել ժապաւէն) կարած: Առաւելապէս շիլա կամ ղանաւուզ կտորից: Շապիկի վրայ հագնում են արխալուղ, չթից կամ մետաքսէ կտորից: Սա գրկելով իրանը, նուաճով սեղմում է մէջքին և ապա լայն քղանցքներով իջնում մինչև ծնկները: Թևերը երկար են, և ծայրերին դառ քալթա ու արծաթէ կոճակներ կարած: Սրա վրայից, մէջքին կապում են մետաքսէ կամ հասարակ կտորից գօտի: Յուրտ ժամանակ մի երկրորդ արխալուղ էլ հագնում են առաջնի վրայ, իսկ հարուստները՝ թաւիշից կամ հասարակ կտորից կարած մուշտակ:

Փողոց գուրս գալիս և մանաւանդ եկեղեցի գնալիս ամբողջովին փաթաթւում են սպիտակ շարսաւի (պօն) մէջ, ծածկելով նոյն իսկ երեսը: Պառաւանները չեն կրում այս չարսուրը:

Ոտներին հագնում են գուլպայ և քոշ՝ կանաչ կամ կարմիր:

Բ. Տղամարդկանց. Զօկերի հին սերունդը, մանաւանդ աղքատները, հագնում են տեղական, հին տարազով, իսկ նոր սերունդը, մանաւանդ հարուստները՝ նոր, եւրոպական տարազով: Վերին Ագուլիսում տեղական տարազը գրեթէ լիովին տեղի է տուել եւրոպականին, մինչդեռ միւս գիւղերում նա դեռ ևս յարատւում է:

Հին, տեղական տարազը կայունում էր հետեւեալում. Շապիկը կարւում էր կտաւից, կրծքի բացուածքը կոճկում էր անրակի մօտ, թևերը հասնում էին մինչև դաստակը և այստեղ կոճկւում: Սրա վրայ, ոտներին հագնում էին շալուար շալից կամ հասարակ կապտագոյն կտաւից. շալուարի վերին մասն ուշիտւում ամրանում էր, իսկ ներքին մասը, փեղքերը, գրւում էին գուլպայի մէջ և վերայից տուլաղով կապւում: Շապիկի վրայից հագնում էին արխալուղ կապոյտ կտաւից կամ չթից և կամ զանա-

ւուգից: Արխաւուղի կուրծքը կոճկւում էր կամ զայթանի և կամ միտաղեայ կոճակներով: Մէջքին կապում էին գօտի, հասարակ կամ շալ կտորից, մօտ երեք մետր երկարութեան: Արխաւուղի վրայից հագնում էին չուխայ, շալից կամ մահուզից: Սա երկու

տեսակ էր լինում. թերւաւոր և չարքազի: Առաջինը տարրերւում էր երկրորդից սուսեկապէս նրանով, որ առաջնի սովորական թևքերի փոխարէն, ունէր բաւական երկար թևքեր, որոնք կտան տակից կախ էին ընկնում, թոյլ տալով որ բազկի վրայ արխաւուղի ամբողջ թևքն երեսայ: Գեղեցկութեան համար թևքա-

ւոր չուիի թեքերը կամ ձգում էին ուսերին և կամ ձախը ձգում էին ձախ ուսին, իսկ աջը բռնում էին մէջքին դրած ձեռներում: Ոսներին հագնում էին գուլպայ և քոշ: Գլխին ծածկում էին գաւառն մորթուց կարած շատ բարձր (բուխարու) կամ միջակ բարձրութեան փափախ:

ԳԼԽԻ ՅԱՐԴԱՐԱՆՔ

11. Աղջիկները.—Սրանք մինչև ամուսնանալը գլուխ չէին կապում, այլ մազերը սանրում էին, երկու հաւասար մասի բաժանում, յետեի մասը հիւսում, 3—7 ծամ անում, իսկ քունքերի մօտինը այտերի վրայով քաշ ձգում: Ապա մի «եւալս»—կարմիր կտուից եռանկիւնաձև ծալուած մի կտոր—ձգում էին գլխին, ծայրերը բկով անցկացնում և ծոծրակի մօտ հանգուստում, այնպէս որ ճակատից փոքր ինչ բարձր ելնում էին մազերը, իսկ չհիւսուած մազերի փնջերը կախ էին ընկնում այտերի վրայից մինչև կուրծքը:

Հարուստները աղջիկների գլխին ելախի տակից մի արախչին էին ծածկում, որի առաջի մասում, ճակատի վրայ, արծաթի դրամներ էին շարուած լինում:

Նրբ բուրմունք գործ էին ածում վարդի ջուր (գիւլաբ), որ պատրաստում էին վարդը ջրի մէջ հփ տալով:

Նորափեսաները իրենց հարսնացուներին նուիրում էին «մըլիւրկալած ինձիւր» և սրանք ամենայն խնամքով պահում էին իրենց գրպաններում, որպէսզի անուշահոտութիւն բուրէ: Մըլիւրկալած ինձիւրը մի ինձուր էր, վերան չոր մեխակներ խրած և ոսկեզօծ (զառ) թղթի մէջ փաթաթած:

Գեղեցկանալու տենչացողներն աչքերին «ծարուր» (սիւրմա) էին քաշում, որը պատրաստում էին այսպէս. դմակ կամ հաւի իւղի մէջ բամբակէ պատրոյզ էին անցկացնում, վառում և փոքր ինչ բարձրից մի աման բռնում, որպէսզի մուրը նստի վերան. ապա այս մուրը հաւաքում էին և լցնում հաւի ոտի կաշուց կարած պարկի մէջ ու պահում. հարկաւոր դէպքում միլով—կեռ փղոսկրով—վերցնում էին այս մրից և քաշում աչքերին, որպէսզի սևորակ դառնան:

Մազերը նրկարացնելու յուսով թէ աղջիկները և թէ կանայք հինա էին դնում: Նոյնը անում էին պառաւները գլխի քորը կտրելու, աչքերը չցաւելու նպատակով: Հինան ջրով կամ գինով շաղախում էին, դնում միքիչ տաք տեղ՝ ձմեռը՝ քիւրսու վրայ, ամառը՝ արևի տակ՝ որ թթուի: Յետոյ գլուխները լուանում էին,

հինան քսում գլխներին, մի շոր փաթաթում և մի օր այսպէս փաթաթած մնալուց յետ՝ հետեւեալ օրը լուանում էին: Պատաւ կանանցից շատերը այժմ էլ շարունակում են տարէնը մի կամ երկու անգամ հինա դնել:

Մազերը կակղացնելու համար լուանում էին մածունով, կամ թանով, և կամ ձուի զեղնուցով: Իսկ թեփից ազատուելու համար գլուխը լուանալիս ջրախառն քացախ էին գործածում:

Բ. Կանանց.—Սրանք սովորաբար շաբաթը մի անգամ, շաբաթ օրը, լուանում էին գլուխներն սապոնով կամ գլիով և յետոյ, երբ չորանում էր, կապում էին յարդարանքը և այդպէս կապած մնում ամբողջ մի շաբաթ: Նոյն իսկ գիշերները չէին քանդում, որովհետեւ կապելը 1—2 ժամ է իւրում: Ուրբան տանջւում էին նորահարսերը մինչև որ ընտելանում էին այդ ծանր և միշտ կապած յարդարանքին:

Գլուխը սանրելուց յետոյ գաղաթի մէջ տեղից հերադիծ (raie) են բաց անում, յետևի մասի մազերը հիւսում են և ծամեր անում. ապա քունքի մօտի մազերը ոլորում են և այտերի վրայով կախ ձգում, ծայրերը լռնում բերանով, ապա «տկի նլախը» (եռանկիւնաձև ծալուած սպիտակ կտաւ) ձգում են գլխին, ծայրերը բերում բկի տակով անցկացնում և կապում ծոճրակի վրայ: Սրա վրայից կապում են թաքեալթուն և պալին.—թաքեալթուն 9 սանտիմետր լայնութեան և 72 սանտիմետր երկարութեան երկտակ մի կտոր է, որի մէջ տեղում երեք կոճակներով միացած է պալին: Վերջինս պատրաստելու համար 27 սանտիմետր երկարութեան զանազան կտորների վրայ շրէշ կամ խմոր են քսում և ոլորում, մինչև որ դառնում է 13 սանտիմետր հաստութեան, ապա նրան պայտաձև դիրք են տալիս: Թաքեալթին ձգում են գաղաթին, այնպէս որ ծածկում է ճակատի կէսը, ապա ծայրերն ականջի տակով անցկացնելով հանգուստում են: Պալին նստում է գաղաթին, ծայրերը գէպի ծոճրակը ուղղւած: Պալու տակից կապում են «պալի տակի շորը», որ 9—12 սանտ. լայնութեան ծալուած կտաւի կտոր է. Սա կապում են, որպէնզի պալին բարձրանայ թեաքեալթից, որի հետ միացած է զայթանի բաւական երկար ճարմանտներով:

Յետոյ մի ուրիշ կտաւէ կտոր նախ եռանկիւնաձև և ապա 23—27 սանտիմետր լայնութեան ծալելով, կապում են ճակատի վրայով ծոճրակին՝ այնպէս որ գրկում է թաքեալթին և պալին ու սրանց թիք պահում. սա կոչւում է ղամզաւ: Ապա քրշմաղը, որ 72 սանտիմետրաչափ քառակուսի, սպիտակ կտոր է, եռանկիւնաձև ծալում են, բերանի ու քթի ծայրի վրայով ձգում և երկու ծայրը ծոճրակի մօտ հանգուստում են. ապա այս կտորի

կրծքի վրայ կախ ընկած եռանկիւնաձև մասը միքանի անգամ իրար վրայ ծալում են և բլի մօտ 9 սանտիմետր լայնութեամբ ամրացնում այնպէս՝ որ սա դնչի տարածութիւնը 9 սանտիմետրանոցի երկարացնում է:

Սովորութիւն է, որ ինչան յարգանքի և չխօսկանութեան՝ մինին տեսնելիս բըշմաղը բարձրացնում են քթի վրայ, իսկ առանձին եկած ժամանակ քաշացնում են բերնից ցածր:

Բըշմաղի վրայից, երբեմն էլ տակից, կապում են վըրի ելախը, մի մետրաչափ քառակուսի կտաւի կտորը ձգում են գլխին, կողքերը ոլորում և քունքերի մօտով անցկացնելով բլի տակով տպնում են և ծոծրակի մօտ հանգուստում: Ապա 36 սանտիմետրաչափ կտաւը նախ եռանկիւնաձև և ապա 18—22 սանտիմետր լայնութեան ծալելով, դնում են ճակատի վրայ և հանգուստում ծոծրակի մօտ. սա կոչւում է ղաւզաւ: Ապա 72 սանտիմետրաչափ քառակուսի, սպիտակ մի կտոր նախ եռանկիւնաձև և ապա 18—22 սանտիմետր լայնութեան ծալելով դնում են բըշմաղի վրայ, այնպէս որ բերնի մօտի բըշմաղից 5 սանտիմետրաչափ ցած լինի, և յետոյ վզի վրայ ամրացնում: Յետոյ կապում են չալաքանդը. սա եռանկիւնաձև, երկտակ, երկու կտորներ են (31 ս. երկ. և 16 ս. բարձ.) որոնց երկու ծայրերը միացած են միմեանց հետ ժապաւնիով, իսկ երրորդ ծայրերին ամրացրած է դայթան: Սա անց են կացնում գլխի վերայ այնպէս, որ եռանկիւնիների հիպոտենուզան ձգւում է այտերի ուղղութեամբ և ամբողջ կտորը գրկում է ծոծրակը: Յետոյ ծայրի դայթաններն անցկացնում են բլի տակով և հանգուստում ծոծրակի մօտ: Ապա քունքի մօտի մազի փնջիկը ոլորում են և ծայրը ամրացնում այս դայթանի վերայ: Յետոյ կապում են մանդիլը:—Սա քիշմիր կամ շալ և կամ ուրիշ թանգագին, գունաւոր կտոր է, 45 ս. երկ. և 36 ս. լայնութեան, տատառած և վերին ծայրերում «կըպուճ»—կտորէ ժապաւէն—կարած: Սա դնում են չընրքկապու վրայ, ժապաւէնն անցկացնում վզովը և բլի մօտ ամրացնում: Մանդիլը ձգւում է իւր երկարութեամբ (39 ս.) կրծքի վրայ: Երբեմն մանդիլի շուրջը արծաթաթելով ծոփեր՝—գիւլաբաթիլու սաչաղ—են կարում: Յետոյ անց են կացնում հըըսանոցը. —մի թելի վրայ անց է կացրած 16—20 հատ արծաթեայ սնամէջ և զարդարուած գնդակիկներ, որոնց միջի երկու գնդակիկների մօտ ամրացրուած են արծաթեայ քօղով եռանկիւնաձև ճարմանդներ՝ պտիկ չանգեալ՝ և մի մի արծաթեայ քօրոց՝ սանճաղ պաշի. արծաթեայ շղթայով թելի վերի մասումն էլ մի պղնձեայ ճարմանդ կայ. հըըսանոցը անց են կացնում գլխին այնպէս, որ գնդակիկները կանգնում են քունքերի մօտ:

մագերի վերայ, վերի ճարմանդն ամրացնում են գագաթին, իսկ ներքևի, մի գնդակիկից վերև ելող ճարմանդներից իւրաքանչիւրը բարձրացնում են և խրում ճակատի վրայի դամգի վրայ: Ապա մի ուրիշ 36 սանտիմետրաչափ քառակուսի կտոր՝ նախ եռանկիւնաձև և ապա 9 ս. լայնութեան ծալած կապում են քկի տակով մանդիլի վրայից և ամրացնում վզի վրայ: Յետոյ 72 սանտիմետրաչափ կարմիր մետաքսեայ մի կտոր, որ «ղըլմըզ» է կոչւում, նախ եռանկիւնաձև և ապա 9—14 սանտիմետր լայնութեան ծալելով կապում են կզակի վրայ, այնպէս որ միայն սպիտակ բըշմաղից 2 սանտիմետրաչափ երևում է, իսկ միւս չընքեկապները ծածկւում են: Սրա վրայից նոյն կերպ կապում են կանանչ ղըլմըզ և ապա Հալապի կոչուած նոյն մեծութեան և նոյն կերպ ծալուած, առաջինը կանանչ, երկրորդը դեղին ու կարմիր մետաքսեայ կտորները, մինը միւսից փոքր ինչ ցած, այնպէս որ գնչի վրայ երևում են սպիտակ, կարմիր, կանանչ, դեղին և կարմիր գոյնի կտորները: Ապա ծածկում են ճըկըտանոցը, որ այսպէս են պատրաստում. 54 ս. երկարութեան շաքարի թղթի վրայ շրէշ կամ խմոր են քսում, և 12 ս. լայնութեամբ 3 կամ 4 անգամ ծալում. ապա սրա վրայ շոր են կարում, յետոյ երեսին քաշում են արծաթի թելով ասղնդգործած մի կտոր: Սովորաբար ասղնդգործում են վարդ, թռչուն, խաչ, աստղեր և այլն: Սրա վարի եղրից ամրացնում են արծաթեայ մի շղթայ՝ չամփայ, որից արծաթեայ կարճ շղթայով կախուած են «ճիթ»-եր, որ բաղկացած են արծաթեայ երկու կամ երեք կտոր տափակ, մնամէջ, նշխուած $2\frac{1}{2}$ սանտիմետր երկարութեան և մօտ $1\frac{1}{2}$ ս. լայնութեան «թապաղայ» ներից, որոնց միջինի վերայ ամրացրուած են կարմիր և կանանչ հասարակ ակներ: Թապաղաների ծայրին ամրացած է 3 հատ արծաթեայ փոքրիկ գընդակիկ—պիւժիւժ կամ ճիթըպըտոկ, ճըկըտանոցի չորս ծայրերին էլ ամրացրուած են ժապաւէններ: Ծըկըտանոցը դնում են գլխին այնպէս, որ ճիթերն իջնում են մինչև ունքերը, յետոյ յետևի մասում ժապաւէնները հանգուտում են միմեանց հետ: Ծըկըտանոցի վրայից ձգում են՝ երիտասարդ կանայք կարմիր՝ իսկ պառուներն՝ սպիտակ՝ կընջիկ: Սգուորները սգի ընթացքում, և այլրիները մինչև կրկին ամուսնութիւնը կընջիկ չեն ձգում:

Կընջիկը չիքիւայ է, եռանկիւնի ծալուած, որի եռանկիւնի ծայրը ձգում են գագաթին, իսկ ուղիղ մասը ծոփերով քաշ տալիս ճըկըտանոցի երեսին՝ այնպէս որ աչքերն էլ ծածկւում են: Կընջիկի վրայից ձգում են միծ յիլախ, որ սովորաբար լինում է գունաւոր շալ կամ մետաքսեայ կտոր՝ հալաթի, 6—7 բ. արժու-

զուլթեան, քառակուսի, մօտ մէկ ու կէս մետր մեծութեան, որի մի ծայրին կայ արծաթեայ ճարմանդ-շանգեալ: Եռանկիւնաձև ծալում են, ճարմանդաւոր մասը ձգում գլխին, ապա նոյն ծայրն անցկացնում բկի տակով և միւս կողմից նոյն շալի մէջ ճարմանդում: Յետոյ շալի միւս ծայրը վերցնում են, իրար վերայ երկու անգամ եռանկիւնաձև ծալում և վերի ծայրերը ձգում ուսերի վերայ, ապա հըրսանոցի չանգալը, որ դամպի վրայ էր խրած, հանում են և ամրացնում այս շալի վրայ, ինչպէս և սանճաղ պաշինները: Շալն այնպէս են ձգում, որ պատաներինը ամբողջ ճըլքաւանոցը ծածկում է, իսկ երիտասարդներինը՝ մնում է միայն գագաթի վրայ և կնջիկը ամբողջովին երևում է: Շալի վրայից վզի վերայով ձգում են չանգալը: Սա արծաթեայ երեք խուփ է, իւրաքանչիւրը 2—4 ս. մեծութեան, որոնք միացած են միմեանց հետ 4—5 արծաթեայ շղթաներով, որոնցից վերջինի, ինչպէս և այս խփերի վրայ, քաշ են գալիս 2 սանտ. շղթաներով փոքրիկ արծաթեայ, անամէջ գնտակիկներ՝ պիւժով: Միջին խուփի վերի մասից մի երկտակ արծաթեայ շղթայ է ձգում, մօտ 11 ս. երկարութեան, որի ծայրին եռանկիւնաձև մի ճարմանդ՝ գլխի չանգեալ է ամրացրած: Միւս երկու խուփերից մինի վերայ ևս մի ուրիշ, եռանկիւնաձև արծաթեայ ճարմանդ՝ չանգեալ է անմիջապէս միացած, իսկ երրորդի վրայ՝ երկու արծաթեայ կարթեր են ամրացրուած: Կարթերը ձգում են ըրեսանոցի ներքին գնդակիկի վրայից, այնպէս որ գնդակիկը մնում է կարթերի բացուածքի մէջ, միւս ճարմանդը վզի վերայով անցկացնելով միւս քոճքերի մօտ ճարմանդում են, իսկ գլխի չանգալը ամրացնում գանգի վրայ: Չանգալն այսպիսի երկու հատ է լինում, որ ամրացնում են գլխի աջ և ձախ կողմերում:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

ԱՍՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հասակ.—Գողթան գաւառն այն սակաւաթիւ գաւառներից է եղել, ուր փոքրահասակների ամուսնութիւնը շատ հազիւ է տեղի ունեցել¹⁾: Երիտասարդը 20 տարեկանից,

¹⁾ Հին հարսանիքի վերաբերութեամբ ես նիւթեր եմ հաւաքել Ցիւնայում առաւելապէս պ. Փասպար Գարրիէլեանից, և Ագուլի-

աղջիկը՝ 15-ից յետոյ միայն ենթարկուել են ամուսնական լծին, իսկ այժմ աւելի ուշ:

Ամուսնացողների հասակի համեմատութիւնը. — Ամուսնացող զոյգի հասակի տարբերութիւնը շատ մեծ չէր լինում. 5 — 10, շատ հազիւ 15 տարի: Քսան տարեկանից բարձր աղջիկը, որ պառաւած էր համարւում՝ միայն այրիացած մարդու հետ կարող էր ամուսնանալ: Համարեա բոլորովին չէր պատահում, որ կինը ամուսնուց տարիքով աւելի լինէր: Այժմ համեմատաբար շատ աւելի բարձր հասկում են ամուսնանում:

Ամուսնացողներն ըստ ազգութեան. — Հնումը հազիւ էր պատահում, որ զոկը ուրիշ գաւառացի հայի և մանաւանդ օտարազգի հետ ամուսնանար: Ահագին հեռաւորութիւնից վերադառնում էր իւր հայրենի գիւղը յատկապէս պսակուելու նպատակով, միքանի ամսից յետոյ թողնում էր կնոջը և նորից պանդխտում 1—3—5—7 տարի մնալով օտար երկրներում: Շատ շատերի համար ծննդավայրի հետ կապող կապը միայն կինն ու երեխաներն էին լինում: Բայց այժմ շատ յաճախ պատահում է, որ զոկը ոչ միայն ուրիշ գաւառացի հայի, այլև օտարազգու հետ ամուսնանում է, շատ անգամ ընդ միշտ կտրուելով իւր ծննդավայրից: Եւ այս երևոյթն առաւելապէս նկատւում է ուսում, մանաւանդ բարձրագոյն ուսում, առած մարդկանց մէջ: Իգական սեռից թէպէտ և շատերը հաճութեամբ հարս են գնում Մեղրի, Օրդուբադ, Նախիջևան և այլ տեղերի հայերի տները, բայց դեռ չէ պատահած մինը՝ որ ամուսնացած լինէր մի օտարազգու հետ:

Ամուսնացողների համաձայնութիւնը. — Հնումը զոկերը ևս ամուսնական խնդրում առանձին նշանակութիւն չէին տալիս փեսացուի և մանաւանդ հարսնացուի կամքին ու համաձայնութեան: Շատ անգամ օտարութեան մէջ եղող

սում՝ պ. Գրիգոր Արեւանից: Բացի սրանից ի նկատի եմ ունեցել Տէր Յակոբ հօր տետրը՝ Ներքին Ագուլիսի և պ. Հախնազարեանինը՝ Վերին Ագուլիսի վերաբերութեամբ:

որդին նամակ էր ստանում ծնողներից, որ իրեն նշանել են և պատուիրում են, որ մի քանի ամիսից վերադառնայ պառնակելու: Աղջկայ համար չափազանց մեծ ամօթ էր համարում, որ հետաքրքրուէր ամուսնու ընտրութեամբ. այդ մասին խօսք լինելիս՝ նա անշուշտ պիտի հեռանար և լռէր: Այժմ այդ «նամուսի» ժամանակներն անցել են, և ոչ միայն սղան այլ և աղջիկը իրենց ձայնը լսելի են դարձնում:

Փառակայում աւանդաբար պատմում են, թէ հին ժամանակներում իրենք աղջիկներն էին ընտրութիւն անում և ոչ թէ սղաները: Եւ ում հետ որ կամենում էին ամուսնանալ, գնում էին նրա տան հերթիկից մլաւում: Ուշագրաւ է նաեւ այն, որ Աղէքսանդրապօլում երբ մի աղջկայ համար կամենում են ասել թէ ցանկանում է ամուսնանալ՝ հեգնում են, թէ մրուխաու է կանչում:

Օրօրոցալսազի սովորութիւնն այս դաւառում ևս տեղի է ունեցել: Ծնողները միմեանց հետ բարեկամանալու և մանաւանդ վրէժխնդրութիւնը կամ տոհմային թշնամութիւնը վերացնելու նպատակով խոստանում էին իրենց երեխաներին միմեանց հետ ամուսնացնել, երբ 10—11 տարեկան դառնան: Նոյնն անում էին նաեւ այն ծնողները, որոնց որդիները չէին ապրում. յուսալով, որ նշանածի արեւը կարող էր պահպանել այսպիսի որդուն, նրան շուտով նշանում էին: Այժմ այս սովորութիւնը բոլորովին վերացել է:

Աղջիկ փախցնելու սովորութիւնը շատ հազաւդէպ է եղել, իսկ այժմ բոլորովին վերացել է:

Լեւկիրատ. — Իբր այս վաղեմի սովորութեան մնացորդ նկատելի է այն՝ որ վախճանուած փեսացուի փոխարէն՝ նրա եղբայրն է ամուսնանում սրա նշանածի հետ, ինչպէս այդ պատահել է Փառակայում, և կամ վախճանուած հարսնացուի փոխարէն՝ նրա քոյրն է հարսնանում սրա նշանածին, ինչպէս եղել է Յգնայում:

Աղջիկ ուզել. — Հարսնացուի ընտրութեան միջոցին

մեծ ուշադրութիւն դարձնում են նրա մօր բնաւորութեան վրայ, առաջնորդուելով այն սկզբունքով, թէ «եթէ մայրը ծառը բարձրանայ՝ աղջիկը ճիւղերի վրայ ման կը գայ»։ Ընտրութիւնից յետոյ երիտասարդի մօրեղբայրը կամ քեռայրը իբր «խնամախօս» գնում է աղջկայ ծնողների մօտ և ասում. «Աստծոյ հրամանաւը հօ՞գըմ ըք ձեր ախջիկը միւր տղին հետի, եթէ ցոյնեցի է, կամ՝ նիզա՞մ ըք ձեր ախջիկը միւր տղան հա՞տի, եթէ ագուլեցի է։

Եթէ կամենում են մերժել՝ ասում են. Ակնիս վա՛րա՛ն ըս ակալ, տղադ ալ ա օքուտ, տօնդ ալ ա օքուտ, ամա միդ ախջիկ չօնեք ձիւր տղան տալու»։

Իսկ եթէ մտադիր են տալու, մի երկու օր ձգձգում են, իբր թէ խորհրդակցելու են և ապա խօսք տալիս։ Իսկոյն օղի են մատուցանում, որ հետեւեալ կերպով բարեմախտելով խմում են. Աստուած շնորհաւոր արի, Աստուած պարի վայելում տօ։

Բալզահ. — Աղջկայ ծնողներից համաձայնութեան խօսքն առնելուց յետոյ եթէ փեսացուն բացակայ է լինում գիւղից, նրա ծնողները կամ խընրմախօսները խնձորի մէջ խրած մի մատանի տանում են աղջկայ տունը, հիւրասիրւում և մատանին հրապարակաւ գնում աղջկայ մատը։ Եթէ երիտասարդը ներկայ է լինում՝ բարգան տեղի չի ունենում, այլ ուղակի՝ նշանադրութիւն։

Նըշննդընք. — Միքանի օրից յետոյ մի երեկոյ փեսացուի մայրը մրգեր է ածում մի խոնչի մէջ, նշանի մատանին մի մետաքսեայ թաշկինակի ծայրին կապած գնում վերան և փեսացուի ու մօտիկ բարեկամ տղամարդկանց ու կանանց հետ դափ ածելով ու երգելով գնում հարսնացուի տունը։ Ներս մտնելով «բարբլոյս» էին ասում, չնայելով որ երեկոյ էր, որպէսզի չարը խափուի թէ լոյս է և չմերձենայ իրենց։ Փեսացուն քաւորի հետ միասին կանգնում էր գրսի դռան առաջ, մինչև որ զոքանչը, քենին և այլ խնամիկներ չէին գալիս բարեւում նրան ու ներս հրաւիրում, տալով նրան զանազան քաղցրեղէններ. ոմանք

նոյնիսկ մի կտոր շաքար դնում էին նրա բերանը, իսկ նա հանում էր և տալիս խաչեղբորը՝ որ պահի: Երբ մօտենում էր դահլիճի դռանը՝ ներսից նրա բարեկամները ծիծաղելով հարցնում էին հարսնացուի հօրը, թէ՛ ի՞նչ է ընծայելու փեսացուին, որ ներս մտնի: Նա էլ կատակով խոստանում էր մի այգի, մի պարտէզ ընծայել: Փեսացուն մտնում էր ներս, համբուրում աներոջ ձեռքը, սա էլ նրա ճակատը և սալա խելօք կանգնում քաւորի մօտ: Ամօթ էր համարւում նստել, խօսել և կամ՝ ընթրիքի ժամանակ հաց ուտել: Մի քիչ յետոյ հարսնացուն մի կնոջ առաջնորդութեամբ զալիս էր և կանգնում փեսացուի դէմը. քահանան, որ նոյնպէս հրաւիրուած էր լինում, օրհնում էր մատուհին և տալիս փեսացուին, որ անց էր կացնում հարսնացուի աջ ձեռի միջամատը: Ապա հարսնացուն հեռանում էր, իսկ միւսները նստում էին ընթրելու: Հիւրերը ցրուելիս փեսացուին թոյլ չէին տալիս գնալու, նորից սփռոց էին ձգում և գլխաւորապէս կանայք սկսում էին հիւրասիրել նրան: Զոքանչը և սրա հետևողութեամբ միւս կանայք մի-մի բաժակ գինի էին մատուցանում փեսացուին, որ խմելուց յետոյ մի դռան (30 կ.) կամ մի փանաբանդ (15 կ.) էր ձգում բաժակի մէջ և յետ տալիս: Այս բաժակը կոչւում էր՝ փսալթոս — փեսայի թաս:

Այսպէս կատարւում էր Ներքին Ազուլիսում և Յոնաթում, մինչդեռ Վերին Ազուլիսում նշանագրութիւնը երկու հանգիստով էր կատարւում. «Նշան կտալել» և փսալթանչ: «Նշանը» տարւում էր փեսացուի տանից առաջ փեսայի կամ մի ուրիշ մօտիկ բարեկամի առաջնորդութեամբ, մի քանի ազգականների հետ: «Նշանը» մի մեծ մատուցարանի մէջ ածած չոր և թաց մրգեր էր, մէջտեղ մի փոքրիկ գլուխ շաքար դրած, կողքին մի գեղեցիկ, փոքրիկ, յաճախ արծաթեայ, տուփի մէջ 10 — 20 ոսկիներ և մի մատանի դրած, վերան էլ մի մետաքսէ թաշկինակ ձգած, ու ամբողջը ծաղկի փնջերով զարդարուած: Շատ անգամ չորացած մեխակներ ցցելով մի մեծ խնձորի մէջ զրում էին

հարսնացուի անունը: Շաքարի գլուխը և մրգերից շատերը լավ վարդած էին լինում— ոսկեփողով ոսկեզօծած: Հարսնացուի տանն էլ հրաւիրւում էին նրա բարեկամ սղամարդիկ և կանայք «նշանը բաց անելու», մէկ մէկ վերցնում էին ուղարկուած իրերը, նայում և շնորհաւորում: Ապա ընթրում էին և ցրւում: Հետեւեալ օրը նոյն մատուցարանի մէջ լցնում էին նոյնպիսի չոր և թաց մրգեր, զարդարում ծաղկի փնջերով, մի խնձորի վրայ մեխակով գրում փեսացուի անունը և ուղարկում փեսացուին: Այս դարձի նուէրի մէջ դրուած էր լինում նաև մի մետաքսէ թաշկի-նակ, իբր «խալաթ» «նշան բերող» փեսային:

Մի քանի օրից յետոյ հարսնացուի ծնողները հրաւիրում էին փեսային նրա ծնողների և բարեկամների հետ իրենց մօտ, ուր ժողովւում էին նաև իրենց բարեկամները: Այս հրաւերը կոչւում էր փսականչ.— Փեսացուն մի ոսկի մատանի, իսկ իւր բարեկամները մի մի զարդ էին տանում հարսնացուի համար: Երեկոյեան փեսացուն տեսնւում էր հարսնացուի հետ և ամենից ուշ վերադառնում տուն:

Այժմ «նշան տանելը» վերացած է, կատարում են միայն «փեսականչը», երբ քահանան օրհնում է փեսացուի բերած մատանին և դնում մատանեմատը: Փեսացուի ծնողները այս հանգիսին— փսականչին— չեն մասնակցում:

Շալակ.— Նշանադրութիւնից յետոյ փեսացուն շատ հազիւ էր այցելում աներանց տուն, ամաչում էր նոյն իսկ աներոջ հետ խօսել: Նրա նշանածն էլ նրանից էր փախչում, թաք կենում, ինչպէս Ա. Կ. որ փախել մտել էր թորոնը և խուփը վրայից ծածկել: Մինչդեռ նշանուածները այսպէս հեռու էին մնում միմեանցից, ծնողները միմեանց հետ շարունակ տեսնւում էին, ամէն նշանաւոր տօն օր միմեանց նուէրներ ուղարկում: Այս նուէրները շալակ էին կոչւում և բաղկանում էին թաց ու չոր մրգերից ու մի որևէ զարդից կամ հագուստից: Շալակը մեծ մասամբ ուղարկւում էր փեսացուի տանից: Փեսացուի քոյրն անշուշտ գնում էր շալակ տանողի հետ և հիւրասիրւում: Ծննդեան

և զատկի երեկոնները փեսացուի քոյրը կամ եղբօր կինը և կամ մի այլ մօտիկ ազգականունհի շալակ տանելով հարսնացուին՝ իւր հետ բերում էր եկեղեցի, ուր փեսացուի ազգականները համբուրում էին նրան և քաղցրեղէն ու մի մի մատանի, զարդ, ոսկի կամ արծաթ դրամ նուիրում նրան: Այս նուէրները կոչւում էին իրիստեսուկ: Այս սովորութիւնը ևս այժմ վերացել է:

Հարսնախարջ.—Հարսանիքից մի քանի շաբաթ առաջ փեսացուի մօրեղբայրը կամ քեռայրը և կամ հօրեղբայրը գնում էր խնամոնց տուն, ուր ճաշով հիւրասիրուելուց յետ սակարկութեան էր մտնում հարսնացուի հօր հետ և վերջի վերջոյ որոշում, որ փեսացուի հայրը տայ նրան իբր հարսնախարջ 2 փութ միս կամ մի ոչխար, մի փութ բրինձ, 10 ֆունտ իւղ, 5 փութ հաց, 1—2 գլուխ շաքար և 4—5 բուլբուլանոց մետաքսէ թափտա (արխալուղի կամ շապկի կտոր) հարսնացուի մօրը՝ իբր ծծագին և մի չուխայ՝ հօրը:

Երբեմն այս բոլորը գնահատում էին և դրամով վրձարում:

Այժմ այս սովորութիւնը վերանալով՝ ոչ թէ փեսացուի հայրն է վճարում, այլ հարսնացուի հայրը՝ հարիւրից մինչև միքանի հազար բուլբուլ և կամ մի որեւէ կալուածք, իբր օժիտ:

Շորսձեւանք.—Հարսանիքից մի շաբաթ առաջ մօտիկ ազգականունհիները հրաւիրւում են փեսացուի տունը և մինչդեռ սրանք այստեղ հիւրասիրւում են, երկու կին մի կտոր շաքարի վրայ կանաչ կարմիր թել են փաթաթում և մի իրիստեսուկ (մի զարդ կամ դրամ) առած գնում խնամոնց տունը, իրիստեսնուկը և շաքարը տալիս հարսնացուին և կանաչ կարմիր թելով չափն առնում, որ շապիկ կարեն: Ապա վերադառնում են փեսացուի տունը և սկսում են ձևել: Սակայն նախ նուէր են պահանջում, պատճառաբանելով թէ մկրտար չի կտրում: Նոյն օրը փեսացուի համար ևս շորեր են կարում:

Տօշտօղորիք. — Հնումը հարսանիքները մեծ մասամբ ձրմեռն էր լինում, երբ մարդիկ համեմատաբար ազատ էին, իսկ այժմ՝ ամառը, որովհետեւ ձմեռը պանդխտում են ուրիշ քաղաքներ աշխատելու և այս ժամանակ վերադառնում են հայրենի գիւղը իբր ամառանոց:

Հարսանիքի պատրաստութիւնը միշտ սկսւում է չորեքշաբթի օրը: Թէ տղայի և թէ աղջկայ տանը հաւաքւում են մօտիկ ազգականուհիները հարսանեկան հացի ավելը մաղելու: Երեկոյեան դէմ հացթուխը վերցնում է շամփուրն ու հացաւը, ավելը մաղողը՝ մաղը, խոհարարուհին՝ շերեփը, և երաժշտութեան ներդաշնակութեամբ պարում, իւրաքանչիւրը ձեռքներով իւր անելիքը, — ավելը մաղել, հաց թխել, կերակուր եփել և այլն: Տանտիկինը և ազգականուհիները սրանց նուէրներ էին տալիս: Բաւական երկար պարելուց յետոյ ազգականուհիները ընթրում էին և ցրւում, իսկ բան անող կանայք ավելը մաղում պատրաստում: Հինգշաբթի առաւօտեան շատ վաղ սկսում էին թխել ոչ միայն հաց, այլ և գաթայ (եղահաց): Ապա փեսացուի տանից մի սկուտեղի վրայ կենտ թուով հաց, գաթայ, կոտորակ¹), մի կուժ գինի դրած՝ նաղարա-զուռնի առաջնորդութեամբ տանում էին հարսնացուի տունը, որտեղից նոյնպէս միեւնոյն բաներից, միայն զոյգ թուով, բերում էին փեսացուի տունը:

Նշնը միրթնը. — Ուրբաթ առաւօտեան նաղարա-զուռնան ածում էր թագաւորի տան առաջը: Միքանի երիտասարդներ մի եզը բռնած կանգնում էին թագաւորի հանդէպ, իսկ աղջիկներ ու նորահարսներ եռանդով պարում էին: Ի վերջոյ երիտասարդները վայր էին գլորում եզանը և մի նուէր առնելով թագաւորից՝ մորթում: Վերջինս իւր գրչահասը խաչածե քսում էր արեան մէջ, փակում և գրը պանը դնում, զգուշանալով, որ առագաստի գիշերից վաղ բաց չանի, որպէս զի «կապ չընկնի» — առնականութիւնը կորցնի:

¹) Աղինճ, (крошва), սոխ, սամիթ և այլ կանաչեղէն դնելով խմորի մէջ, բարակ և երկար ձև են տալիս և եփում:

Սրանից յետոյ թագուորի տնեցիներից միքանիսը նա-
ղարա-գուռնի առաջնորդութեամբ գնում են մի մօտիկ
ազգականի հրաւիրում «մակար-բաշի» լինելու, ու մի գա-
ւազանի ծայրին մի թաշկինակ կապում տալիս ձեռք: Սա
էլ նոյն նաղարա-գուռնայով շրջում է և հրաւիրում երի-
տասարդներին՝ իբր մակարներ—թագուորի թիկնապահներ:
Միեւնոյն միջոցին տառամէրը մի թաշկինակի մէջ (ձմեռը՝
չորացած, ամառը՝ թարմ) ծաղիկներ ածած շրջում է տնից
տուն և մի մի վնջիկ տալով՝ հրաւիրում էր հարսանիքի, իւր
այդ ծառայութեան համար մի մի հաց նուէր ստանալով:
Այժմ հրաւիրագրեր են ուղարկում:

Երբ մակար-բաշին կազմակերպում է մակարների
խումբը, նաղարա-գուռնի առաջնորդութեամբ գնում է
քաւորի տունը՝ նրան հրաւիրելու:

Քաւորը զոկերի մէջ ևս տոհմական է լինում և շատ
հազիւ դէպքերում փոխւում է: Սանամայրը նրանից սառ-
տիկ պատկառում է, անխօս էր մնում:

Քաւորենց տանը մի մեծ խոնչա են պատրաստած
լինում.—մի մեծ սկուտեղի վրայ ածած են լինում մրգեր,
վերան գաթաներ, մի եփած հաւ, մի գազ կարմիր դա-
նաւուզ, և մի կարմիր աղլուխ կամ մի արխալուզացու
դրած: Կարմիր զանաւուզը նրա համար էր լինում, որ
թագաւորը պակ վնալիս՝ իրենց տնից վերցրած կանանչ
կաորի հետ խաչածե կապէ իւր կրծքին:

Բացի այս խոնչից, պատրաստած են լինում նաև մի
«ուռի ճիւղներ».—Մի ուռի ճիւղի վրայ շարում են չամիչ,
արմու, բակլի, սիսեռի, ընկոյզի, զանազան կորիզների
շորաններ (մաղաշար):

Քաւորի տանը փոքր ինչ ուրախութիւն անելուց յե-
տոյ մակարները՝ խոնչան և ուռի ճիւղը երկու մարդու
ձեռք տուած՝ նաղարա-գուռնի առաջնորդութեամբ գալիս
են թագուորի տունը, որտեղից սանամայրը թագուորա-
քսերի և միքանի տնեցիների հետ հարսնացուին հինա է
տանում:

Խնդրորէր.— Մի մեծ սկուտեղի՝ խոնչի՝ մէջ ածուծ էին մրգեր, վերան դնում հարսնացուի մօր՝ ծծագինը— արխալուղի կամ շապկի կտոր— հօր չուխէն, մի գլուխ շաքար՝ ոսկեգօծած և գագաթին մի մետաքսէ թաշկինակ կապած, մի ափսէով հինա՝ մէջտեղը մի նուռ՝ վերան մի վառած մում, մի կուժ գինի, օղի, ներկած ձուեր, գաթաներ և այլն։ Չորս մեղրամում էլ վառում էին խոնչի շուրջը։

Մի խոյի մէջքին էլ հինայով խաչաձև նշխեր էին տնում, եղջիւրներին երկու մում վառում։ Ապա սանամայրը միքանի մարդկանց հետ այս խոնչան և խոյը առած թոյպաշու առաջնորդութեամբ գնում էր հարսնացուի տունը։ Այստեղ, ընթրիքից յետոյ սանամայրը հինայի ափսէն ձեռն առած, կամ գլխին դրած, պարում էր, հրաւիրեալները դրամներ էին ձգում հինի վրայ։ Նրան հետևում էին միքանի աղջիկներ ու հարսեր։ Հինան այսպէս պար ածելուց յետոյ սանամայրը վերցնում էր իրեն նուիրած դրամները և հինան շաղախում, դնում նախ հարսնացուի ձեռներին ու ոտներին և ապա ներկայ եղող բոլոր աղջիկների ու հարսների ձեռներին։

Նոյն գիշերը թագուորը և սրա մօտ եղած աղջիկներն ու հարսներն էլ հինա էին դնում իրենց ձեռներին։ Այս սովորութիւնը այժմ բոլորովին վերացել է։

Սափրելու ծէսը. Հետեւեալ օրը, շաբաթ, առաւօտեան, մականները հաւաքւում էին թագուորի տանը, որոնց հրաւիրելու համար գնում էր թոյպաշին նաղարա-զուռնի առաջնորդութեամբ։ Ամէն մի հրաւիրեալ մի թաշկինակ էր կապում նաղարի վերայից՝ իբր նուէր։ Հրաւիրւում էր սափրիչը և նախ մականների, ապա քաւորի միրուքն ու գլուխը սափրում։ Բոլորից յետոյ սափրում էր թագուորի միրուքը, և գագաթին խաչաձև մի բացուածք անում. յետոյ հրաւիրում ներկայ եղողներին, որ համբուրեն թագուորի գագաթի այդ մասը։ Նախ քաւորը և ապա մականները համբուրում էին և դրամ ձգում թագուորի մօտ դրած ափսէի մէջ։ Ի վերջոյ սափրիչը վերցնում էր այդ

դրամները և յետոյ սափրում թագուորի գլուխը՝ ու կատարին մի փնչիկ թողնում, որ «քանքիւլ» էր կոչւում: Այս սովորութիւնը ևս այժմ վերացած է: Սափրուելուց յետոյ դնում էին քաղցրի խոնչա—մատուցանում էին մեղր, կարագ, հրեշակ, գաթայ և օղի: Ներկայ եղողները մի մի բաժակ օղի էին խմում, մի քիչ բան ուտում: Ապա մի խոնչի մէջ դրած բերում էին թագուորի և հարսի շորերը. քահանան օրհնում էր, քաւորը խաչակնքում և վերցնում էր թագուորի գտակը՝ դնում նրա գլխին, յետոյ գօտին կապում և չուխան հագցնում. ապա իրենց տնից բերած կարմիր և սրանց տանից վերցրած կանանչ կտորները խաչածեղ կապում էր կրծքին՝ Աստուած շնորհաւոր անի, բարի վայելում ասելով: Այս կանանչ-կարմիր կտորը կոչւում էր օրսակ և նշան էր թագուորութեան ¹⁾:

Այս միջոցին մակարեաշին վերցնում էր շորերի խոնչան, ուր մնացել էր միայն հարսնացուի շորերը՝ շապիկ, քոզ, գլխի շորեր և այլն, մրգերի և ծաղիկների մէջ դրած ու մի մեծ, մետաքսէ թաշկինակով փաթաթած: Ապա «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասելով դնում մի երիտասարդի գլխի, մոմեր էր բաժանում բոլոր ներկայ եղողներին, մի մի հաստ մոմ էլ տալիս թագուորին ու քաւորին, յետոյ հարսնքատիրոջից թաշկինակներ առնում ու քաշ անում մակարների գօտիներից, որպէս նշան նրանց թիկնապահութեան: Յետոյ պարզելով գաւազանի ծայրին կապած իւր թաշկինակ-դրօշակը, ուռած էր կանչում և ուղևորում դէպի հարսընթատունը: Նրան հետեւում էին թագուորն ու քաւորը մակարներով և թագուորաքոյրերով շրջապատուած: Թագուորի ծնողները չէին գնում, այլ սպասում էին, որ հարսը գայ իրենց ոտը:

Թէպէտ և լոյս է լինում, բայց և այնպէս՝ բոլորն էլ մոմերը վառած են դնում:

Երբ հասնում են հարսնատուն, դռան առաջ կանգ են

¹⁾ Ներքին-Ագուլիսում օսկապը քահանան էր կապում եկեղեցում պսակի խորհուրդը կատարելուց յետոյ:

առնում, և հարսի շորերը կրող կինը պար է գալիս: Հարսնացուի մայրը և մօտիկ ազգականուհիները զուրս են գալիս, համբուրում թագուորին և մի կտոր շաքար, կամ մի խնձոր կամ մի նուռն նուիրում էր նրան, որ վերցնում էր և դնում կողքին բռնած խոնչայի մէջ: Մի նուէր— մի թաշկինակ— ևս տալիս են շորերը պար ածող կնոջը և բոլորին ներս հրաւիրում: Միքիչ յետոյ գալիս է հարսնացուի քահանան և նշանը օրհնում: Սանամայրը վերցնում է հարսնացուի համար բերուած շորերն և տանում նրան հագցնում: Յետոյ սկսելով գլուխը յարգարել, սանամայրը մկրատը դնում է քունքի մօտի ծամի վերայ և կամենում է կտրել՝ ասելով. «սուչի քցի պրայիք»: Թագուորը և սրա հետ եկողները միքանի փանաբաթ էին նուիրում: Սանամայրը միքիչ կարում էր ծամի ծայրից և սկսում գլուխը կապել: Գլխի «ղագման» կապելիս կրկին փող էր ուզում — գլխի կապի պրայիք: Դարձեալ թագուորն ու նրա բարեկամներն էին նուէր տալիս: Ներքին Ագուլիսում հարսնացուի գօտին հարսնեղբայրն էր կապում, մի որևէ ընծայ տալով: Այս միջոցին հարսնացուի ծնողները մականների գօտիներից և զուռնի վրայից մի մի թաշկինակ էին կապում: Հարսնացուին հագցնելուց յետոյ սանամայրը առաջ էր բերում և կանգնեցնում թագուորի աջ կողքին, ինքն էլ կանգնում մօտը: Թագուորի ձախ կողմումն էլ քուռն էր կանգնում, վառած մոմը ձեռին մի թաշկինակի հետ, որի միւս ծայրը թագուորն էր բռնում, դարձեալ մի վառած մոմի հետ: Երբ մականբաշին ուռայ կանչելով առաջ էր ընկնում, թագուորը բռնում էր հարսի ձեռը և նրան հետևում: Բոլորը վառած մոմերը ձեռներին, նաղարագուռնի առաջնորդութեամբ, երգելով, պարելով գնում էին եկեղեցի: Ներքին Ագուլիսում մի «ուռի ճիւղն» էլ էին տանում իրենց հետ եկեղեցի: Այս ուռի ճիւղն էլ վերև յիշուածի նման զարդարուած էր լինում վարադած թղթի կտորներով, բակլայի, սիսեռի, չամիչի, չոր ծաղիկների, ընկոյզի շաքաններով: Զիւղի վերին մասում մի նուռ էր

խփած լինում, իսկ ներքևում, մի լաւաշ հաց, մէջը աղ ածած և ծալած: Երբ զնացքը հասնում է եկեղեցուն, մօտիկները հսկում են, որ չարամիտ մարդիկ թել չդնեն եկեղեցու դռան սեմի վրայ և թագուորի անցնելուց յետոյ հանգոյց ձգեն, որպէսզի թագուորը կապ ընկնի: Միևնոյն նպատակով թագուորն էլ մի կողպէք էր կողպում ու պահում զըպանում, արիւնոտ դանակի հետ, որ միայն առագաստի երեկոյին պիտի բաց անէր: Քահանան հարս ու թագուորին առանձնապէս խոստովանեցնելուց, և նրանց համաձայնութիւնը միմեանց հետ ամուսնանալու վերաբերութեամբ առնելուց յետոյ, կատարում էր պսակի խորհուրդը: Երբ ամուսնեքը գլուխ գլխի էին դնում՝ թագուորը մի զարդ (մատանի) կամ գրամ էր տալիս հարսնացուին: Եւ երբ երեսները պիտի դարձնէին դէպի սեղանը, սրանցից իւրաքանչիւրն աշխատում էր առաջինը կոխել միւսի ոտը, որպէսզի ապագայում ինքը գերիշխէ նրա վրայ: Պսակի խորհուրդը կատարելուց յետոյ ծաղիկներով զարդարուած թաղը դնում էին թագուորի գլխին և տանում սեղանի մօտ կանգնեցնում. մի թաշկինակ էլ ձգում վզին, ու սրա ծայրերը տարածելով կրծքին՝ Աւետարանը դնում էին վերան, նորահարսի ձեռն էլ Աստուածածնի պատկերն էին տալիս, իսկ քաւորին՝ խաչը: Ապա հրաւիրում էին բոլոր հարսնետոհմերին, որ համբուրեն Աւետարանը և խաչհամբոյր ձրդեն յօգուտ քահանայի:

Յետոյ արդէն նոյն կարգով, միայն այժմ աւելի մեծ աղմուկով և ուրիշ փողոցով վերադառնում են հարսի տունը: Ճանապարհին բարեկամների տան մօտից անցնելիս սրանք քաղցր խոնչա էին դուրս բերում—մի խոնչի մէջ զինի, օղի, հրեշակ, գաթայ, հաց, մեղր, ձուածեղ և այլն: Մակարբաշին այս խոնչից մի բաժակ զինի վերցնելով մօտեցնում էր թագուորի շրթունքին և բղաւում.

«Ա՛յ թագաւորի մակարներ»:

Սրանք միաբերան բղաւում էին.

—Հա՛ բալի. (հրամայելով):

«Թագաւորի խումը անձը, անուշ, անուշ:

—Անձը, ձայնակցում էին մակաները:

Թագաւորը գինին խմելուց յետոյ մակարբաշին կըրկին ձայն էր տալիս, այս անգամ յիշատակելու խոնչաբերողի անունը:

«Ա՛ թագաւորի մականեր:

—Հա՛ բալի:

«Աստուած շէն պահի այսինչի տօնը (տունը), փուխը (փոխարէնը) սրա որդոցը ընէ:

—Շէ՛ն կենայ, բղաւում էին մակաները:

Երբ հասնում են հարսի տունը՝ հարսը գնում էր ներսի սենեակին, իսկ թագաւորը գնում նստում էր յատուկ իրեն համար պատրաստուած թախտի վրայ, միքանի կուպէկ տալով այն երեխային, որ նախապէս դրաւում էր այդ տեղը: Քաւորն էլ բարձրանում նստում էր կողքին: Մի քիչ յետոյ ծառայողներից մինը հացի սփռոցը ձեռին պար էր գալիս և ապա սփռում գետնին: Անմիջապէս ծալապատիկ նստում էին և սկսում էին ճաշել: Սովորաբար մատուցանում էին դնդում-խորոված, բոգբաշ, փլաւ, պէանճար, խորոված և աղմա—վեց տեսակ: Ընտրում էին թամնաղա—սեղանապետ և նրա առաջարկով խմում էին 1) քահանայի, 2) թագաւորի, թագուհու և քաւորի, 3) երկու կողմի խնամոնց, 4) հարսնեւորների մի առ մի կամ միքանիսինը միասին, վերջը՝ թամագու կենացը:

Ճաշից յետոյ բոլորը խմբւում էին բակում, մինը դիւին էր դնում հարսնահօր կողմից թագաւորին նուիրելու վերարկուն և պարում, որից յետոյ հազցնում էին թագաւորին: Այս ժամանակ սանամայրը առաջ էր բերում հարսին, որի ձեռքը բռնելով հայրը՝ տալիս էր թագաւորին՝ ասելով. Բարով վայելեա: Հարս ու թագաւոր խոնարհում էին և համբուրում նրա ձեռքը: Իսկոյն բոլոր հանգիսականները մոմերը վառում էին և մակարբաշու առաջնորդութեամբ, նազարա-զուռնով ուղևորւում գէպի թագաւորի տունը: Հարսի հետ գնում էր մի կին, որ կոչւում

էր «ենգահ», և հարսի եղբայրը կամ մօտիկ ազգականը, որ կոչւում էր հարսնախապէր: Հարսի ծնողները չէին գընում, այլ յետևից նայելով մի կաւէ աման էին կոտորում, որպէսզի հարսն այլևս յետ չգառնայ, այսինքն չայրիւնայ ու հօրանց տուն վերադառնայ:

Տան ծառան կանգնում էր և այժմ էլ կանգնում է դռան առաջ և թոյլ չի տալիս հարսին տանելու, մինչև որ քաւորից մի ընծայ չի ստանում:

Հարսնեղբայրները բարեկամ տներից քաղցր խոնչա ընդունելով գնում էին մինչև թագուորի տան դուռը, ուր կանգ էին առնում: Թագուորի հայրն ու մայրը ընդառաջ էին գալիս, համբուրում նախ թագուորին և ապա հարսին ու քաւորին¹⁾ Յետոյ թագուորի մայրը միջանի լաւաշ հացեր ծալելով դնում է հարսի կռների տակ, որպէսզի «դովլաթով» ներս մտնի, դռան առաջն էլ մի գորգ էր սփռում, որ նրա վրայով անցնէին: Ապա երբ մտնում էին բակը, թագուորի հայրն ու մայրը սկսում էին միտսին պարել: Թագուորի մայրը մի ափսէի մէջ ածած մրգեր՝ ծիրան, փշատ, ընկոյզ, կաղին և այլն, բերում էր և շաղ տալիս հարսի գլխին: Հարսնեղբայրները և մանաւանդ երեխաները միմեանց հրհրելով սկսում էին հաւաքել: Յղնայում այս փոքր ինչ տարբեր կերպով էր կատարւում. այնտեղ թագուորի մայրը՝ ձեռքին մրգերով լի խոնչան՝ պար էր գալիս սանամօր հանգէպ, որ նոյնպէս պարում էր ձեռքին մի ափսէ բռնած, որի մէջ զրուած էր լինում խաշած հաւի մի բուդ, մի գաթայ, մի աման հրեշակ (հալուայ) և մի սրուակ վարդաջուր: Պարի աւարտին՝ թագուորի մայրը միջոք ածում էր հարսի գլխին, իսկ սանամայրը վարդաջուրը շաղ էր տալիս հասարակութեան վրայ, իսկ հաւի բուդը, գաթան և հալուան տալիս հարսին: Սրանից յետոյ մօտիկ բարեկամները մէկ մէկ, կամ զոյգ զոյգ պարում էին, ձեռքին ունենալով միտրէէ գարգ կամ կտոր, որը և

¹⁾ Թագուորի մայրը քաւորի ձեռն էր համբուրում, որքան էլ փոքրահասակ լինէր սա:

պարից յետոյ ձգում էին հարսի գլխին: Իսկոյն մակար-
բաշին բարձր ձայնով յայտարարում էր, որ շէն կենայ
այս ինչ բարեկամը, այս տեսակ նուէր տուեց հարսին:

Ի վերջոյ թագուորի հայրը կամ մակարբաշին մի
ընծայ՝ շորեղէն կամ դրամ՝ էր տալիս հարսնեղբօրը, որ
թոյլ տայ հարսին տուն մանելու: Եւ երբ բոլորը ներս են
մտնում, հարսին տանում են կանանց բաժինը և խնդրում
նստել թախտի վրայ, սակայն սա չի նստում, մինչև որ
սկեսուրից մի որեւէ ընծայ չի ստանում: Հոգատար սկե-
սուրը անմիջապէս մի արու երեխայ է բերում և դնում
հարսի գիրկը, որպէսզի արա առջինեկը արու աղայ լինի:
Հարսն էլ իւր հետ բերած մանր քիսաներից մինը տալիս
է այս երեխային, իսկ միւսները յանձնում մինին, որ բա-
ժանի տան երեխաներին:

Թագաւորը քաւորի հետ բարձրանում էր իւր համար
յատկապէս պատրաստուած թախտի վրայ, այս անգամ էլ
մի նուէր տալով այդ տեղը զբաւող երեխային: Այս անգ
թագուորը բարե բռնում (ձեռները կրծքին դնել) կանգը-
նում էր, իրաւունք չունենալով նստել՝ մինչև որ սփռոցը
պար կածէին, կը սփռէին, աղամարզիկ կը նստէին ընթ-
րելու և կը մատուցուէր «պանճար» կոչուած կերակուրը:
Այս ժամանակ թագուորը նստում էր, ծանր ու մեծ,
անխօս: Նրա համար յատուկ բաժին էին բերում նաղարով-
դունով, բաղկացած ամենալաւ կերակրներից: Մի քիչ
յետոյ էլ հարսի հօրանց տնից հարսի համար բաժին—կըն-
ճըթաման—էին բերում, որը նաղարա-զուռնի առաջնոր-
դութեամբ տանում մատուցանում էին հարսին: Սովորու-
թիւն էր, որ հարսն այդ առաջին օրը ոչ թէ սկեսրանց,
այլ իւր հայրական հացով պիտի կերակրուէր:

Ընթրիքից յետոյ հարսնեղբներն ցրում էին, հարսը
քնում էր ենգահի (նրան ուղեկցող կնոջ) մօտ, իսկ թա-
գաւորն առանձին. քաւորն էլ գնում էր իրենց տուն:

Պէտք է նկատել, որ երբեմն այս ընդհանուր կարգից
շեղումներ էին պատահում. այսպէս երբեմն թագուորն

ուղղակի եկեղեցի էր գնում և այնտեղ սպասում, մինչև որ իւր մականները մի մասը գնում և հարսին բերում էր:

Եթէ հարսնացուի ծնողները չքաւոր էին լինում, պսակից յետոյ հարսնեւորները եկեղեցուց այլևս հարսի տունը չէին գնում, այլ ուղղակի թագուորի տունը: Այս գէպքում հարսի հայրը մականներին հիւրասիրում էր եկեղեցում քաղցրի խոնշով և մի մի հատ թաշկինակ նուիրում:

Խնամականչ. — Հետեւեալ օրը, կիրակի, առաւօտեան թագուորի տան կարին նաղարա-գուռնան ածում էր սահաւրի կոշուած եղանակը: Իսկոյն մականները հաւաքւում էին, սկսում էին պարել, զօտեմարտել, երգել: Ապա մակարբաշու առաջնորդութեամբ, առանց թագաւորի, նաղարա-գուռնի առաջնորդութեամբ գնում են հարսի հօրն ու մօրը հրաւիրում և իրենց հետ բերում թագուորի տունը, ուր նրանց հիւրասիրում էին ճաշով: Այս հրաւերքը կոչւում էր խնամականչ:

Ուրս. — Երեկոյեան մականները դուրս էին գալիս բակը և այստեղ հերթով վերցնելով մի հաւ և քօււորի գաշոյնը կամ սուրը՝ պար էին գալիս: Երբեմն այդ հաւը հարսի տնից էր ուղարկուած լինում մի կուտ գինու հետ: Պարելիս մականներն ատամներով պոկում էին հաւի փետուրներից և գէպի վեր փչում: Ի վերջոյ պարելու հերթը հասնում էր թագուորին, սա էլ թուրը ձախ՝ իսկ հաւը աջ ձեռին բռնած միքիչ պարելուց յետոյ հաւի վիզը խրփում էր սրին և կտրում: Իսկոյն մականները կեցցէ էին բղաւում և նրան զրկում, վեր բարձրացնում: Իսկ գուռնաչին շտապում էր հաւը վերցնել, սրովհետեւ այդ նրան պիտի պատկանէր:

Սրանից յետոյ գալիս էր քահանան և թագուորի ու հարսի նորօտն արձակում խաչեղբօր ներկայութեամբ, որ այդ ծիսակատարութեան միջոցին մի մերկացրած թուր էր բռնած ունենում ձեռին:

Եթէ սրա հետեւեալ օրը պահք լինէր, այսինքն չորեք-

շաբթի կամ ուրբաթ, նարօտը չէին արձակիլ՝ մեղք համարելով, և յետաձգում էին հետեւեալ օրուան:

Գիշերը ենդահը պատրաստում էր առագաստը և հետեւեալ առաւօտ սաւանը տանում ցոյց տալիս թագուորի և հարսի մայրերին ու ընծայ ստանում:

Թագուորը սոյն, առագաստի գիշերը մի ընծայ էր տալիս հարսին իբր ընդանաքացիք, որ իւր հետ խօսի:

Մակարի խոնչա.— Հետեւեալ առաւօտ նաղարա-զուռնան նորից հնչեցնում էր սահարի եղանակը թագուորի տան կտուրից: Մակարբաշին և մակարները մի մի «քաղցրի խոնչա» առած գալիս էին թագուորի տուն: Այստեղ հաւաքւում էին նաև բարեկամ կանայք: Երբ բաւական բազմութիւն արգէն հաւաքուած էր լինում, քաղցրի խոնչաները մէկ մէկ ցոյց էին տալիս և յիշատակում թէ ով է բերել: Յետոյ խմում էին այդ բերած օղիից և ուտում քաղցրեղէններից: Կէսօրին ճաշի էին նստում և ուտում «խաշ»:

Կանանց ճաշելուց յետոյ նորահարսը մի կնոջ առաջ նորդութեամբ գալիս էր կանանց մօտ և հերթով համրութում բոլորի ձեռքերը: Սրանք էլ մի մի ընծայ՝ մատանի, արծաթի զրամ, թելի վրայ շարուած բուստեր և այլն, ընծայ էին տալիս նրան: Այս ընծաները ևս կոչւում էին իրիստեսուկ: Այնուհետև շարունակում էին պարել, երգել, կատակներ անել: Շատ անգամ մակարները միմեանցից զանգատւում էին թագաւորին՝ կատակով մեղադրելով մի-որեւէ յանցանքի մէջ: Թագաւորն էլ կարգադրում էր իբր տուգանք մի հաւ, մի կուժ գինի, կամ մի սւրիշ ուտելիք կամ խմելիք պահանջել մեղադրուածից: Իսկոյն միւս մակարները բռնում էին մեղադրուածին, սեանից կապում, ոտները շղթայում, մինչև որ զոքանչը նշանակուած տուգանքը կրբերէր:

Այսպիսով վերջանում էր պատկազրութեան հանդէսը: Երեք-չորս օրից յետոյ նորահարսը ջուր էր տաքացնում և լուանում սկեսրարի, սկեսրոջ, և աւէզրների ոտները, սկսե-

լով միշտ աջ ոտից: Իւրաքանչիւրի ոտը լուսնալուց յետոյ խոնարհուում էր և համբուրում, կամ ձեռքնուկ թէ համբուրում է: Մի քանի փանաբանդ ձգում էին տաշտի մէջ՝ իբր վարձատրութիւն:

Գըլխըլուայ.— Պսակից մի շաբաթ յետոյ հարսի տանից մի կին վերցնելով մի սրկ է զարդ և սապոն, սանր ու սրբիչ, գալիս էր հարսի մօտ, զարդը նուիրում նրան, և գլուխը լուսնում, սանրում: Հարսի սկեսուերն էլ իւր կողմից մի ընծայ էր տալիս այս կնոջը: Այս սովորութիւնն էլ այժմ վերացել է:

Մի քանի շաբաթից, երբեմն նաև ամիսներից յետոյ մի կնոջ առաջնորդութեամբ բերւում էր հարսի օժիտը: Նոյն օրը հրաւիրում էին մօտիկ ազգականներ, որոնց մի առ մի ցոյց էր արւում այդ օժիտը:

ՏՂԱԲԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Ամրութիւն. — Գողթնում ևս ամրութիւնը մեծ վիշտ է պատճառում և աստուածային պատիժ է համարւում, ուստի և՛ ոչ միայն բժիշկներին, այլ և սրբերի օգնութեան են դիմում երեխայ ունենալու համար: Շատերը ուխտ են գնում Դաստա, այժմ թրքաբնակ, գիւղի Քեշիշի (քահանայի) գերեզմանին, նրա հողից ածում իրենց վրայ, ուրիշներ նոյն խիստ ոտաբոբիկ գնում են Ս. Ստեփանոս, Ս. Կարապետ և այլ ուխտատեղիներ, ուր երեխայ ունենալու վառ ցանկութիւնը ազօթքով յայտնելուց յետ՝ մասունքի վրայից մի մատանի են գողանում, խոստանալով, որ եթէ սուրբը կատարէ իրենց խնդիրը և երեխայ տայ՝ ոչ միայն այդ մատանին յետ կրբերեն, այլ և մի խաչ կընծայեն: Եւ յիշուի, երբ երեխայ են ունենում, զոնէ զուռ են ընկնում, մուրում և ստացած զբամով մի արծաթէ շղթայ և մի փոքրիկ խաչ շինել տալիս, կախում երեխայի վզից: Երբ վերջինս 3—4 տարեկան է դառնում, այդ շղթան ու խաչը հալել և մի մեծ խաչ են շինել տալիս, ու գողա-

ցած մատանու նման մի մատանի և երեխայի բարձրութեան երկու մոմ առած՝ երեխայի հետ գնում են ուխտատեղին, ու իրենց շնորհակալութեան աղօթքը անելուց յետոյ մոմերը վառում են ու մատանիներն ու խաչը կապում մասունքից:

Յգուլեան միջոցին կանանց բոլոր քմահաճութիւնները կատարում էին և այժմ էլ կատարում են. ինչ էլ որ ցանկանայ ուտել՝ ինչ էլ որ լինի նրա «սըրտըզելիք»-ը՝ անշուշտ գտնում տալիս են:

Բայց երբ չափից անցնում էին նրա պահանջները՝ մի առաւօտ վաղ գնում էին և եօթը տնից եօթ տեսակ կերակուր հաւաքում և բոլորը մի սկուտեղի վրայ դրած բերում գնում էին յղի կնոջ առաջը և մէջքին թեթևութեամբ խփելով ասում. կեր կշտացիր:

Միւսնոյն ժամանակ հաւատալով, որ երեխան արդանդում խաղալիս մայրը ում դէմը որ կանգնած լինի՝ երեխան նրա բնաւորութիւնը կստանայ, աշխատում էին լաւ մարդկանցով շրջապատել նրան:

Յղի կանայք իրենց պաշտպան համարում էին կիրկամուտ, չըրբըրբըթամուտ, բըբըթամուտ ողիները, ուստի և նրանց պատուի համար շաբաթ, երեքշաբթի և հինգշաբթի երեկոները չէին աշխատում և առագաստ չէին մտնում:

Ծննդեան օրերը մօտենալիս երկիւղ կրելով, թէ մի րոպէ չկարողանան ազատուիլ, հաղորդւում էին:

Երկունքի ժամանակ հրաւիրում են տատմօրը և, եթէ առաջին ծնունդն է, ծննդկանի մօրը:

Սովորաբար պարկած են ազատուում, ոմանք էլ կանգնած կամ չոքած:

Ծնունդը հեշտացնելու համար դիմում են հետեւեալ միջոցների.

Աղ ու հաց են մօտեցնում ծննդկանին, որի վրայ սա դնում է ձեռքը և պատուիրում տանել աղքատներին տալ:

Ենթադրելով, թէ ծննդկանը «հոտ է առել», այսինքն

մի որևէ ուտելիքի հոտ է առել, ցանկացել է ուտել, բայց չեն գտել, ուստի և «երեխան չի ծնւում», տառեխի գըլուխ, ձուր կեղև, վաղի փայտ և գինի խառնում են իրար, վառում և ծուխը թողնում ծննդկանի շապկի տակ, որպէսզի «երեխան հոտն առնի՝ դուրս գայ»:

Աւագ ուրբաթ գիշերը առանց խօսելու շինուած մատանի են ձգում ծննդկանի մատը, որպէսզի չարերը հալածուին և նա հեշտութեամբ ազատուի:

Ծով անցած կամ գուգաւորուած օձերը միմեանցից բաժանած մարդը իւր փէշով ջուր է տալիս ծննդկանին խմելու:

Եթէ ծննդկանը ուշագնաց էր լինում՝ հրացան էին արձակում, և երբ ուշքի էր գալիս՝ մի մեծ բեւեռ էին մեխում ուշագնաց եղած տեղում:

Երբ ծննդկանը ազատուում էր, նրան պարկեցնում էին տաք մոխրի վրայ, վերան վերմակով ծածկում: Յետոյ տատմայրը «պըրտկըտրի» է պահանջում և միքանի կոպէկ նուէր ստանալով կտրում է երեխայի պորտը, որ տանում ձգում են եկեղեցում, որպէսզի երեխան ժամասէր լինի, թաղում են տան մի անկիւնում՝ որպէսզի տնարար լինի: Ընկերքն էլ չոր տեղումն են թաղում, որպէսզի երեխայի աչքերը չճպռտի: Յետոյ տատմայրը լողացնում է երեխային, աղ ցանում վերան, փաթաթում խանձարուրի մէջ և դնում ծննդկանի աջ կողմը, խրատելով վերջինիս, որ շարունակ աջ կողքի վրայ պարկի, որպէսզի հետեւեալ ծնունդը արու լինի: Ապա հոգատար տատմայրը մի սոխ էր անցկացնում մի շամփուրի վրայ և սկսում պատերին զանազան պատկերներ նկարել: Մինը դիւմամբ հարցնում էր թէ ի՞նչ է անում: Նա էլ լրջութեամբ պատասխանում էր, թէ Աստուածածնայ պատկերն է նկարում, որպէսզի չարը չհամարձակուի ներս մտնել: Պատկերը նկարելուց յետոյ՝ շամփուրը դնում էր ծննդկանի բարձի տակը, ուր շատ անգամ դնում են նաև կիպրիանոս, գաշոյն և այլն, որպէսզի «չարերը» չմտնեն:

Այս բոլորից յետոյ հրաւիրում են քահանային, որ գայ տունը փարատէ: Սա օրհնում է շուրը և շաղ տալիս ծննդկանի, անկողնի, սենեակի պատերի վրայ: Այս օրհնում ջրով ծննդկանը լուսնում է իւր ծծերը և ապա ծիծ տալիս նորածնին: Այս «փարատմամբ» հեռացնում են չար ոգիներին, բայց չեն սրբում ծննդկանին, որ պիղծ է համարւում մինչև երեխայի մկրտութեան օրը, այնպէս որ նրան առանձնացնում են, նրա զործածած ամաններն ու շորերը ջրկում, առանձին պահում, թոյլ չեն տալիս ձեռք տալ ոչ մի բանի, որ իրեն չի յատկացրուած:

Սկսելով խնամել ծննդկանին, հախ և առաջ մի բաժակ ձէթ էին խմացնում, որպէսզի նրա «մէջքը պինդ լինի», յետոյ խաւիժ էին տալիս, (զանճաֆիլով) թէյ խմացնում: Սովորաբար նրան տալիս էին ուտելու ճըլլմբուռ, շըշտուայնգ, և աղածու (եղածու): Այս կերակրները մեծ մասամբ բերում են բարեկամ կանայք, որ սեսուլթեան գալով շնորհաւորում են որդեծնութիւնը: Տատմէրը երեխային վերցնում է և դնում այցելուի գիրկը՝ յուսալով միքանի կոպէկ նուէր ստանալ: Այս այցելուներն զգուշանում են, որ իրենց վերայ ոսկէ դրամ կամ ոսկէ զարդ չունենան, ապա թէ ոչ՝ երեխան դեղնուց կարող է ըստանալ: Այսպիսի անզգուշութիւնից յառաջացած դեղնութիւնը բժշկելու համար վերցնում էին այդ ոսկէ դրամը կամ զարդը, դնում տաշտի մէջ և երեխային նրա վրայ լողացնում:

Թէ ծնողները և թէ բոլոր այցելուները աւելի մեծ ուրախութիւն են արտայայտում երբ նորածինը արու է:

Մկրտութիւն.— Սովորաբար նորածնին մկրտում են ծննդեան եօթերորդ օրը, թէպէտ և պատահում է աւելի ուշ, երբեմն նոյն իսկ մի տարի յետոյ: Մկրտութեան հախորդ օրը տատմէրի ձեռքով «կնքալուսիկ» են ուղարկում քաւորին, ինչդրելով գալ երեխան մկրտելու: Կնքալուսիկը բաղկացած էր լինում չորս խնձորից, մի փունջ ծաղկից և մի կուժ զինուց:

Մկրտութեան օրը սատմայրը պատրաստուելով լողացնել երեխային, հրաւիրում է տնեցիներին, որ դրամ ձդին տաշտի մէջ իբր վարձատրութիւն նրա կրած աշխատանքի: Ապա մի պողպատ է դնում տաշտի մէջ, որպէսզի «չարերը հալածուեն», որովհետեւ նրանք սասաիկ վախնում են պողպատից, տաք ջրով լողացնում երեխային և փաթաթում՝ եթէ առջինէկ է՝ նրա տառի ընծայ բերած խանձարուրի մէջ: Միքիչ յետոյ ինքը վերցնում է երեխային, իսկ մի ուրիշ կին մի աման տաք ջուր և մի «կնքակրտով» (կնկուղ) և գնում եկեղեցի: Այստեղ գալիս է նաև քաւորը, երկու մոմ, և սանամօր համար մի որևէ ընծայ՝ զլխի փաթաթան կամ մի այլ բան, և մի սաւան առած: Քահանան կատարում է մկրտութեան խորհուրդը և երեխային տալով քաւորի գիրկը, ինքը շուրջաւոր վերան ձգած, մի փոքրիկ զանգ ձեռին, Լոյս ի լուսոյ շարականն ասելով առաջնորդում էր ծննդկանի տունը: Երբ մօտենում էին՝ քահանան սկսում էր զանգահարել, ծննդկանը և բոլոր ներկայ եղողները ոտի էին կանգնում: Քաւորը ոտը դրնում էր մի բարձի վրայ և սանամայրը խոնարհելով համբուրում էր ու վերցնում երեխային, գնում իւր աջ կողմը: Այժմ այլևս ոտը չեն համբուրում, այլ երեխայի խանձարուրը: Երբ աւարտում էր մկրտութեան խորհուրդը, բոլոր ներկայ եղողները համբուրում էին քահանայի ձեռին բռնած աւետարանը և խաչհամբոյր տալիս: Անմիջապէս քահանան և քաւորը նստում էին ծննդկանի մօտ և օղի խմելով ձուածեղ ուտում, որպէսզի երեխան լացկան չլինի¹⁾: Ապա գնում էին միւս հանդիսականների մօտ, որոնք յատկապէս հրաւիրուած էին լինում, և ճաշում էին:

Ներքին Ագուլխում քաւորը կնքալուսիկն ստանալուց յետոյ ոչխարի մի բուղ (հում) և մի կուժ գինի, և կամ մի «թաբախ» էր ուղարկում սանամօրը: «Թաբախ»-ի մէջ դրուած էր լինում մի շիշ օղի, մի ափսէ հրեշակ, վերան կարմիր ձուեր շարած, մի տապակած հաւ, մի սրճա-

¹⁾ Տէր Յակոբի տեսրից:

ման ժիրով (մեղրով ու կոճապղպեղով պատրաստած թէյ՝ ծննդկանի համար), և կոճապղպեղի փոշի. վերջինս ուղարկւում էր նրա համար, որ կանայք քաւորի կենացը խմելիս այդ փոշուց ածէին գինու բաժակի մէջ ¹⁾: Կնունքի ճաշի ժամանակ այս «թապախը» բերում և ցոյց էին տալիս հանդիսականներին, իսկ ճաշի աւարտին՝ ծննդկանի կողմից ևս մի թապախ էին բերում և դնում քահանայի առաջ: Սրա մէջ դրուած էր լինում երկու խնձոր կամ սերկելիլ և կամ նուռ, վերան մի թաշկինակ՝ ծայրին կապած այնքան դրամ, որքան կարժենար քաւորի բերած սաւանը և ընծան: Քահանան վերցնում էր մրգերից մինը, դնում իւր զրպանը, իսկ թապախը տալիս քաւորին:

Մկրտութեան հետեւալ օրը «մոլընհանիք» էին անում առանց մի որեւէ առանձին ծիսակատարութեան լողացնում էին երեխային և մեռնալուրն ածում թոնիրը կամ գետը:

10—15 օրից յետոյ ծննդկանը վեր է կենում անկողնուց, զգուշանալով, որ մինչև քառասներորդ օրը արևի երես չտեսնի, սեամից էլ անցնելիս ծայրին սոխ ցցած շամփուր առնի ձեռքն, որ «չարերը չխփեն»:

Քառասունքին բարեկամ կանայք հաւաքւում են ծննդկանի տանը, և երեկոյեան ժամասացութեան ժամանակ ծննդկանին առաջնորդում եկեղեցի. տատմայրն էլ երեխան գրկին հետեւում է նրանց, տանելով նաև մի եփած վառեկ, 2—4 հատ գաթայ, մի հաց և մի շիշ գինի: Ժամասացութեան աւարտին քահանան եկեղեցում կատարում է քառասունքի ծէսը, և ժամուորների հեռանալուց յետոյ եկեղեցու սպասաւորների հետ ուտում վառեկը, որ նշանակ է ու. Աստուածածնի տաճարին ընծայած տատրակին:

Մանկատաժութիւն. — Որպէսզի երեխան չը կոխուի, չըլլով չընկնի, (նիհարի և մեռնի), ծննդաբերութիւնից յետոյ առաջին անգամ հայրը տուն գալիս երեխային վերցընում են, ընդառաջ տանում և դնում նրա աջ ուսին և այդպէս ներս բերում: Նաև մինչև քառասունքը երեխային

¹⁾ Այս բաժակը կոչւում էր տխտղաթփո-պղպղի բաժակ:

բարձրացնում են տեղից և դուրս տանում երբ մեռել են անցկացնում տան մօտից և միս են բերում տուն: Իսկ եթէ չեն զգուշացել և երեսան կոխուել է՝ եթէ մեռելից է՝ մի ուրիշ մեռելի տակից անց են կացնում, իսկ եթէ այս կամ այն մարդուց՝ զնում նրա տան կտրանք միզում են:

Ձնայելով, որ հաւատում էին, թէ շատ ծիծ տան՝ բթամիտ կըլինի երեսան, այնուամենայնիւ 2—4 տարի ծիծ էին տալիս: Սակաւ կաթ ունեցողները փշատը փըշրում էին, կաթի մէջ շաղախում և ուտեցնում: Շատ անգամ էլ խաշխաշ էին ուտեցնում, որ երկար քնի, կաթ չուզէ:

Ծծից կարելիս ծծի վրայ կուպր էին քսում, և ցոյց տալով երեսային ասում. «Քըխ ա» (վատ է): Նոյն նպատակով մի կարմիր ձու էին դնում կժի բերանին, և երբ երեսան ծիծ էր ուզում, ցոյց էին տալիս ձուն և ասում. այ գնա վեր առ:

Աղջիկ սնեցողի կաթը իբր դեղ պործ էին ածում: Բամբակը թրջում էին այդ կաթի մէջ և դնում ցաւոդ աչքերի վեայ:

Ատամ՝ հանելիս սոխ էին տալիս ձեռք, որ կրծի, քորը կտրուի. գլուխն էլ յաճախ լուանում էին:

Եթէ նախ վերին ծնօտի վրայ ատամ դուրս գար, ասում էին, թէ սա «մարդու գլուխ է ուտելու» — տանից մինը մեռնելու է:

Երեսայի եղունգներն ու մազերը չէին կտրում, ոչ էլ սանրում, որպէսզի «ատամները միմեանցից հեռու դուրս չգային»:

Երեսային ձու չէին ուտեցնում, որպէսզի ուշ լեզու չերնի. և եթէ ուշ էր սկսում իօսել, բերում էին եկեղեցու դռան բանալին և երեսայի լեզուն անցկացնում նրա կաթի ծակի մէջ, որ շուտով լեզու ելնէ:

Եթէ ուշ էր ստ ելնում, Յղնայում տանում էին ձըղ-նաւորի քարի անցքով երեք անգամ անցկացնում: Մկրատ

ձգելով իմանում էին, թէ որ սրբիցն է և այն սրբի դուռը տանում երեխային, մատաղ անում:

Եթէ երեխան չէր քնում, վախեցնում էին, որ քնի. Օլը (ալը) ահալ ա, քուն ըլի: Կուլի կուլին (շունը) ահալ ա, քուն ըլի:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Զօկերի ընտանեկան կեանքը ուշագրաւ է առաւելապէս նրանով, որ նա ներկայացնում է հասապետական կեանքից ընտանեկան կեանքի անցողական շրջանը: Զօկ ընտանիքն այլևս կաշկանդուած չէ հասապետական գերդաստան բռնակալական շղթաներով, սակայն և՛ հասած չէ անհատական ազատութեան: Զօկ կինը թէև գերդաստանի ստրուկը չէ, բայց և՛ ամուսնու հաւասար ընկերը չէ, թէպէտ և նա ազատուած է առանձնացած, փակ կեանքից, բայց և այնպէս դեռ ևս լիովին չի ընտելացիլ տղամարդկանց հասարակութեանը, նա սրանց մէջ մի տառնձին խումբ, մի առանձին շրջան է կազմում, նրանց՝ ընդհանուր խօսակցութեան չի մասնակցում: Միշտ նկատելի է, որ մի վիճ բաժանում է այս երկու սեռի էակներին, թէպէտ և այն ևս զգալի է, որ այդ վիճն արագութեամբ փոքրանում է:

Զօկ կինը տղամարդու պէս՝ աւելի մտքի, քան զգացմունքի էակ է, նրա մէջ աւելի խելքը քան սիրտն է զարգացած: Մտքի զարգացմամբ նա իրեն պահել գիտէ և կարող է յարմարուիլ ամէն շրջանի ու հանգամանքի. նա ամենայն արագութեամբ ընդունում է իրեն շրջապատող քաղաքակրթութիւնը, շատ հեշտութեամբ սովորում է լեզուներ, հեշտութեամբ ըմբռնում է իւր ամուսնու առևտրական ձեռնարկութիւնների ոգին և նրան խորհրդատու է հանդիսանում: Նա նաև լաւ տանտիկին է, խնայող, որ, սակայն, ոմանց մէջ չափազանցութեան է հասնում, անտես, նրա մոռանը միշտ լի է զանազան, նրա ձեռքով պատրաստուած պաշարեղէնով, բռնուածքներով և այլն: Նրա աշխատասիրութիւնն այն աստիճանի է հասնում, որ ամենահարուստ տներումն անգամ խոհանոցի ամբողջ հոգսը նրա վրայ է ընկած:

Զօկ կնոջ մի գովելի յատկութիւնն էլ նրանումն է կայանում, որ նա միանգամայն ըմբռնելով ուսման կարևորութիւնը, ամենայն կերպ աշխատում է իւր որդիներին ուսման տալ: Զօկ կնոջ պարծանքի առարկան, նրա նախանձի շարժառիթը՝ որդիների կրթու-

թիւնն է: Ո՛րքան էլ որ բարձր լինի որդիներին ուսումն ապու-
ծախքը նրա նիւթական դրութիւնից, այնուամենայնիւ զօկ կինը
կաշուց դուրս է գալիս, հազար ու մի զրկանքի է ենթարկում
իրեն, որպէսզի իւր որդին հարեանի որդուց յետ չմնայ, որպէսզի
ինքն էլ կարողանայ պարծիլ, թէ իւր որդին էլ ուրիշ քաղաքում
է սովորում:

Սակայն այս լաւ կողմերի հետ զօկ կինն ունի նաեւ բաւա-
կան պակասութիւններ. — նախ նրա ներքինն արտաքինից շատ
պակաս է զարգացած, հետեւի և շատ աւելի բամբաստան է, քան
կարելի էր սպասել՝ դատելով արտաքինից. նա նաեւ մշտնապէս մաք-
րասէր չէ, որքան, օրինակ, ախալքալաքցին. նրա մաքրասիրու-
թիւնն էլ արտաքուստ է, բոլոր գիւղերից միայն Վերին Ագու-
լիսը մի բազանիս ունի, որը և՛ տարուայ մեծագոյն մասը փակ
է: Սակայն այս բոլորից աւելի ցաւալին այն է՝ որ նրա սիրտը,
հոգեկան կեանքը, մտքի համեմատութեամբ քիչ է զարգացած:
Սէրը, անկեղծ, սրտագին բարեկամութիւնը, օրօրը, երգեցողու-
թիւնը, նուագածութիւնը միանգամայն թերի են: Ամբողջ Զօ-
կաստանում մի սիրային արկածք կամ այդ մասին մի սրտարուզի
երգ յայտնի չէ, «Քօրդի պրտակնն էլիս աղիկյ այ, քան թէ
սուրբի» առածը ցոյց է տալիս նրա կրօնական զգացմունքը, ժո-
ղովրդական երգերի պակասութիւնն ապացուցանում է նրա սրտի
չորութիւնը:

Եւ ինչպէս կարող էր չչորանայ նրա սիրտը, երբ երկար
տարիների ընթացքում բացակայում են նրա սիրոյ առարկաները՝
ամուսինը և զաւակները ¹⁾:

ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՑ

Հիւանդը մերձիմահ դառնալիս՝ նրան խնամողները
շտապում էին հրաւիրել քահանային, որ հաղորդութիւն
տայ նրան: Այսպէ՛ս դեռ չմեռած՝ երեսը դարձնում էին դէպի
աղօթարան՝ արեւելք: Երբ աւանդում էր հոգին՝ ձեռները
խաչում էին կրծքին, աչքերը հուփ տալիս՝ որ խփուէին:

¹⁾ Հետեւելով մեր ընդունած ծրագրին, պէտք էր, որ խօսէինք
նաեւ գողթնեցիների գերծածած կերակրների, ժողովրդական դե-
ղերի մասին ևս, սակայն որովհետեւ սրանց վերաբերեալ ոչ մի ա-
ռանձնայատուկ բան չգտանք, ուստի և զանց ենք առնում, իսկ
հաւատքի և դպրոցների մասին կը խօսենք ամբողջ Նախիջևանի
գաւառի մասին միանգամից:

Սուգն ու լացը բռնում էր ոչ միայն ամբողջ տունը, այլ և ամբողջ փողոցը: Դրկից, բարեկամ իսկոյն հաւաքւում էին լաց լինելու և մօտիկներին մխիթարելու: Գալիս էր քահանան հոգոց ասում և օրհնում մի աման ջուր, որով պէտք է լողացնէին ննջեցեալին: Անմիջապէս առանձնացնում էին ննջեցեալին և նրա հանգած տեղում ճրագ վառում, որ վառ էր պահւում մինչև նրա թաղուելը: Յետոյ եթէ տղամարդ էր՝ 2 տղամարդ, իսկ եթէ կին՝ երկու կին լողացնում էին: —Ննջեցեալին պարկեցնում էին մի տախտակի վրայ՝ երեսը դէպի արևելք դարձրած և ապա լողացնողները ձեռներին մի մի ձեռնաման (քսակ) անցկացրած, տաք ջրով, առանց սապոնի, լողացնում էին, սկսելով գլխից: Երբ աւարտում էին, կանչում էին տնեցիներին, որ այդ ջրով ձեռները լուանան. ապա նոյն ջրի կաթսան բերինքսըվայր էին դնում և այդպէս թողնում երեք օր, իսկ փոքրիկ կուժը, որով ջուր էին ածում, կոտորում էին, որպէսզի «այլեւ ուրիշը չմեռնի և նոյն կով վերան ջուր չածեն»: Այս ժամանակ քահանան կրկին գալիս էր, կտրում մի վարշամակ, ու մի նշխարքի ու խնկի հետ դնում ննջեցեալի բերանին: Մի գոյգ մոմ էլ երեք անգամ վառելուց և հանգցնելուց յետոյ, դնում էին ննջեցեալի աջ ձեռը, ապա տեղական կտաւից պատանք էին կարում և պատանքում, փաթաթում մի կապերտի մէջ և դնում եկեղեցուց բերած հասարակական նաժի մէջ: Շարունակ մօտիկ և հեռաւոր ազգականներ ու ծանօթները գալիս էին տեսութեան և խնդրում քահանային, որ հոգոց ասի:

Սովորաբար ննջեցեալին առաւօտն էին թաղում, ոչ երբէք արևը ծագելուց առաջ կամ մայր մտնելուց յետոյ: Փոքրահասակներին կամ տնից ուղղակի գերեզմանատուն էին տանում, կամ եկեղեցի էին դնում և առանց պատարագ մատուցանելու՝ տանում թաղելու, մինչդեռ հասակաւորներին անշուշտ եկեղեցի էին տանում և պատարագ մատուցանելուց յետոյ վերցնում:

Շատ հազիւ էր պատահում, որ ննջեցեալին երեք-չորս

օր անթաղ պահէին, ուստի և պատահում էր, որ լեռարդեան քնով քնածներն էլ կամ թաղւում էին և կամ թաղման պատրաստութիւնը տեսնելիս արթնանում էին:

Բարեկամներն ու ծանօթները հաւաքւում էին մեռելատունը, մեռելին եկեղեցի տանելու: Ննջեցեալի տէրը երեցփոխից մի երկու բուբու փարա էր վերցնում¹⁾, և մի թաշկինակի մէջ ածած կանգնում ննջեցեալի կողքին: Թաղման տան կարգը կատարելուց յետոյ բոլոր յուզարկաւորողները մօտենում էին, թաշկինակի միջից մի մի փարա վերցնում և ննջեցեալի վրայ դրուած խաչը համբուրելով փարան ձգում նրա մօտ դրուած ափսէի մէջ, իբր խաչհամբոյր, որ պատկանում էր քահանային²⁾: Կանայք լաց էին լինում ողբեր ասելով, որոնք գրեթէ բոլորն էլ թուրքերէն էին: Վերջապէս ննջեցեալին վերցնում էին և տանում եկեղեցի: Եթէ փոքրահասակ էր ննջեցեալը՝ անմիջապէս կատարում էին թաղման կարգը և տանում գերեզմանատուն, իսկ եթէ չափահաս՝ սկսում էին պատարագ մատուցանել: Պատարագի աւարտին կանայք շրջապատում էին նաժը, և լալիս ու թուրքերէն ողբեր ասում: Քահանան էլ գանձ էր ասում, որից յետոյ միմիայն յուզարկաւորող կանայք համբուրում էին խաչը և խաչհամբոյր ձգում, առնելով փարաները մեռելատէրի թաշկինակից: Ապա չորս մարդ բռնելով նաժի չորս ծայրերից, երեք անգամ բարձրացնում էին, դնում գետնին և յետոյ՝ վերցնում և տանում գերեզմանատուն: Այս ժամանակ ննջեցեալի տէրը յուզարկաւորող կանանց մի մի թիքա (լաւաշ հացի մէջ փաթաթած միս կամ պտախ՝ լոբի, կարտոֆիլ, բակլա) և մի մի բաժակ գինի էին տալիս, որ ննջեցեալի հոգու մասին բարեմախտութիւններ անելով

¹⁾ Սա տաճկական փող էր ութ փարան արժէր մի շահիմէկ ու կէս կոպէկ:

²⁾ Յետոյ փարայի փոխարէն ձգում էին պղնձի կոպէկ, որ մօտաւորապէս $2 \frac{1}{2}$ փարա արժէր. ապա մի քառորդ արծաթ կոպէկ, որի վեցը մի շահի, 5 կ. արժէր:

խումում էին և յետ դառնում զէպի սգատունը: Տղամարդիկ փոփոխակի վերցնելով նաժը՝ գնում էին գերեզմանատուն, ուր թաղման կարգը կատարելուց յետոյ բոլորը համբուրում էին ննջեցեալի վրայ գրուած խաչը և խաչհամբոյր ձգում, դարձեալ վերցնելով ննջեցեալի տիրոջ թաշկինակից: Ապա ննջեցեալին հանում էին նաժից ու կապերաից ու գնում գերեզմանի մէջ, վերցնելով սրա վերայ խաչաձև դրուած թին ու բրիչը: Երբ քահանան ննջեցեալի մօտիկ սննձնաւորութեան բռում հող էր օրհնում և ձգել տալիս գերեզմանի մէջ, բոլոր յուղարկաւորողները հետեւում էին նրան և երեքական բռււ հող ձգում: Երբ թաղման կարգը աւարտւում էր, նաժը բերինքսիվայր էին դարձնում, դադման ու բահը կոթահան անում, որպէսզի այլեւս ննջեցեալ չպատահի:

Ապա ննջեցեալի տէրը ամէն մի յուղարկաւորողի հացի մէջ փաթաթած մի պատառ միս և մի բաժակ զինի կամ օղի էր մատուցանում, սկսելով քահանայից, որ ուտելուց յետոյ հոգոց էր ասում: Յետոյ ամէն մինը մօտենում էր ննջեցեալի տիրոջը և գլուխ տալով ասում. Աստուած հոգին լուսաւորի, սուրբ հոգով մխիթարիք: Այնուհետեւ բոլորն յետ էին դառնում, ննջեցեալի տիրոջից հրաւիրուելով հոգուհացի: Գրեթէ բոլորն էլ գնում էին: Տան դռան առաջ մի ծառայ աջ ձեռին մի սափոր, ձախին կոնկ բռնած, ուսին էլ սի սրբիչ ձգած ջուր էր ածում՝ որ յուղարկաւորողները ձեռները լուսնան: Անմիջապէս ծալապատիկ նստում էին արդէն սփռած սփռոցների շուրջը և քահանայի օրհնութիւնից յետոյ սկսում ուտել: Նախ մինը առաջ էր բերում զնդում խորոված (զգուսից, մսից և սոխից պատրաստած) մի մեծ ափսէի մէջ ածած և մօտենալով հացի նստողներին մի մի զգալ ածում էր նրանց ներկայացրած հացի վրայ, որ ուտեն: Յետոյ մատուցանում էին ամէն մինին կամ երկուսին մի ամանով բոգբաշ, շիւածօշ, պանձարածօշ և տոլմա. իսկ պասին՝ ընկոյզով պատրաստած զնդում խորոված, մըշածօշ (լոբու ճաշ),

ձէթով շիլածօշ և բրնձով տոլմա: Ճաշի ընթացքում քահանայի առաջարկով խնում էին մի մի բաժակ գինի, բարեմախաւելով, որ Աստուած լուսաւորէ այս գերդաստանի նոր, հին, և գիւղի բոլոր ննջեցեալների հոգիները: Ներքին Ազգայինում ճաշի աւարտին սպասաւորը մի ափսէի մէջ երկու խնձոր կամ երկու սերկեիլ դրած մատուցանում էր քահանային: Սա էլ վերցնում էր, հոտ քաշում և տալիս սինը աջ, միւսը ձախ կողմը նստողներին: Անմիջապէս սպասաւորը քահանային և սրանց մի մի բաժակ գինի էր մատուցանում, որոնք խմում էին նոր ննջեցեալի հոգու փրկութեան մասին բարեմախտութիւններ անելով և յետոյ խնձորը տալիս իրենց մօտ նստողին: Երբ բոլորը այս կերպ խմում էին հոգու բաժակը, խնձորը կրկին տալիս էին քահանային, որ հոտ էր քաշում և դնում գրպանը և վեր կենում «հոգւոց» ասում: Ապա տղամարդիկ ցրւում էին «Աստծով մխիթարուիս» ասելով ննջեցեալի տիրոջը: Տղամարդկանցից յետոյ կանայք էին ճաշում, որոնց նախագահում էր իրիցկինը: Ճաշից յետոյ առաջ էին բերում ննջեցեալի շորերը և ողբեր ասելով լաց լինում: Ի վերջոյ ջուր էին մատուցանում սրանց, որ արտասուալից աչքերը լուսնան և դնան իրենց տները: Երեկոյեան քահանան, գերեզման հատողները և ննջեցեալին լողացնողները կրկին գալիս էին, հոգոց ասում և ընթրում. այս կրկնւում էր եօթ օր շարունակ:

Թաղման երկրորդ օրը, առաւօտեան գնում էին «եռնահող»: Բարեկամ և ծանօթ կանայք մի մի կուժ գինի կամ օղի և մրգեր առած գալիս էին մեռելատուն, բերածները տալիս տանտիկնոջը և ննջեցեալի շորերը առաջ բերելով կրկին լաց լինում և ողբեր ասում. յետոյ գալիս էր քահանան, հոգոց ասում և բոլոր կանանց հետ գնում գերեզմանատուն: Շրջապատելով գերեզմանը՝ ոտների և գլխի մօտ մի մի մոմ էին վառում և մինչդեռ քահանան կատարում էր ծէսը, կանայք բարձրաձայն ողբեր էին ասում և լալիս: Երբ աւարտւում էր այդի կարգը՝ մեռելա-

տէրը, որ իւր հետ բերած էր լինում օղի, զաթսոյ, խաշած միս և մրգեր, հիւրասիրում էր բոլորին՝ հէնց գերեզմանի կողքին, որից յետոյ վերադառնում էին մեռելատուն, ճաշում և կրկին ողբեր ասելով լալիս և ապա իւրաքանչիւրը իւր բերած կուժը դատարկելով վերցնում էր և դնում տուն:

«Էլիսնիք»-ին, թաղման եօթներորդ օրը, սովորաբար պատարագ էին մատուցանում և կանանց ու սղամարդկանց ահազին բազմութիւն հրաւիրում «հոգու հաց» ուտելու:

Սոյն օրը ննջեցեալի շորերը, որ թաղման երրորդ օրը բարեկամ կանայք լուացած էին լինում, բաժանում էին առաւելապէս ննջեցեալին լողացնողների և միքանի բարեկամների մէջ:

Հետեւեալ շաբաթ օրը, երեկոյեան, կանայք և սղամարդիկ հաւաքւում էին մեռելատունը, ուր հաց ուտելուց յետոյ սգաւորներին տանում էին հկեղեցին՝ երեկոյեան ժամերգութեան ներկայ գտնուելու: Ժամերգութիւնից յետոյ քահանան մօտենում էր և հոգոց ասում: Իսկ երեք կամ չորս շաբաթից յետոյ բարեկամները հրաւիրում էին սգաւորներին իրենց տուն «սըզահանիք».— հիւրասիրում էին նրանց ու նրանց պատճառով հրաւիրուած մօտիկ բարեկամներին ճաշով և թէյով:

Առաջին նաւակատիւքին բարեկամները կրկին հաւաքւում էին ննջեցեալի տունը սգաւորներին մխիթարելու, և հիւրասիրւում էին ընթրիքով: Հետեւեալ օրը կրկին հաւաքւում էին և սգաւորների հետ միասին դնում գերեզմանատուն, գերեզմանը օրհնել տալիս:

Ննջեցեալի տարեկիցին ունեւորները պատարագ էին մատուցանել տալիս և «հոգու հաց» տալիս:

Երեխաների գերեզմանների վրայ խնձոր, մրգեր, ծաղիկներ էին դնում: Ծննդեան և զատկի երեկաներին մօմեր են վառում գերեզմանների վրայ:

Այրի կանայք, մինչև կրկին ամուսնանալը՝ իբր սգի նշան՝ երեսներին կնջիկ չէին ձգում:

Թաղման վերաբերեալ սովորութիւնները մէջ այժմ շատ քիչ փոփոխութիւններ են մտած. «թիքան», հոգուհաց կամ մեռելաճաշը հիմայ էլ են ստալիս: Միակ նկատելի փոփոխութիւնը նրանումն է, որ այժմ դազազով, հանդերձներով են թաղում: Դազազի վրայ էլ «երեսաքաշ» — մետաքսէ կամ մահուդի կտոր — են քաշում, որ թաղման ժամանակ վերցնում են և քահանային նուիրում: Թարմ և արուեստական ծաղիկներից պսակներ են դնում դազազի վրայ, կանայք սև շորեր են հագնում:

Դերեզմանատները գտնւում էին գիւղից գոլլոս, փոքր ինչ հեռու, այնպէս որ ժամանակի ընթացքում գիւղը մեծանալով շրջապատում էր սրանց, և վերջ ի վերջոյ քահուում, բնակարաններ կառուցանում, ինչպէս Ագուլիսում ս. Գրիստափոր եկեղեցու գերեզմանատունը, ուր այժմ շինական դատարանն ու շուկան են գտնւում: Ամէն մի եկեղեցի իւր առանձին գերեզմանատունն է ունեցել. այս պատճառով և Վ. Ագուլիսում 10 գերեզմանատուն է եղել, որոնցից ամենայարմարը՝ Ս. Յովհաննէս եկեղեցու «Բէկօղլու» անուն կրողը և ս. Աստուածածնինը են: Գերեզմանները, գիւղական տների նման, խառն ի խառն են դասաւորուած, միայն իւրաքանչիւր գերդաստանինը միմեանց մօտ են կուտակուած: Գրեթէ ոչ մի գերեզմանատուն չունի ոչ պարիսպ և ոչ ծառուղիներ: Գերեզմանաքարերը մեծ մասամբ քառանկիւնի են, կան և՛ դազազաձև ու օրօրոյցաձև: Ուշագրաւ է, որ կանանց գերեզմանները շատ աւելի բազմաթիւ են քան տղամարդկանցը. պարզ է, որ օտարութեան մէջ գեղերող տղամարդկանցից քչերին է յաջողուել հանգչիլ ծննդավայրում: Տապանադրերը դրաբառ են, և մեծ մասը միօրինակ՝ Այս է տապան այսինչի: Առաջ բերեմ մի երկուսը՝ Վ. Ագուլիսում.

Այս է տապան Մղգաի Ամիրի որդի Զաքարին թիւ ՌՃԼԹ¹⁾.

¹⁾ Թերևս այս լինի մեզ յայտնի վաճառականը, որի օրագրութիւնը տպագրեց պ. Ա. Քալանթարը:

Այս է տապան մզկաթի Աղամիրին կողակից Ասլի Գիւլին. թ. ՌՃԺԶ.

Այս է տապան Ավդամասի կողակից Հուսամսիմին թվ. ՌՃԺԴ.

ՆՇԱՆԱԽՈՐ ՏՕՆԵՐ

Գողթնում տօներէց շատերը կորցրել են արդէն իրենց ազգագրական նշանակութիւնը, ուստի և ես կը նկարագրեմ միայն նրանք, որոնք այնուամենայնիւ նշանաւոր են այդ տեսակէտից.

Վարդավառ.— Սովորաբար առաւօտը միմեանց վրայ ջուր են սրսկում: Մինչև 1850 թուականը դեռ ևս պահպանուած էր այն սովորութիւնը՝ որ այս առաւօտը կանայք թելերի վրայ ամրացնելով ծաղիկներ, խնձոր, մանր վարունկ, և մանաւանդ վարդեր, խաչաձև կապում էին երեսաների կրծքին և այդպէս տանում եկեղեցի: Պատարագից յետոյ ատենանի առաջ երկու զրակալ էին դնում, որոնցից մինի վրայ Աւետարանն ու նշխարք էին դնում, իսկ միւսի վրայ մի ամանով ջուր: Երբ ժամուոյները մօտենում էին Աւետարանը համբուրելու և նշխարք վերցնելու, մի տիրացու ձեռի փունջը թաթախելով ջրի մէջ՝ սրսկում էր սրանց վրայ:

Ճաշից յետոյ կանանց և տղամարդկանց ահագին բազմութիւն հաւաքւում էր գիւղից դուրս՝ մի հրապարակ՝ «խնդում տօք» անելու¹⁾: Այս նպատակի համար նշանուած աղջիկների ձեռքով նախապէս մի ամանում կանաչացրած գարու կամ ցորենի մէջ ամրացնում էին շատ անգամ խաչաձև կամ միջանի թեւաւոր փայտ, որը զարդարում էին վարդերով, խնձորով ու մանր վարունկով. Այս զարդարած փայտը կանանցի հետ միասին կոչւում էր «խնդում»: Մի պառաւ կին վերցնում էր այս «խնդումը», տանում այդ հրապարակը, վայր դնում և նստելով մօտը

¹⁾ Տէր Յակոբի տետր և Ս. Սարգսեան Ազուլեցոյ բարբառը:

հսկում: Հանդիսականները պար էին բռնում և դառուլ
զուռնի ներդաշնակութեամբ պարում այդ խնդումի շուր-
ջը: Երկարատե պարից յետոյ սլառաւը վերցնում էր խըն-
դումը, դնում գլխին և ինքը սկսում պարել՝ երգելով:

Խնդում ծնիմ՝ վա՛րդաւ լի,

Զըրդըփչի՛ծ խնձո՛ւր լի:

Վախիմ թա քո՛ւնքս տանի,

Խնդումըս հաղին տանի:

Այս ժամանակ երիտասարդներից ճարպիկը գաւազա-
նով խփում էր խնդումին և վայր գլորում, իսկոյն բոլորը
վրայ էին վազում և խլխլում ծաղիկներն ու մրգերը: Իսկ
սլառաւը անիծում էր սրանց՝ երգելով:

Խնդումըս հաղին տա՛րալ այ...

Ճօր ըրահիք՝ ա՛յ հարայ,

Խզվըկուտուր էլի ¹⁾ նօ,

Ուզ ա՛մ խնդումըս տարալ այ:

Աստված քու ջանիդ քուր տօյ,

Բո՛ւթերիտ էղունք չի տօյ,

Ուզ ա՛մ խնդումըս տարած այ,

Տիսնիմ օր այսաղ սիւն տօյ ²⁾:

Նօ կնընչկուտուր էլի ³⁾,

Ա՛րկու ալնաւ խվարի,

Գինդարու ⁴⁾ չունք պտօկ ⁵⁾ արի,

Ըրասիւի չունք չիրք արի:

Վերափոխուանս ս. Աստուածածնի. — Այս տօնը մի ա-
ռանձին շքով կատարւում է վերին Ագուլիսում, յատկա-
պէս ս. Աստուածածին եկեղեցու տօնախմբութեան պատ-
ճառով: Ինչպէս տեսանք տեղապրական բաժնում, այս
եկեղեցու տեղումը հնումը կանգնած է եղել մի բաւական
նշանաւոր կրօնական, որի տօնը շատ մեծ շքով կատա-

¹⁾ Դեռահաս մեռնիս:

²⁾ Այնքան նուազիս՝ որ ասիլը կարողանայ իբր նեցուկ
ծառայել քեզ:

³⁾ Դաւար մեռնի:

⁴⁾ Ագուլիսի մօտ մի սար է:

⁵⁾ Մարմնի վրայ յատաճացող վէրք:

լուելու պատճառով, աւանդաբար շարունակուում է և այժմ: Աստուածածնի պատի ամբողջ շաբաթի ընթացքում առաւօտները շատ վաղ, արշալուսին, առաւելապէս կանայք ուխտ են գնում այդ եկեղեցին, ու մում վառում և միքանի անգամ պտտում եկեղեցու շուրջը:

Բոլոր ժողովուրդը, մանաւանդ նորատի կանայք և աղջիկները, ամէն ջանք գործ են դնում պատրաստուել՝ կարելոյն չափ լաւ պճնուելու այդ օրը: Ամիսներ առաջ պատուէրներ են տալիս Թիֆլիս, Բագու, Մոսկուա, Պետերբուրգ, Մարսէյ, Փարիզ և ուրիշ քաղաքներ թանգազին և նոր տարազի շորեր՝ յատկապէս այս օրուայ համար: Վերջապէս բացւում է ցանկալի առաւօտը. բոլորն սկսում են զուգուիլ, պճնուիլ, բայց մինչև սրանց պատրաստուիլը՝ դիւղի ամբողջ հոգևորականութիւնը միքանի սասնեակ պառաւ կանանց և ծեր մարդկանց ու մանր երեխաների հետ խաշով խաշվառով անցնում են բոլոր 10 եկեղեցիները՝ սկսելով ս. Թովմայի վանքից և ամէն աեղ թափոր կատարելով՝ գալիս ս. Աստուածածնի եկեղեցին: Այստեղ ևս նախ թափոր են կատարում և ապա պատարագ մատուցանում: Այս ժամանակ ամբողջ Ագուլիսի և մասամբ շրջակայ գիւղերի բնակիչները թափւում են մեծ մասամբ եկեղեցու ընդարձակ գաւիթը, մի մասն էլ մտնում է եկեղեցի: Ահագին բազմութիւնը վերին աստիճանի հանգիստ, քաղաքավարի կանգնած ցածր ձայնով խօսում է, միմեանց նայում, սրա նրա հագուստները քննադատում: Գիւղական տօներին յատուկ աղմուկը, գօտեմատը, դաւուլ-զուռնան, արբեցողութիւնն ու հայհոյեանքը, կոիւր՝ միանգամայն տեղի չեն ունենում: Մարդ հիացմունքով նայում է այս բազմատարագ և բազմազան հասարակութեան վրայ, որի արտաքինը մի կատարեալ մրցումն է ներկայացնում զանազան մայրաքաղաքների, և երբէք թոյլ չի տալիս նրանց իբր գիւղացի նկատելու: Ափսոս միայն, որ նրանց խօսակցութեան նիւթը, հետաքրքրութեան ա-

ռարկանք և այլն ցոյց չեն տալիս արտաքին հաւասար նաեւ ներքին, մտաւոր, հոգեկան կըթուլթուլան:

Օրհնուած խաղողը և մատաղի պատառները¹⁾ բաժանելիս՝ մի այնպիսի կարգապահութիւն է աւերում, որ նոյն իսկ մեծ քաղաքներում չի նկատուում:

Հետեւեալ օրը, երկուշաբթի, Ներքին Ագուլիսի հասարակութիւնն է թափորով գալիս այս եկեղեցին, պատարազ մատուցանում, մատաղ անում և բոլորը միասին գաւթում նստած ճաշում:

Համբարձում.—Վիճակ հանելու սովորութիւնը այս գաւառում ևս եղել է, միայն այժմ բոլորովին վերացել է: Սովորութիւն է եղել նաեւ, որ այդ օրը կանայք ջուր էին տաքացնում և եօթը տեսակ ծաղիկ մէջը ձգելով՝ գլխները լուանում: Այս դեռ ևս բոլորովին չէ վերացել:

Համբարձման նախորդ երեկոյեան էլ ոմանք վարդի դալար թուփը չափում էին մի թիզ գետնից և թելով կապում: Առաւօտեան կրկին չափում էին և եթէ թուփը երկարացած լինէր՝ նշանակում էր, որ թել կապողը երկար պիտի ապրի:

Ոմանք էլ նոյն երեկոյին մաքրում էին «շոտանի» (անձրեւը հոսելու համար դրուած խողովակ) առաջը և վերան մի քար դնում. առաւօտեան վերցնում էին այս քարը և տակը մազ որոնում, որ, նրանց կարծիքով, բուսած պիտի լինէր, և եթէ մազը սպիտակ լինէր՝ երկար, իսկ եթէ սև՝ քիչ պիտի ապրէին իրենք:

Շատերը հաւատում էին, թէ գիշերը լոյս էր իջնում և ծառերը միմեանց ողջոյն էին տալիս, ուստի և արթուն հսկում էին, որ տեսնեն՝ և ինչ ցանկութիւն որ ունեն նոյն վայրկենին խնդրեն՝ կատարուի:

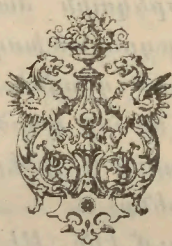
Համբարձման օրը մեծ բազմութիւն ուխտ էր գնում «Խաչ-քար» կոչուած ուխտատեղին, որ գտնուում է Վերին գետից գէպի հիւսիս 2 վերստ հեռու, գետի ափին. սա մի

¹⁾ Մատաղի միսը դնում են լաւաշ հացի մէջ և եկեղեցու դրանը բաժանում ժամուրներին:

մեծ քար է, «որի վրայ ամէն համբարձման գիշեր մի խաչ է դուրս գալիս»:

Այս օրը կաթնաւ կամ կախցածօշ (կաթնապուր) եփելու ընդհանրացած սովորութիւնը այստեղ ևս շարունակուած է:

Նաւասարդ.—Այս տօնին վերաբերեալ սովորութիւններից մնացել է միայն հետևեալ երկուսը. — հրայտակ (խաչ, հարխա) են եփում և երեկոյեան եօթ տեսակ միրգ են դնում մի սկուտեղի վրայ և մատուցանում անեցիկներին՝ ուտելու:

ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Գողթնի կուլտուրական զարգացումն երևում է նաև այն բազմաթիւ ձեռագիրներից, որոնք գտնւում են ս. Թովմայի վանքում, գիւղական եկեղեցիներում և մասնաւոր մարդկանց մօտ: Ընդհանրապէս որոնք բոլորն էլ շատ անինամ են պահւում, և շատերը արգէն խոնավութիւնից բոքրումնել են, միայն ս. Թովմայ վանքինը փոքր ինչ լաւ պահւածն մէջ են:

Ս. Թովմայի վանքում կան հետեւեալները.

1. Աստուածաշունչ հին եւ նոր կտակարանաց. Բամբակեայ թղթի վրայ, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, գրել է Յակոբ «սպաւորը», ի Գաղատիեայ, որ յորջորջն յԱնկիւրիա, ընդ հովանեաւ սր Ածածնայ և տիրածին կուսին տաճարիս: Յամի հազարերորդի յիսուն և ինն երրորդի հայոց թուականութեան¹⁾: Չայսու ժամանակաւ ոպառեցան և կորեան ապստամբք ձէլելիք, ամենայն յերկիր խաղաղութեան դարձաւ:

2. Աստուածաշունչ հին եւ նոր կտակարանաց. Մագաղաթեայ, քառածալ, երկսիւն. նոտրագիր. չորս աւետարանիչների պատկերներով, որոնց վրայից ներկը թափուելով բոլորովին եղծուած է: Կան գեղեցիկ ծաղկազրեր: Կազմը ընկած է: Գրուած է ի թվին ՌՁԷ Յակոբ սարկաւազի ձեռքով

3. Աւետարան. մագաղաթեայ. ութածալ. բոլորագիր. արծաթապատ կազմով: Յիշատակարանը.

Շնորհիւ Տեսան սկսայ և ողորմութեամբ Նորին կատարեցի զփրկաւէտ աւետարանս ևս, Թորոս, ի Ձե թուականիս, ի թագաւորութեանս բարեպաշտ և Ածասէր արքային Հայոց Հեթմոյ, որդւոյ Լևոնի, ի դառն և ի դժնգակ ժամանակիս, որ էր հալածումն քրիստոնէից, զոր յայսմ ամի քանդեալ աւերեցան գեղեցկաշէն քաղաքն Հոովմայեցոց ծովեզրեայքն Տրապոլսոյ և Աքայիոյ և եկեղեցիք քրիստոնէից եղեն հօտից և խաշանց փարախ. և զկնի մի ամի առաւ աստուածարեալ գղեակն Հոովկայ ի գոռոզէն փարաւոնէ, որ էր աթոռ Հայրապետացն Հայոց. և սպասք սրբու-

¹⁾ Յամուհանն նոտատրդի ՓՁ. երբայեցոյն ամսոյն միհրշուանն ՓՁ. Հոովմայեցոյ յամսոյն նայեմքերի Գ. յաւրն շորաթ ժամն քսան:

Թեան գերի վարեցան հանդերձ մեր գլխովն հայրապետան, որոյ անունն Ստեփաննոս, և հասեալ ի քաղաքն Դամասկեան ճգնաւորական հանդիսիւ փոխեցաւ յաստեացս, և եթող սուգ անմխիթար ազգիս Հայոց և յայնժամ խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ թագաւորն Հայոց Հեթում բալոր ուխտին և կեղեցւոյ և իշխանօքն հանդերձ, շնորհել բերդ ամուր և երկիր առատ սուրբ Աթոռոյ Լուսաւորչին առ ի հաստատել վերստին. և առաքեն զիմս նուաստութիւն և զսիրելի և զանդակից եղբայրն իմ զպատուելի եպիսկոպոս՝ զտէր Թումաս՝ յաշխարհս արևելից. առ ի մեծարանս եպիսկոպոսաց և իշխանաց, զալ վերստին նորոգել զԱթոռ սուրբ Լուսաւորչին. և մեզ հրամայեալ ի թագաւորէն և ի սուրբ ժողովոյն, յառաջագոյն զալ ի գիրս սուրբ առաքելոցն Թագէտսի, առ գերահռչակ և արժանապատիւ եպիսկոպոսն Տէր Տիրացուն, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Թագէտսի առաքելոյ: Եւ յայսմ ժամանակի փայլէր, իբրեւ ջահ վառեալ ի մէջ գիշերի, որ էր նաւահանգիստ վասնգեղոց, քաղցեղոց և ծարաւիոց, շնորհօք ս. առաքելոյն, և Ը ամառ յառաջ եկեալ սուրբ արքայն Հայոց Լեոն բարի և սնուցող և երախտաւոր Տէրն իմ յայս սուրբ ուխտս. և բազում սէր գտեալ արքային Հայոց ի սիրոյ եպիսկոպոսէն Տէր Տիրացուէ. նա և իս նուաստս Թորոս վայելեալ ի սէր սորա և ի...

Շարունակութիւնը կարուած է և չկայ, թերթերը թափուած են:

4. Անետարան. մագաղաթեայ, քառածայ, երկսիւն, կազմած: Յիշատակարանը.

Այլ և գրեմ զպատճառն աւետարանիս ի թուարկութեան հայկազեան տօմարիս ԱԻԸ թուին: Սղանցեալ Շահ-Իսմայիլն ի ձեռն ըստ ոստիին իւրոյ, և կանգնեցաւ թագաւոր մի արիւնարբու և անողորմ, անուն Խուլաբանդայ կոչեցեալ, որ էր եղբայր Շահ-Իսմայիլին. և ի թագաւորէն նորա՝ շարժեաց բարկութիւն աստուածային ի վերայ երկրի: Ահա առաջինն վերացաւ սէրն ի մարդկան: Յառաջ աստուածայինն և ապա իշխանացն. դարձեալ բորբոքեցաւ սուր սուսերի և պատերազմունք և եկն սով սաստիկ և մահտարածամ: Ով եղբայրք, մի ամօթ համարէք բանս այս և սուգ մեծ մնացեալ է ի որդիս մարդոյ, և տեսանք աչօք մերովք, որ աւերեցաւ բազում երկիր և եկեղեցեաց ճրագ անցաւ. և զոմն մահաջինջ եղև, և զոմն անօրինաց ահէն կոծայր, և ոմն նեղեալ սովու, և թարշամեալ անձինն վայ տայր, լալու է ժամանակս այս, որ հայրքն ոչ ճանաչին զորդիս իւրեանց. և այլք ի զաղիր յիրօք կերակրեցան. և մի ոմն ճաշակեաց զմիս որդւոյն և եղբօր իւրոյ. և այլք բազումք մեռան, կորստական և կերակուր եղան զազանաց և ըստ օրինացն իւրոց ոչ թաղեցան. և եկն այս ամե-

նայն պատուհաս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Եւ այլ ոմն Սիմէօն անուն և կողակիցն իւր Նանէն, որ էին հեզ և խոնարհ, հիւրընկալ և աստուածասէր. որ ունէին որդի Ե և զուստրն այլ և Ե, որ անունք սոցա՝ առաջինն—Նասիպ, Մանկասար, Պաղպասար, Մեղքում, Գասպար. և զստերացն—Ուստիանա, Ազիզ. Հուսումսիմա, Սանամ, Դովլաթ: և զառն մահուամբ, որպէս ծաղիկ, թարշամեցան և իջան ի գերեզման խաչիւ, աջով և քահանայիւ, և ծնողս սոցա Սիմէօն և Նանէն . . .

Խնդրեցին գրել մեծաւ փափազանօք զաւետարանս վասն յիշատակի և վասն փրկութեան հոգեոցն իւրոց: Այլ և էս, մեղօք զառածեալ, սուտ անուն Առաքել արեղայս, վասն ծովացեալ մեղացս իմոց և եղայ ալեկոծման ի վերայ երկրի, հանգիպեցայ սոցա և սիրով ընկալան զիս հոգեւոր որդի իւրեանց, և ի սոցին փափազանայն գրեցի զաւետարանն . . .

«Գրեցաւ սա յերկիրս Ռշտունեաց, ի գիւղսոր կոչի Շատուն, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկային և սուրբ Գէորգայ զօրավարի, յամի Տեառն ՋԼԸ յառաջնորդութեան Տեառն Զաքարիայի նորընծայ Կաթողիկոսի: Այլ և յաշտարհակալութեան Աղուծ խոնին ի դառն և վշտարեք ժամանակի, յորում միահամուռ ամենեքեան ընցան զհետ ոչինչին և գտանին զոչինչ և զարձան մոլար օրէնս: Մահմէդի, որ արձակ ճանապարհաւն տանի ի կորուստ. և բռնադատեն զամենեկեան զմանկունս եկեղեցւոյ զառնալ ի սնտոի և ի պատիր յոյսն իւրեանց, հարածեն, նեղեն և տառապեցուցանեն, զոմանց ինչսն յափշտակելով, զոմն տանջելով, զոմն հայհոյելով. և ոչ այսու վերջացան՝ այլ և զբազում եկեղեցիս տապալեցին, և զիսոյ և զաւետարան նախատեցին: Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ միւր վասն մեղաց մերոց, և ոչ զառնամք և ոչ զզջանամք, զի միմեանս ատեմք, փոխանակ սիրոյ, և մատենմք, փոխանակ բարւոյ: Եւ Տէր Ամենակալ երկայնամիտ լինի ի վերայ չարեաց մերոց...»:

5. Աւետարան թղթեայ, ԻՌ 4. երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, գրել է մի ոմն Յակոբ յամի եւթն հարիւրերորդի քառասներորդի վեցերորդի թվականի Հայոց ի վանանդեան գաւառիս, ի գիւղս որ Դոդիս կոչիւր, մերձ ի մայրաքաղաքն Կարս: Նախ Խուժիւրէկ և Թիրթիշ եղբայրները և ապա՝ Ապրիլուս և Խերիսթոսն կողակիցները ստացել են այս աւետարանը:

6. Աւետարան. թղթեայ, ԻՌ 32. երկսիւն, բոլորագիր, չորս աւետարանիչների գունաւոր պատկերներով, գրուած 92 թուին. վերջին յիշատակարանը քերած է և Պաւլոս վրդպետի անունը գրած:

7. Աւետարան. իմ 4. թղթեայ, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած. գրուած է 222. թուին, Աստուածատուր քահանայի ձեռքով, նուրբ յիշուած է:

8. Աւետարան. թղթեայ, իմ 2. երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, գրել է Թուսա արձիշեցին: «Ի յերկրիս Գողթնն, ի յանապատիս որոյ անունն Կոլաստափ կոչի, որ է յանգիման գեղին Բստոյ ի յայսմ ամի որում արեւելից արշարհա առանց Թագաւորի եկաց յոմ մի: Քանզի երեք թագաւորք փոխեցաւ և մի ի նոցանէ ժամանակ ոչ արար: Առաջինն անշափ բարի էր քրիստոնէից և նա հաւատայր զՔս. Ած. իսկ երկրորդն պեղծ և անիճեալ որ անունով Ալի փաշաի կոչի նման էր առաջին կոապաշտիցն, յարոյց բազում հալածանա ի վերայ քրիստոնէից և զեկեղեցիսն քակեաց և զխաչերն խորտակեաց և շատ չար արար Քսի հաւատացելոցս, իսոյց յետոյ Ած. մասնեաց զնա ի սուր սուսերի և չարամահ արար: Արդ եղբարք այս ամէն որ եղև յայսմ ժամանակի վասն մեկոց մերոց եղև Արդ գրեցաւ սա ի թուականիս հայոց 226:

226. թվին Ագարիա արքեպիսկոպոսը վերստին կազմել է առել: Նոյնը արել է ՌՁ թուին Կախիկ Կախկոպոսը:

9. Աւետարան. թղթեայ. քառածալ. երկսիւն. բոլորագիր. կազմած. 12 պատկերներով. գրել է Կարապետ կրօնաւորը հայոց Պէ թ. և ստացել է Թանկիւթուն տիկինը:

10. Աւետարան. թղթեայ իմ 32. կազմած. երկսիւն. բոլորագիր, 4 աւետարանիչների պատկերով: Գրուած է ձեռամբ Եղիա արեղոյի՝ արշարհա. յԱզվանից և տեղեւու Դիզակեցի և զեղաւ Հատուղեցի: «Դրեցաւ սբ ժատեանս ի յանապատիս որ կոչի ճգնաւորի քար. ընդ հովանեաւ սբ. ածածնիս, որ է մուս ի քաղաքս Եղեղիս. ի թվիս հայոց ՊՀէ:

11. Աւետարան. մագաղաթեայ. ութածալ, երկսիւն, բոլորագիր: Չորս աւետարանիչների գունաւոր նկարներով և ծաղկազրհրով զարդարուած, արծաթապատ կազմով: Յիշատակարանում առուած է.

Եւ արդ գրեցաւ սբ. աւետարանս ի թվին Հայոց Ջ. և ԻՁ. ամի ի ձորս Աշոտա և ի վանս Յանկիւնեաց, ընդ հովանեաւ սբ. Լուսաւորչին և սբ. Վարդի հաւր գերեզմանիս մես ապճաքիս և սքանչելագործ սբ. նշխարացս, ձեռամբ մեղսամած և ամարժան գրչի Զաքարիայի, ի թագաւորութեան Հասան յարմնի որ առ ու գերի արաւ զարշարհն Տփիսեա Կ. Ռ. մարդ. Լ. Ռ. ի սուրն անցուցին. Լ. Ռ. գերի. վայ ինձ հազար բերան: Ի հայրապետութեան Տէր Սարգսի . . .

Հետեւալ երեսի վրայ կայ այս.

Արդ ևս Զաւարս, որդիքն իմ Մկրտիչն, Թաւաքեալն, Փա-

նոսն, գուտարն իմ Զրաճնուդարն, ես Զաւարս ե իմ կողակիցն, որ ավաք զմեր ջաղցին փայլն աւեր պըն Սէթ իրիցուն վախմըն, յիշատակ ինձ ե իմ որդոցն ե իմ ծնողացն ես Հերապետս վկա, Խոյադեզս վկա, դարբին Խոյադեզս վկ. իւր փեսայ Պարալին վկ. Ա.ճ. վկ. ով էս աւետարանս կարգայ ողմիս. տայ յիշատակ ծնողացն, ով էս բանին հակառակ լինի՝ Մասն Յուդայի առցէ, ամէն. Հայր մեր:

12. Աւետարան. թղթիայ, ութածալ, բոլորագիր, 27 գունաւոր պատկերներով, կաշեկազմ. գրել է Միսիթար գրիչը «ի դառն ե նեղ ժամանակի յորում նեղիմք ի յանօրինաց հարկանդանն շութենէ, ես առաւել ի սղութենէ հացի որ լիար չիլին զ շէի. գ փրյ. ծախսցին, ու զլղպաշն եկաւ ի վերայ Վանայ ե բազում ոճիւր գործեաց ու արիւնահեղութիւն արարին ի միմեանց. բայց զառաջիկայն Աստուած գիտէ, որ աշխարհս ամէն ի մէջ նեղութեանց ե տոռապոնաց է, միթէ միման լուսարարն Քրիստոս լոյս անէ, ու մինայն աշխարհի... Ի յերկիրն Մայիկայ ի գեօղն, որ կոչի Սեպ ե ծաղկեցաւ ի մայրաքաղաքս Խիզան. ընդ հովանեաւ որ. է խորանացս՝ որ. Յարութեան ե որ. Աստուածածնին, որ. Յովնայիսին ե որ. Գրիգորին, որ. Ստեփանոսին, որ. Սարգսին, ե որ. Մարտիրոսին. ի թուականիս հայոց ի ՌԾԴ. ի հայրապետութեան տն աւեր Միլքիւթ կաթղկսի. էջմիածնայ ե ի մերոյս Ախթամարայ տէր Դրիգորիս կթղկոսի. ամենայն հայոց:

Գարձեալ կրկին անգամ յիշեալիք զվերջի ստացող որ աւետարանիս, ե ոսկեզօծ բուրաստանիս Ագուլեցի պըն. Թուման, որ ի դառնայն յերկրէն հեղկաց ի Թէոդուզլիս, հանդիպեալ էր աստանօր սրբոյ աւետարանիս զոր ուխտիւ ըստացաւ զսա ի հալալ ընչից իւրոց առ ի ընծայելոյ ի դուռն որ. Թովմայի առարելոյ վանիցն, որ զկնի գալոյն իւրոյ յԱգուլիս՝ երեք ե ընծայեաց ի թվին ՌՃՁԱ.

13. Աւետարան. մագաղաթեայ, ութածալ, երկուսն, բոլորագիր, 4 աւետարանիչների պատկերներով ե քաղմաթիւ ծաղկանդկարներով զարդարուած: Արծաթապատ կաղմով: Յայտնի չէ թէ ով է գրել, միայն ստացել է մղզսի էվազը ե նուիրել «սուրբ Ածածին եկեղեցուն ի ձորն Ագուլեաց: Ի ժամանակս թագաւորութեան Պարսից փոքր Շահաբադին, ի կաթողիկոսութեան էջմիածնայ տեառն Յակոբին, ի յառաջնորդութեան Թումայի գր. ուխտին գտէր Պետրոս արհ. եպիսկոպոսին ե Մովսէս վարդապետին: Գեղիս առաջնորդն Մանգվելն: Թվ: ՌՃ. ե երրորդի ումն»:

14. Աւետարան. մագաղաթեայ, քաղածալ, երկուսն, բոլորագիր, կաշեկազմ ե առաջին երեսին արծաթեայ խաչ: Գրուած է

մրրմ, 911, էջ 120:

«ձեռամբ նուազստ և յետին գրչի Ազամալ Զուլայեցի մեղապարտ և ունայնադործ մեղաւորի, ի թուարերութեանս առքանագեան և արէթական տուժարի ՌՃ և Ժ. և ի գալստենէ կենարարին՝ ՌՈՅԷ ի ստոյգ և ընտիր օրինակէ, ևս առաւել ի համաբայիցն, զի գաղափար սորին էր ի դրանէ կամակատար Ածածնի և Մօզնոյ սրբոյն Գէորգեա զօրաւորէ եկեղեցւոյ ի յաշխարհս վրաց ի մայրաքաղաք Տփլիս, ընդ հովանեաւ բարձրակառոյց Փաշիվանիցս որ յանուն սուրբ ածածնին և ամենափրկչի, ի հայրապետութեան սբ. Էջմիածնի, տն. Յակովբին և առաջնորդութեան այսմ նահանգի, Մանահնոյ Սարգիս եպիս. շին, և Հաղբատոյ Աւետիս եպիս. ին: Եւ ի թագաւորութեան վրաց Բագրատունեան յեղէ Շահնուազ խանին, և Մարիամ Դեոփալին:

Գրել է տուել աստուածասէր պարոն Բէժանն և ամուսինն իւր պրն. Լէլօն: (Հետաքրքրական է որ կնոջ համար ևս պարոն է գործածուած և այն էլ ոչ սխալմամբ, որովհետեւ մի քիչ ներքե կրկնում է. յիշես՛ իք պարոն Բէժանն և կողակիցն իւր մեծ Զահանջի որդի պրն. Նանդուբալու զուտոր պրն. Լէլօն... և մայրն իւր պպրն. Թինաթին): Ապա այս աւետարանը իբր աւար տարել են և ՌՄԽԵ թուին Ազուլեցի Տուտենց Յարութիւնի որդի Մարտիրոս վաճառականը գնել է և նուիրել սբ. Թովմայի վանքին. յիշատակելով այս մասին՝ Աստապատցի Աբրահամ վարդապետը ¹⁾ շարունակում է.

«Առ մերովս ժամանակաւ որդին Մահմադ—Հասանայ՝ մեծագոր բռնաւորին՝ աղայ-Մամադ-խանն՝ ըստ յաջողելոյ բազմին զօրացեալ յոյժ՝ յինքն դրաւեաց բովանդակ աշխարհն Պարսից և նիրեաց մասնաւորապէս նաև այլոց աշխարհաց, և թագաւորական շքով և անուամբ նսաէր ի քաղաքն Թէհրան: Սա ի թուականիս մերում ՌՄԽ եկն անթիւ բազմութեամբ զօրաց ի Դաւրէժ քաղաք և ի Մարանդ գաւառ, և անտի հրուիրովս առաքեալ՝ զԱտրպատական երկրի յինքն կոչեաց զամենայն նախարարս, այսինքն զխանս Հատրպէճանու, սկսեալ ի յՈրմոյ մինչև յԱրտա-

¹⁾ Հրամանաւ գերապատիւ Հօր մերոյ և առաքելաշաւիղ Առաջնորդին Գողթան գաւառիս Տոն. Թօմայի խոհեմադարդ վարդապետին Դատաւակեցւոյ որ է վեցերորդ եպիսկոպոս ի շինութենէն այսմ առաքելական Աթոռոյս, այր խորհրդական և հանճարեղ, խոնարհամիտ և հեղահամբոյր, քաղցրաբարոյ և բազմապարզեւ, զարդարեալ ձրիւք հոգւոյ և մարմնոյ և վառաւորեալ յամենեցունց: Որ կայ այժմ և կառավարէ զսոյն սբ. Աթոռս խոհական խորհրդով, թէպէտ և կրէ պէսպէս վիշտս և նեղութիւնս ի դառնութենէ և յաղքատութենէ ժամանակիս:

լիլ, ընդ որս և զքաջ իշխողն Նախիջևանու՝ զՔեաղպալի խանն՝
 զորդին Հասան խանին։ Որք հնազանդութեամբ գնացին առ նա և
 եղևն հմտ հարկատուք։ Եւ նորա մեծապէս պատուեալ զոտս զամենե-
 սին, դարձուց յիւրաքանչիւր գտեղիս, առնելով պատանդս, այսինքն
 զաւալս ի նոցանէ, զամանց կանայս և զոմանց որդիս և զեղբայրս։
 Բայց Հեղիակ բարեպաշտ արքայն վրաց և նախարարքն Շուշի
 բերդին և Երևանայ՝ ոչ կամեցան մտանել ընդ լծով հնազանդու-
 թեան նորա։ Եւ նա ի նմին ամի դարձ արարեալ՝ գնաց ի քա-
 ղաքն իւր ի Թէհրան։ Եւ զկնի երկուց ամաց առաքեաց զՍուլէյ-
 ման խանն, որոյ եկեալ նստաւ ի Դաւրէժ քաղաքի և կոչեաց առ
 ինքն զՔեաղպալի խանն Նախիջևանայ, կատարեալ ի նմանէ վասն
 քաջութեան նորին, զի մի ապստամբեցի։ Զոր առեալ ընդ իւր
 տարաւ ի Թէհրան առ աղա-Մամատ-խանն։ Որ և մնաց տնգէն
 առ նմին ամս երկու և ի բազում տեղիս՝ բազում քաջագործու-
 թիւնս և յաղթութիւնս արարեալ՝ պատուեցաւ և փառաւորեցաւ
 յոյժ ի նմանէ, և ոտացաւ անուն քաջութեան. վասն զի նա ինքն
 Քեաղպալա խանն էր իրաւաւէր և արդարադատ, խնամող Հայկա-
 ղեանս ազգի, սիրող եկեղեցեաց և վանօրէից, միանգամայն և
 քաջամուտ և յաջողակ ի զինուորական իրողութիւնս, և առեծա-
 նման հզօր ի պատերազմի, որ տնձամբ անձին՝ մղեալ է զբազում
 պոտերազմունս յաղթական գտեալ յամենայնի օգնականութեամբ
 վերին զօրութեան։ Քանզի ի թուականութեան մերում ՌՄԼԸ.
 նախարարն Ահարա, այն է Ղարաղալի Մուստափայ խանն՝ եկն
 բազում զօրօք ի վերայ Գողթան գաւառիս, և կողոպտեալ յաւարի
 էառ զամենայն ինչն մեծի առաքելական Աթոռոյս, և եկեալ Քեաղ-
 պալի խանին՝ խորտակեաց զօրութիւն նորա՝ մեծաւ քաջութեամբ
 և փախոյց գնաւ ամօթով յետս։ Եւ զկնի երկուց ամաց՝ Իսրահիմ
 խանն Շուշի բերդին՝ ժողովեալ զլեռնականս, որք լիկզի կոչին,
 եկն ի վերայ սորա ծանր զօրօք, և սա ամրացաւ ի բերդն իւր
 Նախիջևան։ Եւ յետ քանի մի աւուրց օգնութիւն գտեալ ի յերե-
 ւանայ և ի Պոյոյ, ել ի յամրոյցն և եհար Հարաշար զօրս նորա
 և ցան և ցիր կացուցեալ՝ փախտաւան արար։ Եւ այլ բազում
 մասնաւոր քաջութիւնս գործեաց, զորոց չէ տեղւոյս գրել մի ըստ
 միով։ Զոր և ի թուականութեան ՌՄԽԳ. առեալ ընդ իւր Աղա-
 Մամադ-խանին՝ գնաց ի վերայ Նիւթալի խանին՝ որն նստէր
 ի Քիրման քաղաքի։ Զոր յետ պաշարելոյն ամիսս ութ, էառ մե-
 ծաւ պատերազմաւ. զբազումս ի բնակչացն սրոյ ճարակ ետ և
 զնոյն ինքն՝ զՆիւթալի խանն՝ ձերբակալ արարեալ, կուրացոյց
 զաչն նորա, որ զկնի սակաւուց իւրովի գեղակուր եղեալ՝ վճարե-
 ցաւ ի կենաց։ Յետ որոյ առաւել ևս զօրացեալ Աղա-Մամադ-

խանին, հաստատեցաւ յիշխանութիւն իւրում: Եւ ի թուականիս մերում ՌՄԽԻ. եկն միւս անգամ անթիւ բազմութեամբ զօրաց պարսից ի յԱւարպատական երկիր, բերելով ընդ իւր և զՔեալպալա-խանն: Եւ անցեալ ընդ Երասխ գետ, զիմեաց ի յԱրցախ աշխարհն, որ ի Ղարաբաղ, և պատեաց զանառիկ և զընդարձակ բերդն Շուշի: Եւ անտի ասպատակ սփռեալ յաւարի էսա զգաւաւուն Արանդայ՝ զՋաւանդուր և զԳիւնէիւզ և զերեաց զրազում: Եւ զեղբայրն իւր զԱլի-Ղուլի խանն առաքեաց երկոտաւան հազարօր առ Նախջուանաւ ի վերայ Երեանայ, որոյ եկեալ ընակեցաւ հանդէպ բերդին, ուր եկն ընդ առաջ նորա աստուգածապատիւ Հայրապետն մեր տէր Ղուկաս երջանիկ կաթուղիւտն ասորւ աթուոյն էջմիածնի, իբրեւ քաջ հովիւ՝ զնկելով զանձն իւր ի վերայ հօտին: Եւ մասայց նմա բազում ընծայս՝ ըստ արժանեոյն ջանհնար լինելով յամենայնի, զերծ պահել զսուրբ աթոռն ի գլխաւոր փառաց, և առ այս ծախեաց անդէն առ դրան նորա հափաղանց զըրամս: Եւ ինքն սրբազան Հայրապետն՝ մեծապէս պատուեալ՝ փառաւորեցաւ և խիւլայեցաւ ի նմանէ: Իսկ յետ աւուրց ինչ զօրավարն պարսից մեկնեցաւ անտի, առեալ պատանդս ի Մահմադ խանէն Երեանայ՝ զկին և զեղբայրն նորին, և գնաց զէպի Վրաստան: Քանզի աղա-Մահմադ-խանն (որ նստէրն ի Շուշի բերդին) իբրեւ ետես՝ եթէ պաշարումն քաղաքի երկարի յոյժ և զժուարին է առնուին, եթող զայն և խաղաց ամենայն հեթանոսական բազմութեամբ յաշխարհն վրաց, և փախուցեալ զարբայն նոցա զրաբեպաշտ Հերակլ, էսա զմայրաքաղաքն Տիֆլիս՝ որ է Թիֆլիզ. քանզեալ աւերեաց զշինուածս քաղաքին, կոտորեաց զրազումս ի բերան սրոյ. և զանհամար բրիտանեայս՝ մանաւանդ զհայս ի գերութիւն վարեաց՝ ընդ ծովացեալ մեղաց մերոց. և յաւարի էսա զամենայն ինչս և ստացուածս նոցա և զանօթ եկեղեցեացն: Մանաւանդ զմայր Աթուոյն մերոյ Սրբոյն էջմիածնի՝ մեծագին զգեստս, և զմարգարտաշար և զսկանակուռ թագս և սաղաւարտս, և զսկեղէն և զարծաթեղէն ծանրագին անօթս, որք անգէն ի նմին քաղաքի ի պահեստի էին, ընդ նոսին և զբազում պատուական զըրեանս: Եւ յետ աւուրց, ընդ կրունկն դարձաւ անտի աղա-Մահմադ-խանն և եկն ի ստանանս Գանձակայ, որ է Գիւնջայ: Եւ զի Քեալպալի խանն Նախջուանաւ՝ փեսայ էր Մահմադ խանին Երեանայ, զսա՝ առաքեաց անտի առ Մահմադ-խանն հաւանեցուցանել զնա և ածել առ ինքն: Որոյ եկեալ Երեան միամտեցոյց զաներն իւր, երաշխաւոր զնկելով զինքն վասն նորա առաջի Աղա-Մահմադ-խանին, և առեալ ընդ իւր՝ տարաւ առ նա: Զոր բազում սիրով ընկալեալ Աղա-Մահմադ-խանն, պատուեաց, իբրեւ ազգա-

կան իւր՝ քանզի և իշխողն Երևանայ բուն ազգաւ պարսիկ էր, որոյ ցեղն յատուկ անուամբ Ղաճար կոչի: Եւ յետ սակաւուց չուեաց անտի Աղայ-Մահմադ-խանն և եկն ի յարգաւանդանոց և ի յընդարձակ գաշտն Մուղան, և բանակ հարեալ՝ նստաւ անդ: Եւ ի նմին տեղով խիլայեաց զՄահմադ-խանն Երևանայ և ժեծապէս փառաւորեացք վացուցեալ զնա մարզպան, այսինքն է պէկլարբակի, և դարձոյց ի տեղի իւր: Եւ քանզի անզր քան զԳուր գեան եղեալ նախարարք, այսինքն Դարբանդայ, և Բագուայ, և Նուխուայ, և այլոց տեղեաց ևս խանքն հնազանդեալ էին Աղայ-Մահմադ-խանին և թոշակ տալին զօրաց նորա, և միայն Շամախի էր ի միջի անդ ապրտամբ: Վասն որոյ առաքեաց Աղայ-Մահմադ-խանն զքաջ զօրավարն իւր Քեալպալի խանն բազում զօրօք ի վերայ Շամախու: Որոյ գնացեալ անդր, յապակոնութիւն դարձոյց զերկիրն, և պատեալ պաշտրեաց զամբողջն, ուր էր արգելեալ ինքն նախարարն Շամախու: Բայց զկնի սակաւուց՝ ի տեղի Քեալպալի խանին՝ առաքեաց Աղայ-Մահմադ-խանն զայլ ոմն զօրավար և զնա երեք առ ինքն և մեծապէս պատուեալ՝ փառաւորեաց, և դարձոյց խիլայիւ ի քաղաքն իւր Նախջուան: Եւ ինքն Աղայ-Մահմադ-խանն բանակեալ է առ ոյժփ ի Մուղան գաշտին, ունի ձմերեւ անդէն, և յաւուրս գարնան գնալ վերստին ի վերայ Շուշի բերդին. և առ նոյն ժամանակաւ՝ թէ զինչ իրաւործութիւնք հանդերձեալ են լինել Ածոյ. է զխեղ, որ է Տէրն ժամանակաց...»:

15. Աւետարան. թղթեայ. փոքրագիր, երկսիւն, բոլորագիր կազմած. գրուած է ՌՃԽԹ թուին ի գիւղն Կնդանց:

16. Աւետարան. մագաղաթեայ. քառածալ. երկսիւն. բոլորագիր. չորս աւետարանիչների պատկերներով. թէ պատկերները և թէ գիրը գեղեցիկ չեն: Յիշատակարանը թափուած է:

17. Աւետարան. թղթեայ, ութածալ. երկսիւն. բոլորագիր. կազմած. առանց յիշատակարանի:

18. Պօղոսի եւ Նսայի Մարգարէից թղթերը. թղթեայ. երկծալ. երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, 767 թուին գրուած յիշատակարանում առուած է.

Արդ յամս վերագիտութեան երջանիկ հոգեւոր տն Զաքարիայի հայոց գիտապետի և յառաջնորդութեան սբ. ուխտիս հոգեկիր վեհիմաստ հովապետի տն Պետրոսի և նորին Յովասափի գրեցաւ տառս յիշատակարանին հովանեաւ որոյ Նշանիս Վարդայ յոյժ տառապանաւք և նեղութեամբ. ձեռամբ մեղապարտ և անարժան կրի Յակոբի ի թուիս հայկազնեան տուժարիս. Եւթն հարիւրորդի վաթսներորդի եւթն երորդի. յայսմ ամի որում ծփի ամենայն երամբ Քաւփառաց ի շնչմանէ նետողական ազգին

Ղարբանդադուրն զանի. փշելով ի նա սատանայ հարկ հրամայեաց առնուլ յամենայն քրիստոնէից վասն հաւատոցն որ ի Քս. և նշան կապոյտ հրամայեայ կարել ի վերայ թիկանց հաւատացելոցս. ևս աւելի կրաւնաւորացս հարկ առնուին առանց զանի հրամանին. յետոյ երիցս երանեալ երջանիկ հայրապետն Զաքարիայ հետ զանին գնացեալ մինչև ի Բարեւոն ամ մի ողջոյն և առլելս առնալ ի նմանէ զկրաւնաւորքս և զքահանայսն ազօտեաց ի հարկապահանջութենէ, այլ յաշխարհականացն և ի տղայոցն առնուին. որոնց զարդիս խաղաղական կենալք շնորհեացէ նմայ տր և իւրոցն ամենայն և գեղիցն յիշատակ աւրհնութեամբ ի Քս. Եւ յայսմ ամի գարունն առին զհարկն և աշունն զանն մեռաւ. և այլ եկին ոմն անուն աղլադու, Սինթամուր և Հասան Թամուր ՌԳՃ մարդով և կրկին հարկ առին յոյժ անչափ և ոչ որ բնդիւմացաւ նոցա և վանորայքս որ ազատ էին զոր բմբունցին անհնարին տանջանալք չարչարեցին և անչափ տկ. առին. մանաւանդ որ. ուխտս մատնեաւ ի ձեռս նոցա յանկարծակի գաղտարար եկին յերեկունն և ամենեքեան փախեալք և զորս բմբունցին անհնարին տանջեցին որ ոչ կարեմք պատմել և քաղաքի տաճկնին բազում ինչք տուին և հուզիւ թափեցին ի ձեռաց նոցա. և այլքս, որ փախեալք այլ չիշխեցաք զառնալ ի վանքս, զի հանապազ գաիւ և զգիշիւ ի խնդիր հլանին մեղ. և մեր ահարեկեալք ի նոցանէ ահիւ և զողութեամբ կէտք զցայգ և զցերեկ ի սր. լերինդ ի խորշս և ի ծերպս վիմաց և նոքա ամեն աւր գային և զեկեղեաց զոներն և զխցիւրոյն զամէն բացին և յաւարի տարան զինչ որ զտան. բայց սուրբ Յովհաննիսա զուռն միայն մնաց վասն զի ճգնազգեաց փակակալս մեր զազար կը. զահ և զերկիւղ ի բաց եղեալ և յեկեղեցին կացեալ բազում առօրս և որ նշանն պահեաց զնստս. և ափշեցոյց զսիրտս այլազգեացն որ ոչ մաքառեցան ընդ զուռն երկաթի: Եւ այլ բազում վիշա և նեղութիւն և տառապանք կրեցաք յամենայն զիմաց յամարանի և ի ձմերուռի փախստեայ լինելով և բացաւթեայ կելով ի սր լերինդ և այլ զժնդակ նեղութիւն որ ոչ կարեմք պատմել. և մեք ամէն կրաւնաւորքս կամ աւելի երիցս երանեալ առաջնորդաւս մերով տր Պի. որ ոչ եթող վարտաել մի որ ի մէնջ, որոց զարդիս խաղաղական կենալք շնորհեացէ սոցա տր. ած. միարան ուխտիս և զեկիցն յիշատակաւ աւրհնութեամբ ի Քս. Եւ մեր բազում ժամանակս զայս նեղութիւնս կրելով և առաւել քան զսոցնս և առ սէր որ նշանիս և ի սա ապաւինելով ի սր ուխտէս ոչ հեռացաք. քաղաքն և երկիրս ամեն այսր անտր փախեան լուր մարդատմատան մնաց և մեք ի տեղս հաստատուն կացաք վս. սր. նշանի սիրոյս:

19. Գործք առաքելոց. — Թղթեայ, in 32. նոտրապիր, միասին, կազմած: Վերջում Արիստողէլի Յաղագս առաքինութեան (առ) Աղէքսանդր թագաւոր: Յիշատակարան չունի: Բայ թերթերում զանազան հիւանդութեանց դեղեր են գրուած:

20. Շարական. Թղթեայ, in 32. միասին. բոլորապիր, կազմած. առանց յիշատակարանի. կողքի վրայ գրուած է. Այս շարականցս են ցղնեցի Մարտիրոս առան մառջիյ գնեցի ի մայրաքաղաքն Համիթ: Սրա սակը, ուրիշ տառերով. են ասացի նոր ողորմեա թվ. 1125:

21. Քաղուած շարականոց. մաղաղաթեայ, in 32, բոլորապիր, միասին, կազմած ձեռամբ Միքայէլի, ի թվ. 1127:

22. Ճաշու գիրք. մեծագիր, երկսին, բոլորապիր, գրուած Մարգրիտ կրօնաւորի ձեռքով 22^թ թուին ի վանս Աղանից ի հայրապետութեան Ստեփաննոսի, որ և ազատեաց զազգս բահանայից ի հարկէ հալածչեաց և նոյն ինքն տեսանէ զազատութիւն իւր ի թագաւորութեան զոր ոչ գոյ. այլ բարձեալ է թագաւորութիւն, քանզի իշխանք են խոտլարաբք և տատանակք ի վերայ միմեանց ազմկեալք. զոր ոչ կարէ բերան պատմել զոր յայտմամբ տեսին աչք մեր զազէտ տարակուսանաց ի հեծկեաց, զորս երեսուն հազար մարդազէմ գաղանաց ի վերայ երկրիս մերում յարձակեալք, գնեստ սրեալ և զաղեղն լարեալ և զթիւրս իւրեանց թափեալ յարեան ի վերայ երկրիս մերում և ով կարէ պատմել զանաւրէնութիւնս նոցա զոր արարին և գործեցին. քանզի բազում գաւառս գրեցին և աւերելով կործանեցին և զինչս արդիւնաց զամենայն յափշտակեցին և զամենեսեան գրբիստոնեայր կոզոպուտ արարին. մերկ և բոկ և ոչ թողին և ոչ մի ինչ ի վերայ տնձանց բրիստոնէից. այլ զանատունս տաւարաց ջուկս ջուկս առեալ տարան զոչխարաց և զեղանց, զկովուց և զցլուց, զիշուց և զերիվարաց և զհանդերձս ի յանձնէ մերկացուցին և մերկս արարին ի տեսիլս խայտառակաց. քանզի որ աչք բաւ է տեսանել զաղիսողորմ տարակուսանաց. և կամ որ տնձն բաւ էր տեսանել և տանել այնմ չարչարանաց որ յերէկ տան տանուտէր և ամենայն իրաւք լի և այտաւր բեկեալ սրտիւ և արտմեալ և մերկ ի վերայ մոխրոյ նստեալ. քանզի այնպէս լի էր երկիրս ամենայն բարութեամբ և յանկարծակի այնպէս արարին որ շունք ի սովոյ սատակէին. քանզի զխորս ամբարաց հացից հանէին և այնպէս բարկութեամբ և սրամտութեամբ ի վերայ բոլոր երկրիս արձակեցան, որ և հարիւր անձն սրով խողխողեալ փոխեցաւ ի Բս. որե ծաղկոյի սորա մայրն նետով խողխողեալ փոխեցաւ ի Բս.

23. Ճաշու գիրք, մեծագիր, երկսին, բոլորապիր, յիշա-

տակարանը թափուած է: Շատ գեղեցիկ ծաղկազրեր և մի գունաւոր պատկեր ունի:

24. Մաշու գիրք—Թղթեայ, մեծագիր, երկսիւն, բոլորագիր, վերջի թերթը պատուած է և կազմահան եղած. գրուած է ՌՃԼԸ թվին, ի հայրապետութեան Յակոբ կաթողիկոսի, Ղափանի երկրի ի գաւառէն Մաքրու, Ափիկիս գիւղի միքանի ընտելիչների խնդրանք, որոնց անունները յիշատակուած են, քայց թերթը պատուած է, այնպէս որ գրողի անունն էլ յայտնի չէ:

25. Պատարագամատոյց. մագաղաթեայ, քառածալ, երկսիւն, բոլորագիր, միքանի պատկերներով, գրել է Եփրեմ քահանայն ՌՃԾԴ թուին, ի հայրապետութեան առ Նահապետի, որ յայտնում փոխեցաւ առ Քո. և կաթողիկոսին մերոյ Ստաթէի, որ առաքելոյ, սն. Յովասափի— ածարան վրդպի և քաջ հոգատըի ի գունն որ Ստեփանոսի Նախավկային, որ է հովանի և պահապան գեղջիս մերոյ Օղուերձու.

26. Խորհրդատետր, Թղթեայ ին 8. երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, առանց յիշատակարանի:

27. Տաւնական. Թղթեայ, մեծագիր, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած. գրուած է մի ոմն Կարապետի ձեռքով Ազիթամարի կղզում ՊԼԸ թուին. Ստեփանոս միայնակեացի խնդրով:

28. Բարոզ գիրք: Քերած մագաղաթ, ին 8. միասիւն. նոտրագիր. կազմած, յիշ. չունի: Շապկի Բ. երեսում գրուած է. ես հանգուցեալ երեմիա պետին եղբորդի Զաքարիայս առի զայս քարոզ գիրքս արդեամբ իմով յումեմնէ քահանայէ ի վայելումն անձին իմոյ և հարազատ եղբարց ի ՌՄԼԸ. ի սեպ. ԺԵ. ի որ Աթոս էջմիածնի: Էջմիածինը ջնջուած և գրուած է Թւմի:

29. Բարոզ գիրք. Թղթեայ, ին 16. երկսիւն. նոտրագիր. առանց յիշատակարանի:

30. Մաշտոց. Թղթեայ, երկսիւն, բոլորագիր, ին 16, կազմած: Գրեցաւ ի թուականութեանս մեր ՊԼԲ. ամին ձեռաւր. Ե. Իգնատիոսի... ի վանս Ռուսարա ձայնելոյ որ այժմ Հեռարարձ կոչի. ընդ հովանեաւ որ ածածնի առճարիս և որ Ստեփաննոսիս և որ Սարգսի գրեղ վկայիս... ի յառաջնորդութեան որ ուխտիս Բ... վրդապետիս Կրպոթի. գրեցաւ ի յառջին ամին հայրապետութեան նորաթոս էջմիածնի և նոր ընծայ կաթողիկոսիս որ Կիրակոսին:

Կազմեցաւ Մաշտոցս ի թվին ԶԽԲ. ի վանքս Ագուլեաց ի հայրապետութեան Ազարիին, ձեռամբ Յովսէփ մեղսասէր արեղացիս:

31. Մաշտոց. Թղթեայ, երկսիւն. բոլորագիր, ին 16.

գրել է Ղազար Գողթնացին «ի ժամանակին որում Շահարան եկաւ և զԹարվեզ առեց և զաշխարհս ի գերութենէ ազատեց. ած. իւրն շատ շատ դաւլաթ տա. թվ. ՌԾԲ:

32. Փորքը Մաշտոց. Բամրակեայ թղթի վրայ, իմ 16. միասին, բոլորագիր: Առանց յիշատակարանի:

33. Յայսմաւուրք. իմ 2. մագաղաթեայ, երկսիւն, բոլորագիր, կաշեկազմ. շատ զեղեցիկ ծաղկապերով զարդարուած: Գրել է Կոստանդ քահանան և զաշտեցի Մարաիրոսը յիշատակ է առեց սր. Թովմայի վանքին 1134 թ. Հայոց, Յոհան Գողթնեցու վանահայրութեան ժամանակ:

34. Յայսմաւուրք, թղթեայ, մեծագիր, երկսիւն, բոլորագիր, կաշեկազմ: Գրել է Քրիստոսապետ զպիրը ի յամի թուարկութեան հայկազեան սեռի ՌՃՊ թւին... ի մեծ և ի հոյակապ մայրաքաղաքս Քափայ, ընդ հովանեաւ սր Օքսինդ բարձրաշէն տաճարին, ի խնդրոց մահուսի Հախնագարին:

Վերջում. Յամի ներմարմնութեան Տա 1789 և ի թուակաշնութեան հայոց ՌՄԼԸ մեծահոշակ և գերահրաշ վանքն սրբապնդսուրբ Առաքելոյն Թումայի որ է կառուցեալ ի յերկրին Նախիջևանում, յայսմ ամի ապաստակեցաւ ի հար և անօրէն տաճկացի զօրաց և զամ զինչս սրբոյ վանիցն աւար առեալ և տարեալ ի յերկիրն Երևանու. վաճառեալ էին անդ զամենայն եկեղեցական զուգաս և կամ զայլ ինչս սրբոյ վանիցն. իսկ սոցա լուեալ զայս համբաւ քթալի կարի ժոյժ ցաւեցեալ էին վասն զի է տուն հոգոց պայծառ իշխանացուն իշխան Նախնեացն իւրեանց, որք իշխեալ էին երկրիս յայսմիկ. իշխանք գոլով ժամանակաւ և կացեալ էին ընդ հովանեաւ սրբոյ վանիցս. վայ մեծաւ փափագմամբ սրունեալք էին յուզելով թէ զուցէ զամնիցեն զուգասս սրբոց հրաշակերտի վանիցս և առեալ զայն վերադարձուցին ի սր վանս, բայց ոչ են գտեալ զինչ ի սպասուս սրբոյ վանիցս բացի յայս յայսմաւուր գրքէս, որ զայս ևս զոմն Թիֆլիսիցի առեալ և տարեալ էր ի Թիֆլիզ, սրոց զայս տեսեալ հալալ արդեանց իւրեանց գնեալ, վերստին նորոգեցուցեալ ի տուն յիշատակ սրբոյ վանիցս Թումայի սրբապնասուրբ Առաքելոյն և խնդրեմ ի պատուելութենէ ձերմէ որք հանդիպիք ընթերցման սրբոյն մատենիս յիշեալիք ի մաքրութայլ յազօթս ձեր վնուանութեցի նաև զհալապեցի կոշեցեալ զամատունեան մհուսի Սարգիսն և այլն:

35. Յայսմաւուրք. մեծագիր, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած: Յիշատակարանի վերջի թերթը ընկած է, զրիւ է Յակոբ անուն մինը Գողթնի ս. Թովմայի վանահայր Պաշտաուր եպիսկոպոսի խնդրով, թուականը յայտնի չէ:

200 1006

36. Հարանց վարք. բամբակեայ թղթէ, in 4. երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, 1272 երևա: Յիշատակարանն չունի: Շապկի վրայ գրուած է. ի թուին ՌՃԾԴ. և յամսեանն մայիսի Ժ և Ե որ է օրն Դ շրթ այնպէս սէլ եկաւ որ մինչև ԺԸ արիւն արեց, տուն քանկեց. Ճ տարէն ծառերն աակոյ՛ն հանեց, վս մեր ծովացեալ մեղացն:

37. Գանձատետր. թղթեայ, in 16, բոլորագիր, միասին, կազմած. գրուած է Երեմիա սարկաւագի ձեռքով: Թուականը և տեղը յայտնի չեն. ՌԼԲ թուին կազմել է Յովհաննէս եպիսկոպոսը յերկիրս Գանձոյ ի վանս Խաչարակոյ:

38. Համառոտումն աստուածաբանութեան. թղթեայ, in 16. միասին, նոտրագիր, կազմած. յիշատ. չունի:

39. Հարցման գիրք. in 32. մագաղաթ. նոտրագիր, միասին կազմած, առանց յիշատակարանի:

40. Վարդան վարդապետի ածաքանական մեկնութիւններ. և «Մեկնութիւն տումարի Անդրէի Յեզեկիէլէ մեկնութենէ:—նշանը քնութեան:—Քերուած մագաղաթի վրայ՝ in 16. միասին, բոլորագիր. կազմած: Յիշատակարանում՝ գրեցաւ ածայ-խաւս և իմանոյսիրաց գիրքս այս ի թվ. ՊԺԴ. գրողի անունը եղծել են: Նորից նորոգել է տուել Պետրոս վարդապետը Բարսեղ քահանային «ի որ և ի գերահռչակ Դադէի վանս» ի թվիս ՌՃԼ և երեքին:

41. «Աշխարհալուր եւ տիեզերալոյս վարդապետին Վարդանայ պարզ եւ լուսաւոր խորհրդով եւ դժուարագիւտ լուծմամբ եւ քանիս մեկնութիւն արարեալ Սաղմոսիս: Թղթէ. in 16. բոլորագիր. միասին. կազմած: Առանց յիշատակարանի:

42. Սարգիս գիրք. մագաղաթեայ, երկծալ, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած. գրել է Ատոմ քահանան «Յերկիրս Ընըշտունաց ի գեօղս որ կոչի Շառուն, ընդ հովանեաւ որ ածածնին և սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային և որ սոկիանց քննայիցն և որ Գէորգայ զաւրավարին: Յամի յորում էր թիւն հայկազեան Զ և ԼԸ. յառաջնորդութեան տա Զաքարիայի նորընծայ կաթողիկոսի: Այլ և յաշխարհակալութեան Աղուծղանին: Ի զառն և ի վշտաբեր ժամանակի յորում միահամուռ ամենեքեան ընթացան զհեա ոչընչին և պատմին զոչինչ և դարձան ի մուր աւրէնսն մահմետի որ արձակ ճանապարհաւն տանի ի կրօնստ և բռնադատեն զամենեւեան զմանկունս եկեղեցւոյ դառնալ ի անտի և ի պատիր յոյսն իւրեանց: Հալածեն, նեղեն և տառապեցուցանեն զամանց զինչսն յափշտակելով, զամն տանջելով, զամն հայհոյելով և ոչ այսու վերջացան՝ այլ և զբազում եկեղեցիս տապալե-

ցին և զխաչ և զաւետարան հախաւտեցին: Եւ այս ամենայն Եկն ի վերայ մեր վասն մեզաց մերոց:

Սկզբում կայ Սարգիս վարդապետի կենսագրութիւնը:

43. Դրիգորի աշակերտի եղամեծի եւ տիեզերալոյս վրդապետի Յոհաննու Որոտնեցւոյ հաւաքեալ քաղուածոյ. մեկնութիւն սբ Աւետարանի Մատթէոսի: Թղթէ, in 16, բոլորագիր, երկսիւն, կազմած: Դրուած է ի թուականիս հայոց ութ հարիւր և երկերիւրոց. յիսուն և երկասն անցեալ ոչ անջատ այլ միշտ իրերուց, դասն և վերջացեալ է ժամս սուր առ սուր բաղում խողիողոց: Ստացիլ է Զուղայեցի Ղազար վաճառականն:

44. Յոհաննու Ոսկեքերանի Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսապետի արարեալ մեկնութիւն Աւետարանին որ ըստ Յովհաննու: Թղթեայ, in 2. երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, գրիլ է ոմն Ստեփանոս, էր. թիւն իսկզբանցն արարչութեանց ի մեզ ՅՇԼԶ ամ. իսկ ի կենարար գալստեանէն ՌՃԺԲ. ամ. իսկ ի Յոսրոփայն Պարսից սկսեալ մերս թիւ ըստ ամաց ՇԿԶ. իսկ ըստ աւարտման առաջին շրջանին ՇԼԲ. նորս սկսեալ շար ամաց ԼԴ. ամ:

Սրան հետեում է Յոհան Ոսկեքերանի մանրամասն կենսագրութիւնը, և նրա մարմնի փոխադրութեան պատմութիւնը, որ գրուած է Սրբահամ գրչի ձեռքով: Սրա վերջում առուած է.

Յամի հինգհարիւրորդի թուարեութեանս հայոց թարգմանեցաւ պատմութիւն վարուց և ճգնութեան երիցս երանեալ հայրապետին Յովհաննու Ոսկեքերանին ի յունականէն ի մերս, ի ձեռն սրբազան կաթուղիկոսին հայոց առ Դրիգորիսի:

45. Սիմէօնի Վրպտի Զուղայեցւոյ արարեալ քերականութիւն ըստ լեզուի մերում հայկզնց. in 16. մագաղաթեայ, նոտրագիր, յիշատակարանը պատրած է: Հասարակ կաշեկազմ, վերջում՝ Տեառն Ներսէսի կաթողիկոսի ասացեալ հանելուկ ի սուրբ զրոց:

46. Դրիգորի Նարեկացւոյ Գիրք աղօթից, մագաղաթեայ, ութածալ, երկսիւն, բոլորագիր, վերջում Գր. Նարեկացու կենսագրութիւնը: Դրուած է «ամաց թվակի ազքանագեան աղինս արեթական տումարի երկեակ քաղից հարիւրոց և տասանց վեցից, և թուոց վեցից յաշխարհս հինաց որ կոչի Ղրիմ ի հայրապետութեան Դրիգորի և մերոյ արքեպիսկոպոսին ար Կիրիլլին: Զեռամբ թարմատար և փառն գրչի Քսառուր պիտականուն կրաննուորի: Ընդ հովանեաւ հոգակաւոր երկնահանգէս և սր ուխտիս որ կոչի Քեմճակի վանք յանուն կենսակիս մաւրն լուսոյ սբ ածածին:

47. Բառգիրք. քերած մագաղաթեայ, in 16. նոտրագիր, կազմած, միասիւն: Բառգիրք նախ այբուբենական կարգով և

ապա Ածաշնչի որոշ գլուխների մէջ պատահած դժուարին բառերի: Գրուած է աւագ սարկաւագ Ոհանէսի ձեռքով ընդ հովանեաւ ս. Թովմայի ի ժամանակս թագաւորութեան պարսից Շահ Սուլթան Հոսէնին, և յառաջնորդութեան նահանգիս Գողթան զաւառիս: ան յոհաննու բազմաշխատ վրդպտի, որ նորոգեաց զսր աթոռոյս եկեղեցին հանդերձ զանկականօք և այլ կիսակատարն պարսպիս ի թվականութեանս արամեան ՌՃԾԵ:

48. Համայնագիտական քառարանի նման մի աշխատութիւն է, գլխաւորապէս օրինակները ս. գրքից վերցրած: Մեծագիր է, երկսիւն, նոտրագիր, սկզբից պակասում է մօտ 72 երես, ամբողջ ա. տառը և հասնում է մինչև հ. տառը, ընդամենը 264 երես:

49. Ժողովածու. քերած մագաղակեայ, ին 8. երկսիւն, բոլորագիր, կազմած, բովանդակութիւնն ու թուականը յայտնւում է հետեւեալից. — Գրեցի և հաստատեալ կառուցի աւթանդակութեան առեալ ի վերին գաւրութենէն, ի դէմս քարտէսի ըստ իմումս կարութիւն զբանս ածայնոյն սողմոնի ածաին հոգով առ լցեալ ընդորում և զտառս տաածից երկոտասան սրբոց մարգարէից սրոց անուանքն գրեալ է ի դպրութիւն կենաց անեղծ պայմանաւ ընդ նստին և յովրա արգարոյ և Դանիէլի Մարգարէի, ընդ նոսին շաւարեալ զարէն մաքրութե ասկոց ընդ պայծառութիւն ականց պատուականաց. կամ և հրաշագարդ տեսութեամբ նման արեղական ընդ երկոտասան աստեղաց կենդանակերպաց յերկինս յեռն լոց հրամանաւ անեղին այ. որպէս նոքա զերկնաինն լուսաւորին զվայրս նոյնպէս և ճոքս զստոր և կացիւոց անձինս ի հրահանգս կրթութեան Սիմի և ի զարդ պայծառութեան կաթողիկէ սր եկեղեցոյ. ի թուականութեան հայկազեան տոմիս տոմարիս. Պ. երորդի. Լ. երորդի. ես անպիտանս ի մանկունս եկեղեցոյ Ստեփանոս անարժան չկրանաւոր... ի յանապատիս որ կոչի Սրբաւաւ վանք, ընդ հովանեաւ սր Ածածնիս, որ է հանդէպ Վարագայ ածարնակ լերինն ի ինդրոյ... կրօնաւորի կարապետի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց:

50. Ժողովածու. թղթեայ է, ին 32. միասիւն, նոտրագիր, սկզբում քառարան է, նախ 152 երես Աստուածաշնչի յիշատակում գլուխներում պատահած դժուար հասկանալի բառերի, յետոյ այբուբենական կարգով, 300 երես: Սրա վերջում գրուած է. Զմեղամած Աղարիայ, փծուն գրչակս յիշել մաղթեմ ի տէր, թվին ՌՃԸ ունի ծրեալ եղև:

Սրանից յետոյ գալիս է. Սիմէօնի վարդապետի Զուղացոյ ճարարեալ քերականութիւն. ըստ լեզուի մերում նայկազանց:

Ընդամենը 236 երես նոյն Ազարիայի ձեռքով, նոյն թուին գրուած: Ապա գալիս է. Գումարումն յոգնադիմի իրողութեանց սահմանաց Դաւթի փիլիսոփայի եւ այլոց իմաստասիրաց. ի Մովսիսէ ու միննէ ըստ տառից դասուրի «շարկրգիւլ», ընդամենը 120 երես, վերջում տարբեր գրով խնդրուած է յիշել Մարկոս արեղային եւ նրա ծնողներին:

Դրբի բոլոր գլուխները սկսուած են գեղեցիկ ծաղկազրերով: Վ. Ագուլիսի Ս. Յովհաննու Մկրտչի եկեղեցում կայ մի Աւետարան, մագաղաթեալ, երկսիւն, քառածալ, բոլորագիր, աւետարանիչների պատկերներով 20-ն: Թուին Դանիէլի պատուէրով գրել է Մարգիւս կրօնաւորը «ի մայրաքաղաքս Եղիպիս, ընդ հովանեաւ երից տաղաւարացս, սր. Կաթողիկէիս, եւ սր. Ածածնիս. եւ սր. Նախավկայիս: Ի յաշխարհակալութեան Դանիարպանտին զոր ազնի Իսմայէլի սուլտան անուանին, ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմա: Եւ իշխանութեան այսմ նահանգի իշխանաց իշխանի Իսմայիլաշա եւ ամենաւրհմեալն Բուրթէլին եւ Բուզգանի որդոց Քառուէր եւ փառապարզ իշխանաց իշխանի Էլիկումին որդո մեծին Տարսախէն զոր տէր Յս. յերկար ժամանակեաւ արտացէ մեղ շնոք երկայն աւուրս: Ի հայրապետութեան ածապատիւ տա. Գրիգորի Անուարդեցո հոյ կաթողիկոսի: Ի վերադիտողութեան տանս Սր. Սահակայ սուրբ եւ ընտրեալ քաջ հոգեւորի եւ անյաղթ սովորի տա. Յովհաննէսի աւուրէլ արքեպիսկոպոսի որդոյ իշխանաց իշխանի լեղարդի, յաջորդոյ եւ արքունակալ զինի տան Ստեփանոսի զոր տացէ զսա մեղ տէր ընդ երկայն աւուրս ուղիղ վերակացութեան»:

Նոյն եկեղեցում կայ մի Երանելոյն Յովհաննոն Ոսկեքերանի արարեալ մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանի. թղթեայ է. մեծադիր, երկսիւն, բոլորագիր, գրել է Ներսէս արեղան, ՌՃԿԱ. թուին:

Աւահի գիւղի եկեղեցում: Մի Աւետարան, թղթեայ, երկսիւն, ութածալ, բոլորագիր, գրուած Մելքիսէթ երէցի ձեռքով «ի քաղաքս Տեղ ի հայրապետութեան Փիլիպպոսի Եպարսիկ թաղաւորութեան Շահ-Ապասին ի թվ. ՌՂԴ.»:

Նաեւ մի ուրիշ աւետարան, in. 16. եւ մի ճաշոց in. 2. տառնց յիշատակարանի, շատ անխնամ պահուած:

Մարվանիսում Ս. Մեսրոպի վանքում կայ մի խորհրդատետր, թղթեայ, քառածալ, երկսիւն, ծաղկանկարներով, գրուած ձեռամբ Ոսկեւարացի Սահակ երիցո. ի քաղաքս Բիլի թվին ՌՃԽՁ.

Ներքին-Ագուլիսի եկեղեցում.

1. Յայսմաւորք. մագաղաթեայ, երկծալ, երկշար, բոլորա-

գիր: Գրուած է «ի յամի Զ և Լէ երորդի ի մայրաքաղաքի Ար-
գուշեաց ընդ հովանեաւ սր. Աստուածածնիս և Գէորգոյ զաւրա-
վարիս և Թովմայի սր. տաքելոյ աջոյս... առ այս վերադիտողի
վիճակիս Գողթան Տէր Սիմէոն արքեպիսկոպոսի: Ի դառն և ան-
բարի ժամանակիս ի վիշտս և հալածանս քրիստոնէից, ի դէպ ժա-
մանակիս եղև Հասան բէկին որդոց նորին, ձեռամբ Գրիգոր քա-
հանայի:

2. Ճաշոց, Թղթէ, երկծալ, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած:
Գրուած է ձեռամբ Սրապիոն սարկաւագի ի Թվին ՌՃԻԳ. ի հայ-
րապետութեան Տոն. Յակոբայ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ի
յերկիրն Կապադովկեա Կեսարիա քաղաքի ընդ հովանեաւ սուրբ
Կարապետի:

1681 թ. Դաշտեցի Այվազի սրդի Կարապետ Թումայեանցը
Լիվոնոյում գնում է այս ձեռագիրը և բերում Դաշտի սր. Ստե-
փանոս եկեղեցուն նուէր տալիս:

3. Յայսմաւորք. մագաղաթեայ, երկծալ, երկսիւն, բոլորա-
գիր: Գրուած է ձեռամբ եփրեմ անիմաստ քահանայի ի հայրա-
պետութեան Տ. եղիազարու կաթողիկոսի և թագաւորութեան
Պարսից Շահ-Սուլէմանին և առաջնորդութեան նահանգիս Գողթ-
նեաց սրբոյ Աթոռոյն Թումայի Յոհաննու արհի և պանծալի սրբ-
բանուէր եպիսկոպոսի և մետրապօլի ի Թուոյ կենարարին մերոյ
Յի. Քր. Ռ. վեց հարիւր Դ. և Թուականիս Հայոց ՌՃ. երեսն և ինն:
Ի գեօղն որ կոչի Ագուշեաց դաշտ. ընդ հովանեաւ սր. Ստեփա-
նոսի եկեղեցւոյս, որ վերածայնի երեք խորան:

4. Աւետարան.—Թղթեայ, ութածալ, երկսիւն, բոլորագիր,
չորս պատկերով, կազմած: Գրուած է մատամբ մեղսամած Սարգիս
չնչին քարտուղարի ի Թվին ՌՃԼԲ. Տեղը յայտնի չէ:

Տանակերտ գիւղի եկեղեցում կայ մի մագաղաթեայ Աւե-
տարան քառածալ, երկսիւն, բոլորագիր, գրուած է «յանապատին
սր. Մամաս. ձեռամբ Մաթէոս արեղայի, ի Թվին Հայոց ԶԶ.

Բացի սրանից կան նաև հետեւեալ ձեռագիրները, որոնց
սկզբից և վերջից թերթեր են պակաս:

Երեք օրինակ Յայսմաւորք, Թղթէ, երկծալ, երկսիւն: Բո-
լորագիր:

Երեք օրինակ Աւետարան, Թղթէ, ութածալ, երկսիւն, բոլոր-
ագիր: Սրանցից միայն մինը ունի յիշատակարան, գրուած է
Կարսում, ՌՃԻ. Թուին:

Մաշտոց, Թղթէ, ութածալ, բոլորագիր վերջի թերթերը
թափուած:

Խորհուրդատետր, թղթէ, քառածալ, բոլորագիր. գրուած ՌՃԼԴ. թուին:

Արժ. Տէր Յակոբի տեսրուժ տրտագրուած է Դիսաբի ձեռագիր Յայսմաուրբի և ժամագրքի (այժմ անյայտացած) վերջում գրուած հետեւեալ յիշատակարանները.

Ա. Յայսմաուրբի յիշեցէք զվերջին ստացող սբ գրոցս Ագուլեցի Փիլի պէկի որդի Ստեփաննոս... Ես մինչև էի ի Թարվիզ մայրաքաղաքի քի գործ վաճառականութեան ի ՌՃԼԹ թուին ի ժամանակս թագաւորութեան պարսից շահ Թամազին և թագաւորութեան օսմանցոց սուլթան Ահմատին և կաթողիկոսութեան սբյ և մեծի աթոռոյն Էջմիածնի առ. Արքանամին և մերոյ նահանգիս տանն Գողթնեաց սրբոյ և մեծի աթոռոյն սրբոյն Թովմայի առաքելոյ, առաջնորդ հզահովի և սրբակրօն վարուք Տէր Բարսեղ աստուածաբան վարդապետին ի սոցա ժամանակիս եղև մեծ վրդովմունս և խռով և աղմուկ և կռիւ և կռիւ այսինքն ի մէջ երկուց ինքնակալ թագաւորաց օսմանցոց և պարսից և եղև մեծ հայածուն մերազնեաց քրիստոնէից և եղև ի փախչելն օսմանցոց ի Թավրիզու և եկին ազգ պարսիցն ի գիւղաքաղաքն Օրտուվար ժողովեցան և բանակեցին և անախ ելեալ մօտին ի Դաշտ կոչեցեալ գեղն երկու տասան հազար հեծելօք և կառորեցին ի նոցանէ հոգիս Գժ արանց, մանկանց և կանանց և գերեցին ի նոցանէ անձինս Ըձ և այլ աւելի և ես ահա՛նատես եղայ աչօք իմօք և տեսի զաստուածային սուրբ տառս ի ձեռս նետող ազգին պարսից գերի:

Ժամագրքի. ՌՄԽԶ թ. այսպէս եղաւ. և եկն մահ աշխարհս Նախիջևան կաւառն, ազաջիրան (Ազատ Գիլան), Ղափան, Ղարաբաղ, Ղարադաղ, Թիֆլիս և Կուրջիստան և բազում գաւառ կոտորեց այսպէս ցաւն. Գ. օր քաշեր հիւանդն, աւել ոչ, ապա մեռնիր. փախչոյն շատ մեռնէր քան նստողն. աստուած բարկացաւ մեզ վրայ և միր մեղացն, այսպէս մնաց. Գ. տարի սոփն սուրբն և մահն ՌՄԽԶ թուին մահն եկն աշխարհս: ՌՄԽԴ աճաւ շահ Մամազ ախտա խան, որ է արաբստան և Թէհրանու, որ եկն աւերեց աշխարհ մինչի Թիֆլիզ և ինքն եկն Շուշու ստապկեցաւ և զօրքն փախեան և եղին ոչինչ և սպրեցաւ քաղաքն ամենայն աշխարհ այսով և հրամանաւն այ, լսեց թագաւորն ուսուսաց և ել բազում զօրօք և եկն առ Հայաստան որ է արեւել նախ և առաջ առաւ Տամուր զափու սայրպատն (Դարբանդ) Կալասան, Կորասան, Լազգլոստան Պաշիաշուղն, Ջանն, Կուրջիստան և քաղաքն Թիֆլիզ և եկն Գանջայ առաւ բազում արունեղութիւն եղաւ տաճկաց, հայոց ոչ, և առաւ Շուշու քաղաքն և նստաւ անդ, ՌՄԾԴ թվին. յիշեցէք Սարգիս վարդապետ:

ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒԼԻՍ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱԻԱՌ

Ե. ԼԱՆՅԵԱՆԻ

ԿԱՊԱՆ ԿԱՄ ՂԱՓԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ

Այսօրվ Չանգեզուրի գաւառի Երզրդ, Ղափանի, ասիականական շրջանի նկարագրութիւնը, եւ ցանկացալ նախ յիշել պատեղ պատահած բաղաձայնական անցքերը, այս պատճառով Ե՛ւ պիտեցի քերթել հայ մասնագիտները, ապալով յետոյ նկատեցի, որ գրեթէ ոչինչ չի վերաբերել հայր Ալիւանի շրջանկաւ աչքից, հետեւապէս Ե՛ւ եւս ոչինչ չափիս կարողանայի աւելացնել այն պատմական տեսութեան, որ նա արել է իւր «Սիսական»-ի մէջ, ուստի Ե՛ւ որոշեցի չկրկնել այդ միտնայնը, այլ աւելի մանրամասն նկարագրել մեղիքների գործունէութիւնը, բազմաթիւ բացատրապէս բանաւոր աղբիւրներից: Յայտնի է թէ ա՛րեւմտ սախաւարի եւ XVIII դարի առաջին հաւարգում գործող հայ մեղիքների եւ մասնաւորապէս Դաւիթ-բէկի պատմութեան գրաւոր աղբիւրները, հետեւապէս Ե՛ւ ներկայ գործը ա՛յ միայն նիւթ կարող է ծառայել վերասուզելու անդայս «վարդապետի»¹⁾ հաղորդած փաստերը, այլ եւ որոշեալ չափով կարող է լուսաբանել եւ լրացնել նրանց, քան մի կողմը քողենեմ այն, որ սա բաւականաչափ կը պարզէ, թէ արեւմտ վառ եւ մնացել ժողովրդի յիշողութեան մէջ տեղական հայ մեղիքներն ու ազատութեան հերոս Դաւիթ-բէկը:

Կարելի էր համարում յիշել ինձ տեղեկութիւններ տալով ծերունիներից զոնեմ մի բանխիւն.—Նախ Կ. Ագուլխի ծխաւոր Բախանայ Տէր-Մազետ Մեղիք-Ստեփանեանին, մի ուրաւունամայ, տոյգ, խելացի եւ վառ յիշողութեան տէր մարդ:—Պատկանելով մեղիքների ցեղին, նա պատմականական հասակից շարունակ լսել է իւր եւ իրեն ազգակից մեղիքական տոհմերի պատմութիւնը եւ նոյնիսկ 1882 թ. փորձել է գրի անցկացնել այդ յաւածները: Այս աշխատութիւնից մի փոքրիկ հոստած սպուռեց «Բանաւոր»-ի 1902 թուի դեկտեմբերի համարում, իսկ ամբողջը Տէր հօր խնդրով խմբագրութեան ինձ ուղարկեց, որպէս ինչ համահաստ, թէ բաւականաչափ յետոյ ո՛չինչ չէ՛ր

¹⁾ Է. Ղափան Ստեփանեան Սեբաստիոպոլ, ըստ Զ. Ալիւանի (Սիսական եր. 301)

ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այժմիսն Ղափանի ոստիկանական շրջանում նախանցեալ դարում իշիել են երկու նշանաւոր մելիքական սերունդներ. մինը Մելիք-Փարսաղանի, միւսը Թորոս-իշխանի: Մելիք-Փարսաղանեան սերունդը բաժանուել է երկու տան՝ բուն Մելիք-Փարսաղանեան և Մելիք-Ստեփանեան: Բացի սրանից Մելիք-Փարսաղանի մի զստեր սերունդը կազմել է մի ուրիշ, փոքրիկ մելիքութիւն՝ Մելիք Նուբարեան անունով:

Թորոս-իշխանի սերունդը համարուում է այժմեան Մելիք-Քաւառմանները, որոնք, ոմանց կարծիքով, սերել են Թորոս-իշխանի Ծաղիկ զստեր և վրացի Քարամ իշխանից, իսկ իրենց, Մելիք Քաւառմանների ասելով, Թորոս իշխանի թոռ՝ Հեթումի որդի Քարամից, որ քաջ մարդ է եղել և լեզգիների դէմ վարած պատերազմների ժամանակ ցոյց առւած արտակարգ քաջութիւնների շնորհիւ Մուստաֆա-փաշից Բիւփարա գաւառակի¹⁾ վրայ մելիք կարգուել:

Բացի այս երկու տոհմից այստեղ եղել է նաև մի ուրիշ մելիքական տուն, Մելիք-Փրանգիւլի, որ թուրքացել է:

Մելիք Փարսաղանեանները բնակուել են գլխաւորապէս Հաւրիձոր և Բեխ գիւղերում, Մելիք-Ստեփանեաններն Առաջածորում, իսկ Մելիք-Նուբարեանները՝ Շիկահողում. Թորոս իշխանը՝ Եղուարտում, Մելիք Քաւառմանները՝ Ագարակում, իսկ այժմ Տանձթափա կամ Ղարարաբա գիւղում, Մելիք-Փրանգիւլն էլ Արծուանիկում:

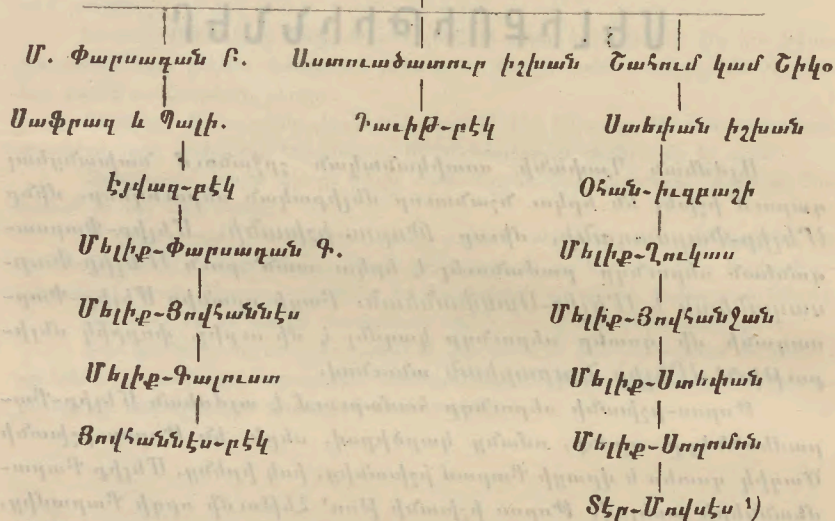
Այս մելիքական տոհմերից ամենանշանաւորը Մելիք-Փարսաղանեանն է, որ սերել է, ոմանց ասելով, Սիւնեաց Զապիկ իշխանից, իսկ Բեխի ծերունիների ասելով՝ Ծատիկ (Աստուածատուր) իշխանից, որ Վրաստանի կողմերից եկել, վերաբնակուել

¹⁾ Բիւփարա գաւառակը բաղկացած է Սևաքար, Ղափնի, Ըրկինաճ, Երծղանիկ, Զէյվա, Խզրանց և Ագարակ գիւղերից:

է Ղափանում: Այս տոհմի առաջին, պատմական անձնաւորութիւնը համարուում է Մելիք Փարսաղան Ա. որի անունով և կոչուում է այս տոհմի աւագ ճիւղը, և որի ճիւղագրութիւնը հետեւեալն է:

Մելիք-Փարսաղան Ա.

Մելիք-Պալի.

Ինչպէս երևում է այս ճիւղագրութիւնից՝ Մելիք Փարսաղան Ա. ունեցել է մի որդի՝ Պալի, իսկ սա երեքը՝ Մելիք Փարսաղան երկրորդ, Աստուածատուր իշխան, և Շահում կամ Շիկօ: Մելիք Փարսաղանը ունեցել է երկու ուսուր, Սաֆրազ և Պալի և մի դուստր, որի անունը յայտնի չէ: Աստուածատուր իշխանը ունեցել է միայն մի որդի, Դաւիթ-բէկ, Ղարաբաղի ազատութեան հերոսը, որով և վերջացել է սրա սերունդը, որովհետեւ Դաւիթ-բէկը չէ ամուսնացել: Շահում կամ Շիկօն էլ ունեցել է մի որդի՝ Ստեփան-իշխանը, Դաւիթ-բէկի պատանեկական ընկերը և յետոյ նրա զօրավարը: Սրա սերունդը մինչև այժմ էլ շարունակուում է և նրա անունով կոչուում Մելիք-Ստեփանեան:

¹⁾ Մելիք-Փարսաղանեաններից ոմանք ապում են, թէ Մելիք Ստեփանեանների նախահայր Շահումը իրենց նախահայր Մելիք-Պալու որդին չէ, այլ Եկտաստան գիւղի մելիք: Գուցէ այս աւելի ճիշտ լինի, թէպէտ և իրենց, Մելիք-Ստեփանեանների ճիւղագրութիւնն այդպէս է դուրս բերուած, մանաւանդ որ «Դաւիթ-բէկի պատմութեան» մէջ Ստեփան-իշխանը կոչուում է Վարդանիսեան, ի տանէն Շահումեան: (Դաւիթ-բէկ. հրատ. Գուլամիրեանի. եր. 30):

Մելիք-Փարսաղան Բ. իւր դուստրը կնութեան է տուել Շի-
կահողցի Վարդիկի որդի Նուբարին: Վերջինս թէպէտ ծագմամբ
ռամիկ, բայց վիթխարի և ըստ երևութին, քաջ մարդ է եղել,
ուստի և Մելիք-Փարսաղան Բ. տալով նրան իւր դուստրը՝ ստանձ-
նել է նրան իւր երկրի հիւսիսային սահմանի պաշտպանութիւնը
և նուիրել նրան Բերդաքար ու Կոնասու-բերդ ամրոցները: Սա-
կայն Մելիք-Փարսաղան Բ-ի աւագ՝ որդի Սափրազը սաստիկ
բողոքել է հօր դէմ, կամենալով արգիլել, որ իւր քրոջը մի այդ-
պիսի ռամիկ տայ և երկու նշանաւոր բերդեր Նուբարի պէս մի
թուլամորթի յանձնի: Եւ երբ հայրը նշանակութիւն չտալով արա-
խօսքերին, յանձնել է աղջիկն ու բերդերը Նուբարին, Սափրազը
կամեցել է զէնքի զօրութեամբ յետ խլել գոնէ բերդերը, ուստի և
իւր զօրքերն առած, յարձակուել է Մելիք-Նուբարի վրայ: Մելիք-
Փարսաղանը սաստիկ զայրացել է իւր որդու այսպիսի յանդը-
նութեան վրայ և օգնական զօրք է ուղարկել Նուբարին, որ մի
լաւ դաս տայ նրան: Սափրազը չտանելով այս անպատուութիւնը՝
թողել հեռացել է Կ. Պօլիս և այնտեղ պալատական ծառայութեան
մէջ մտել ¹⁾:

Այս անցքը չափազանց ծանր տպաւորութիւն է գործել նաև
Դաւիթ բէկի վրայ, որ իւր հայր Աստուածատրի մահից յետոյ
մնացել էր Մելիք-Փարսաղանի անմիջական իշխանութեան ներքոյ:
Ուստի և սա ևս թողնում հեռանում է Վրաստան և այնտեղ վրաց
թագաւորի մօտ ծառայութեան մտնում:

Մելիք Փարսաղանը այս երկուսի հեռանալու պատճառով
կանչում է Խնձորեսկ զիւղից Մխիթարին և զօրքի սպարապետ
կարգում:

Այսպէս անցնում են մի քանի տարի. Մելիք Փարսաղանը
Մխիթարի և մելիք Նուբարի հետ պահպանում է իւր երկիրը,
սակայն յանկարծ Զալար-եալու թուրքերը յարձակւում են մելիք
Նուբարի վրայ և պաշարում Կոնասու բերդը: Մելիք Նուբարն
այս անակնկալ պաշարումից յուսահատուած՝ վերցնում է իւր
երեսաներին, կնոջը և գիշերով փախչում գէպի Թիֆլիս, բերդի
պաշտպանութիւնը գիւղացիներին թողնելով: Անտէր բերդը շու-
տով առնւում է և շատ կանայք չկամենալով թուրքերի ձեռքն
ընկնել, բերդի գագաթից վայր են գլորւում և իրենց արիւնով

¹⁾ Պատմում են նաև, որ Սափրազ-բէկը՝ Կ. Պօլսից անցել
է Հնդկաստան, ուր ահագին կարողութիւն դիպելով կտակել է իւր
ազգականներին:

ներկում քարերը, որի պատճառով և բերդը վերականգնում է Կարմիրաքար:

Այս աղետալի անցքի լուրը երբ հասնում է Մելիք-Փարսաղանին, սա «ծեծում է ծնկները» ասելով. «Սաֆրազի խօսքերը ճշմարտացան, Մելիք Նուբարը, յիրաւի, բերդ պահող չէ եղել, ափսոս որ չլսեցի որդուս»:

Մի առ ժամանակից յետոյ, երբ Չալար-ճալլուի թուրքերը թալանելով Կոնասու բերդի բնակիչներին հեռանում են, Մելիք Նուբարը վերադառնում է իւր երկիրը և սկսում է աւեր բերդը նորից շինել, շինացնել: Սակայն թուրքերի հետ ընդհարումը դարձեալ շարունակում է. թուրքերը ամենաջնչին պատճառով անգամ սպանում, կոտորում են խաղաղասէր հայերին: Այսպէս մի օր Մելիք-Նուբարի կոտորելու եղբայր Յովհաննէս բէկը երկու ձիաւորով գնում է Ծովեր գիւղը (Շիկահողի մօտ) իւր նշանածին տեսութեան: Սէիալար (այժմ Չինարլըզ) թրքաբնակ գիւղից անցնելիս Յովհաննէս բէկը չի բարեւում մի թուրքի. և սա առանց այլեւայլութեան նրա հետեից արձակում է հրացանը և գետին գլորում:

Երկու ձիաւորները վախճում են, գալիս Շիկահող և այս մասին յայտնում Մխիթար սպարապետին, որ այդ ժամանակ իւր զօրքով այդտեղ էր գտնւում. սա խնայելով մի հարիւր զինուոր Շահումի որդի Ստեփան իշխանի առաջնորդութեամբ ուղարկում է Ռանջարու ձորը՝ գիւղի ճանապարհը կտրելու, իսկ ինքը մնացած զօրքով յարձակում է Սէիալար գիւղի վրայ, մօտ երեք հարիւր տուն բնակիչներին կոտորում, գիւղը կրակ տալիս և մեծ աւարով վերադառնում իւր բնակը, որ գտնւում էր Պրոբլըթումը գիւղի մօտ:

Պարզ է, որ Մխիթար սպարապետի այսպիսի խիստ վրէժխնդրութիւնը գրգռում է թուրքերին, որոնք առանց այս էլ շարունակ հալածում, կոտորում, կոտորում էին Հայերին: Այս բոլորի վրայ աւելանում է նաև այն, որ լեզգիներն սկսում են ահազին խմրերով յարձակուել Ղարաբաղի վրայ, աւերել ու կոտորտել: Այսքան թշնամիներին ընդդիմադրելու համար Ստեփաննոս իշխանը խորհուրդ է տալիս մելիք-Փարսաղանին, որ յետ կանչէ Վրաստանից Դաւիթ-բէկին: Սակայն Մխիթար սպարապետը ընդիմանում է, ասելով. «Լեզգիները գալիս են՝ թող գան, ով տղամարդ է՝ թող անուն հանէ: Կարիք չկայ Դաւիթ-բէկին կանչելու»: Մելիք-Փարսաղանը ենթարկւում է Մխիթար սպարապետի ազդեցութեան և չի համաձայնում կանչելու: Ստեփաննոս իշխանը տեսնելով, որ Մխիթար սպարապետը հետամուտ է միայն իւր բազկի

գօրութիւնը ցոյց տալու, և նրա պէտքը չէ, որ երկիրն աւերուած է, քանի որ չին միաբանում և ընդհանուր ուժով ընդդիմադրում թշնամուն, բազմաթիւ կեղծ կնիքներ է շինել տալիս Ղարաբաղի տանուտէրների անուններով և դրանցով կնքելով մի խնդիր՝ ուղարկում է վրաց վալիին, որով խնդրում է, որ Դաւիթ բէկին ուղարկէ՝ լեզգիների յարձակման առաջն անգամ:

Այս նամակը տանում է Եղիա-բէկ Մելիք-Փարսադանեանը Եկրատա (այժմ Թիսկուտ) գիւղացի Շահումի հետ:

Վրաց վալին ստանալով խնդիրը՝ հարցնում է Դաւիթ-բէկին, թէ կը կամենար արդեօք գնալ: Սա ուրախութեամբ յանձն է առնում, միայն խնդրում է, որ բացի իւր վեց հայ զինուորից, թոյլ տայ իւր հետ տանելու նաեւ վրացի Գէօրգի իշխանին ու 34 հայ ու վրացի զինուորներ: Վալին թոյլ է տալիս և Դաւիթ-բէկը Գէօրգի իշխանի հետ քառասուն զինուորով գալիս է դէպի Ղափան: Ուշթափի մօտ տեսնում է որ Ղարաչօրլու թուրքերն իրենց վրամները խփել են այս գաղտնավայրում և անատուններն արածեցնում են Շահէրի և Խոսի արտերում: Երեկոյան դէմ Դաւիթ-բէկը իւր քառասուն զինուորներով յարձակում է սրանց վրայ, շատերին կոտորում, և բոլոր աւարն ամնում տանում Շահէր գիւղը: Այս յաղթութեան լուրն իսկոյն տարածւում է շրջակայքում և Ստեփանոս իշխանը Պըսլաթումբում լսելով այս մասին՝ առաջարկում է Մխիթար սպարապետին գնալ միանալ Դաւիթ-բէկի հետ: Բայց սա չի համաձայնում, ասելով, թէ առանց Մելիք-Փարսադանի խորհրդի այդպիսի քայլ չի կարող անել: Հետեւալ օրը Մխիթար սպարապետը ուղևորւում է Հալիձոր՝ խորհրդակցելու Մելիք-Փարսադանի հետ, իսկ Ստեփանոս իշխանը 700 զինուորներից չորս հարիւրին իւր հետ առած գալիս է Դաւիթ-բէկի մօտ:

Սա շատ սիրով ընդունում է նրան, որպէս իւր պատանեկութեան ընկերի, որի հետ միասին սովորել էին Տաթևի վանքում: Եւ երբ Ստեփանոսը յայանում է, թէ ինքն է կանչել նրան, տանուտէրների կեղծ կնիքներ շինել տալով, Գէօրգի իշխանը ստատիկ նեղանում է, թէ ինչի՞ աղաղակի կեղծիք է գործել, իսկ Դաւիթ-բէկը հանդարտացնում է, թէ ի՞նչ անենք, արդէն կատարուած է, «գուցէ բարին այս էր»:

Մի քանի օր յետոյ թուրքաց Զիվանշիր կոչուած ցեղն ահագին բազմութեամբ գալիս է Դաւիթ-բէկի վրայ: Սա մօտ հինգ հարիւր զինուորներով յարձակում է նրանց վրայ և սաստիկ կոտորելով յաղթում ու ահագին աւար առած՝ կրկին իջնում Շահէր:

Դաւիթ-բէկի յաղթութիւնից քաջալիրուած Տաթև գիւղի բնակիչները գալիս են սրա մօտ և գանգատւում իրենց մեղքի

դէմ, ասելով որ նա սկզբներում շատ նեղել է իրենց և երբ իրենք ապստամբել են նրանից, նա փախել է Թավրիզ, ուր ընդունել է մահմեդական կրօնը, իւր Դաւիթ անունը փոխել Բազրի, և վերահաստատուելով մելիքական կոչման մէջ, վերադարձել է և այժմ իրենց այն աստիճան նեղում է, որ պատրաստ են վառելու իրենց տները և կենդանի այրուելու:

Անմիջապէս Դաւիթ բէկը զօրք է ուղարկում Տաթև և սա շարդում է Բազր-բէկի սակաւաթիւ զօրքը, նրան գերի է բռնում ու բերում Շնհէր՝ բէկի մօտ: Դաւիթ-բէկը նրան երեք օր ժամանակ է տալիս, որ ապաշխարէ և ապա Շնհէրի անապատի դռան առջև կախել է տալիս: Ահագին բազմութիւնը շրջապատելով այդ ուրացողին շարունակ բղաւում է:

Լուսը Լուսաւորչի հաւատին, վայ ուրացող մարդին:

Այս դէպքից յետոյ Շնհէր, Սոտ, Եայիճի, Սուաբանց, Տանձատափ և Տաթև գիւղերն ենթարկւում են Դաւիթ-բէկին:

Սակայն այսքան գիւղերի հպատակութիւնը բաւական չհամարելով՝ Դաւիթ-բէկը մարդիկ է ուղարկում Մելիք-Փարսաղանի և Մխիթար սպարապետի մօտ և խնդրում է, որ զան իրեն հետ միանան, ընդհանուր թշնամուն երկրից դուրս հանելու համար: Բայց Մելիք-Փարսաղանը պատասխանում է, թէ ես ինչի՞ պիտի դամ իմ եղբօր որդու մօտ քանի որ երկիրն էլ, զօրքն էլ իմն են: Դաւիթ-բէկը լսելով այս պատասխանը՝ անմիջապէս հաւաքում է Սոտի և Շնհէրի բնակիչներից հարիւր յիսուն հոգի, և պատուիրում, որ մի պատրուակով գնան Հալիձոր և Մելիք-Փարսաղանին ու Մխիթար սպարապետին բռնեն, բերեն իւր մօտ: Սրանք գնում են և ձեռքնելով իբր թէ գանգատւում են Դաւիթ-բէկից, բռնում են Մելիք-Փարսաղանին, նրա փեսայ Տէր Աւետիքին, ու Մխիթար սպարապետին և բերում Տաթևի վանքը: Այստեղ է գալիս նաև Դաւիթ-բէկը, որ սրանց վրայ սաստիկ բարկացած լինելով՝ առանց հետները մի բառ խօսելու՝ հրամայում է բանտարկել բոլորին:

Ապա իւր զօրքերն առած անցնում է դէպի Բիւրտլար գիւղը, որի պարսիկ բնակիչները նեղում էին Տաթևայիներին: Դաւիթ-բէկը սրից անց է կացնում սրանց մի մասին, իսկ միւս մասը գաղթեցնում է դէպի Պարսկաստան: Յետոյ իւր բոլոր ուժերն հաւաքելով գնում պաշարում է Որոտնայ բերդը:

Այս միջոցին Մելիք-Փարսաղանը իւր բանտարկութեան տեղից ծածկարար մի նամակ է գրում իւր խնամի Օհան-Իւզբաշուն¹⁾, որ Նուխու Վարդաշէն գիւղի իշխանն էր, և խնդրում է,

¹⁾ Օհան-Իւզբաշու մայրը մելիք Փարսաղան Բ.-ի հօրաքոյրն է եղել:

որ զայ իրեն ապատէ բանտից: Սա էլ 300 զինուորներով գալիս է Տաթևի վանքը, տեսնում Մելիք-Փարսաղանի հետ և երբ իմանում է բանտարկութեան պատճառը, նախատում է մելիքին, թէ ինչի՞ չի միանում մի այդպիսի քաջ պաշտպանի հետ, ինչպիսին է Դաւիթ-բէկը: Ապա վեց զինուոր է դնում մելիքի հետ և ուղարկում նրան Որոտնայ վանքը, ուր այդ ժամանակ գտնւում էր Դաւիթ-բէկը, համոզելով որ հաշտուի նրա հետ և միացած ուժերով վանէ թշնամուն: Իսկ ինքը, Օհան-Իւզըբաշին, վանքի տաւարը աւարելով՝ վերադառնում է Վարդաշէն:

Մելիք-Փարսաղանը վեց զինուորներով շրջապատուած մըտնում է Որոտնայ վանքը: Դաւիթ-բէկն այս անգամ էլ չի խօսում հետը և հրամայում է, որ տանեն մի սենեակի մէջ պահեն նրան: Նոյն գիշերը յորդ անձրև է գալիս և Որոտնայ բերդի պարսպի մի մասը քանդում: Դաւիթ-բէկն այս տեղից ներս է մտնում, սպանում փաշին ու ջարդում օսմանցիների զօրքը: Յաղթանակով վերադառնալով վանքը՝ Դաւիթ-բէկը մտնում է Մելիք-Փարսաղանի սենեակը և ասում. Հօրեղբայր, տեսնում ես, որքան օգտաւէտ է մեր հաշտութիւնը. ինչի՞ աւելի շուտ չեկար. շնորհակալ եմ Օհան-Իւզըբաշուց, որ թէպէտ տաւարս տարաւ, բայց ձեզ այստեղ ուղարկեց, ձեր ոտը մեզ վրայ եկաւ և մենք յաղթեցինք:

Մելիք-Փարսաղանը փաթաթւում է նրա վզովը, համբուրում նրա ճակատը և օրհնում: Այսպիսով հաշտութիւն է կայանում հօրեղբօր՝ և եղբօր որդու մէջ, որոնք այնուհետև միասին և համերաշխ գործում են: Անմիջապէս վերադառնում են Տաթևի վանքը և երեք օր շարունակ ուրախութեան հանդէս կատարում: Ամէն կողմից հայ զինուորներ գալիս են և մտնում սրանց դրօշակի տակ:

Դաւիթ-բէկը աւար առած զէնքերը բաժանում է հայ կամաւորներին և սրանցից երեք հարիւրը յանձնում Մելիք-Փարսաղանին, երեք հարիւրը Մխիթար սպարապետին, երեք հարիւր էլ Տէր Աւետիքին, իսկ Ստեփանոսին թողնում է նրա արգէն ունեցած չորս հարիւր զինուորը: Ապա սրանց բոլորի հետ արշաւում է Զէյվի բերդի վրայ, ուր իշխում էր Ասլամազ-ղուլի խանը և որին պատկանում էին նաև Բաղաբերդը (Բաղակուլ-քար) և Ղալաբասին:

Մխիթար սպարապետը գնում է Գեղուայ գետի ուղղութեամբ, Ստեփան իշխանը Օխչա չայի ուղղութեամբ, Տէր Աւետիքը Ղուրջուլու կողմից, իսկ ինքը, Դաւիթ-բէկը, գնում նստում է Թամաքէշու եկեղեցու դռանը:

Պաշարումը տևում է երկու օր. խանի հարեմում լինում է

մի հայ կին, որ քողանում և պարսպի դարպասի բանալին և մի հաւատարիմ հայի ձեռքով պարսպից դուրս ձգում: Այս ժամանակ Մխիթար սպարապետը յարձակւում է վերին աշտարակի վրայ և այն լսիրում: հայ զինուորներն էլ բաց են անում դարպասը և ներս խուժում, սկսում կոտորել պարսիկներին: Խանը ձի է նըստում և սկսում է փախչել, սակայն Տէր-Աւետիքը նկատում է նրան և յետեից ընկնում, Բուղաճըղում բռնում է և յետ դարձնում: Ճանապարհին Ասլամազ-ղուլի խանը հարցնում է Տէր-Աւետիքին, թէ ուր է տանում իրեն, և երբ իմանում է, որ Դաւիթ-բէկի մօտ է տանելու, ասում է. «Գնանք, Դաւիթ-բէկը ողորմած մարդ է. ինձ չի սպանիլ»: Այս որ լսում է Տէր-Աւետիքը՝ այնպիսի ուժգնութեամբ խփում է սուրը խանին, որ ձախ ուսից աջ կողմն է անցնում:

«Խան, քշիր ձեզ, Դաւիթ-բէկը ողորմած է», հեգնում է Տէր-Աւետիքը:

Խանը, որ հարուածի սաստկութեանից դեռ ևս ոչինչ չէր զգացել, քշում է ձին և «իսկոյն նրա կէսը թրամբալով վայր է գլորւում, ձին խրտնում է և միւս կէսն վերան փախչում, քարէ քար տալիս»:

Տէր-Աւետիքը վերադառնում է Դաւիթ-բէկի մօտ և յայտնում նրան, որ խանին սպանել է:

— Ինչի՞ կենդանի չբերիր ինձ մօտ, հարցնում է Դաւիթ-բէկը: — Նրա համար որ բնաւորութիւնդ գիտէի, պատասխանում է Տէր-Աւետիքը, կընեռէիր, կերթար նորից գործ կը հաւաքէր և կը գար մեզ վրայ:

Այս ժամանակ բերդից վեց պատուաւոր թուրքեր ներկայանում են Դաւիթ-բէկին և յայտնելով հպատակութիւն՝ խնդրում են չկոտորել իրենց: Դաւիթ-բէկն իսկոյն ձի է նստում, գնում նույն է բերդը, և հրամայում, որ դադարեցնեն կոտորածը: Միւսնոյն ժամանակ խստիւ պատուիրում է թուրքերին, որ երեք օրուայ ընթացքում գաղթեն, ապա թէ ոչ բոլորին էլ կը կոտորեն:

Այս փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ Դաւիթ-բէկը գնում է Մեղրի, անցնում Օրդուբադ և ապա Ագուլիս: Ամէն տեղ հայերը ուրախութեամբ սրա առաջն են դուրս գալիս և յայտնում իրենց հպատակութիւնը: Նոյն իսկ Ագուլիսի բնակիչները, որ երկու կուսակցութեան էին բաժանուած՝ պարսկական և տաճկական՝ դարձեալ հպատակում են Դաւիթ-բէկին: Բայց և այնպէս՝ Դաւիթ-բէկը ցանկանում է զլիստել առաջ տաճկական կուսակցութեան պարագլուխ Մելիք-Մուսուն, սակայն Մելիք-Փարսազանը միջ-

նորդում է, թէ հայ է, մեղք է, կարելի է իրատեղ նրան ու միշտ կուսակից պահել: Դաւիթ-բէկը յարգում է մեղքի խնդիրը:

Հէնց այս ժամանակներում Տաճիկ երեք փաշաներ միացեալ զօրքով գալիս են Դաւիթ-բէկի վրայ և Վանանդ գիւղի դաշտում ճակատում: Դաւիթ-բէկը յանկարծակի յարձակում է սրանց վերայ, երկու փաշային սպանում, իսկ երրորդին փախցնում: Այս յաղթութեան լուրը որ հասնում է Թահմազ շահին, սա մի հրովարտակով Դաւիթ-բէկին այս կողմերի վրայ թագաւոր է հաստատում և զրամ կարելու իրաւունք ստալիս: Դաւիթը սիրով ընդունում է շահի հրովարտակը, հաջորդաբար Հալիճօրի սմբոցում, և սկսում զրամ կարել, որի մի կրեսին դրոշմում է Թահմազ շահի անունը, իսկ միւսում՝ իւրը՝ այսպէս՝ «Քրիստոսի ծառայ Դաւիթ»:

Մի տարուց յետոյ միքանի փաշաներ նորից գալիս են Դաւիթի վրայ: Սա անմիջապէս իմաց է տալիս Թահմազ շահին և վերջինս երեք խաների հրամայում է գնալ օգնելու Դաւիթին: Պատերազմը տեղի է ունենում դարձեալ Վանանդի ընդարձակ դաշտում: Օսմանցիների զօրքը 8000 աւելի է լինում, սակայն Դաւիթը յաղթում է սրանց և փախցնում: Պատերազմը յաջողութեամբ վերջացնելուց յետոյ Դաւիթ-բէկը հրամայում է բռնել խաներին և սպանել, որովհետեւ նկատած է լինում, որ սրանք ուզում էին իրեն դաւաճանել և օսմանցիներին օգնել: Խաներից երկուսին սպանում են, սակայն երրորդը փախչում է Պարսկաստան: Դաւիթը գրում է Թահմազ շահին այս խաների դաւաճանութեան մասին և յայտնում, որ ինքը երկուսին սպանել է տուել, իսկ մէկը փախել է: Շահն այդ իմանալով, անմիջապէս բռնել է տալիս փախչող խանին և հրամայում գլխատել:

Դաւիթը վերադառնում է Հալիճօր, և մի առ ժամանակ պատրաստութիւն տեսնելուց յետոյ յարձակում է Նախիջևանի խանի վրայ, որովհետեւ վերջինս իմաց չէր տուել իրեն օսմանցիների արշաւանքի մանին և թոյլ էր տուել նրանց անցնելու իւր երկրով: Պատերազմը բաւական երկար է տևում և հայերից բաւականաչափ մարդիկ կոտորւում են: Դաւիթն ստիպուած է լինում յետ քաշուել, նորից պատրաստուելու, սակայն երբ կամենում է վերանորոգել պատերազմը, միքանի մարդիկ միջնորդում են և հաշտեցնում նրան խանի հետ այն պայմանով, որ Ապրակունիսի ս. Կարապետ վանքից արեւմուտք ընկնող երկիրն ենթարկուի խանին, իսկ արեւելեան կողմը տարածուողը՝ Դաւիթին: Ապրակունիսի սեռը ձգւում է դէպի Նորաշէնի գլխի Սմբատաբեկը և այնտեղից բարձրանում Նախիջևանի հիւսիսային կողմի սարը, այնպէս որ Դաւիթագետն ընկնում էր Դաւիթին: Այստեղից սահ-

մանն անցնում էր մինչև Ղարաղլաղի հիւսիսային կողմը բարձրացող լեռը, անցնում Սաղսաղանի սարը և Դիզափայալը:

Երբ Դաւթին հարցրել են, թէ ինչի՞ Ղարաբաղին էլ չի տիրում, ասել է, թէ ի՞նչ կարիք կայ, չէ՞ որ նա հայ մելիքների իշխանութեան ներքոյ է գտնուում:

Այսպէս Դաւիթը մաքրելով երկիրն օսմանցիներից և մասամբ պարսիկներից՝ սկսում է խողաղութեամբ կառավարել, սակայն այս խողաղութիւնն երկար չի տևում, որովհետև Դաւթի վերագարձի վեցերորդ տարին օսմանցիների մի ահագին բանակ միացած Նախիջևանի խանի զօրքերի հետ գալիս են Դաւթի վրայ: Այս ահագին բանակին, որ 200,000 զինուորներից աւելի է եղել, միացած է լինում նաև մի ահագին խաժամոժ՝ աւարառութիւնից օգտուելու յուսով: Երբ այս ահռելի բանակը հասնում է Ուղուրչայի մօտ, Դաւիթը նոր է իմանում այդ մասին և անմիջապէս խորհուրդ է կազմում: Խորհրդի ժամանակ Տէր Աւետիքն այն միտքն է յայտնում, թէ եթէ նոյն իսկ խոնարհուին ու հպատակութիւն յայտնելով հաշտութիւն խնդրեն, դարձեալ օսմանցիք գալու կոտորելու ու աւերելու են, ուստի լաւ է կռուել, կամ յաղթել և կամ պատուով մեռնել: Բոլորը համաձայնում են նրա հետ: Առաւօտեան վաղ Տէր Աւետիքը պատարագ է մատուցանում, բոլոր զինուորներին հաղորդում. իսկ կոյսերն անընդհատ աղօթում են և եկեղեցու զանգակները շարունակ խփելով Աստուծոյ օգնութիւն հայցում: Ապա միքանի կտրիճներ գնում են և Հալիձորի առաջ, Ուղուրչայի վրայ ձգուած կամուրջը քանդում, որպէսզի թշնամիները չկարողանան անցնել: Սակայն օսմանցիների բանակի մէջ եղող նախիջևանցի հայերը գտնում են գետից անցնելու ծանծաղ տեղ ու ցոյց տալիս զօրքին, որ անցնում է և պաշարում բերդը:

Օսմանցիների զօրքը երեք մասի բաժանուած, բաբաններով աշխատում էր քանդել բերդի ամուր պարիսպները, իսկ հայ քաջերը, որոնք թուով միմիայն 300 էին, ներսից հրացան արձակելով վայր էին գլորում մօտեցողներին: Կռուի ամենատաք ժամանակը Մխիթարը դուրս է գալիս բերդի գաղտնի անցքից, յարձակւում առաջին խմբի վրայ, շփոթութիւն ձգում նրա մէջ և սաստիկ կոտորած տալով փախցնում: ապա յարձակւում է երկրորդ խմբի վրայ: Այս ժամանակ Տէր-Աւետիքը, Ստեփան իշխանը և Մելիք-Փարսաղանը ևս իրանց 300 զինուորներով դուրս են գալիս բերդից և յարձակւում օսմանցիների վրայ, շատերին կոտորում, շատերին էլ փախցնելով Օխչի-չայը ձգում խեղդում: Զօրքի մնացորդն ահագին խաժամոժի հետ սկսում է փախչել: Գիշերը

վրայ է հասնում և Դաւթի զինուորները վերադառնում են Հալի-
ձոր հանգստանալու: Դաւթն ասում է Մխիթարին, թէ բաւական
չէ, որ յաղթեցինք ու փախցրինք թշնամուն, պէտք է նաև հետևել
և կոտորել, որ շօրանան և նորից գան մեզ վրայ: Մխիթարը
պատասխանում է, թէ բաւական է, յոգնած եմ: Դու յոգնած ես,
ես կերթամ, ասում է Տէր-Աւետիքը: Բայց երբ առաւօտեան դուրս
է գալիս գնալու, տեսնում է, որ Մխիթար սպարապետն ու Ստե-
փան իշխանն էլ հետևում են իրեն, չկամենալով մենակ թողնել
իրեն այս վտանգալից արշաւանքում: Սրանք գնում տեսնում են,
որ օսմանցոց զօրքերը ցրուած Մեղրի գետի ափերին հանգստա-
նում են: Իսկոյն Մխիթարի խորհրդով մի քանի տասնեակ հոգի
գնում են Մեղրի, մեղրեցիների հագուստ հագնում և գալիս ճա-
նապարհի մօտերն սպասում: Օսմանցիք փոքրիկ խմբերով գալիս
են Մեղրի, սրանք յարձակւում են նրանց վրայ ու կոտորում:
Վերջը մի քանի զինուոր կարողանում են փախչել և այդ մասին
լուր տանել օսմանցոց զօրքին, և սա փոխանակ մասմաս, բոլորը
միասին գալիս անցնում է Մեղրու Փոքր-թաղը: Այս ժամանակ
Տէր-Աւետիքը կարճուան գիւղի մօտով գալիս կտրում է Ուզուն-
բանտ կիրճը, իսկ մնացած հայերը Արաքսի ափերով գալիս շրջա-
պատում են օսմանցիներին: Սկսւում է մի սոսկալի կոտորած, օս-
մանցիներից շատերը կոտորւում են, շատերն էլ Արաքսն ընկնում
խեղդւում: Սրանց առաջնորդ փաշաներից մինը փախչում մի թփի
տակ թաք է կենում: Տէր-Աւետիքը յարձակւում է վերան ասելով.
«Բժիշկ քեզ պիտի պաշտպանի» ու խփում սպանում է: Սակայն
պատերազմը սրանով չի աւարտւում, որովհետև փաշան հաւաքում
է իւր զօրքերի մնացորդը և կրկին գալիս պաշարում Հալիձորի
բերդը: Դաւթը հրամայում է կէս գիշերին մատակ ձիերի մի
ահագին երամակ քշել դէպի օսմանցիների ձիերի կանգնած տեղը:
Մի ահագին աղմուկ է բարձրանում, օսմանցիները կարծում են,
թէ հայերը յարձակուել են իրենց վրայ՝ սկսում են մթութեան
մէջ միմեանց կոտորել, շատերն էլ զոհ են գնում կատաղած ձիե-
րի աքացիներին և փաշան ստիպուած է լինում հեռանալու:

Այնուհետև Դաւթն սկսում է խաղաղ կերպով կառավարել
իւր երկիրը: Երկու տարի յետոյ նա վեց ձիաւորով շրջում է իւր
երկիրը, մտնում Մեղրի, Օրդուբատ, Ագուլիս և մի քանի օր մնում
ս. Թովմայի վանքում: Այստեղ մի առաւօտ Մելիք-Փարսադանը,
որ Դաւթի հետ է լինում, նկատում է, որ ագուլեցի մելիք Մու-
սին, նա, որի կեանքը ինքը ազատել էր բարեխօսութեամբ, դա-
րան է մտել և հրացանը ձեռին աշխատում է սպանել Դաւթին:
Մելիքն այս նկատելով բղաւում է, թէ Մուսի, չէ՞ս ամաչում, միտդ

չի՞ որ մենք կեանքդ բաշխեցինք, այդ ի՞նչ ես ուզում անել: Սա-
կայն Մուսին, փոխանակ պատասխանելու, հրացանն արձակում է
և գետին տապալում Մելիք-Փարսաղանին, ինքը անմիջապես փախ-
չում: Դաւիթն ընկնում է նրա հետեւից, բայց չի կարողանում
գտնել. Արմեն ձորում¹⁾ տեսնում է Մուսու ահապին հօտն ու
նախիրը, և քշել է տալիս դէպի Հալիձոր: Ապա վերադառնում է
Ագուլիս, և մեծ պատուով թաղում է Մելիք-Փարսաղանին Ս.
Թովմայի վանքից արևմուտք, Վերին-գետի գերեզմանատնում, ուր
մինչև այժմ մնում է գերեզմանաքարը, կրելով հետեւեալ տապա-
նագիրը. Այս է տապան Հալիձորեցի մէլիք Փարսաղանին որ
է որդի Պալասանի: Թվին ՌՃՀԳ²⁾:

Այս տիպար անցքից յետոյ Դաւիթը վերադառնում է Հալի-
ձոր: Կարճ ժամանակից իմացւում է, որ Մուսին փախել է Վար-
դաշէն, Օհան-Իւզըրաշու մօտ. իսկայն Դաւիթի պատուէրով Ստեփան
իշխանը նամակ է գրում Օհան Իւզըրաշուն, որ կամ սպանի այդ
դաւաճանին և գլուխը ուղարկի իրեն և կամ կենդանի բռնէ ու
իրեն յանձնէ, թէ չէ, սպառնում է Դաւիթը, այնքան զօրքով կը
գամ քո վերայ, որ երկրիդ հողը ձիերիս ոտների տակ կերթայ,
մի կարծիր, թէ խնամի լինելով կը խնայեմ: Օհան Իւզըրաշին էլ
պատասխանում է, թէ բռնեցի, ձգեցի Վարդաշէնի լճակի մէջ:
Այսպիսի վախճան է ունենում այդ դաւաճանը, որ, նոյն իսկ ժա-
ռանգների տակով, չափազանց խիստ և դաժան մարդ է եղել,
այնպէս որ եթէ մինը նրա տան մօտով անցնելիս փոքր ինչ աղ-
մուկ բարձրացնէր, նոյն իսկ եթէ փոքր ինչ բարձր ձայնով հա-
ղար, նա դուրս էր գալիս և սաստիկ գանակոծում դրան: Նա
թողել է միայն մի աղջիկ, Անթառամ անուշով, որ ամուսնացել
է Ագուլիսի իշխաններից մինի՝ Մելիք-Աղամի որդի Ստեփանի
հետ, որից մնացել են ժառանգներ³⁾:

¹⁾ Գտնւում է Ս. Աստուածածին սրբավայրից մի երկու վերստ դէպի հիւսիս-
արեւելք:

²⁾ 1724 թուն:

³⁾ Մելիք-Մուսու դաւաճանութեան մասին պատմում են նաև
այս կերպ. Մելիք-Մուսին լսելով որ Դաւիթ-բէկը գալիս է Ագու-
լիսին էլ տիրելու, ապաստանում է ս. Թովմայի վանքի պարսպի
մէջ՝ նրան ընդդիմադրելու: Դաւիթ-բէկի յանձնարարութեամբ
Մելիք-Փարսաղանը բարձրանում է պարսպի վրայ և այստեղից
սկսում համոզել Մելիք-Մուսին՝ անձնատուր լինելու: Սակայն
Մելիք-Մուսան նրան պատասխանում է հրացանի մի գնտակով,
որ վայր է գլորում Մելիքին: Այս տեսնելով Դաւիթ-բէկը՝ հրա-
մայում է իւր զօրքին իսկայն քանդել վանքի պարիսպը և ներս
մտնել: Պարիսպը քանդում են, բայց Մելիք-Մուսան իւրայիններով

Մի այսպիսի դաւաճանի տխուր յիշատակը նոյնպէս պահպանուել է զարաբաղի հայերի մէջ. դա՛ Մելիք-Փրանգիւնն է, Քիւփարա վիճակի մելիքը, որ իշխում էր Արծուանիկ, Չափնի, Ըրկենանց, Սեպար գիւղերի վրայ: Սա սաստիկ վաւաշտ մարդ է եղել, և չնայելով որ հակառակ քրիստոնէական միակնութեան՝ արդէն երկու կին առած է եղել, կնութեան է խնդրել նաև Բարկուշատի մելիք՝ Թորոս-իշխանի Ծաղիկ անունով միակ աղջկան: Սակայն մերժումն և նոյն իսկ յանդիմանութիւնն է ստացել, թէ միթէ թուրք է, որ բազմակնութեան է դիմում:

Թորոս իշխանը գողթած է եղել Սողանլուից և նախ հաստատուել է Թորոսայ-ձոր աստուած տեղում, որ գտնւում է Եմազլու գիւղի հանգէպ, և ձգւում է Խզրանծից մինչև Բարկուշատի գետը: Ապա կոտուելով Եմազլուեցի Մամատ-աղայի հետ՝ սպանել է նրան և տեղափոխուել Չաւուշգուրի Խոր-ձոր կոչուած տեղը, և յետոյ այստեղից Եղուարդ գիւղը, որտեղից իշխում էր Ագարակ, Խըտրանց, Վժանիս, Զէյվա և այժմ ուերակ՝ Գեղարքունի, Ղարաբաբա, Գրըրթխանս և այլ գիւղերի վրայ:

Թորոս-իշխանը բարեկամական յարաբերութիւն ունէր Մելիք-Փարսազան Բ. հետ: Մի օր այս վերջինս ուղարկում է Թորոս իշխանին Քարամ անունով մի վրացի իշխան, որը փախել էր վրաց թագաւորից և եկել ապաւինել իրեն: Մելիք-Փարսազանը երկիւղ կրելով, թէ մի գուցէ վրաց թագաւորը լսէ թէ ինքը ապաստան է տուել նրանից փախած մի իշխանի և վրէժ լուծէ հալածելով իւր մօտ ծառայութեան մօտ Դաւիթ-բէկին (Մելիք-Փարսազանի եղբոր որդուն), չի կամենում իւր մօտ պահել այս փախստական վրացուն և ուղարկում է Թորոս իշխանի մօտ: Սա դրան հարկահանի պաշտօն է տալիս և երբ վերջինս իւր հաւատարմութեամբ ու քաջութեամբ սիրելի է դառնում՝ իւր միակ զուտոր Ծաղիկը տալիս է նրան կնութեան:

Այս պատճառով մելիք Փրանգիւլը սաստիկ ոխակալում է, որ Թորոս իշխանը իրեն, հայ իշխանին, թողած, մի վրացի փախստականի տուեց իւր աղջկան, ուստի և հրամայում է իւր չորս գիւղերի բնակիչներին, որ Կապից (Քիւփարայի և Բարկուշատի սահմանը) ներքև աղջիկ չտան կամ տունեն: Միևնոյն ժամանակ գրգռում է Բարկուշատի Խանլըխար գիւղում նստող Ֆաթալի-

փախում է Ս. Թովմայի վանքում: Դաւիթ-բէկը սաստիկ բարկացած լինելով հրամայում է վանքի պատը ևս քանդել և սպանել Մելիք-Մուսուն: Իսկոյն քանդում են հարաւային պատի մի մասը, բռնում Մելիք-Մուսուն և դուրս հանում սպանում:

Ծան. Մանուշար-բէկ Մելիք-Ստեփանեանի

խանին, որ յարձակուի թորոս իշխանի վրայ, խոստանալով, որ ինքը սկզբում կը միանայ թորոսի հետ, բայց յետոյ կը դաւաճանի նրան և կ'սպանի: Ֆաթալի-խանը համաձայնում է, սակայն սրա ժողովուրդը երկիւղ կրելով, որ սա կարող է յաղթուել, պատրաստում է գաղթելու Պարսկաստան, որպէսզի ապահովուած լինի թորոս իշխանի սրից:

Սակայն Ֆաթալի-խանը կարողանում է համոզել ժողովուրդին, որ գնան սպասեն Սուլթանի իշխանի կամուրջի մօտ, եթէ յաղթութիւնը ինքը տանի, այն ժամանակ կայրէ Եղուարդի յարգով լի մարազները, նրանք կարող են տեսնել երկինք բարձրացող բոցերը և յետ դառնալ, իսկ եթէ պարտութիւն կրէ՝ ժամանակ կունենան մինչև թորոս իշխանի յարձակուելը՝ սահմանն անցնելու:

Ապա Ֆաթալի-խանը ահագին զօրքով գալիս է թորոս-իշխանի վրայ և բանակ գնում Եղուարդից ներքև թորոսայ-ձորում:

Մելիք-Յրանգիւլը մարդ է ուղարկում թորոս-իշխանի մօտ և ասում թէ, թէպէտ դու աղջիկդ հոռուի ինձ, սակայն և այնպէս՝ ես միանում եմ քեզ հետ մեր ընդհանուր թշնամուն վանելու, որպէսզի աղջկանիցդ զրկուելուցս յետոյ՝ երկրիցս էլ չզրկուիմ: Թորոս իշխանը սիրով ընդունում է նրա օգնութիւնը, միայն պահանջում է, որ նա առանձին կանգնած կուռի:

Թորոսի եղբայր Փանին աստղաբաշխ լինելով, նայում է աստղերին և գուշակում, որ այդ օրը չար է, ուստի և խորհուրդ է տալիս եղբօրը, որ դուրս չգայ պատերազմի, սպասի մի քանի օր, սակայն թորոս-իշխանը չի լսում և գնում է:

Սկսում է մի կատաղի կռիւ: Թորոս-իշխանն իւր փեսայ մելիք Քարամի հետ յարձակում է Ֆաթալի խանի վրայ, սաստիկ ջարդ տալիս և փախցնում, շարունակ հետեւելով: Այս ժամանակ մելիք Յրանգիւլը մարդ է ուղարկում Ֆաթալի-խանի մօտ, թէ յետ դարձիւր, շրջապատենք թորոսին և կոտորենք: Սա յետ է դառնում, և սա առաջից՝ մելիք Յրանգիւլը յետեւից սկսում են կոտորել թորոս իշխանի զօրքը: Թորոսը երկու կրակի մէջ ընկնելով գլուխը կորցնում է: Այս ժամանակ Ֆաթալի խանը սրի մի հարուած է տալիս նրա բերանին, որովհետեւ մելիք Յրանգիւլը նրան ասել էր, թէ թորոս իշխանը զրահ է հագնում, հետևապէս և՛ միայն բերանից կարելի է վիրաւորել նրան ¹⁾:

Թորոսը ձիուց վայր է գլորւում և նրա գլուխը շուրջը տեղի

¹⁾ Մի ուրիշ աւանդութիւն ասում է, թէ կոռուի խառնակ ժամանակ թորոսը լսում է մի ձայն, որ թուրքերէն ասում էր. «Թորոսին մի խփէք, թորոսին մի խփէք»: Եւ երբ թորոսը հետաքրքրուելով դարձել է գլուխը գէպի այդ ձայնը՝ սրի մի ծանր հարուած են տեսնել նրա վրին, և յետոյ յարձակուել վերան՝ սպանել:

է ունենում մի կատաղի, արիւնահեղ կռիւ: Թորոսի զինուորները վրէժխնդրութեան ոգով լցուած քաջարար կուում են, վերաւորում ֆաթալի-խանին ու սպանում նրա եղբայր Աղասի-խանին: Ի վերջոյ վերահաս գիշերը վերջ է գնում կռուին: Երկու կողմն էլ ըսկըսում են հաւաքել վերաւորներին ու մեռածներին այդ կռուի վայրից, որ վերակոչւում է Նարգէսների-դաշտ (Նարգիզլու-գամի), որովհետեւ հայ քաջերի այդտեղ թափուած արեան կաթիլներից սկսում են նարգէսներ ու շուշաններ ծլել ու ծաղկել ¹⁾:

Նոյն գիշերը ֆաթալի-խանի զինուորներից մի խումբ յարձակւում է Եղուարդ գիւղի վրայ և մարագները կրակ տալիս, որպէսզի Սուղափերինի կամուրջի մօտ պատերազմի ելքին սպասող ֆաթալի-խանի թուրքերը կրակի բոցերը տեսնին և սրանով խմանան վերջինիս յաղթութիւնն ու վերադառնան իրենց տեղերը: Միքանի զինուորներ էլ յարձակւում են Թորոս-իշխանի տան վերայ, սպանում մեծ որդուն և գերում կրտսերին ²⁾: Թշուառ հօր, Թորոս-իշխանի, մարմինը գիւղացիները բերում են Եղուարդ և հեղեցու մօտ թաղում:

¹⁾ Քաֆֆի. Դաւիթ-բէկ. Գ. գիրք. եր. 536.

²⁾ Թորոս իշխանի կրտսեր որդի Հեթումին իւր խնամքի տակ է առնում Սօֆուլար գիւղացի սէյիդ Մահմէդը: Հեթումը մեծանում է և սէյիդի ջրաղացպանը դառնում: Նրան թուրքերը խնձրի այսինքն վարապի, որդի էին կոչում, և նա կարծում էր թէ այդ անունը տալիս են իւր քաջութեան համար, սակայն երբ մի անգամ նա մի թուրք է սպանում, այն ժամանակ միւս թուրքերը պահանջում են, որ դրան սպանեն, որովհետեւ նա գեաւորի որդի լինելով համարձակուել էր թուրքի վրայ ձեռք բարձրացնել: Այս գէպքն առիթ է տալիս Հեթումին իւր ծաղմամբ հետաքրքրուելու, և խմանալով որ Թորոս իշխանի որդին է, փախչում գալիս է Ագարակ գիւղը, ուր ամուսնանում է Դատի դստեր Մարջանի հետ և նոյն գիւղի ամուսնաէր ընտրւում: Նա ունենում է հինգ որդի, որոնցից երկրորդը՝ Քարամը՝ անսովոր ուժի տէր է լինում, այնպէս որ կարողանում է երկու ձեռով պայտը երկու կտոր անել: Աւելի սարսափելի է լինում նրա ձայնը, որ «եթ սարից այն կողմը» լսւում է: Նա նաև չափազանց հմուտ որսորդ է լինում: Նրա մասին պատմում են, թէ հարիւրից աւելի մարդ և 96 հատ գայլ է սպանել: Այս գայլերից մինը յարձակւում է սրա վրայ երբ առանպատրաստ է լինում և հրացանը ձեռին չէ ունենում: Քարամը իսկոյն ձեռքը կոխում է նրա երախը, բռնում լեզուն և սկսում ոլորել, միևնոյն ժամանակ միւս ձեռքով հանում է գաշոյնը և խրում կողքը՝ սատկեցնում:

Քարամը Մուստաֆա-փաշի մօտ ծառայութեան է մտնում և իբր հետևակ զօրքի ղլխաւոր գնում է Գանձակ և լեզգիների գէմ մղած կռիւներում մեծ քաջութիւններ անում: Մի անգամ հանդի-

Դաւաճան Ֆրանզիւլը ¹⁾ գրեթէ զրկած բերում է Ֆաթալի-խանին Արծուանիկ, ամէն կերպ խնամում նրան և միանգամայն դիւր գալու համար ընդունում է մահմեդականութիւն և ստիպում իւր որդիներին նոյնն անելու: Աւագ որդի Ռուստամը հետևում է հօրը, բայց կրտսերը՝ ոչ: Մելիք Ֆրանզիւլը ասում է Ֆաթալի-խանին, թէ քանի որ ես մահմեդական եմ, պէտք է, որ իմ որդիս էլ մահմեդական լինի, այլապէս նա իմ ժառանգը չի կարող համարուել: Ֆաթալի խանը ինքն էլ սկսում է համոզել այդ կրտսեր որդի Դաւթին, որ ընդունէ մահմեդականութիւն, և մեծ պարգևներ է խոստանում: Բայց երբ վերջինս, այդ 18—19 տարեկան երիտասարդը, հաստատապէս մերժում է նրա առաջարկը, Ֆաթալի-խանը սաստիկ բարկանում է վերան և հրամայում է բանտարկել և ամհնայն կերպ ստիպել ուրացութեան, և եթէ նա զարձեալ յամառի՝ ձգել կրակի մէջ և կենդանի կենդանի այրել:

Ոսնի կանանցից մինը՝ Տաթևի Մելիք Բաղրու (Դաւթի) դուստր Սիրուն նանը (Սորունան), լսելով այս որոշումը, իւր երեսանց մահմեդականութիւն ընդունած հայ ներքինու ձեռքով հանել է տալիս Դաւթին բանտից և 8 ըիւլ ²⁾ տալով նրան, ասում, թէ վաղը քեզ կրակի մէջ այրելու են, վեր կաց փախիր, ուր քրիստոնէութիւն կայ: Սա էլ թողնում փախչում է Ղարաբաղ:

Հետևեալ օրը Ֆաթալի-խանը իմանում է, որ Սիրուն նանն է փախցրել Դաւթին, հարցնում է նրան թէ ի՞նչ է արել: Սա էլ պատասխանում է, թէ ուղարկել է այնտեղ, ուր ուրացութեան ստիպունք չկան: Ֆաթալի-խանը սաստիկ բարկանում է և ասում.

պելով իննը լեզգիների, սկսում է կոռել նրանց հետ և իննին էլ սպանում, գլխները կտրում, բերում տալիս է Մուստաֆա-փաշին, և սա հիանալով նրա ուժի վրայ և իմանալով որ մելիքի թոռ է, Քիւփարա գաւառամասի վրայ մելիք է կարգում: Վերադառնալով իւր վիճակը՝ մելիք Քարամը երկար պատերազմներ է վարում Բարկուշատի ըէկերի դէմ, որոնք շատ նեղում էին Քիւփարայի բնակիչներին: Մի անգամ էլ գտնուելով Շուշի բերդում, ճաշկերոյթի ժամանակ մելիք Քարամը ընդհարումն է ունենում Մելիք-Շահնազարի հետ և նրան կաւատ է անուանում, ակնարկելով այն, թէ նա իւր աղջիկը տուել է Փանահ-խանին կնութեան և իւր գոյութիւնը նրանով պահպանում: Ոսնը լսելով այդ մասին՝ մեծ տուգանքի է ենթարկում մելիք Քարամին: Սրա անուամբ կոչւում է և այժմ այն մելիքական տոհմը, որ բնակւում է Տանձթափա կամ Ղարաբաբա գիւղում: Այս տոհմից նշանաւոր է նաեւ իւր քաջութեամբ մելիք Քարամի թոռ մելիք Հայրումը:

¹⁾ Մելիք-Ֆրանզիւլին շատերը Ջոն-Ֆրանզիւլ են կոչում:

²⁾ Իւրաքանչիւր ըէալը արժէ 35 կ.

Այդպէս յանդուգն խօսում ես, որպէսզի ես քեզ սպանեմ, սակայն քո հայրը քեզ ինձ կին է առել, պէտք է ապրես, եթէ սրտով թուրք լինիս՝ կինս ես, եթէ ոչ՝ գերիս:

Սիրուն նանը պատասխանում է, թէ դու էլ որ ուզեցես, որ ես թուրք դառնամ, հայի գիւղում չես պահիլ ինձ, որ առաւօտ երեկոյ կոչնակի ձայնը լսեմ:

Նանը մտածում է, որ իրաւացի է Սիրուն նանի առածը, բարձրանում է Կարմիր վանքի մօտ վրան խփում, բնակում, յետոյ էլ վանքը քանդում և նրա սրբատաշ քարերով իւր համար ապարանք պատրաստում: Սակայն Սիրուն-նանը այդ ասելով ցանկացել էր միայն Փաթալի-խանին հանել Արծուանիկ գիւղից, որպէսզի հայ գիւղացիներին շատ նեղութիւն չտայ:

Թորոս-իշխանի մահուան լուրը երբ հասնում է Դաւիթ-բէկին, սա հրամայում է Մխիթար սպարապետին և Պալի զօրավարին, որ գնան յարձակուեն Փաթալի-խանի վրայ և Թորոս-իշխանի արեան վրէժը լուծեն: Սրանք մօտենում են Կարմիր վանքին և այստեղ գտնելով Փաթալի-խանի բազմաթիւ հօտերն ու նախիրները, քղում են դէպի Հալիձոր, սակայն Փաթալի-խանը ընկնում է նրանց հետեից և խոտանան գիւղի մօտ կռուի բռնում: Պալի զօրավարը քաջութեամբ կռւում է և վզի վերայ սրի մի հարուած ընդունելով՝ ձիւց վայր գլորւում: Ստեփան-իշխանն էլ գերի է ընկնում: Մխիթարը փոքրաթիւ գնառով վերադառնում է Հալիձոր: Դաւիթը սաստիկ բարկանում է սրա վրայ և կամենում է գլխատել տալ նրան, որովհետեւ նա իրենից նեղացած լինելով անսիրտ է պատերազմել, սակայն միւս իշխանները միջնորդում են և փոխել տալիս որոշումը: Բայց և այնպէս՝ Դաւիթը հրամայում է մի լաւ թակիկ Մխիթար-սպարապետին:

Պալի զօրավարը կռուի զաշտում ստացած վէրքից չի մեռնում, այլ երբ տեսնում է, որ գիշերը բոլորը հեռացան, հանում է թաշկինակը՝ կապում վզին, որ երկու մաս խորութեամբ կըտարուած էր և երկու ձեռքով գլուխը բռնած՝ գալիս հասնում է Հալիձոր երեք օրից յետոյ¹⁾: Բոլորը սաստիկ ուրախանում են և խնամք տանելով բժշկում: Սակայն կտրուած տեղում փոշ է մնում, ուր փոշին նստելով նեղութիւն էր պատճառում. ուստի և յաճախ Պալին. երբ եկեղեցու մօտ կամ շինամիջում հստած զրոյց

¹⁾ Պալի զօրավարին Հալիձոր է բերում Ինժիվար գիւղացի Ռուստամ-բէկն, որ թէպէտ թուրքերի հետ էր միացած, սակայն Պալի զօրավարից երբեմն բարիք ստացած լինելով՝ երախտահատոյց է լինում:

էր անում, կանչում էր երեխաներին, որ հաւի փետուրներով մաքրեն այդ կտրուած տեղի փոշին:

Ստեփաննոս-իշխանը գերի տարուելով Բարկուշատ մի թուրքի միջոցով ազատուում է և ծպտուած, վեց հոգով գալիս Արծուանիկ, իջնում մի գիւղացու տուն: Միքանի գիւղացիներ իմանում են նրա ով լինելը, հաւաքւում են մօտը և մի լաւ հիւրասիրում: Ստեփան-իշխանը հարցնում է թէ ուր է Մելիք-Ֆրանգիւլը, ասում են Կարմիր վանքումն է, խանի մօտ: Յետոյ հարցնում է թէ այս երեկոյ վերադառնալու է, պատասխանում են, թէ այո: Յետոյ դուրս է գալիս գիւղից և բարձրանում դէպի Կարմիր վանքը, և նստում այն ծառի տակ, որ հէնց հիմայ էլ միայնակ կանգնած է ճանապարհի կողքին: Երախտագէտ ժողովուրդը խնամքով պահպանում է զրան, որ իւր հովանու տակ հանգիստ է տուել Ստեփան-իշխանին:

Միքիչ յետոյ Մելիք-Ֆրանգիւլը ջորին նստած իջնում է վանքից: Ստեփան-իշխանը արձակում է հրացանը և սպանում գաւաճան մելիքին: Ջորին խրանում է և փախչում, բաւական տեղ քաշ տալով վայր ընկած մելիքին, որի ոտը մնացել էր ասպանդակի մէջ: Յետոյ Ստեփան-իշխանը հրամայում է իւր ծառաներին, որ քաշ տան ձգեն մելիքի մարմինը ներքին ձորը և դնան ասեն գիւղացիներին, թէ եկեք տարեք ձեր մելիքին, ձեր դատաստանը անէ: Միևնոյն ժամանակ Ստեփան-իշխանի ծառաները բռնել էին Մելիք-Ֆրանգիւլին հետևող զգրին, պարկեցրել, գլուխը գրել մի քարի վրայ և մի ահագին քար ձգելով վերան ջախջախել էին:

Նոյն գիշերը Մելիք-Ֆրանգիւլի Ռուստամ որդին տեսնելով որ հայրը չի վերադառնում՝ ասում է մօրը. «Գիւղացիներից մինն ասաց, թէ այսօրուայ եկողը Ստեփան-իշխանն է, մի գուցէ նա եկած լինի հօրս սպանելու, նա առանց նպատակի չէր գայ այստեղ: Մայրը պատասխանում է, թէ ինչ լաւ արած կը լինի, այս ինչ է նրա արածը: Այս խօսքի վրայ տեսնում են, որ ջորին միայնակ վերադարձաւ: Առաւօտեան վաղ գիւղացիները գնում որոնում են Մելիք-Ֆրանգիւլի մարմինը և գտնում բերում են գիւղ: Սրա ազգականներից մի քանիսը կամենում են հայոց գերեզմանատանը թաղել հայկական ծիսակատարութեամբ, պատճառաբանելով թէ նա ծածուկ քրիստոնեայ է մնացել, խնձորի մէջ դրած սրբութիւն է առել, սակայն նրա աւագ որդի Ռուստամը ընդգրիմագրում է ասելով, թէ սուտ է, նա կատարելապէս ուրացել է հայի հաւատը, մօրս մի ամսից աւելի բանտարկել է, որպէսզի ստիպի ուրացութեան, եղբօրս կորստեան պատճառ է եղել,

իմ մօտ էլ միշտ նստադուլ էր դնում, որ հսկէ վերաս՝ երեսս գէպի հարաւ դարձրած աղօթեմ, չէ, նա հայ քրիստոնեայ չէ մնացել, նա խաչուած գերեզմանի արժանի չէ: Ուստի և նրան թաղում են ընդհանուր գերեզմանատնից $\frac{1}{2}$ վերստ հեռու, ճանապարհի կողքին: Եւ այնուհետեւ մինչև այժմ ամէն մի անցորդ մօտենում է այդ անարգ շիրմին և թքում վերան:

Մի առ ժամանակից յետոյ մելիք Քարամը պալիս է Արծուտնիկ գիւղը և կամենում է հանել Մելիք-Փրանգիւլի ոսկորները և շնեբրի առաջը ձգել, սակայն գիւղացիներն ասում են, թէ գերեզմանատնից հեռու ենք գտել, մէկ էլ շան հոտը վիր մի հանիր:

Ստեփան-իշխանը Մելիք-Փրանգիւլին սպանելուց յետոյ վերադառնում է Հալիձոր, ուր շատ սիրով ընդունւում է Դաւիթ-բէկից: Կարճ միջոցից գուժկան է հասնում, թէ Օրդուբադի կողմից թուրքերը անագին խմբով յարձակուել են Կալերիցի Պապ զօրավարի վրայ և սա փոխանակ կոուելու, նրանց բազմութիւնից վախեցած՝ փախել է: Դաւիթ-բէկն իսկոյն Ստեփան-իշխանի հետ բաւական մեծ զօրքով գնում է Տաշտօն, մինչև ուր եկել հասել էին թուրքերի հրոսակախմբերը: Սրանք լսելով Դաւիթ-բէկի գալը անկանոն կերպով փախչում են այս ու այն կողմ: Դաւիթն այստեղ սպասում է, որ Պապ զօրավարը գայ իւր մօտ, սակայն սա չի համարձակւում ներկայանալու և մնում է Կալեր գիւղում: Դաւիթն ինքն է գալիս Կալեր, հրամայում քննել Պապին և զըլխատել, որ փոխանակ քաջաբար կոուելու և նոյն իսկ մեռնելու, կանացիաբար փախել էր և գլուխն ազատել: Ապա Պապի փոխարէն կարգում է Ստեփան-իշխանին և ինքը վերադառնում Հալիձոր:

Մի առ ժամանակից յետոյ Դաւիթ-բէկը Հալիձորում հիւանդանում է և մեռնում, ընդամէնը ինն տարի երկիրը կառավարելուց յետոյ: Նրա մահը շատ մեծ վիշտ է պատճառում բոլոր զաւրապացիներին: Տաթևի վանքից Յովակիմ ծիրունի եպիսկոպոսը, որ ժողովրդից պապ էր կոչւում, գալիս է և մեծ հանգիստով թաղում է Դաւիթ-բէկին Հալիձորի եկեղեցու գաւթում: Գերեզմանաքարի վրայ էլ միմիայն մի ծաղիկ են քանդակում, և այդ երեսն էլ հողի մէջ թաղում, որպէսզի ապագային թուրքերը չկարողանան ճանաչել և ոսկորները հանել:

Դաւիթ-բէկի մահից յետոյ իշխաններն ու Տաթևի եպիսկոպոսները հաւաքւում են Հալիձոր խորհրդի, և Մխիթար սպարապետին ընտրում Դաւիթին յաջորդ, որովհետեւ վերջինս չէր ամուսնացել և ժառանգ չունէր: Հալիձորցի եղին, նա, որ Ստեփան-իշխանի կեղծած նամակը տարել էր վրաց թագաւորին և Դաւիթ-բէկին առաջնորդել էր վերադառնալու Ղարաբաղ, շատ աշխատու

է ինքն ընտրուել, և երբ չի կարողանում յաջողացնել, սաստիկ սխալուած է, և որոշում է վրէժ լուծել: Այս նպատակով մարդիկ է ուղարկում Փաթարի-խանի մօտ և համոզում նրան յարձակուելու Հալիձորի վրայ, խոստանալով ամէն կերպ օգնել նրան: Փաթարի-խանն էլ փորձով գիտենալով, որ երբ գողը տանիցն է, եզր հերթիկից կարելի է հանել, միանում է Չալար-եանլուի խանի հետ և յարձակում Հալիձորի վրայ: Եղին անմիջապէս միանում է թուրքերի հետ, պաշարում բերդը և կտրել տալիս բերդի միակ աղբիւրի գաղանի պահուած աղը: Մխիթար-սպարապետը տեսնելով, որ Եղին է թուրքերին առաջնորդում, և որ աղբիւրի աղը արդէն կտրուած է, և ժողովուրդը յուսահատութեան մէջ է ընկել, ծածուկ փախչում է Խնձորեսկ: Ժողովուրդը իմանալով սրա փախուստը՝ պատարագ է մատուցանել տալիս, հաղորդում և անձնատուր լինում: Թուրքերը տիրում են բերդին, շատ շատերին կոտորում և Մխիթարի երկու որդոցն էլ գերում: Սակայն կարճ միջոցից Մխիթարը 1500 մարդ վարձելով օգնութեան է համնում, թուրքերից շատ շատերին ջարդում, Չալար-եանլուի խանին սպանում և իւր որդիներին էլ գերութիւնից ազատում: Եղին փախչում է Շնտուէն գիւղը, սակայն ճանապարհին Մխիթարի զինուորները բռնում են նրան բերում Հալիձոր: Ժողովուրդը թափում է սրա վրայ և ասելով թէ դու սուրբ մարդ ես, պէտքէ քո առաջդ մոմ վառենք, մերկացնում են, և ուսերին, կրծքին, ոտներին մոմեր կպցնում ու վառում սաստիկցնում նրան ¹⁾:

Այս փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ Մխիթարն սպասում էր, որ իրեն կըհնազանդեն հայերը և կը յարգեն ինչպէս յարգում էին Դաւիթ-բէկին, սակայն տեսնելով որ հալիձորցիներն իրեն չեն լսում, թողնում հեռանում է Խնձորեսկ գիւղը: Սակայն այստեղ ևս ժողովուրդը սիրով չի ընդունում նրան, որովհետեւ պէտքէ պաշտպանէր նրան պարսից հալածանքից: Պարսիկները շարունակ հետևում էին նրան, նոյն իսկ Պարսից շահը մեծ գումար է խոստանում այն մարդին, որ կը ներկայացնէր իրեն Մխիթարի գլուխը:

Եւ յիշաւի, հէնց որ Մխիթարը գալիս է Խնձորեսկ, Պարսից մի գունաւ հետևում է նրան և պաշարում է այս գիւղը: Գիւղացիներն ապաստանում են քարատակերում, որ քերծի մէջ շինուած փոքրիկ սենեակներ են, նախկին, անապահով ժամանակների բնակարաններ: Այս քարատակների մէջ բարձրանալու կամ այդտեղից իջնելու համար հաստ թուկեր էին կապում մէջքին, և կա-

¹⁾ Մինչև հիմայ էլ այս կողմերում մատնիչներն, եղի են անուանում:

մաց կամաց վեր էին քաշում կամ ներքե թողնում: Ահա այս քա-
րատակերի մէջ ամրացած Մխիթար-սպարապետը գիւղացիների
հետ կուռում է թուրքերի դէմ: Մի գնդակ գիպչում է Սէյրանանց
Մարգարիտի որդու կրծքին, որ հրացանը ձեռքն կուռում էր թըշ-
նամու դէմ: Խեղճը վայր է գլորում, սակայն նրա արի մայր
Մարգարիտը վերցնում է նրա հրացանը և ինքն է շարունակում
արձակել: 'Ի վերջոյ Մխիթարը յաղթում է պարսիկներին և դուրս
քշում Խնձորեսկից:

Սակայն վեց անպիտան հայեր գրաւուած Մխիթարի գլխի
համար խոստացուած վարձատրութիւնից, դաւադրութիւն են կազ-
մում, սպանում Մխիթարին և գլուխը կտրում, տանում մատու-
ցանում են շահին: Սակայն սա տեսնելով այդ վիթխարի, գեղե-
ցիկ գլուխը՝ զայրանում է սրանց վերայ, թէ ինչպէս համարձա-
կուեցան ձեռք բարձրացնել մի այսպիսի քաջ մարդու վրայ և
փոխանակ խոստացած գլխագինը տալու, հրամայում է բոլորին
էլ գլխատել: Ապա Մխիթարի գլուխը յետ է ուղարկում Խնձորեսկ,
որ մարմնի հետ միասին պատուով թաղեն:

Նրա անշուք գերեզմանն այժմ էլ գտնւում է գիւղի հարաւ
տրեւիկան կողմում գտնուած աւերակ անապատում, եկեղեցու
հիւսիսային կողմում և կրում է հետեւեալ տապանագիրը.

Այս է տապան ի հանգստեան.

Իշեալ մարմնով ի գերեզման,
Սայ Մխիթար մեծ անուանեալ,
Սորա օնէր իշխանութիւն,
Սա ընմուրատ գնաց ջիվան,
Որ է երկրէն սայ Կեանքով էր
Նահատակուեցաւ ՌՃՀԹ.

Մխիթարի մահից յետոյ Հալիձորի պաշտպանութիւնը իրենց
վրայ վերցրին Մելիք Փարսաղանի թոռ (Սաֆրաղի որդի) Այվազ-
րէկը և Ստեփան-իշխանի որդի մելիք Ղուկասը:

Սրանց ժամանակ օսմանցիները միանալով Դիւզալուի ¹⁾
խանի և այլ պարսիկների հետ յարձակւում են Հալիձորի վրայ,
որպէսզի Դաւիթ-բէկի երկրները տիրապետեն: Մելիք-Ղուկասն
ու Այվազ-րէկը տեսնելով որ սրանց զօրքը չափազանց շատ է,
մարդիկ են ուղարկում շրջակայ Քաջարանց, Փուխրուտ, Փիր-
Մազրա, Քրդիկանց ու Հանդ գիւղերը և հրաւիրում բնակիչներին
իրենց հետ միանալու և յետ մղելու թշնամիներին: Սրանք էլ 'ի

¹⁾ Գարձեան գիւղի հանդէպ, Արաքսի աջ ափին, մի քաղաք էր, Քիւրդաշա
քաղաքի մօտ:

նկատ առնելով, որ իրենք էլ թուրքերին աւար են դառնալու, լաւ են համարում ընդունել հրաւերը և բոլորը, կին, տղայ, աղջիկ գինուելով ինչով կարողանում են, նոյն իսկ բահով ու կացնով, գալիս խմբւում են Գեօլճուկի դաշտը, Կալեր գիւղի գլուխը: Այստեղ տեղի է ունենում մի արիւնահեղ կռիւ, հայերը յաղթում են և քշում մահմեդականներին մինչև Խանագեհաճի դաշտը, որ գտնւում է Վարդանաձորի մօտ և այստեղ Ալիդարու խան Միրզա Սայիլին սպանում, իսկ մնացածներին փախցնում: Այս փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ երկրի մէջ մի առ ժամանակ խաղաղութիւն է ընկնում և Մելիք-Ղուկասն ու Այվազ-բէկը խաղաղութեամբ կառավարում են հայ ժողովրդին, որը շարունակում է ամէն կերպ աշխատել կամ կոտորել և կամ երկրից հեռացնել թուրքերին:

Հետաքրքրական և շատ բնորոշ է Կարճևանցի Բարայի պատմութիւնը, որի փառաւոր թաղումը կատարել են մեր այս Մելիք Ղուկասն ու Այվազ-բէկը:

Բարան Կարճուանում տանուտէր է եղել: Սա սեսնելով որ իրենց գիւղի նախրապան թուրքը բազմացիւ, չորս տուն է կաղմել, վախեցել է՝ թէ մի գուցէ սրանք էլ արագութեամբ բազմանալով՝ թուրքաստան դարձնեն Կարճուան գիւղն էլ, մի քանի անգամ պահանջել է, որ գաղթեն գիւղից, սակայն նրանք չեն համաձայնել: Այս պատճառով տանուտէր Բարան որոշել է ուրիշ միջոցի դիմել. նա պատուիրել է գիւղացիներին որ մեծ քանակութեամբ ցախ բերեն և դարսեն իւր տան մօտ: Երբ ցախը բերւում է, մի աշնանային գիշեր, երբ բոլոր թուրքերն իրենց տներում քնած են եղել, տանուտէր Բարան ցախը լցնել է տուել դրանց տների վերայ և կրակ տուել, տներն էլ, նրանց էլ վառել, մօխիր դարձրել: Հետեհալ առաւօտն էլ հրամայել է, որ դրանց տան տեղերն էլ վարեն, պարտէզ դարձնեն: Գարնանը սրանց բարեկամ թուրքերը գալիս են սրանց տեսութեան: Նայում տեսնում են, որ սրանց տների տեղում պարտէզ է ձգած. հարց ու փորձ են անում, սրանց ասում են, թէ գաղթել են: Սակայն սրանք մի կերպ խմանում են եղիւթիւնը և գնում գտնդատում Դիւզալուի խանին: Սա անմիջապէս կանչում է Բարային և այս մասին հարց ու փորձ անում: Բարան ուրանում է արածը, բայց Մանլէվ գիւղացի Խոճա-Սարգիսը մատնում է, թէ յիրաւի, նա վառել է թուրքերին: Խոճանը անմիջապէս երկու պայման է գնում՝ կամ թուրքանալ կամ զրկուիլ գլխից: Տանուտէր Բարան ընդունում է առաջին պայմանը և թուրքանում: Սակայն խանը չհաւատալով նրա անկեղծութեան, երկու տարի պահում է նրան իւր մօտ: Սա էլ այնպիսի հաւատարմութեամբ և եռանդով է ծառայում խանին, որ վերջինս երկու

անգամ պատգամաւոր է ուղարկում նրան շահի մօտ: Վերջապէս խանը կամենալով վարձատրել նրան՝ հաւատարիմ ծառայութեան համար՝ Մեղրու և նրա շրջակայքի վրայ մինչպէս է կարգում: Մի առ ժամանակից յետոյ Բարան գալիս է Լէհվազ, բռնում այդ տեղի տասն և երկու պարսիկ իշխաններին և մեղադրելով նրանց իբր թէ կամենում են դաւաճանել պարսիկներին և անցնել օսմանցիներին կողմը՝ բոլորին կախել է տալիս, գիւղը կրակում, և տաւարն ու գոյքը ուղարկում խանին:

Այս անցքից երկու տարի յետոյ էլ Բարան գնում է Թաղամիր թրքարնակ գիւղը, և սրանց ևս մեղադրելով դաւաճանութեան մէջ, այրում և տաւարն ու գոյքը ուղարկում խանին: Մի տարուց յետոյ էլ գնում է Մանլէվ, բռնում Խոճա-Սարգսին, որ իրեն մատնել էր, և գլխատել է տալիս: Նա կամենում էր նրա սերունդն էլ սրից անցկացնել, սակայն նրա կինը սրա ոտներն ընկած սաստիկ պաղատում է, և այսպիսով ազատում սերունդը Կոտորածից:

Կիանքի վերջին օրերում Բարան վերադառնում է Կարճեան, խոստովանում քահանային, թէ թէպէտ ընդունել է մահմեդակաւութիւն, սակայն սրտով հայ քրիստոնեայ է մնացել. ապա պատարագ է մատուցանել տալիս և հաղորդւում: Մի շաբաթից յետոյ զգալով մահուան մօտենալը, կրկին պատարագ է մատուցանել տալիս, կրկին հաղորդւում և խնդրելով իրեն թաղել քրիստոնէական ծէսով՝ մեռնում: Հայերն երկիւղ կրելով խանից, չեն համարձակւում կատարել ննջեցեալի վերջին խնդիրն, ուստի և այդ մօտին իմացնում են խանին, միանգամայն մարմինը տանելով Եկեղեցի: Խանը գալիս է Կարճեան, տեսնում դիակը և ասում թէ ինչի՞ էք ձեռքերը խաչել և դէպի արեւելք դրել, սա մահմեդական է: Յետոյ ուղղում է ձեռքերը և դէպի հարաւ դնում: Հետեւալ առաւօտ տեսնում են, որ ձեռքերը կրկին խաչուել են և ինքը կրկին դէպի արեւելք է դարձած: Խանը սաստիկ բարկանում է, կարծելով թէ հայերն են արել, և երբ սրանք սկսում են արդարանալ, նա կրկին ուղղում է նրա ձեռքերը, փոխում դիրքը դէպի հարաւ, և եկեղեցու դուռը կնքում ու պահապաններ դնում: Առաւօտեան խանը անձամբ գալիս է բաց անում կնքուած դուռը, տեսնում դիակը դարձեալ դէպի արեւելք դարձած և ձեռքերը կրծքի վրայ խաչուած, ասում է. Սա միայն երեսանց է թուրք եղիլ, իսկ սրտանց հայ. տարէք, թաղեցէք ձեր ծէսով, միայն այսուհետեւ սրան այլևս մի կոչէք Բաբա քեատտահ (տանուտէր) այլ Բարա-դաղլու (այրող): Ժողովուրդը ուրախացած հրաւիրում է Մելիք-Ղուկասին և Ալվաղ-բէկին և սրանց ներկայութեամբ մեծ հանդիսով թաղում նրան:

Մի առ ժամանակից յետոյ Պարսից Նազիր շահը եկել է Գէտականու դաշտը (Երասխի ափին): Մելիք Ղուկասը, Այվազ-բէկը, մելիք-Քարամը իրենց գօրքերով ընդառաջ են գնացել նրան: Շահը սրանց շատ լաւ է ընդունել, և վերահաստատել իրենց երկրների վրայ, ճանաչելով նրանց մելիքական իրաւունքները: Ապա շահը անցել է Մուղանու դաշտը, ուր գնացել է նաև Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսը: Երեք ամիս այստեղ մնալուց յետոյ երբ Նազիր-շահը վերադառնում է, վերոյիշեալ մելիքները կրկին ընդառաջ են գնում նրան և խնդրում են գալ իրենց մօտ հիւրասիրուելու: Շահն ընդունում է սրանց հրաւերը, գալիս բանակում Ուղուր դաշտում, այստեղ, ուր այժմ գտնւում են պ. Մելիք-Աղարեանի պղինձ հաւիտէ գործարանը: Ամբողջ գիշերն ուրախութիւն են անում, հրացան, հրթիռ (ֆշանկ) արձակում: Մի խեղճ մարդ էլ ծառի վրայ դարսած խոտն է վառում: Առաւօտեան շահը կանչում է այդ բազաւերճեցի հային և հարցնում, թէ ինչի՞ խոտը վառեց: Սա էլ պատասխանում է. «Ես աղքատ մարդ եմ, ոչ հրացան, ոչ էլ հրթիռ ունէի, որոնցով կարողանայի իմ ուրախութիւնս արտայայտել, իմ ունեցած չունեցածս մի քանի խուրճ խոտն էր, որ շահին մատաղ արի»: Շահին շատ դիւր է գալիս սրա այս պատճառարանութիւնը, ուստի և հրամայում է մի լաւ խալաթ տալ:

Շահը մնում է այս դաշտում երեք օր շարունակ և յաճախ ձի նստած զբօսնում է շրջակայքում: Այս դաշտը նրան շատ դիւր է գալիս և նա որոշում է այստեղ մի քաղաք հիմնել: Եւ երբ վերադառնում է՝ 400 պարսիկ ընտանիքներ մի քուրդ սուլթանի (իշխանի) առաջնորդութեամբ ուղարկում է այստեղ քաղաք հիմնելու:

Քուրդ սուլթանը հրաւիրում է իւր մօտ հայ մելիքներին և խնդրում, որ իրեն օգնեն շահի հրամանը կատարելու.—հիմնելու Ուղուր քաղաքը:

Մելիքներից միայն մինը՝ մելիք-Ղուկասը չի գնում նրա մօտ, մտածելով, որ Դաւիթ-բէկն անքան աշխատեց թուրքերին հեռացնելու մեր երկրից, հիմա դա եկել է և կամենում է այստեղերը թուրքանոց դարձնել: Յետոյ տեսնելով, որ առանց իւր ձեռնառութեան էլ քաղաքի շինութիւնը արագութեամբ առաջ է գնում, երեսուն կարիճներով ամրանում է այդ քաղաքի մօտ բարձրացող Ղրո-դալայի բերդում և այդտեղից գիշերները յարձակւում Ուղուր քաղաքի վրայ, աւերում, կողոպտում և կրկին ապաստանում բերդում: Քուրդ սուլթանն ամեն միջոց գործ է գնում նրան բռնելու, բայց չի կարողանում յաջողացնել: Վերջապէս երկու տարուց յետոյ գիւմում է մելիք Այվազի և մելիք Քարամի միջնորդութեան

և սրանց հետ միասին գնում է Ղըղալայի բերդի դուռը, երգումն տալիս, որ մեկիք Ղուկասին ոչ մի ջեսս չի հասուցանիլ, և նախկին տարիներից մնացած հարկերն էլ չի պահանջիլ, միայն թէ նա անցնի գնա էճանանու թուրք վիճակի Առաջածոր գիւղը և այնտեղ հանգիստ ապրի, կառավարելով այդ վիճակը:

Մեկիք-Ղուկասն ընդունում է նրա պայմանը, դուրս է դալիս Ղըղալից և գնում Առաջածոր, միայն իւր երեսուն կտրիճներին թողնում է բերդում, որ յամենայն դէպս պատրաստ մնան:

Հազիւ անցնում է երեք օր, մեկիք Ղուկասի որդի մեկիք Յովհաննանն ու մեկիք Ոսկանը գիշերը նկատում են, որ երկու թուրք են եկել մտել իրենց տունը: Իսկոյն վրայ են հասնում, ըռնում նրանց, կապկապում և ձգում մի սենեակ: Մեկիք Ղուկասը հարց ու փորձ է անում սրանց և յաջողացնում է խոստովանեցնել, որ ուղարկուած էին քուրդ սուլթանից իրեն, մեկիք Ղուկասին, սպանելու:

Այս բանի վրայ մեկիք Ղուկասը սաստիկ զայրանում է և իւր քսան և չորս գիւղերից հինգ հարիւր հոգի հաւաքում ու յարձակում Ուղուր քաղաքի վրայ, քուրդ սուլթանին իւր կնոջ և որդիների հետ գերի բռնում, քաղաքը կողոպտում, քանդում և կրակ տալիս:

Երբ քուրդ սուլթանին բերում են մեկիք Ղուկասի առաջը, մեկիքն ասում է. «Տեսա՞ր»:

— Տեսայ, պատասխանում է քուրդ սուլթանը, իմ սուտ երդմանս հատուցումն է այս:

Սրա վրայ մեկիք Յովհաննանը բարկանում է, թէ դեռ խօսացնում էլ ես այդ շանը, և սրի հարուածով կոտորում քուրդ սուլթանին, կնոջը և երեխաներին: Այսպիսով քանդում, աւերում է այդ նորաշէն քաղաքը:

Սպասելի էր, որ Նազիր շահը զօրք ուղարկէր և պատժէր մեկիք Ղուկասին, սակայն նա սպանւում է և Պարսկաստանում յառաջացած խռովութիւնները մոռացնել են տալիս այս դէպքերը:

Մեկիք Ղուկասից յետոյ Հալիճորում մեկիքութիւն է անում մեկիք Բալու որդի մեկիք Փարսադան Գ.-ը:

Սրա ժամանակ Չանդուրի Արիլբատ խանը կամենում է Բեխ գիւղի այժմեան հանգստարանի «Վերին-հարթ» բարձրութեան վրայ մի բերդ կառուցանել, սակայն Մեկիք-Փարսադան Գ. արգելում է՝ ասելով. «Եթէ կարող ես մարդկանց զխաղնիրով պարիսպ քաշել, փորձիր շինել, թէ չէ քարով ու կրով թոյլ չեմ տալ շինելու»:

Խանը վախենում է նրանից և չէ իրապարծում իւր մտադրու-
թիւնը:

Այս միեւնոյն ժամանակներում Շուշու Իբրահիմ-խանի սար-
վազները գալիս են Բաղաւուրճ գիւղը և բռնութեամբ տանում են
Թումանենց աղջիկը՝ խանի հարեմի համար:

Մելիք Փարսաղանը այս որ լսում է՝ անմիջապէս յարձակ-
ւում է այդ սարվազների վրայ և Բաղաւուրճ գիւղից ներքե,
Ուղուր գետի ափին, Սուլթան բաղի մօտ սպանում երեք սարվազ-
ներին և խլում Թումանենց աղջկան, ասելով որ քանի ինքը կեն-
դանի է, թող ոչ մի խան չհամարձակուի իւր հպատակներից մի-
նին տանելու: Երբ լուրը հասնում է Իբրահիմ խանին, սա անմի-
ջապէս հրամայում է պատրաստութիւն տեսնել՝ Մելիք-Փարսաղա-
նի վրայ արշաւելու: Սակայն նրա մտերիմները խորհուրդ են տա-
լիս, որ այդպիսի վտանգաւոր քայլ չանի, քանի որ սրա երկիրը
սաստիկ լեռնոտ է և անմասաչելի, զօրքը իզուր կը կոտորուի:

Միեւնոյն ժամանակ Մելիք-Փարսաղանի հպատակներն էլ
լսելով որ Իբրահիմ խանն արշաւելու է իրանց վրայ, տանն մարդ
են ընտրում և Տաթևի առաջնորդի հետ ուղարկում Իբրահիմ-
խանի մօտ, որպէս զի միջնորդեն և մելիքի հետ հաշտեցնեն, այլ
ևս իզուր արիւն չթափուի:

Եւ որովհետեւ Պարսից մէջ սովորութիւն է, որ արեան վրէժը
չեն լուծում երբ մարդասպանը դնայ սպանուածի տիրոջ դուռը,
ուստի և Իբրահիմ-խանը պահանջում է, որ Մելիք-Փարսաղան
Գ. գայ իրեն մօտ՝ որպէսզի այսպիսով լուծուած համարուի նրա
սպանած երեք սարվազների արեան վրէժը: Միեւնոյն ժամանակ
ինքն էլ կրկին ու կրկին երդւում է, որ ոչ մի փասս չի հասու-
ցանիլ մելիքին: Այս ինքնակոչ միջնորդները վերադառնում են
Մելիք-Փարսաղան Գ.-ի մօտ և այնքան թախանձում վերջինիս,
որ սա, հակառակ իւր ցանկութեան, վեր է կենում գնում Իբրահիմ-
խանի մօտ: Սակայն վերջինս արհամարհելով իւր տուած խոս-
տումներն ու երդումը՝ կուրացնել է տալիս Փարսաղան Գ.-ին,
խլում է նրանից նրա բոլոր գիւղերը, բացի Հալիձորից ու Բեխից,
և արձակում:

Մելիք-Փարսաղան Գ. վերադառնում է Հալիձոր, հրաժար-
ւում է մելիքութիւնից, նշանակելով մելիք իւր որդի Օվանէսին
և ապա առանձնանում է Բեխում, ուր բաւական երկար ապրում է:

Մելիք-Օվանէսի ժամանակ Ղափանն էլ ընկնում է Ռուսաց
տիրապետութեան ներքոյ և սա, ինչպէս և սրա որդի մելիք Գա-
լուստը կառավարում են իրենց ժողովրդներին իբրեւ առևսաց պաշ-
տօնեայ:

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

I.

Հայ նահապետական գերդաստանն, ինչպէս և ընտանիքը—զա այն շտեմարանն է, ուր զարմանալի տոկոճութեամբ պահուել—պահպանուել են հայ սովորութեան իրաւունքի բեկորները: Նահապետական գերդաստանն իւր ամբողջ էութեամբ ներկայացնում է կուլտուրական զարգացման այնպիսի մի շրջան, որտեղ հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները, սոցիալ-քաղաքական աշխարհայեացքի հետեւանքները կենդրոնանում են բացառապէս ընտանեկան համայնքի շուրջը:

Ընտանեկան համայնքը զարգացել է ուշալ-մատերիալիստական գործոնների շնորհիւ, սակայն, այդ համայնքների բաղկացուցիչ անդամների պատմական տեսակէտից նայած, իրենց համայնքը հիմնուած էր միանգամայն այլ սկզբունքների վրայ, աճում ու զարգանում միանգամայն ուրիշ աշխարհայեացքների համաձայն: Դա կրօնն էր, կրօնական պաշտամունքների մի ամբողջ դաւանանք, որը նախնական հասարակական կազմակերպութեան ամբողջ շէնքն էր կառուցանել և մարդկային բանականութեան մէջ բարձրացրել իրաւունքի ամբողջ իմաստը: Մարդկային մտաւոր կեանքը իւր զարգացման ընթացքում ունեցել է

աստիճաններ, երբ հասարակական ու բնական բոլոր երեւոյթները բացատրւում էին աստուածային ոգու ներկայութեամբ, կրօնական պաշտամունքի նշանակութիւններով: Մարդկային այդ միտքն անգոր էր այլապէս վերլուծելու իրական երեւոյթները, և այնտեղ, ուր ժամանակակից գիտութիւնն, իւր բովանդակ պաշարով զինուած, անդամահատում է քաղաքակրթութեան զարգացման գործոններն և գտնում նոցա նիւթական հիմունքները, այնտեղ մի ժամանակ միմիայն գերբնական ոգին էր տիրապետում, աստուածային խորհրդաւոր ոյժերն էին իրենց մասին գգալ տալիս: Հասարակական զարգացման պատմութիւնն անցնում էր ոչ թէ մարդկային սառն բանականութեան, սրամիտ դատողութեան բովով, այլ մտաւոր երևակայութեան, զգացողական ազդակների լայնարձակ առպարիզով:

Կրօնական այդ փիլիսոփայութիւնն իւր մեծ դերը խաղաց մարդկային քաղաքակրթութեան զարգացման բոլոր կողմերում. և տակաւին այսօր հասարակական կազմի, մարդկային յարաբերութիւնների բազմաթիւ շրջաններում նա պահպանում է իւր գոյութիւնն: Այդ կողմից իրաւունքի պատմութիւնը մարդկային հոգու և հաւատի պատմութեան էջերում ներկայացնում է մի խրատալից օրինակ: Իրաւունքի զարգացման մէջ՝ մարդկային իդէալական այդ աշխարհայեացքում՝ ոչ մի գործոն այն մեծ դերը չի կատարել, ինչ որ վիճակուել էր կրօնին, կրօնական պաշտամունքներին: Կրօնական վարդապետութիւնը զարմանալի ելեէջներով առաջնորդել է իրաւունքի բազմատեսակ անկիւններից դէպի լոյս աշխարհ: Ի՞նչ են ներկայացնում ամբողջ նախնի դատաւարութեան գործերը. դոքա բոլորը տոգորուած ու սննուած էին կրօնական մտապատկերներով, անեղ հաւատի ու պաշտամունքի ծէսերով. դատաւարութեան բովանդակ հանդիսաւոր ձևականութիւնն— կրօնական է, այսպէս անուանած աստուածային վճիռը (Gottesurtheil)— կրօնական է, երդումն— կրօնական է, օրդալիւն— կրօնական է... Ի՞նչ է պատժական իրաւունքն

իւր արեան վրէժի ու փրկանքի սովորութիւններով, եթէ ոչ նոյն կրօնական մտածողութեան երևոյթներից մէկը:

Եւս առաւել գերակշռող դեր է խաղում կրօնական աշխարհայեացքն ընտանեկան համայնքի կազմի ու զարգացման վրայ: Ընտանիքի ծագման պատմութիւնը քննելիս տեսնում ենք, որ կրօնական հայեացքներն այնպիսի մի մեծ ազդեցութիւն են ունեցել ընտանիքի կազմակերպութեան, նրա բարքերի ու սովորութիւնների, նրա մտաւոր և նոյն իսկ տնտեսական ձեերի վրայ, որ միանգամայն բացայայտ է դառնում այն մեծ կապը, որ առաջ էր եկել հասարակական կազմակերպութիւնների ու կրօնական պաշտամունքների միջև: Ժամանակակից ընտանիքն էլ զարգանալով նահապետական գերդաստանից պարփակում է իւր մէջ տակաւին այդ կրօնական հայեացքները, որոնք երբեմն նահապետական գերդաստանի էութիւնն էին բնորոշում:

Արդի գիտութիւնն ի հարկէ միանգամայն այլ կերպով է նայում ընտանեկան համայնքի կրօնական պաշտամունքների նշանակութեան վրայ: Մինչդեռ նախնական մարդիկ, գտնուելով ստոր կուլտուրական աստիճանի վրայ, ըմբռնում էին այդ կրօնական պատկերացումները, որպէս հիմնաքարեր, որոնց վրայ ստեղծուել ու աճել են ընտանեկան համայնքները, ըմբռնում էին, որպէս իրօք գոյութիւն ունեցող գերբնական ոյժեր, առանց որոնց ընտանեկան կազմակերպութիւնների յարատուութիւնն ի չիք է դառնում,—ընդհակառակն մենք, դուրս գալով այդ շրջանի նախնական աշխարհայեացքի ներգործութիւնից, ընդունում ենք, որ ընտանեկան համայնքի ծագման ու զարգացման գործոնները լոկ մատերեալիստական հողի վրայ են հիմնուած: Տնտեսական պայմանները, հասարակական արտադրողական եղանակները — ահա այն անհրաժեշտ գործող ոյժերը, որոնք ըստեղծում էին հասարակական կարգեր ու կազմակերպում արիւնակից ազգականների դաշնակցութիւններ՝ ցեղեր, սերունդներ: Եւ եթէ այսօր հետազօտում ենք հայ նահապետական գերդաստանի կրօնական կազմը,—գաւսնում ենք

խորն համոզուած լինելով, որ այն ձևերը, որոնց մէջ կաղապարուել են կրօնական պաշտամունքները, միակն են, որոնք յիշեցնում են այդ պաշտամունքների գոյացման մօմենտների հասարակական դրութիւնը: Հասարակական, ընտանեկան կեանքի շատ և շատ երևոյթները կուլտուրական զարգացման տակ կարող են վերանալ, չքանալ, սակայն նրանց հետքերն այնուամենայնիւ պահպանւում են պաշտամունքների, կուլտի մէջ:

Ուսումնասիրելով այս կամ այն ժողովրդի ընտանեկան պաշտամունքները, մենք հնարաւորութիւն ենք ունենում թափանցել նրա մշտնջապատ անցեալի պատմութեան մէջ, բարձրացնել այն վարագոյրը, որով ծածկւում էին մեր աչքերից նախնի հայ ընտանեկան համայնքի էթիկական ու իրաւաբանական հայեացքները: Հայ նահապետական գերդաստանի պաշտամունքները մանրամասնօրէն վերլուծելիս, ինչպէս և սպասելի էր, գտնում ենք այդտեղ սերնդական կազմակերպութեան բոլոր մնացորդները:

Սերնդական-ցեղական կազմակերպութիւնները իրենց համեմատ կրօնական աշխարհայեացքով գոյութիւն էին ունեցել այնպիսի մի կուլտուրական շրջանում, երբ տիրապետում էր հոգեպաշտութեան (animisme) սկզբունքը: Այն հիմքը, որի վրայ ծագել ու ծաղկել էին նախնական կրօնական հայեացքները, կայանում էր նրանում, որ նախնի մարդը խորն համոզուած էր, թէ շրջապատող տեսանելի առարկաները, ինչպէս և ինքը, օժտուած էին զգացողութեամբ և զգացմունքներով: Յիշեալ համոզմունքը զրգում էր նրան անձնաւորացնել թէ անշունչ առարկաները և թէ բնութեան բոլոր երևոյթները: Ահա այստեղ մարդուս մտապատկերները կենդրոնանում էին միայն գերբնական ոգիների գաղափարի շուրջը, աներևոյթ ոյժերի մարդուս վրայ ունեցած ներգործութեան հաւատի վրայ: Այդ հոգեպաշտական հիմունքներից բխում էր մի կողմից՝ հաւատ, որ առանձին անշունչ առարկաներն ունեն իրենց անձնաւորութիւնն, իրենց կրկնակը, «եսը», օժտուած գերբնական

յատկութիւններով. միւս կողմից էլ՝ համոզմունք, որ մարդկային արարածը բաղկացած է երկուորեակից—հոգուց, երկրորդ «եւ»-ից, որը կարող է մարդուն թողնել ժամանակաւորապէս, ինչպէս քնի միջոցին, և մշտնջենապէս, ինչպէս մահուան վայրկեանին: Վերջին այս համոզմունքը ստիպում էր մարդուն հաւատալ հոգիների գոյութեանը, հաւատալ, որ հոգիները ընդունակ են ապրելու մարդու մահուանից յետոյ, և այսպէս թէ այնպէս ազդել կենդանի մնացած արարածների վրայ: Գերբնական ոյժերի, ոգիների գոյութեան հաւատը լցնում էր մարդուն ահով ու խորհրդաւոր ակնածութեամբ և սա պաշտում էր մեռեալներին, պաշտում ամենայն սրբութեամբ նոցա հոգիներին: Ինչպէս որ կենդանի միջոցներին այդ մեռեալները հանապազ շփուում, ապրում էին իրենց սերնդակիցների հետ, իրենց ազգակիցների շրջանում, նոյնպէս էլ նրանց հոգիներն այժմ, երբ մարմինն այլ ևս գոյութիւն չունի, շարունակում են նոյն կեանքով անտեսանելի ապրել կենդանի մնացած սերնդակիցների շրջանում: Այստեղից առաջ է դալիս նախահայրերի կուլտը, նահապետների պաշտամունքը, որ սերնդական կազմակերպութեան հիմնաքարն է կազմում¹⁾:

Մենք շեշտեցինք, որ ուշադրութեան կառնենք հայ նահապետական գերդաստանը. սակայն որքան յայտնի է, նահապետական գերդաստանը ներկայումս տարրալուծւում է, տեղի տալով ընտանեկան մանր կազմակերպութիւններին: Բայց քանի որ Հայաստանի շատ խուլ անկիւններում առժամանակ գերիշխում են բնական տնտեսութեան ձևերը, նահապետական գերդաստանի կազմն էլ տակաւին կարողանում է պահպանել իւր գոյութիւնը: Այսպիսի հանգամանքներում անտարակոյս է, որ անհատական ու մանր ընտանեկան կազմակերպութիւններն էլ ազատուած չեն լինիլ իսպառ այն սովորութիւններից ու բար-

¹⁾ Հոգեպաշտութեան մասին աւելի մանրամասն տես: Тайлоръ—Первобытная культура հատ. II, գլուխների XI—XVII. նաև Харузинъ—Этнография, выпускъ II и IV.

քերից, այն ընտանեկան ու սերնդական պաշտամունքներից, որոնք տիրապետում էին նահապետական գերդաստանում: Դարերով, երկար ու ձիգ ժամանակներով սրնուած մտապատկերները, փայփայուած աշխարհայեացքները անկարող են մէկէնիմէկ յեղաշրջուիլ, տապալուիլ...

Ուստի ներկայ տեսութեան մէջ մենք խստիւ չենք սահմանագծի հայ նահապետական գերդաստանի ու անհատական ընտանիքի պաշտամունքների շրջանները: Գործածելով հայ ընտանիք բառը, մենք սրան տալիս ենք ամենալայն իմաստ, ենթադրելով այդտեղ նաև նահապետական գերդաստանի կազմին վերաբերեալ պաշտամունքները, քանի որ, ինչպէս վերը նկատեցինք, Հայաստանում նահապետական գերդաստանը տեղ տեղ տակաւին պահպանում է իւր վերջին գոյութիւնը անհատական ընտանիքներին կից և քանի որ այդ երկու տեսակ ընտանեկան կազմերի ներքին աշխարհայեացքներն ու հաւատալիքները դեռ ևս իրարից չեն զտուել, այլ ներկայացնում են միևնոյն ու համանման մտածողութեան արգասիքներ, հոմանիշ բովանդակութեան ձևեր:

II.

Հայ ժողովուրդը հաւատում է, որ մարդուս մահուամբ նրա հոգին շարունակում է իւր գոյութիւնը, շարունակում է ապրել: Բայց որտեղ և ինչպէս է անցնում այդ կեանքը: Եթէ նայենք առերես այն հաւատալիքների վրայ, որոնք շրջում են ժողովրդի բերնում, կրլսենք, որ հոգիները համբառնում են դէպի երկինք: Վարանդայում հաւատում են՝ «Հոգին բերանից դուրս գալուց յետոյ մինչև այդ կառարելը սաւառնում է գիակի շուրջը և երբ, միւս օրը, վաղ առաւօտեան, տան մեծը գալիս է երեք անգամ վայրդաւում, ապահով կերպով սլանում է դէպի երկինք»¹⁾: Նոյնպէս և Զանգեզուրում, հետեւեալ օրը վաղ լուսաբացին

¹⁾ Ե. Լալայեան—Վարանդա, եր. 185.

ննջեցեալի ազգականներէց մինը գնում է գերեզմանատուն, համբուրում է գերեզմանը, երեք անգամ վայ բղաւում և վերագառնում տուն¹⁾: Նոյն հայեացքն է տիրում Զաւախեցիներէ մէջ. «հոգին սաւառնում է դիակի շուրջը մինչև մարմինն հողին յանձնելը և երբ «Փառք 'ի բարձունս» ասում են, թռչում է Երուսաղէմ, երեք անգամ համբուրում ս. գերեզմանն և այնտեղ մնում 40 օր, մինչև ննջեցեալի քառասունքը լրանայ: Յետոյ արդէն վերագառնում է երկինք, եօթն օր ճանապարհ գնալով»²⁾: Հոմանիշ հաւատալիքներ ունեն և միւս հայ գաւառների բնակիչները, ուստի աւելորդ ենք համարում մի առ մի այստեղ առաջ բերել:

Ժողովրդի վերոբերեալ հայեացքը հոգիների կայանի մասին, եթէ դա խորագնին քնենք, նորագոյն ժամանակների արգասիքներ են և ձեակերպուել են բացառապէս քրիստոնէութեան ազդեցութեան տակ: Մինչդեռ աւելի հին, նախնական հաւատալիքների համեմատ մարդու հոգին ոչ թէ երկնքում, ոչ թէ անծայր ու անորոշ հեռավորութեան վրայ էր իւր գոյութիւնը շարունակում, այլ հէնց այս երկրում, մարդկանց մէջ, իւր ազգակիցների հարեանութեան մօտ էր անցկացնում կեանքը, ապրում գետնի տակ: Այդպէս էին քարոզում հնդկական Վեդայի մաղթանքները, այդպէս էին համոզուած հին յոյներն ու հռոմէացիները: Կիկերոնն իւր Tusc. (I, 16) մէջ ասում է. *sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum*, և մի նոյն ժամանակ, շարունակում է նա՝ այնքան խորն էր այդ հաւատքը արմատացած ժողովրդի մէջ, որ յետագայում, երբ արդէն մտել էր դիակների այրման սովորութիւնն, այնուամենայնիւ կարծում էին, որ հոգիները կրկին գնում էին գետնի տակը ապրելու³⁾: Նոյնանման

1) Ե. Լալայեան—Ձանգեղուրի գաւառ, Էր. 104.

2) Նոյն—Ջաւախք, Էր. 205.

3) Фюстель де Куланжъ - Древняя гражданская община, Էր. 5.

էին հաւատում և հին հայերը. դա բացայայտ է դառնում այն նախապաշարումներից, թաղման այն ծիսակատարութիւններից, որոնք տեղի են ունենում այսօր հայերիս մէջ: Նոյն իսկ վերը յիշած երկու օրինակներից Վարանդայի ու Զաւարբի հաւատալիքների վերաբերմամբ կարող ենք մի քանի կէտեր առաջ բերել, որոնք մեզ իրաւունք են տալիս ապացուցանելու մեր առաջադրած կարծիքը:

Թաղման ծէսերը հայոց մէջ ցոյց են աւելիս, որ ժողովուրդը հաւատում է, թէ իջեցնելով մեռեալի մարմինը գերեզման, թաղում են նրա հետ և հոգուն, որը շարունակում է ինքնուրոյն գոյութիւն ունենալ իբրեւ կենդանի արարած: Գրեթէ ամեն տեղ հայերը սովորութիւն ունեն ննջեցեալի ձեռքերին մի մի մոմ դնելու, որպէսզի նրան միւս աշխարհում, նոր կայանում, մութ գետնի տակ լոյս լինի: Այդ մասին Վարանդայում ասում են, որ մեռելը «միւս աշխարհում իւր բարեկամ ննջեցեալներին ճրագի լուսով տեսնի»¹⁾:

Հին Հռովմէացիները ննջեցեալներին գետին իջեցնելիս զանազան բարեմաղթութիւններ էին անում այն համոզմունքով, որ մեռեալի հոգին գետնի տակ երջանիկ կեանք վայելի: Այդ նպատակով յուզարկաւորութեան ծիսի աւարտին սովորութիւն ունէին երեք անգամ կանչել մեռեալի հոգուն նրա անունով: Վերջապէս յայտնի են այն կլասիկական խօսքերը, որոնք ստէպ այժմս էլ են գործածում. *sit tibi terra levis* կամ *tenuem et sine pondere terram*. Հոմանիշ սովորութիւններ տեղի են ունենում մեր ժամանակակից հայ գաւառներում: Վարանդայում, երբ ննջեցեալին իջեցնում են գերեզման, բոլոր յուզարկաւորողները մի մի բռն հող են ձգում գիակի վրայ, ասելով. «Աստուած ճանապարհդ բարի անի, բարե տար մեր հին ննջեցեալին»²⁾: Շատ տեղերում, ինչպէս Բորչալիում, Գանձակի գաւառում, գիակը լուանալիս միշտ ար-

¹⁾ Եր. Լալայեան—Վարանդա, Էր. 179.

²⁾ Նոյն—Վարանդա, Էր. 182.

տասանում են բնորոշ խօսքեր, որոնք անբան նմանութիւն ունեն վերը յիշած լատինական բացականչութիւններին.

«Քարդ քաղած ընի,

«Հողդ մաղած ընի,

«Դատաստանդ քաղցր ընի:

«Գնալի ճանապարհդ բարի ընի»¹⁾:

Ձանգեզուրում ու Վարանդայում թաղման միւս օրը սգաւորը գնում է և թարմ գերեզմանի վրայ երեք անգամ վա՛յ բացականչում, որով հանգստացնում են մեռեալի հոգին: Վերջապէս աւելորդ չի լինիլ այստեղ յիշել այն հանրածանօթ բառերը, որոնք գործածուելիս են եղել և զեռ գործածւում են պրեթէ բոլոր ժողովուրդների մէջ. այն է, որ դամբարանների վրայ սովորութիւն ունին գրելու կամ ասելու՝ «աստ հանգչում է» և կամ, ինչպէս հայերիս մէջ, գերեզմանն այլապէս կոչում են հանգստարան, մի տեղ ուր հոգին հանգստութիւն է գտնում:

Յիրաւի, որ հոգին, ինչպէս ժողովուրդն է նախապաշարուած, միայն դիակի թաղումով է հանգստութիւն գտնում, դրան ապացոյց կարող է ծառայել այն հաւատալիքը, որ մեռեալն անապաման պէտք է թաղուի, հողին յանձնուի, ապա թէ ոչ նրա հոգին ոչ մի կայան, ոչ մի հանգստութեան տեղ չունենալով թափառաշրջիկ պէտք է տանջուի և թշնամանայ կենդանի մնացածներին: Վարանդայի, Ձանգեզուրի, Գանձակի, Ջաւախքի և այլուր հայերը համոզուած են, որ մեռեալների հոգիները սաւառնում են իրենց դիակների շուրջը մինչև հողին յանձնելը: Ուրեմն մեռեալների մարմինները թաղուելով, նրանց հոգիներն էլ մտնելու են գետին: Ուստի մեռեալին հողին յանձնելիս անհրաժեշտ է կատարել ամենայն խստութեամբ այն բոլոր ծէսերն ու պաշտամունքները, որոնք անապաման պահանջւում են ժողովրդի հաւատալիքներով, որպէսզի հոգիները բաւական միան կենդանի ապրողներին: Այդ հիման վրայ մե-

¹⁾ Ե. Լալայեան—Գանձակի գաւառ, հատ. Բ. եր. 94: Բորչալուի գաւառ, Ազգագրական Հանդէս՝ X գ. 1903 թ. եր. 169.

† ռեալներին, մանաւանդ սպանուածներին, ինչպէս Զանգեզուրի հայերն են հաւատում, պէտք է ամբողջովին հողին յանձնել: Եթէ նրա մարմնի որեւէ մասը, թէկուզ մի եղունգը, անթաղ մնայ դուրսը, հողին անհանգիստ կըլինի և բազմաթիւ չարիքների պատճառ կը դառնայ. նա իւր տնից մի նոր մեռեալ կըտանի ¹⁾:

Այն հաւատալիքը, թէ մեռածների հոգիները սաւառնում են դիակների շուրջը մինչև թաղուիլը, գոյութիւն է ունեցել, որպէս կարելի է ենթադրել, նաև հին հայերի մէջ: Դա Յարալէզների պաշտամունքն է: Յարալէզները գերբնական ոգիներ էին, որոնք լիզելով պատերազմի դաշտում ընկած մարդկանց դիակները, կենդանացնում էին սրանց: Մտաբերենք Մովսէս Խորենացուց Արայ գեղեցիկ և Շամիրամի վիպասանական պատմութիւնը: «Բայց կուտի մէջ յաղթուեցաւ Արայի զօրքը, և Արան մեռաւ պատերազմի մէջ Շամիրամի զինուորներից: Յաղթութիւնից յետոյ տիկինը դիակապուտներին ուղարկեց ճակատամարտի տեղը... Արային քաջ զինուորների մէջ մեռած գտան: Բայց երբ հայոց զօրքերը միւս անգամ պատերազմի զրգռուեցան Տիկին Շամիրամի դէմ Արայի մահի համար վրէժ առնելու, Շամիրամն ասաց. իմ աստուածներին հրամայեցի լիզել Արայի վէրքերը և կենդանացնել: Յնորուած լինելով տոգական ցանկութեամբ, Շամիրամը միանգամայն յոյս ունէր Արային կենդանացնելու իր կախարդութեամբ» ²⁾: Մովսէս Խորենացու յետագայ խօսքերից պարզուում է, որ այս դէպքում Շամիրամը դիմում է այդ հաւատալիքին, իբրև տեղական, Հայաստանում իրենից առաջ գոյութիւն ունեցող մի պաշտամունքին, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ հանգստացնել զրգռուած հայերին:

Պատերազմում ընկածների կենդանանալու հաւատա-

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ по описанію мѣстн. и народовъ Кавказа. Сувѣрія въ Зангезурскомъ уѣздѣ.

²⁾ Մովսէս Խորենացու պատմ. գիրք Ա, գլ. ԺԵ. աշխարհ. թարգ. Խորէն վ. Ստեփանէի:

լիքի մասին պատմում է նաև Փաւստոս Բիւզանդը: Վերջինս խօսելով հայոց Մուշեղ զօրավարի մասին Արշակունեաց Վարազդատ թագաւորի ժամանակները (384 թ. Ք. ծ. ա.) ի միջի այլոց ասանդում է, որ այդ թագաւորի դայեակ Բատ Սահառունին շատ նախանձեց Մուշեղի փառքին և իւր անդադրուն բանսարկութիւններով թշնամացրեց յիշեալ թագաւորին հայ քաջարի սպարապետի դէմ: Վերջապէս թագաւորը հրամայել էր սպանել Մուշեղին, որ և կատարուել էր արքայական հանդիսաւոր ճաշի ժամանակը: «Եւ եղև իբրև տարան զմարմինս սպարապետին Մուշեղի՝ ի տուն իւր առ ընտանիս իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նրա, թէպէտ և տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ՚ի մարմնոյն անտի: Զի ասէին. դորա յանթիւ ճակատ մտեալ էր, և վէր երբէք չէր առեալ... Իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա. մինչև զգլուխն անդէն ՚ի կուճեղն կարեալ կցեցին, և հանին եղին ՚ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին՝ թէ վասն զի այր քաջ էր, Առլէզք իջանեն և յարուցանեն զդա: Պահապան կային, և ակն ունէին յառնելոյ մինչև նեխեցաւ մարմինն: Ապա իջուցին յաշտարակէ անտի, և լացին թաղեցին զնա որպէս օրէն էր» ¹⁾:

Մի այլ հայ հեղինակ (V դարու) Եգնիկ Կողբացին իւր «Եղծ աղանդոց» երկի մէջ նոյնպէս խօսում է, որ հայերը հաւատում էին, թէ պատերազմում ընկածների դիակները կարող էին կենդանանալ Յարալէզների օգնութեամբ ²⁾:

Վերոյիշեալ բոլոր օրինակներից կարելի է այն եզրակացութեան յանգիլ, որ հին հայերը, հաւատալով մեռելների յարութեան գաղափարին Յարալէզների օգնութեամբ, միևնոյն ժամանակ այն համոզմունքի պէտքէ լինէին, որ այդ մեռելներն յարութիւն կարող էին առնել, այսինքն հոգիները կրկին միանալու էին մարմինների հետ, դեռ

¹⁾ Փաւստոս Բիւզանդ՝ Պատմ. հայոց—գլուխքիւն և, գլ. 19.

²⁾ Եգնիկ Կողբացի՝ Եղծ Աղանդոց—գլ. Ա, յօդ. 24—25.

քանի որ թաղուած, հողին յանձնուած չէին. ուրեմն երբ հողիները դեռ ևս մտած չէին ստորերկրեայ կայանը, այլ մնում էին դուրսը, մարմինների շուրջը: Այդ երևում է առաջ բերած փաստերից. Մուշեղ սպարապետին չէին թաղել, յուսարով որ կրկենդանանար. և հողին էին յանձնել այն ժամանակ միայն, երբ դիակը նեխուել էր, այսինքն երբ հողին բնաւ չէր մօտեցել մարմին: Նոյնպէս էր եղել և Արայի դիակի հետ Մովսէս Խորենացու խօսքերին համաձայն:

Թաղուած մեռեալների հողիները միշտ սովորութիւն ունին դուրս գալ իրենց կայեաններից՝ գերեզմաններից. ընդունելով զանազան ուրուականների կերպարանք: Այստեղից է ծագում ուրուականների հաւատալիքը: Մեռելների հողիները սովորաբար գիշերներն են դուրս գալիս, ուստի այդ ժամանակները վտանգաւոր է անցնել գերեզմանատան մօտով: Հազար ու մի առասպելներ են պատում ժողովրդի բերանում այդ հաւատալիքների վերաբերմամբ, առասպելներ, որոնք ահ ու սարսափ են ազդում անոտիապաշտ սրահի վրայ: Զանգեզուրում ասում են՝ «մի անցիր գիշերով գերեզմանատան միջով, ապա թէ ոչ մեռեալները դուրս կը գան իրենց հանգստարաններից և քեզ կը յափշտակեն, կը տանեն իրենց մօտ»: Այդ հողիները կարող են երեւալ ոչ միայն իբրեւ ուրուականներ, այլ և իբրեւ լոյսի ցոլքեր, բոցեր, կրակներ գերեզմանների վրայ և գիշերային խաւարի մէջ իրենց փայլիլով, խորհրդաւոր կայծերով ահաւոր տպաւորութիւն են թողնում պատահական անցորդի վրայ: Տաճկահայոց մէջ շատ է տարածուած այդ տեսակ հաւատք: «Գիւղի պարտէզներէն մէկին մէջ անձնասպան մը թաղուած է, թաղուելէն ամիս մը ետքը, անոր հողքին վրայ ցոլքեր, կրակի կայծեր կընշմարտին, անշուշտ շրջմովիկ հուրն է սա, որու անհետանալէն ետքը, գերեզման բացուելով, զարհուրելի ուրուական մը դուրս կ'ելլէ, ձեռքը մանգաղ ու ոտքին ալ բահ ու բրիչ կ'աւաթ: Կ'աւանդեն, թէ այս և սոյնօրինակ ճիւղեր հող և ուրիշ տեղեր կընշմարտեն»:

լուին, որոնք իրենց շարժը անկուած պտղատու ծառերուն վրայ ելլելով ամբողջ պտուղներ կը քաղեն և վերստին գերեզման կը մտնեն»¹⁾։

Շատ անգամ մեռելները գերեզմանից գիշերը ելնելով ընդունում են զանազան կենդանիների կերպարանք և մրանում մարդկանց մէջ։ Այս հաւատալիքի մէջ պէտք է տեսնել մասամբ հոգեյածութեան (métempsichose) գաղափարը, այսինքն հոգիների կերպարանափոխուիլը զանազան շնչաւոր և անշունչ առարկաների։ Մեռելների հոգիների այդ կերպարանափոխուած ճիւղները կենդանիների և այլ հրէշների դէմքով կոչւում են ժողովրդի բերանում խորթլախ և գոռնադար։ Մարդուանի, որպէս և Տաճկահայաստանի շատ տեղերում հայերը հաւատում են, որ գիշերը մեռելները «գերեզմաններէն ելլելով՝ այծի, շունի կերպարանքով շրջակաները կը պատին. կ'ըսուի, թէ ասոնք ջուրէն և կամ առջևնին քաշուած գծէն անդին չեն կրնար անցնիլ»²⁾։ Նոյնպիսի հաւատք տարածուած է նաև Կովկասի հայերի մէջ։

Ժողովրդի կարծիքով խորթլախը են լինում այն բոլոր մեռեալները, որոնք թաղուել են առանց պատշաճաւոր ծիսակատարութիւնների։ Հետեւապէս հասկանալի է, թէ ինչու հայեր այնպէս խիստ կատարում են այն բոլոր սովորութիւններն ու սնտրիապաշտական ձևականութիւնները, որոնք դարերով գոյութիւն են ունեցել ժողովրդի կրօնական հաւատալիքների մէջ և որոնք նրա համոզմունքով անպայման անհրաժեշտ են հանգուցեալների հոգիների բարօրութեան համար. ապա թէ ոչ, հակառակ դէպքում, ազգականներն հանապազ ենթակայ են լինելու այդ հոգիների չարակամութեանն ու հալածանքներին։

Ինչպէս երևում է խորթլախի և գոռնադարի հաւատալիքը գոյութիւն է ունեցել և միջնադարեան հայերի մէջ։ Այդ առթիւ Առաքէլ Դավրիժեցու պատմութեան մէջ գրտ-

1) Բիւրակն, 1899 թ. № 16.

2) Բիւրակն, 1900 թ. № 28.

նում ենք մի հետաքրքիր տեղեկութիւն, որն այդ հեղինակը աւանդում է իբրեւ մի իրողութիւն. «Յետ չորից աւուրց ուրանալոյ իւրոյ սատակեցաւ Ղարաչորակն, և յետ չորից աւուրց թաղման իւրոյ յաւուր միում ընդ մերձենալ երեկոյեան տեսին զՂարաչորակն ուրացողն, զի ելլեալ էր ի վհէն, յորում թաղեալն էր, մերկ և խայտառակ և զարշադէմ և այլագունակ, իբրեւ զշուն կատաղի և զպատանն իւր արկեալ 'ի վերայ ուսոց իւրոց զայր ընդ մէջ քաղաքին 'ի շուկայն և 'ի կրպակսն շրջէր, և որք տեսանէին՝ զահի հարեալ ահաբեկ լինէին, քանզի ամենեքեան ճանաչէին գնա... Եւ ամենայն աւուր ելանէր ընդ մերձենալ երեկոյին և մինչի լուսանալ առաւօտուն շրջէր... և ընդ մերձենալ առաւօտուն գնայր 'ի գիրն իւր մտանէր»:

Մեռեալների հոգիների երևելը գերեզմանից գիշերը — դա մի ընդհանրացած հաւատալիք է, որ տարածուած է զրեթէ բոլոր ժողովրդների կրօնական մտապատկերների մէջ. էլ չենք խօսում հին յոյների, հռովմէացիների, եգիպտացիների, հնդիկների մասին, որտեղ այդ հաւատքը մի ամբողջ մանրագնին սխտեմի է վերածած, այլ և կովկասաբնակ մանր ազգութիւնների մէջ ծաղկում են այդ տեսակ պաշտամունքներն ամենայն տոկունութեամբ մինչև մեր օրերը:

Նկատի առնելով հոգիների միւս աշխարհում վարած կեանքն ու գոյութեան պատկերը, որի մասին կրթօսենք հետեւեալ գլխներում, ժողովուրդը կարծում է, որ մեռնողների հոգիները անշուշտ մեծ գովարութեամբ են անջատում այս կեանքից և գիմում գերեզման: Այս առթիւ հայ ժողովրդի մէջ կան զանազան հաւատալիքներ: Դա այդպէս անուանած հոգնդարձի հաւատքն է, որով կարելի է երկարացնել մեռնողի կեանքը, թոյլ չաւելով, որ հոգին շուտով բաժանուի մարմնից: «Բորչալիում, ոչ թէ թեթեւացնում են հոգեվարքը, այլ և հոգեվարձ են անում. սաստիկ լացով խանգարում են հրեշտակին հոգին առնելու: Այսպիսի դէպքերում հիւանդն ապրում է դարձեալ մէկ

կամ ութ օր, սաստիկ տանջուելով: Այդ ժամանակ միայն նկատելով, որ հոգեդարձ է եղել, հիւանդին բոլորովին առանձնացնում են և հանգիստ թողնում, որ հոգին աւանդէ»: Որպէսզի հիւանդը ոչ գոռարութեամբ բաժանուի այս կեանքից և կարօտով չմնայ այս աշխարհից, ջանում են մի կերպ թեթեւացնելու նրա հոգեվարքը: «Այդ նպատակով, եթէ հիւանդը երկրագործ է՝ խոփը, եթէ դարբին է՝ մոլորճն ու սալը, եթէ հիւանդ՝ ուրագը դնում են կոծքին: Եթէ հիւանդի սիրելիներից մէկը ներկայ չէ և սա տանջում է նրա կարօտով, վերջինիս շորերը, գաւազանը, նամակը դնում են հիւանդի կրծքին՝ որ հանգստանայ և հոգին աւանդէ»¹⁾: Բուլանըխում «հոգեվարքի ժամանակ ընտանիքի լացն ու կոծը աւելի կըսաստեղանայ, բայց որքան կարելի է, պէտք է այնպէս լսն, որ հիւանդը հոգեդարձ չըլինի, այսինքն թէ հոգին կ'ուզէր երթալ, բայց ընտանիքի լացն ու կոծի պատճառով նորից կըդառնայ մարմնոյ մէջ. երբեմն էլ Աստուած, գթալով ողորմելի ընտանիքին 3 օր ժամանակ կըտայ հիւանդին, որ երթացողից կարօտով չմնան: Հոգեդարձը որ շատ երկարի, աշխատում են թեթեւացնել հոգեվարքը. այդ նպատակով եթէ հիւանդն իւր կենդանութեան ժամանակ որեւէ սովորութիւն ունէր ուտելու, խմելու կամ մօլորութիւն, վէզ կըդնեն սրաի վրայ»²⁾:

Նոյն իսկ երբ արդէն մի մեռած դիակ է մնացել, ժողովուրդի համոզմունքով, կարելի է միշտ նկատել, թէ հոգին չէր ուզում հեռանալ այս աշխարհից: Բոլոր հայ գաւառներում սովորութիւն ունեն, երբ հիւանդը վերջնականապէս փրչում է հոգին, դիտելու մեռելին, եթէ աչքը բաց է մնացել, իսկոյն մի քիչ հող են ածում վրան, սրորում և փակում, հաւատալով, որ նա աշխարհից դեռ կշտացած չի եղել և միայն հողով կարող է կշտանալ. և եթէ բերանը

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ՝ Ազգ. Հանդ. X գ., 1903.

²⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ—Ազգ. Հանդ. Ե. գիրք, 1899 թ.

բաց է մնացել, փակում են բերանը¹⁾։ Շատ անգամ նաև թաղուած, հողին յանձնուած մեռեալներն էլ դէպի աշխարհն են նայում և չեն կշտացած նախկին կեանքից։ Բուլանըխում, որպէս և բազմաթիւ հայաբնակ գիւղերում, մեռելի թաղելուց մի քանի օր յետոյ գերեզմանի հողի փուլը կը դիտեն, եթէ փոսացած լինի, կասեն, աչքն 'ի դունին (աշխարհն էր)²⁾։ Վարանդայում, «եթէ մի ննջեցեալից յետոյ տնեցիներից հիւանդանում են, կարծում են, թէ ննջեցեալն իսկապէս մեռած չէ և տնեցիներից եօթը հոգի տանելու է։ Որոշելու համար, թէ ննջեցեալն իսկապէս մեռած է թէ ոչ, գերեզմանի վրայ գարի են ածում և ձին տանում մօտը. եթէ կերաւ, այդ ապացոյց է, որ ննջեցեալն իսկապէս մեռած չէ։ Այս դէպքում բաց են անում գերեզմանը, ննջեցեալի գլուխը ջախջախում, կամ մի մեխ խփում գլխին, մէկն էլ սրտին»³⁾։

Քանի որ հոգին դժուարութեամբ է բաժանում այս կեանքից, հետևաբար նա ձգտելու է ամենայն կերպ հնարաւորութիւն ունենալ, որպէսզի վերադառնայ տնեցոց մօտ։ Իսկ այս վերադարձի գաղափարը լցնում էր նախնական մարդու կրօնական մտապատկերները միմիայն ան ու դողով։ Քանի որ նախնական մարդը տակաւին հոգեպաշտութիւն էր դաւանում առանց իմանալու այն պաշտամունքները, որոնցով կարելի էր հայցել վերին ոյժերի, խորհրդաւոր ոգիների գութն ու բարութիւնը, նա երեւակայում էր այդ հոգիներին, միայն իբրև ահաւոր, վնասաբեր արարածներ։ Ուստի հոգեպաշտ մարդը դիմում էր զանազան միջոցների, որոնց օգնութեամբ հնարաւոր էր նրա կարծիքով թոյլ չտալ որ մեռեալների հոգիները, քանի որ դիակները չէին թաղուած, վերադառնան ճանապարհից դէպի տուն։ Այդ հաւատալիքների մնացորդները

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Բարչալուի գաւառ—Ազգապր. Հանդէս, 1903 թ. X գիրք. նոյն՝ Սիսիան—Եր. 141, նոյն՝ Գանձակի գաւառ—Եր. 93, նոյն—Ջաւախք, Եր. 195։

²⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ, 1899 թ. գիրք Ե.

³⁾ Ե. Լալայեան՝ Վարանդա, Եր. 184.

գտնում ենք հայկական մի շարք սնապաշտութիւնների մէջ: Գերմանացիների մէջ սովորութիւն կայ, եթէ մէկը վախճանւում է, իսկոյն և եթ ըաց են անում սենեակի բոլոր պատուհանները, որպէսզի հոգին դուրս գնայ սենեակից: Ահա այսպիսի սովորութիւն գոյութիւն ունի նաև հայերի մէջ: Գանձակի գաւառում, երբ սկսւում է հոգեւաբքը, ըաց են անում պատուհանները նոյն այդ դիտաւորութեամբ¹⁾: Հայերը հաւատում են, թէ երբ ցանկալի է, որ մէկը իւր գնացած ճանապարհից յետ չդառնայ, նորա մէկնած ժամանակը յետևից մի կուժ կամ որևէ կաւէ աման են կոտրում, ասելով՝ «գնալդ լինի, գալդ չըլինի»: Այս նպատակով էլ, երբ մեռելը դագաղով դուրս են հանում և ուղևորւում դէպ եկեղեցի կամ հանգստարան, տնեցիներից մէկն անյապաղ դռան շէմքի վրայ կոտրում է կաւէ մի աման, որպէսզի հոգին տուն չվերադառնայ: Յիշեալ սովորութիւնը տարածուած է նաև Թիֆլիզի հասարակ ժողովրդի մէջ:

Գրենլանդիայում, ինչպէս և հարաւային Աֆրիկայի մի քանի ցեղերի մէջ, թագաւորում է նոյն նպատակով մի հաւատալիք, թէ հարկաւոր է մեռեալի հոգուն խաբել, որպէսզի սա վերադարձի ճանապարհը չգտնի: Այդ առիթիւ յիշեալ վայրերինները հանգուցեալին դուրս են հանում տանից ոչ թէ դռնից, այլ պատուհանից, կամ պատի մէջ մի ծակ են ըաց անում և սրա միջից դուրս հանում դիակը և ապա պատուհանը փակում կամ պատի ծակը կրկին ծեփում. այնպէս որ մեռեալի հոգին, այդ անցքերը փակ գտնելով, չի իմանայ, թէ որտեղից են իրեն դուրս բերել: Այս տեսակ հաւատալիք կարելի է գտնել և կովկասաբնակ օսերի մէջ: Հոմանիշ նշանակութիւն ունի և հետևեալ սովորութիւնը Բորչալուի հայերի մէջ: Դիակը սենեակից դուրս հանելիս, դագաղը երեք անգամ խփում են դռանը և յետ տանում: Երևի այստեղ մարդկային միտքը մի խորաման-

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ, եր. 93.

կութիւն է գործադրում, որպէսզի այդ երեք զարկերով մեռեալի հոգին մոռանայ, չիմանայ, թէ ի՞նչ տեղով նորան դուրս բերին¹⁾։

III.

Նախորդ տողերում դիտողութեան առանք հայ ժողովրդի մէջ տիրապետող հաւատալիքները հոգու և մահուան վերաբերմամբ։ Սակայն դորանով լոկ չեն վերջանում այդ հաւատալիքները։ Ինչպէս արդէն վերը նկատել ենք, մեռածները, հանգիստ առնելով գերեզմանների մէջ, սկսում են նոր կեանք. նրանց հոգիները շարունակում են ապրել միւս աշխարհում, ստորերկրեայ կայանում, որտեղից նոքա միշտ կամ դուրս են գալիս կամ իրենց մասին յիշեցնել տալիս կենդանի մնացածներին, այս աշխարհում ապրողներին։ Այստեղից առաջանում են որոշ յարաբերութիւններ, շփման որոշ կապեր մեռեալների հոգիների և կենդանի մնացածների միջև։ Եւ ճշմարիտ, կենդանի մնացածներից որոնց հետ են հոգիները պահպանելու իրենց յարաբերութեան կապերը, եթէ ոչ իրենց ամենամօտիկ կենդանի մնացած բարեկամների, ազգականների, վերջապէս այն ընտանիքի հետ, որին երբեմն իրենք պատկանում էին։ Այդ յարաբերութեան կապերն անհրաժեշտ են պահպանելու, որովհետեւ հոգիները միւս աշխարհում նոյն պէտքերն ու կարիքներն ունեն, ինչ որ մի ժամանակ այս աշխարհում. նոքա ստորերկրեայ կեանքում ապրում են նոյն զգացմունքներով, նոյն մտքերով, նոյն տանջանքներով և նոյն ուրախութիւններով, որոնցով զգացել ու մտածել էին այս կեանքում։ Այսպէս էին հաւատում մարդիկ նախնական ժամանակներում, ալևոր հնութեան մէջ. այսպէս են հաւատում նաև այժմս, մեր օրերում, շատ ժողովուրդներ, որոնք տակաւին կանգնած են կուլտուրական ստոր

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գուառ--Ազգագր. հանդէս՝ 1903 թ. դիրք X.

աստիճանների վրայ. այսպէս է վերջապէս հաւատում շատ հայաբնակ գաւառներում մեր ժողովուրդը:

Ակներև է, որ մեռեալների հոգիների և ողջերի միջև գոյութիւն ունեցող կապերի մասին տիրող այդ հաւատքը պէտք էր ծագեցնէր մի նոր զգացմունք, այն է՝ ամենայն միջոցներ ձեռք առնել բաւարարութիւն տալու հոգիների պահանջներին, գոհացում տալու նոցա կարիքներին: Հակառակ դէպքում հոգիները կարող են թշնամանալ իրենց ազգականների դէմ և հանապազ չարիքներ ու ծախորդութիւններ պատճառել վերջիններին: Զուր չէ՝ մեր ժողովուրդն ասում՝ «մեռելներն ալ չեն մոռնար ըրենց էղած բարիքը»: Ուստի վերոյիշեալ զգացմունքը վերածւում է մի սրբազան պարտականութեան, մի կրօնական արարողութեան, որ անհրաժեշտ է կենդանի մնացածների երջանկութեան համար: Դա մեռեալների պաշտամունքը, կոչւոյն է, որ այնպիսի խորն ակունքներ է փորել հայ ժողովրդի կրօնական մտապատկերների մէջ:

Դաւանելով մեռեալների յարաբերութեան կապերի վերաբերմամբ այս տեսակ հայեացք, հայ ընտանիքն անշուշտ պէտք է անջնջելի յիշատակ պահի իւր հանգուցեալների մասին, երբէք մոռացութեան չտայ նրանց հոգիներին: Այդ առթիւ բոլոր հայ գաւառներում սովորութիւն ունեն՝ դիակը վերցնելիս թաղել տանելու համար, նրա տեղը դնում են մի քար կամ գարի շաղ տալիս, որպէսզի հանգուցեալի յիշատակն այդ տան մէջ հաստատ մնայ: Բուլանըխում մեռելի թաղման միւս օրը երեկոյեան դէմ բարեկամներն ու զրացի կանայք կըհաւաքուեն հանգուցեալի տանը և կ'սկսեն մեռնողի մասին խօսալ, յիշատակել և ապա այնտեղ, ուր ննջեցեալը հոգին աւանդեց՝ սեղան կըտրուի և վրան թուով 7 ճրագներ կըշարեն. այդ լուսաւորութիւնը, որով ուզում են արտայայտել յիշատակելու գաղափարը, կոչւում է մեռելի հոգու ծրագ¹⁾: Նոյնպէս և Բորչալիում մեռելի թաղման օրից սկսած 7 գիշեր

¹⁾ Բենաէ՝ Բուլանըխ, — Ազգագրական Հանդէս, 1899 դիրք Ե.

շարունակ ձեթի կրակ են վառում¹⁾։ Գանձակի գաւառում, Սիսիանում, ինչպէս և մի քանի այլ տեղերում թաղման օրից սկսած 8 երեկոյ շարունակ ննջեցեալի տանը, դիակը լողացրած տեղում, ճրագ են վառում²⁾։

Մեռելների հոգիները այդ յարաբերութիւնների կապը պահպանում են իրենց կողմից նորանով, որ ժամանակ առ ժամանակ գալիս են իրենց ընտանիքին այցելութեան։ Զաւախքում, ինչպէս և Թիֆլիզում կամ այլ ուր, ժողովուրդն հաւատացած է, որ մեռեալների հոգիներն իրենց կայաններից շաբաթ երեկոները գալիս են տնեցիներին այցելութեան. ուստի այդ երեկոները ճրագը մինչև լոյս վառ են թողնում, կամ եկեղեցական մոմ վառում, խունկ ծխում³⁾։

Հանգուցեալի դիակը լուանալիս սովորաբար ասում են ոտանաւորի ձևով իրենց բարեմաղթութիւնները հանգուցեալի հասցէին. և այդ արտասանած խօսքերի մէջ կան բառեր, որոնցով ցանկութիւն են յայտնում, որ հանգուցեալի յիշատակը մնայուն լինի.

Գնալի ճանապարհդ բարի ընի,

Աղօթքդ տան վրայ ընի,

Մնացածները բարի ընեն,

Դուն էլ բարի մեռել ընիս,

Զմիռանան քէ⁴⁾։

Հանգուցեալների յիշատակը հաստատ պահելու այդ գաղափարը հեթանոսական կրօնից իւրացրել է և քրիստոնէութիւնը։ Վերջինս չէր կարող իւր գաւառանքի մէջ չընդունել այն սկզբունքները, որոնք դարերով ծաղկել ու զոյութիւն էին ունեցել գրեթէ բոլոր ժողովուրդների կրօնական փիլիսոփայութեանց մէջ։ Դա «մեռելոց յիշատակի»

1) Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագրական Հանգէս, 1903 թ. գիրք X.

2) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ, եր. 99.

3) Նոյն՝ Զաւախք, եր. 206.

4) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ, եր. 94. նաև Նոյն՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագր. հանդէս, 1903 թ. գիրք X.

տօնն է, մի օր, երբ բոլոր քրիստոնեաները պէտք են նուիրեն երբեմն իրենց ընտանիքին պատկանող մեռած անդամների յիշատակը յարգելուն: Հայոց եկեղեցական սովորութիւններն այդ կողմից աւելի հեռուն են գնացել և հաստատել են մի շարք ծիսակատարութիւններ ու օրեր մեռեալների յիշատակի համար: Այդ նպատակին են ծառայում «այգը», եօթնից յիշատակը, քառասունը, տարուայ միջին հինգ սահմանեալ մեռելոցներ: Վարանդայում ժողովուրդը հաւատում է, որ մեռելների հոգիները նաւակաւորների, մեռելոց օրերին իջնում են իրենց գերեզմանների վրայ և սպասում, որ իրենց ազգականները գան, գերեզմաններն օրհնել տան: Եւ եթէ օրհնել են տալիս, իրենք ուրախացած օրհնում են օրհնել տուողներին, իսկ եթէ չեն օրհնել տալիս՝ տխուր տրտում հեռանում են, անիծելով ազգականներին¹⁾: Վերջապէս մեռելներին շատ տեղերում յիշում են նաև Աւագ ուրբաթ օրը. այս սովորութիւնն այժմ էլ ընդհանրացած է Արևմտեան Եւրոպայի քրիստոնեայ հասարակութիւնների մէջ:

Քանի որ հանգուցեալների յիշատակն այսպիսի մի մեծ նշանակութիւն ունի ընտանիքի համար և, նախամեծար տեղ բռնելով մեռեալների պաշտամունքի մէջ, անհրաժեշտ պայման է համարւում հոգիների հանգստութեան համար, ուստի ժողովուրդը համոզուած է, որ մեռեալների հոգիներն ամենայն կերպ շահագրգռուած են վառ պահելու այդ յիշատակն իրենց վերաբերմամբ: Այս մասին հայ հաւատալիքների մէջ գոյութիւն ունի մի անոտիապաշտութիւն, թէ մեռելներն իրենց տանից, ընտանիքից տանում են իրենց հետ որևէ բան, որը կենդանի մնացած տնեցոյցը հանապազ կըյիշեցնէ հեռացած հոգիների մասին: Մի բան տանելով՝ հանգուցեալները պէտք է կամ մի վրաս կամ մի բարիք հասցրած լինեն ընտանիքի անդամներին՝ մի խօսքով զգալ, մտածել տան նրանց, որ իրենք՝ հոգիները՝ տակաւին ապրում են և թէ իրենց մոռանալ չի կարելի:

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Վարանդա, եր. 185.

Ահա այդ նպատակով մեռեալների հոգիները գնալով գերեզման, կարող են իրենց հետ տանել ընտանիքից իրենց սիրելիներից մէկին: Եւ ժողովուրդը միշտ աշխատում է մինչև անգամ գուշակել, թէ արդեօք մեռելն իւր հետ կըտանի՞ մի այլ ուրիշին. ուստի կարծում են, որ եթէ մեռելի մարմինը կակուղ լինի, յետևից մի նոր մեռել է տանելու: Բաբերդի հայերը այդ վտանգից ազատուելու համար հաւատում են, որ «ննջեցեալը տնէն դուրս հանած ատեն, ետեւէն ջուր նետել հարկաւոր է, որպէսզի ուրիշ մահ չպատահէ»¹⁾: Գրեթէ բոլոր հայ գիւղերում մեռեալի պատանքից աւելացած կտորը տան սիւնին են փաթաթում՝ ապա թէ ոչ մեռեալի հոգին բարկանալով, որ իրեն պատկանելիք լաթը գործածում են տանեցիք, կարող է տանից մի նոր մեռել տանել իւր հետ: Մեռելը շատ անգամ, երբ նրան գերեզման են տանում, յուղարկաւորութեան միջոցին «կոխ» է տալիս ճանապարհին պատահած մարդկանց, մանաւանդ երեխաներին: Ուստի յուղարկաւորութեան միջոցին բոլոր տներում անհրաժեշտ պէտք է ոտքի կանգնեն, մանաւանդ ծննդկան կանայք ու երեխայք. նոյն իսկ ծծկեր մանուկներին «կոխից» ազատ պահելու համար մեռել անցկացնելու միջոցին օրօրոցի հետ գլխի վեր են կանգնացնում:

Հոմանիշ նշանակութիւն են ներկայացնում և հետեւեալ մի քանի նախապաշարումները, որոնք այնքան մեծ առնչութիւն ունեն մեռեալների յիշատակը մնայուն պահելու գաղափարի հետ: «Երբ մէկը մեռնի, տան մէջ բոլոր ջրերը կըթափեն, որովհետեւ մեռելն իւր ձեռքը մէջը թաթախած կըլլայ»²⁾: Կէտիկի գաւառում «տունէն ջուր (աւելուածը) մեռելին ետեւէն կընետեն, որպէսզի ցաւ, չուռ հետը տանի»³⁾: Մարգուանի հայերը հաւատում են՝ որ երբ ընտանիքից մէկը վախճանուի, պէտք է տան միւս

¹⁾ Բիւրակ, 1899 թ.

²⁾ Բիւրակ, 1900 թ.

³⁾ Անդ.

անդամների հասակի երկայնութեամբ մասնած թել չափեն ու մեռնողի պատանքի մէջ դնեն, որպէսզի հիւանդութիւնները նրա հետ հողին յանձնուին¹⁾։ Նոյն գաւառում «մեռելը թաղելէ ժամանակ մը յետոյ, երբ տան անդամներէն մէկն հիւանդանայ, շապիկը մեռնողի գերեզմանի վրայ կը թոթուեն, հիւանդութիւնը հոն կը թափուի, կ'անհետանայ»²⁾։

Նախորդ և այս գլխում արած նկատողութիւններից կարող ենք եզրակացնել, որ նախնի մարդու, ինչպէս և կուլտուրապէս ստոր կանգնած այժմեան ժողովրդների, կրօնական փիլիսոփայութիւնն ամբողջապէս տողորուած էր մատերիալիստական հայեացքներով։ Կրօնական այդ մատերիալիզմն ըմբռնում էր իւր ամենակոպիտ մոտապատկերներով, որոնք կայանում էին նրանում, որ մեռեալներն հանդերձեալ կեանքում շարունակում էին նոյն կենսական պահանջներն ու կարիքները զգալ, ինչպէս որ իրենց կենդանի ժամանակը։ Մեզ շատ հեռուն կրտանէր ծանօթանալու և համեմատելու այդ տեսակ կրօնական հայեացքների գոյութիւնն հին հռովմէացիների, յոյների, հնդկացիների, ինչպէս և ժամանակակից բազմաթիւ վայրերի ցեղերի ու կովկասեան լեռնականների մէջ։ Բաւականանաք միայն տեսութեան առնելու հայերի հաւատալիքների մէջ ընդհանրացած մատերիալիստական հայեացքները հողիների անդրերկրեայ կեանքի վերաբերմամբ, հանդերձեալ կեանքի, որ միանգամայն նմանում է իբր այս աշխարհիս կեանքին։

Ահա այսպիսի հայեացքների ազդեցութեան տակ հայ ռամիկը առանձնապէս հոգս է քաշում մեռեալի հետ միասին թաղել այն ամենն, ինչ որ նրան անհրաժեշտ է եղել այս կեանքում։ Բորչալիում «գազաղի մէջ դնում են, եթէ ննջեցեալը դարբին է եղել՝ մուրճ, եթէ հիւսն՝ ուրազ, եթէ սափրիչ՝ ածելի, մի խօսքով նրա պարապմունքներին

1) «Բիւրակ», 1900.

2) Անդ.

վերաբերեալ մի գործիք»¹⁾։ Նոյն մտքով պէտք է բացատրել և այն երևոյթը, որ շատ տեղերում մեռելներին թաղում են ամենալաւ շորերի, թանգագին իրերի հետ՝ ապարանջաններ, օղեր, զէնքեր և այլն։ Հայկական գաւառներում հնախուզական նպատակով կատարած մի քանի պեղումների ժամանակ հին գերեզմաններից հանել են այդպիսի իրեր. սակայն 'ի հարկէ շատ մեծ համարձակութիւն կըլինէր մեր կողմից պնդել, որ այդ գերեզմանները հայկական ծագումի են, մինչև որ հնագէտները չ'ապացուցեն այդ։ Բայց և այնպէս՝ նկատի առնելով համեմատական փաստերն ուրիշ ազգութիւնների վերաբերմամբ, մենք կարող ենք առ այժմս բաւականանալ միմիայն ենթադրութիւններով, որ հայերն էլ հին ժամանակները իրենց հանգուցեալներին գերեզման իջեցնելիս թաղում էին նոյնպիսի իրեր, որպիսիք գտնուած են վերոյիշեալ պեղումներից։

Ժողովուրդը այն կարծիքի է, որ եթէ հոգայ այդ մասին, միևնոյն է՝ մեռեալներն իրենք արդէն իրենց հետ կըտանեն, ինչ որ ցանկանան։ Բուլանըխում հայերը հաւատում են, որ «մեռնողն իւր բաժին (ժառանգութիւն) տաւար, ոչխար և այլն կըտանէ իւր հետ (կըստտակեն)»²⁾։ Ուստի ժողովուրդը մտածում է, որ աւելի լաւ է մեռելների վրէժխնդրութիւնից ու բարկութիւնից ազատ մնալու համար, հոգս քաշել այն բոլորի մասին, ինչ որ հոգիներին հարկաւոր է հանդերձեալ կեանքում։ Այդ հոգսը կենդանի մնացածների կողմից այնպիսի մեծ ծաւալ է ստանում, որ նոքա աշխատում էին մեռեալներին նոյնիսկ չզրկել իրենց կանանցից ու ծառաներից։ Սրանով պէտք է բացատրել այն սովորութիւնը, որ գոյութիւն ունէր Հնդկաստանում մինչև XIX դարու առաջին կիսամեակը՝ այն է այրի մնացած կանանց այրումն իրենց մեռած ամուսինների գերեզմանների վրայ հրաբորբոք խարոյկների մէջ։ Կրակն,

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագրական Հանդէս, 1903 գիրք X.

²⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ—Ազգագրական Հանդէս, 1899, գիրք Ե,

այս դէպքում ոչնչացնելով կնոջ մարմինը, տանում էր նրա հոգին ամուսնու գիրկը: Ի հարկէ այս սովորութեան գործածութեան մասին մեզ ժամանակակից հայերի մէջ խօսք սնգամ չի կարող լինել: Սակայն մի քանի հին սովորութիւնների ֆնացորդները և մեր պատմագիրների աւանդած զիւցաբանական զրոյցները մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հին հայոց մէջ էլ գոյութիւն է ունեցել այրի կանանց և մասամբ ծառաների այրումը մեռեալների գերեզմանների վրայ:

Մովսէս Խորենացին հիմնուելով ժողովրդական աւանդութիւնների վրայ, այսպէս է պատմում Արտաշէս մեծի մահը: «Պատմիչը գրում է, թէ որչափ մարդիկ մեռան Արտաշէսի մահի ժամանակ. սիրելի կանայք, հարձեր և մտերիմ ծառաներ»¹⁾ Արտաշէսի որդին՝ Արտաւազդը թագաւորելով իւր հօր տեղը, շարունակում է Մովսէս Խորենացին, զայրացել էր այդքան մարդկային զոհերի առթիւ. «սորա մասին (Արտաւազդի) Գողթնի երգիչներն այսպէս են առասպելաբանում, թէ Արտաշէսի մահի ժամանակ շատ կոտորած եղաւ հեթանոսական սովորութեան համաձայն: Նեղացաւ, ասում են, Արտաւազդը և ասաց՝ դու գնացիր և բոլոր երկիրը քեզ հետ տարար, ես այս աւերակների վրայ ինչպէս թագաւորեմ»²⁾: Եթէ Մովսէս Խորենացու աւանդած այդ տեղեկութիւնները գերեզմանների վրայ կատարուող սպանութիւնների մասին վերցրած են լեգենդար ու առասպելական աղբիւրներից, այնուամենայնիւ նրանց մէջ պէտք է որոշ իրողութիւն որոնել: Ժողովրդական բանահիւսութիւնն որքան էլ գերբնական ու առասպելայօղ նիւթեր է արծարծում, բայց և այնպէս՝ միշտ պարունակում է իւր մէջ այնպիսի հայեացքներ, կենսական այնպիսի մտապատկերներ, որոնք հանապազ արտացոլացնում են նրա մտաւոր—բարոյական մթնոլորդը, յի-

¹⁾ Մովսէս Խորենացու պատմութիւն՝ Բ գիրք, Կ գլ. աշխարհ. թարգմ. Խորէն ծայրագ. վրդ. Ստեփանէի:

²⁾ Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութիւնը գիրք Բ. գլ. ԿԱ.

շեցնել տալիս նրա կենցաղի պատմական ու արդի ձևերի փրկափայտութիւնն: Եւ յիրաւի, մենք գտնում ենք այլ պատմական փաստեր, որոնք ապացուցանում են, որ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ յիշատակած սովորութիւնն՝ մեռեալների գերեզմանների վրայ կատարուող սպանութիւնները իրօք գոյութիւն է ունեցել նախնի հայերի մէջ: Նոյն Մովսէս Խորենացին, խօսելով Ներսէս Մեծի գործերի և մուծած բարեկարգութիւնների մասին, պատմում է. «Եւ նախարարների ազգերից վերցրեց այս երկու բանը — մերձաւորների խնամութիւնը... և միւսը, որ մնումների վրայ սպանութիւններ էին անում՝ հեթանոսական սովորութեամբ»¹⁾:

Ժամանակի ընթացքում այս սովորութիւնն անշուշտ իսպառ չքացել էր. սակայն նրա ծիսակատարութիւնը, միանգամայն վերափոխուելով, ընդունել էր մի նոր ձև, որի մէջ պարփակւում էր նոյն մտածողութեան ընթացքը, նոյն կրօնական մտապատկերը: Դա՝ այրի կնոջ մագերի (ծամեր) կտրելն է և թաղելը ամուսնու դիակի հետ, նմանապէս իւր մարմնի մասերը, մանաւանդ երեսը, կտրտել: Թէ որքան տարածուած էր հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ վերոյիշեալ ծէսը, դա երևում է այն խիստ որոշումից, որ կայացրել է Վաղարշապատի եկեղեցական ժողովը 325 թ. «Որ կոծ դնեն և զհերսն խզեն և զճակատս հարկանեն, նզովեալ լիցին 'ի կեանս և 'ի մահ»²⁾: Նոյն այդ սովորութեան մասին յիշատակում է նաև Փաւստոս Բիւզանդը. «Ապա յետ մահուան Ներսիսի յորժամ զմեռեալսն լային, փողովք և փանդոօք և քօք զկոծան պարուցն կաքաւելով, զտիգսն հատեալս, զերեսս պատառեալս, արք և կանայք պղծութեամբ ճիւղութեամբ պարուք դէմ ընդ դէմ հարկանելով և կամ ափս հարկանելով, զմեռեալսն յուղարկէին»³⁾:

1) Մովսէս Խորենացու պատմութիւն գիրք Գ, գլ. Ի:

2) Արէլ արքեպ. Մխիթարեան՝ Պատմութիւն ժողովոց Հայաստան. եկեղեցւոյ, եր. 21.

3) Փաւստոս Բիւզանդ, պարութիւն Ե, գլ. 1Ա:

Վերոյիշեալ այդ խիստ արգելումների ազդեցութեամբ պէտք է բացատրել և այն հետաքրքրական սովորութիւնը, որ զարմանալի պահպանողութեամբ ընդհանրացած է մեզ ժամանակակից հայերի մէջ ամենուրեք. դա այն է, որ կանայք մեռեալի յուղարկաւորութեանը մասնակցում են մինչև եկեղեցի, իսկ եկեղեցուց արդէն տուն են վերադառնում. այնպէս որ սգուոր կանանցից բնաւ ոչ ոք չի համարձակուում գնալ գերեզմանատուն և հանդիսատես լինել թաղման: Աներկբայ է, որ կամենալով իսպառ արմատախիլ անել ժողովրդի մտածողութիւնից ոչ միայն կանանց սպանումը հանգուցեալի գերեզմանի վրայ, այլ և այդ գողափարի իրական ֆիացորդները՝ ծամեր և երես կտրելը, քրիստոնէական վարդապետութեան ազդեցութեան ներքոյ ներմուծուել է սովորութեական իրաւունքի մէջ մի հակառակ հասկացողութիւն՝ միանգամայն արգելել կանանց մասնակցելու թաղման յուղարկաւորութեանը:

Այնուամենայնիւ արդի հայերի թաղման սովորութիւնների մէջ նկատում ենք մի քանի ֆիացորդներ, որոնք իրենց վրայ կրում են նախկին ժամանակների մեռելների գերեզմանների վրայ գոյութիւն ունեցող այրման կամ սպանման հետքերը: Բորչալիում և Գանձակի գաւառում թաղման հենց նոյն երեկոյին հանգուցեալի գերեզմանի վրայ կրակ են վառում»¹⁾: Այս սովորութեան մէջ, ինչպէս տեսնում ենք, ժողովուրդը պահպանել է միայն կրակ վառելու ծէսը, որ մի ժամանակ ծառայելիւ է եղել հանգուցեալի կնոջ կամ ծառաներին այրելու համար. իսկ այդ կրակի նշանակութեան գողափարը անյայտ է ժողովրդին, որը միամտօրէն այլ բացատրութիւններ է տալիս:

Թաղման ծիսակատարութիւնների մէջ յայտնի է իբրև մի տարածուած սովորութիւն հանգուցեալի ձիու մորթելը նրա գերեզմանի վրայ: Այստեղ արտացոլանում է ժողովրդի նոյն մատերիալիստական հայեացքը հանդերձեալ

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ եր. 28. նոյն՝ Բորչալուի գաւառ—Աղգաքրական Հանդէս, 1903 թ. X գիրք եր. 176.

կեանքի վերաբերմամբ՝ չզրկել հանգուցեալի հոգուն իւր սիրելի նօյգից, որը իրեն ծառայել էր կենդանի ժամանակը: Յիշեալ սովորութիւնը գոյութիւն ունի գրեթէ բոլոր արիական ժողովրդների մէջ, թէև այժմ միանգամայն վերափոխուած ձևերով պահպանուել է միայն այդ ծիսի մի մասը — ձիու մասնակցութիւնը թաղման յուղարկաւորութեանը մինչև գերեզման¹⁾: Տաճկաստանի հայերի մէջ, ինչպէս երևում է, այդ սովորութիւնը բաւականին ընդհանրացած է: Բուլանըխում «եթէ մեռնողն անդրանիկ մէկն է կամ հարստի միակ զաւակը, նորա ձին զարգարած ու զուգած, մեռնողի ընտիր հագուստներն ու զարդարանքները, զէնքերը և զլիւս քօլօզը իւր հարուստ փաթոյթներով ձիու վրայ դրած առջևից կրքաշեն»²⁾: Նաև Սասունի ու Տիգրանակերտի գաւառներում, եթէ ննջեցեալն անդրանիկ զաւակ է, յուղարկաւորութեան հանդիսի համար մի ձի են զարդարում, մեռնողի հագուստը, նրա սուրը, վահանը, հրացանը ձիու վրայ են քաշ ձգում³⁾:

Կենսունակութեան, կեանքի յարատևութեան անհրաժեշտ պայմանը անունդն է, կերակուրը: Նկատի առնելով հոգիների հանդերձեալ կեանքում վառած կենցաղի վերաբերմամբ տիրապետող այն մատերիալիստական հայեացքները, որ կազմել է ժողովրդի կրօնական փիլիսոփայութիւնը, բնականաբար սպասելի է, որ հոգիներն էլ իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար միշտ անդի պահանջ են զգում: Եւ յիշաւի, որպէսզի մեռեալների հոգիները քաղցից չտանջուեն, նրանց կերակուր մատակարարելու հոգսը պարտաւորուած են իրենց վրայ վերցնելու հանգուցեալի ընտանիքի սգաւոր անդամները: Տաճկահայաստանի շատ գաւառներում, որպէս և Կովկասի հայերիս մէջ՝ Վարանդայում, Գանձակում, Բորչալիում մեռեալի կրծքի կամ

¹⁾ М. Ковалевскій — Древній законъ и современный обычай, т. I, стр. 85—86.

²⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ — Ազգագրական Հանդէս, 1899 թ. գիրք Ե.

³⁾ Գ. վարդ. Սրուանձտեանց — Մանանայ:

դադարի վրայ մի հաց են գնում: Հանգուցեալին հողին յանձնելուց յետոյ կրկին շարունակում են այդ հողսերը: Վարանդայում թաղման միւս օրը սգաւորները գնում են «այգ» կատարելու. այնտեղ են հաւաքւում ննջեցեալների ազգականները ու բարեկամները, մանաւանդ կանայք, բերելով իրենց հետ օղի, գինի և խմորեղէն: Գերեզմանն օրհնելուց և բաւականին սուգ անելուց յետոյ մի կին ջուր է ածում գերեզմանի վրայ. յետոյ բոլորը թէ տղամարդ և թէ կին մի մի բաժակ օղի են խմում երկար բարեմադթութիւններով, ուտում բերած խմորեղէնները և ապա թողնելով մնացորդները գերեզմանի մօտ, իբրեւ մեռեալի «փայ», վերադառնում սգաւորի տունը ճաշելու¹⁾: Հոմանիշ սովորութիւն տեղի է ունենում Գանձակի գաւառումն էլ. սուգ ու լացից յետոյ նախ տղամարդիք և ապա կանայք ողորմաթաս են խմում, նախապէս մի քիչ օղի լցնելով գերեզմանի վրայ և վերադառնում տուն, ուր և հաց են ուտում: Հանգուցեալի թաղման 40-րդ օրը կրկին կերութում է լինում գերեզմանի վրայ: «Քառասունքին մի ոչխար են մորթում, առաւօտ շատ վաղ խաշու, շիւա և կաթնաճաշ եփում, բարձում ձիերի վրայ և տանում գերեզմանատուն: Այստեղ, գերեզմանի վրայ սփռոց են ձգում և հաց, գինի, օղի, պանիր, գաթայ, մեղր, հալուայ և այլն շարում: Գալիս են բարեկամ կանայք և տղամարդիկ ինչպէս և քահանան: Կանայք չորում են գերեզմանի շուրջը, լալիս և բարձր ձայնով ողբեր ասում. քահանան կատարում է քառասնէից կարգը, յետոյ սգաւորներից մինը գինի է ածում գերեզմանի վրայ և ապա մի մի բաժակ տալիս նախ տղամարդկանց և յետոյ կանանց, որոնք երկար բարեմադթութիւններ անելով խմում են և գերեզմանի վրայ դրուած ուտելիքներից մի քիչ ուտում: Ապա նստում են գերեզմանի կողքին և ճաշում, ուտելով տնից բերած ուտելիքները: Տղամարդկանցից յետոյ ճաշում են կանայք: Ի վերջոյ ճաշի մնացորդները թողնելով գե-

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Վարանդա, եր. 183.

ընդամանի վրայ եւ աւելացած խմիչքներն ածելով գերեզմանի վրայ՝ վերադառնում են»¹⁾։

Բորչալուի հայերի մէջ աւելի եւս հետաքրքիր սովորութիւն կայ։ Ս. Նաչվերացի մեռելոցին հանգուցեալի բարեկամները հաւաքւում են սգատունը եւ սգուորների հետ գնում գերեզմանատուն։ Սգաւորը վերցնում է իւր հետ զանազան մրգեր եւ շարում գերեզմանի վրայ։ Երբ քահանան գերեզմանն օրհնում է, սգաւորը տալիս է սուրան մի բաժին այդ մրգերից եւ ֆաթաթով հիւրասիրում ներկայ եղողներին. ապա մի քանի հատ թողնելով գերեզմանի վրայ, վերադառնում են տուն եւ ճաշում²⁾։ Բարերգի հայերը հաւատում են, որ «երբ մեռելտան մը հաց տան դրսէն, աւելացած կերակուրները մեռելտանը թողնելու է, որովհետեւ մեռելին բաժինն է»³⁾։ Մեռելների հողինները նոյնիսկ ինքեանք են գալիս իրենց ընտանիքի մօտ սնունդ վերցնելու։ Կեսարիայում «երբ տան մէջ մեռել մը պատահի, առաջին գիշերը գաւաթ մը ջուր կը դնեն այն սենեակը, ուր կը պառկէր հիւանդ եղած ատենը, կը կարծեն, թէ մեռելը նոյն գիշերը կը դառնայ ու այդ ջուրը կը խմէ»⁴⁾։ Զաւախքում ժողովուրդը հաւատում է, որ հիշտէք երեկոները (շաբաթ երեկոները) մուկ տեղերում մարդիկ ջուր չպէտք է խմեն, որպէսզի իրենց ազգականների հոգիները ծառաւ չմնան. նրանք խմում են բոյթ մատի մօտ երկու ջրերի մէջտեղում ձեւացող փուսով⁵⁾։ Զանգեզուրում շաբաթ երեկոները չի կարելի լուացք անել, վասն զի այդ ընտանիքի մեռեալները նոյն երեկոյ կարող են զրկուել ջրից. ժողովրդի հաւատով մեռելների հոգիները շաբաթ երեկոյ սովորաբար գալիս են ջուր խմելու⁶⁾։

1) Ե. Լալայեան՝ Փանծակի գաւառ, Բ հատ. եր. 99—100.

2) Նոյն՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագրական Հանդէս, 1903 թ. գիրք X.

3) Բիւրակ 1899 թ.

4) Բիւրակ, 1899 թ.

5) Ե. Լալայեան՝ Զաւախք, եր. 206.

6) Материалы по описанию мѣстностей и народ. Кавказа.

Հոգիներին կերակրելու հոգան այն աստիճանի է ընդհանրացած հայ ժողովրդի սնոտիապաշտութեան մէջ, որ նոյն իսկ չի մոռացւում հարսանիքի ժամանակ, երբ բազմաթիւ հիւրերին օրերով կեր ու խումով են գոհացնում, յիշել մեռելներին և սոցա հոգիներին իրենց ուտելու փայր յատկացնել: Հարսանեկան հացից հոգիներին բաժին հանելը պարզ երևում է մի հետաքրքրական սովորութիւնից: որ կոչւում է տըշտըմսող: Զանգեզուրում հարսանեաց շաբաթի երեքշաբթի օրը տղայի տանը հաւաքւում են կանայք հաց թխելու: Այս գերդաստանի ամենաժեր կինը վերցնում է մաղը և մի քիչ ալիւր մաղում, նրան հետեւում է քաւոր կինը և ապա հացթուխը: Երբ գալիս է աղ ձգելու ժամանակը՝ կանայք նորից շրջապատում են տաշտը և նոյն, ամենաժեր պառաւը հանդիսաւոր կերպով վերցնում է մի մի բուռ աղ, ձգում է տաշտի մէջ, ասելով. «էս, այս ինչ մեռեալի հոգուն», «էս, այն ինչ մեռեալի հոգուն», «էս, բոլոր մեռելների օրհնութիւնն ընի էս տանս վրայ»: Հոմանիշ սովորութիւն դոյութիւն ունի նաև Վարանդայի հայերի մէջ¹⁾:

Բայց կան մեռելներ, որոնք ոչ մի տէր-տիրական չեն թողել, իրենց վրայ տանող մի ազգական չունեն այլևս այս կեանքում: Եւ ահա ժողովուրդը, որ այնպիսի ակնածութեամբ ու սրբութեամբ է վերաբերում դէպի մեռեալներին կերակրելու հոգսը, այստեղ էլ հետևողական է մնում իւր հաւատալիքի մէջ. նա ջանում է 'ի միջի այլոց սփռիւն ու հոգալ օտար մեռեալների հոգիների սննդի մասին: Այդ նպատակով շատ հայաբնակ տեղերում հաց թխելիս խոնչի վրայ մնացած ալիւրը յետ չեն վերցնում, այլ ածում են թոնիրը անտէր մեռելների յիշատակի համար:

Մեռեալների հոգիներին կերակրելու և խմեցնելու հաւատալիքը, որ այժմս գոյութիւն ունի հայերիս մէջ, անշուշտ պատմական ժամանակներից է անցել ու մնացել

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Զանգեզուրի գաւառ, եր. 73. նոյն Վարանդա, եր. 95.

մինչև մեր օրերը: Դորան ապացոյց են հատուկտոր պատմական տեղեկութիւնները: Մովսէս Խորենացին մեզ աւանդում է, որ հայոց թագաւոր Վերջին Տիգրանը իւր եղբայր Մաթան քրմապետի գերեզմանի վերայ հրամայում է կառուցանել մի բազին, զոհարան, որտեղ բոլոր անցորդները կարող էին վայելել այն զոհերից, որոնք մատուցանւում էին գերեզմանի վրայ¹⁾: Գերեզմանի վրայ խմելու սովորութեան մասին մեզ տեղեկութիւն է տալիս Վաղարշապատի 4-րդ ժողովում յօրինած (426 թ.) կանոնների ԻԱ յօդուածը. «մի թոյլ տացեն քահանայք զիններոս տունելի սուգս մնոելոց և կամ կոծ դնել և աշխար առնել»²⁾:

Մեռեալները խիստ պահանջող են իրենց ընտանիքի անդամներից, որպէսզի վերջիններն իրենց պարտականութիւններն արթուն կատարեն և ոչ մի կերպ մոռացութեան չտան: Հակառակ գէպքում հոգիները բարկանում են, տանջւում և միևնոյն ժամանակ տանջում իրենց ազգականներին: Այդ նպատակով հանգուցեալները երևում են երագների մէջ և յիշեցնում միշտ իրենց մասին: Բաբերդի մէջ տիրում է հետեւեալ նախապաշարմունքը. «Երազիդ մէջ մեռել տեսած ժամանակդ, առաւօտուն կտոր մը հաց եկեղեցիին տանիքը նետէ ըսելով՝ ան ըաժինդ, ան է»³⁾: Վարդաշէնի հայերի մէջ հաւատում են, որ եթէ հանգուցեալը մի քանի գիշեր շարունակ երևում է երագում՝ վերցրո՛ւ մի կտոր սոխ, սխմիր հիւթը և տուր մեռեալին ասելով՝ «ահա վերցրու քո ըաժինը, գնա, էլ մի գա՛ր»⁴⁾: Նոյն հաւատալիքը գոյութիւն ունի Շիրակում: «Մէկ քիչ էլ հոգու բաներից խաբար տանք, ասաց փեսայ Մանուկը, էս գիշեր էրագիս, եանի զիվա (իբր թէ) հէրս ու մէրս էկել էին իմ ու հարսի հետ կրկուտէին թէ՛ ինչի մէկ օր

¹⁾ Մովսէս Խորենացու՝ Հայոց պատմութիւնը, գիրք Բ, գլ. ԿԶ.

²⁾ Արեւ արբեպ. Մխիթարեան՝ Պատմութիւն ժողովոց Հայաստան. եկեղ. եր. 52.

³⁾ Բիւրակ, 1899 թ.

⁴⁾ Сборникъ матеріаловъ по описанію мѣстн. и народовъ Кавказа—Суевѣрія Варгащенко. 1892 г. Вып. 14.

հերիսայ շէք դնի, որ զանք ուտենք... Վաղուց է որ հօրս ու մօրս ժամ-պատարագ չեմ էրել, օղորմիս չեմ առել, ես գիտեմ որ էտօրէն է. միտքս կայ էս պասի ելին պատարագ առնեմ, մէկ բօլ-բօլամայ հերիսայ դնել տամ, սաղ գեղը գայ ուտէ ու օղորմի տայ, ըսլքի թէ խնդ մնունը ների աչքը կըշտանայ, մեր տնէն կտրի, էլ չգան: Թէ որ չէ մէկ օր էլ կուգան տղոցս մէկի ձեռնէն բռնեն կըտանին. էն վախտը գուլում պոչը զըզմըզ կ'հասնի:... Մեռելը որ գիշերը էրագին գայ ու տնեցոց մէկնումէկին կանչէ, ես ձեռնէն բռնի տանի՝ անպատճառ տնէն մէկը պիտի մեռնի»... ¹⁾:

Վերոյիշեալ բոլոր օրինակները պատկերացնում են մեր առաջ այն կրօնական աշխարհայեացքը, որ դարերի ընթացքում պահպանուել է հայերի մէջ, թէ հոգիները կարիք են զգում սնունդի: Այդ սնունդը մեռեալները ստանում են անմիջապէս իրենց ընտանիքի անդամներից երկու եղանակով. կամ իրենք մեռեալներն են տանում իրենց հետ և գալիս վերցնում տանից իրենց բաժինը, կամ տնեցիքն են բերում ու թողնում նրանց գերեզմանների վրայ: Երկու դէպքումն էլ ընտանիքի անդամները հաւատում են, որ հոգիները վայելում են իրենց բաժինները: Սակայն ժամանակի ընթացքում մեռեալներին կերակրելու գաղափարի վերաբերմամբ զարգացել է մի այլ հայեացք, որ աւելի է ընդհանրացած և գոյութիւն ունի զրեթէ բոլոր ժողովուրդների ու բոլոր կրօնների մէջ: Այդ հայեացքի հիման վրայ կերակուրը դրւում է հանգուցեալներին ոչ անմիջապէս, այլ այդ կերակուրները ուտում են սգաւորները և թաղման հանդիսին մասնակցողները՝ ի յիշատակ մնունալին: Կերակրելու այս ձևը կատարւում է գլխաւորապէս թաղման ու մեռելոց յիշատակի օրերը և յայտնի է զանազան անուաններով. հոգու հաց, մեռեալհաց քէլէի, սուրբ սեղան, սգասեղան, ողորմաթաս և այլն և

¹⁾ Էմինեան Ազգագրական ժողովածու՝ Փշրանք Շիրակի ամբարներից՝ հատ. Ա. երես 180—181.

այլն: Հոգու հացի գաղափարը կայանում է նրանում, որ ընդունելով մեռելի սգաւորներից առաջարկած հացն ու ճաշը, ուտողները հաւատում են, որ այդ կերակուրների զօրութիւնը աներևոյթ կերպով անցնում է հոգիներին և ոչ թէ իրենց ուտողներին: Թէ ո՞ր աստիճանի խորն է արմատացած հայերի մէջ հոգու հացի սովորութիւնն և նրան կցորդ հաւատալիքները՝ յայտնի է ամենքին և կարօտ չէ բացատրութեան: Բաւական է յիշել, որ նիւթապէս ամենակարօտ ընտանիքն անգամ իւր դրամական ուժերից վեր ծախքերի մէջ է ընկնում, միայն թէ քէլէխ՝ հոգու հաց պատրաստէ: Նրա նախապաշարունակներով, եթէ որեւէ թաղում, որեւէ մեռելոց առանց այդ հացի կատարուի, մեռելը հանգերձեալ կեանքում ոչ մի հանգստութիւն չի գտնի, նրա հոգու յիշատակը կրխախտուի: Այդ սովորութիւնն իւր կրօնական աշխարհայեացքով միանգամայն հեթանոսական լինելով և հեթանոսական ժամանակները առաջ գալով, անցել է նոյնութեամբ և քրիստոնէական ժողովրդներին: Քրիստոնէական վարդապետութիւնը դաւանելով հոգիների գոյութեան սկզբունքը, թէև միանգամայն այլ աշխարհայեացքով, այնուամենայնիւ իւրացրել ու սրբագործել է մեռելոց յիշատակները: Ահա այդ մեռելոց յիշատակները քրիստոնէական եկեղեցւոյ լուբեայն համաձայնութեամբ հանապազ ուղեկցւում են հեթանոսական սովորութիւնների այն մնացորդներով, որոնք անուանեցինք մեռելահաց, հոգու հաց և այլն անուններով: Մեռեալների հոգիների կերակրելու ձևը խիստ բազմատեսակ բնաւորութիւն ունի. ուստի աւելորդ չի լինի այս տեղ մի առ մի առաջ բերել մեր արծարծած նիւթին վերաբերեալ հետաքրքիր օրինակներ:

Թաղման հանդէսը աւարտելուց յետոյ բոլոր ներկայ եղող հանդիսականները սգաւորների հրաւերով դիմում են հանգուցեալի տունը և ճաշի նստում: Ծաշի վերջին միշտ սովորութիւն կայ ողորմաթաւ խմելու. այս դէպքում բարեմաղթում են տան բոլոր հին և նոր ննջեցելոց հոգիների

համար: Շատ գիւղերում սովորութիւն կայ, որ թաղման երկրորդ կամ երրորդ օրը, «առաւելապէս կանայք հաւաքւում են սգաւորի տանը և սգմէրների հետ գնում գերեզմանատուն, քահանային օրհնել տալիս գերեզմանը, լալիս, ողբեր ասում և ապա վերադառնում սգատուն՝ հաց ուտում»¹⁾:

Թաղման եօթներորդ օրը այդ են կատարում պատարագով ու գերեզման օրհնելով. ապա բոլորը գալիս են սգատուն հաց ուտելու: Նոյնն է տեղի ունենում և քառասներորդ օրը, որ քառասունք է կոչւում, թէև շատ տեղերում այդ օրը հոգու հաց տալու սովորութիւնը վերացել է: Վերջապէս կան հինգ նաւակատիկներ իրենց մեռելների յիշատակով, երբ բոլորը սովորութիւն ունեն գերեզմանները օրհնել տալ և բարեկամներին ու հանգիստկաններին մատաղ կամ այլ ուտելիքէն բաժանել:

Բացի վերոյիշեալ ընդհանրացած ու պարտաւորեցուցիչ մեռելոց յիշատակներից՝ հայ ժողովրդի սովորութիւնների մէջ գոյութիւն ունեն նաև այլ, որոշեալ օրեր, նոյն նպատակով՝ մեռելներին յիշել և կերակրել: Աւագ ուրբաթ օրը սգաւորներն իրենց բարեկամների հետ գնում են գերեզմանը օրհնել տալիս, վերադառնում սգաւորի տունը և հաց ուտում: Այդ օրը, ինչպէս Բորչալուի ու Փանծակի գաւառի հայերը, անեկ բաղարճ են թխում, որովհետև «անեկ հացը մեռելի բաժին է»: Մեծ պատի առաջին օրը Սիսիանում բոլոր գիւղացիները գնում են եկեղեցու գաւիթը, տանելով խմիչքներ և կերակուրներ: Այստեղ քահանան բոլոր ննջեցեալների համար ընդհանուր հոգոց է ասում, որից յետոյ բոլորեքեան խառը նստում, քնրածներն ուտում են և ապա գնում իւրաքանչիւրը իւր ննջեցեալը օրհնել տալիս¹⁾:

¹⁾ Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ, — Ազգագր. Հանդէս, 1903 թ. գիրք X:

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Սիսիան, եր. 148 և 154.

Ուշադրութեան արժանի են նաև սգասեղանները, որ տիրող սովորութեան համեմատ հանգուցեալի հեռու և մօտիկ ազգականները ուղարկում են սգատուն: Սգասեղանը մեծ մասամբ բաղկացած է լինում կերակրներից և խմիչքներից: Սգասեղանն ուղարկում են հենց թաղման երեկոյին (Բորչալիում), կամ միւս օրը՝ այդ կատարելիս (Զանգեզուրում, Գանձակի գաւառում), վեցերորդ օրը երկույցեան (Վարանդայում): Այսպիսով մեռեալների հոգիներին կերակրելու և սնունդ հայթայթելու հոգսերին մասնակից է լինում ամբողջ ազգականութիւնը: Սա մի մնացորդ է ցեղական սերնդական կազմակերպութեան, ուր սերնդին պատկանող բոլոր անդամները խստիւ պահպանում և կատարում էին սերնդական-ցեղական պաշտամունքին վերաբերեալ հաւատալիքները, մանաւանդ ցեղին ու սերնդին պատկանող մեռեալների հոգիների վերաբերմամբ:

Ներկայ գլխում առաջ բերած օրինակները կարծում ենք միանգամայն բաւական են, որպէսզի լուսաբանեն հայ ժողովրդի կրօնական աշխարհայեցողութեան մէջ տիրապետող մատերիալիստական սկզբունքները: Հանդերձեալ կեանքի մասին գոյութիւն ունեցող մատերիալիստական հայեացքները մի ընդհանրական երևոյթ են կազմում, երեւոյթ, որ տեղ է ունեցել ոչ միայն նախնական ժողովուրդների մէջ, այլև կուլտուրապէս ստոր կանգնած ժամանակակից բազմաթիւ ժողովուրդների կրօնական փիլիսոփայութեան իմաստն է կազմում: Ուստի զարմանալի չէ որ հայկական իրականութեան մէջ, որ իրենից տակաւին չի թոթափել նախնական դարևոր տրագիգիաները, մենք գրտնում ենք գծեր ու նախապաշարումներ, որոնք բնորոշում են հայ ռամկական կրօնական հաւատալիքների մատերիալիստական նշանակութիւնը:

ՇԱՐՈՒՐ-ԴԱՐԱԼԱԳԵՍԱԶԻ

Գ Ա Ւ Ա Ռ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ

Ճանապարհորդութեան միջոցին իբր ուղեցոյց ունեցել եմ «Փորձ» եւ «Աւարա» ամսագրերի մէջ սպում ա. Բաղբերուելու «Ճանապարհորդական նկատարարութիւն» խորագիրը կրող բնդարձակ յօդուածի Շարուր-Դարալագեսի գաւառին վերաբերող մասը: Պէտէ մտել, որ յարգելի յօդուածագիրը ծառայելով իբր գաւառական թիիւն այս գաւառում, միջոց եւ ժամանակ է ունեցել ամենայն մանրամասնութեամբ եւ նշարեմէ նկարագրելու *անդազրուծիւնը*, իսկ ազգագրութիւնից գրի է առել միայն այն, ինչ իրեն պատահել է ճանապարհորդութեան միջոցին: Այս բարեխիղի աշխատութեան ամենամեծ բերութիւնը արձանագրութիւնների մէջ նպատակ է հետաքննելու, որ յիշուի, անխուսափելի են, երբ բնորոշակում են հասարակ աշխարհը եւ ոչ թէ տեղ-նեղափոխ յառանգական օրէկիւնով, որով բնորոշակեցի ես: Սակայն իմ այս ամսագրի աշխատանքն էլ զուր անցաւ, որովհետեւ վերադարձիս մի անգամայն խուսք ստաւ ինձից ճանապարհորդական իրերիս հետ եւ այդ, մօտ 300 նեղափոխեր: Սակայն ո՛չինչ, ամառն կրկին կերամ յառանգարելու:

Պատմական տեղեկութիւնների համար իբր ապրիլ ծառայեցին ինձ Սեփանա Օրբելեանի «Պատմութիւն ամեն Սխական» աշխատութիւնը եւ հայր Իննիսեանի «Ասորագրութիւն ինն Հայաստանի» ու հայր Ալիեանի «Սիսական» երկերը:

Բացի անցից ի նկատի ունեցայ նաեւ հետեւեալ աշխատութիւնները:

Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան. Ս. Էյ. Չալափեանի. Հասար Բ. Թիփիս 1856 թ.

Три магала, Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский, Зелинскаго. Сборникъ свѣдѣній о Кавказѣ. т. VII. 1880 г.

Экономическій бытъ государственныхъ крестьянъ въ западной части Шаруро-Даралагезскаго уѣзда, Эриванской губерніи. Изв. А. Г. Деконскаго. Въ Матеріалахъ для изученія экономическаго быта государственныхъ крестьянъ Закавказскаго края. т. I. 1885. Тифлисъ:

Экономическій бытъ государственныхъ крестьянъ сѣверо-западной части Шарура и восточной части Даралагеза, Шаруро—Даралагезскаго уѣзда Эриванской губерніи изс. Парвицкаго, вѣнучекскаго швейцарскіи IV кнусагъ итд:

Араксская равнина (въ предѣлахъ Эриванской губерніи). Коммерческое обследованіе Р. И. Даниловича. Изданіе Закавказской желѣзной дороги. Тифлисъ 1897 г.

Памятная книжка Эриванской губерніи на 1902 и 1904 гг. изданія Эриванскаго губернскаго статистическаго комитета, Эривань.

Извѣстія Закавказскаго Статистическаго Комитета, Тифлисъ 1903г.

Գարալագեագ կամ Վայոց-ձոր Մ. Տ—Ա. «Մուրն» ամսագրի 1904 թ. №№ 9—12 մեջ պարունակեցին տեղագրություններ և միջնակուց անձի «Նոր-Գոր» և «Արմազան» լրագրի մեջ զետեղված համակներ: Ցարգեղի պարտերը տեղի համար ինչ իսկ մի-հանի անհայտ նկատարությունները օգտակար:

Գնդեղագու հասարակության գրագիր պ. Աւետիսյան Տր Արամանանի յայտարարեց ինչ համար համարած տարիների և համարների վերաբերեալ նկարներ:

Ի վերջոյ քաղաք պարտականություն և համարում իմ արտաքին շահագործող յայտարարեց Տր Միջնակուց, որ ոչ միայն մի քաղաքականութիւն պատկերեց իւր բնակիչ բնականների աշակցելու ինչ, այլ և, իւր բնակիչ տեղեկներ համար ընդունելու իմ ուղեկցություններ և 15 օր տարւանակ միջոց տեղի ինչ տեղեկներ բազմազան գիւղացիների հետ, որոնք հրա պատկերում բազմակ ինչ պատկեր և իմարում մեր տարւոր:

Եւրոպիայի բնակարարներ և յայտարարում համար Տարւոր-Գարալագեագի զարա-նապետ իւրան Չերիգովին և Գարալագեագի ուսիկան Պ. Դուրմաճեղին, Վայոց ձորի ա. մասի գործակալ Տր Գրիգոր Տր-Աւագեանին և այլ բոլոր բնականներին ու պարտներին, որոնք բնակարարս տարան ինչ իւրեց յիւրաքանչեւ աշակցութեամբ:

Ն Ե Ր Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Շարուր-Դարալագեազի գաւառը կազմում է Երևանեան նահանգի հարաւ-արեւելեան մասը և տարածւում է 40° ու 30°, 20' հիւսիսային լայնութեան և 62°, 35' ու 63°, 30' արեւելեան երկարութեան աստիճանների միջև:

Նրա սահմաններն են հիւսիսից՝ նոյն նահանգի Նոր-Քայազէսի գաւառը, արեւելքից՝ Գանձակի նահանգի Զիւննշիրի և Զանգեզուրի գաւառները, հարաւից՝ Երևանեան նահանգի Նախիջևանի գաւառը և արեւմուտքից՝ Պարսկաստանը (Արաքս գետով) ու Երևանեան նահանգի Երեւանի գաւառը:

Թէ դիրքով և թէ կլիմայով Շարուր-Դարալագեազի գաւառը բաժանւում է երկու մասի՝ լեռնային, որ կոչւում է Դարալագեազ կամ Վայոց ձոր և դաշտային՝ որ անուանւում է Շարուր: Լեռնային մասը դաշտայինից տասն անգամ ընդարձակ է, սակայն վերջինս առաջինից անհամեմատ աւելի արգաւանդ: Քաղաքական բաժանմամբ ևս Շարուր-Դարալագեազի գաւառը հայկական տիրապետութեան ժամանակ կազմել է երկու տարբեր գաւառակներ, լեռնայինը՝ Վայոց ձոր, որ պատկանել է Սիւնեաց աշխարհին, դաշտայինը՝ Շարուր, որ մասն է կազմել Այրարատեան աշխարհի: Պարսկական վերջին տիրապետութեան ժամանակ էլ Վայոց ձորը ընկնում էր Նախիջևանի, իսկ Շարուրը՝ Երևանի խանութիւնների մէջ. այսպէս էլ Ռուսաց տիրապետութեան ժամանակ ընկան համանուն գաւառների մէջ, մինչև որ 1877 թուին կազմեցին մի ուսանձին գաւառ, բաժանուած երկու ոստիկանական շրջանների՝ Դարալագեազի և Շարուրի:

Ամբողջ գաւառը բռնում է 275750 գեաիաւին 1498 ք. սաժէն տարածութիւն ¹⁾, որից՝

1. Գիւղատեղի	886 գեա.	2062 քառ. սաժէն
(Այս հաշւում միայն տնատեղ 790	»	1498 »
2. Գերեզմանատեղի	35 »	53 »
3. Ճանապարհներ	1762 »	806 »

¹⁾ Труды Закавказскаго Статистическаго комитета. Земельныя дачи Эриванской губернии. Шаруро-Даралагезскій уѣздъ, գեա ևս անտիպ:

4. Արտեր	42903	դես.	1454	քառ.	սաժէն
5. Այգիներ	1046	»	44	»	»
6. Անտառներ	2057	»	2039	»	»
7. Մորգագետին	1089	»	1295	»	»
8. Արօտատեղի	201966	»	685	»	»
9. Ջրի տակ	1314	»	1505	»	»
Սրանից 1) ջրանցքների տակ	216	դես.	562	»	»
2) գետերի, վտակ- ների և աղբիւր- ների տակ:	899	»	495	»	»
10. Ոչ-արգիւնարերող հողեր	13747	»	1805	»	»

Շարուն-Դարալագեաղի ամբողջ գաւառը չունի ոչ մի քաղաք, այլ միայն մի աւան, Բաշ-Նորաշէն, ուր կենտրոնացած են գաւառական հիմնարկութիւնները և ուր ապրում են գաւառապետը ու այլ գաւառական պաշտօնեաները:

Ամբողջ գաւառը բաժանուած է երկու ոստիկանական բաժնի և 11 գիւղական հասարակութիւնների, բաղկացած լինելով 162 գիւղերից, որոնցից միմիայն 32 հայաբնակ են:

Բոլոր ընակիչները պաշտօնական վերջին տեղեկութեան համեմատ 1902 թ. եղել են 81499 հոգի, հետեւապէս և իւրաքանչիւր ք. վերստի վրայ ընկնում է 31 հոգի:

Բնակիչները ըստ ազգութեան և կրօնի.

	Արմատական		ժամանակ.		Բոլորը		
	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Միա.
Հայ լուսաւորչ.	12073	10400	108	69	12181	10469	22650
Ռուս. պրով.	—	—	229	25	229	25	254
Վրացի »	—	—	10	4	10	4	14
Գերմ. լեհ.	—	—	23	1	23	1	24
Թուրք շիա	30050	24706	605	429	30655	25135	55790
» սիւննի.	285	251	3	3	288	254	542
Քրդ. մահմ.	724	567	358	295	1082	862	1944
Ասիական այլ և այլ քրիստ.	150	120	—	—	150	120	270
Հրէայ մովս.	—	—	2	1	2	1	3
Կովկ. լեռն. մահ.	—	—	8	—	8	—	8
Իմիասին	43282	36044	1346	827	44628	36871	81499

ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ ԿԱՄ ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Վայոց-ձոր կամ Դարալագեազի ոստիկանական շրջանը կազմում է Շարուր Դարալագեազի գաւառի հիւսիս արեւելեան մեծագոյն, լեռնային մասը: Սա տարածւում է 40° և 39°30' հիւսիսային լայնութեան և 62°35' ու 63°30' արեւելեան երկարութեան աստիճանների միջև: Նրա սահմաններն են. հիւսիսից՝ Երևանեան նահանգի Նոր-Բայազէտի գաւառը Սելիմի, Ղարա-ղայա (11178) Սողանլուի (10286), Դիւղալ-գարա (11606) և Դիք-փալաքան լեռներով. արեւելքից՝ Գանձակի նահանգի Զիւանշիրի գաւառը՝ Սարի-Եր-սըրչալի (11298') և Դաւա-գեօզ լեռներով և նոյն նահանգի Զանգեզուրի գաւառը՝ Ղըսըր-դաղ (9854'), Գեաբըլու (10,000), Քեչալ-դաղ (10278), Քիւքի-դաղ (10,282) լեռներով, հարաւից՝ Երևանի նահանգի Նախիջևանի գաւառը՝ Սինէօր-դաղ, Համասուր-դաղ (8160), և Գեալին-ղայա (9152) լեռներով և Շարուրի ոստիկանական շրջանը՝ Կարմիր-սախկա և Թանդըլու լեռներով. արեւմուտքից՝ նախ Շարուրի ոստիկանական շրջանը և ապա՝ Երևանեան նահանգի համանուն գաւառը՝ Բաղարսըզ (6587), Թոփ-դաղ (9546) լեռներով և Նոր-Բայազէտի գաւառը՝ Սաչանլի (9660) և Զան-գուրթարան (9127) լեռներով:

Ամբողջ ոստիկանական շրջանը բռնում է 204,533 ղեսեատին և 1712 քառակուսի սաժէն տարածութիւն, որից 439 դ. 1361 ք. ս. գիւղատեղի է. (սրանից էլ 361 դ. 1584 ք. ս. տնատեղի), 15 դ. 45 ք. ս. գերեզմանատուն. 1010 դ. 386 ք. ս. ճանապարհներ. 23368 դ. 1736 ք. ս. արտեր. 390 դ. 1291 ք. ս. այգիներ. 1277 դ. 200 ք. ս. անտառ. 324 դ. 1150 ք. ս. մարգա-

գետին, 157025 դ. 2092 ք. ս. արօտատեղի. 501 դ. 765 ք. ս. էլ ծածկուած է ջրով, որից 29 դ. 575 ք. ս. ջրանցքների. 352 դ. 720 ք. ս. գետերի, գետակների և աղբիւրների տակ, 10559 դ. 2186 ք. ս. էլ ոչ արդիւնաբերող հող է ¹⁾:

Լեռներ. Ամբողջ շրջանը ներկայացնում է մի բարձրաւանդակ, որ հետզհետէ բարձրանալով՝ հիւսիս արևելեան սահմանում հասնում է իւր ամենաբարձր կէտին: Երեք լեռնաշղթաներ տարածուելով ամբողջ շրջանում և մանաւանդ սահմանագծերում, նրան բազմաթիւ, մեծ և փոքր հովիտների են բաժանում, այսպէս՝ Կոնգուրօ-Ալանգէզի լեռնաշղթան շրջապատելով Դարալագետը՝ ճիւղեր է արձակում նրա մէջ: Սրա Անանուն գագաթից ձգւում է գէպի արևմուտք Հարաւային Դարալագետի լեռնաշղթան, որ բաժանում է Նախիջևան-գետի վտակները Արևելեան Արփաչայի ջրաբաշխից: Սրա Երկարութիւնը հասնում է 100 վերստի, լայնութիւնը 1—20 վերստի: Սրա գլխաւոր գագաթներն են.

Քեչալ-դաղ (Լանլի-գետ)	10278 ոտ.
Քիւքի-դաղ	10282.
Սաֆար-խան Սեանգարի	10101.
Շըրէշ.	8414.
Գեալին-դայա	9152.
Քեչալ-չանա	9053.
Ղարաղուշ.	8585.

Քէտտի-դաղ և Սարի-եր-Սըրչալի գագաթների միջև Կոնգուրօ-Ալանգէզի լեռնաշղթային արևմուտքից միանում է Հարաւային Գէօգչայի կամ Գէօգալ-դարայի կամ ալապէս Ալլահգետու կոչուած լեռնաշղթան, որ Սելիմի բարձրութեամբ բաժանւում է երկու մասի: Սրա Եար-թափա գագաթից ձգւում է գէպի հարաւարևմուտք Հիւսիսային-Դարալագետի լեռնաշղթան, որ սահմանագծւում է Արևելեան Արփաչայի և Ղոյթուլ կամ Ալագետ-գետի հոսանքով: Սրա գլխաւոր գագաթներն են.

Սարի-եր-սըրչալի	11298 ոտ.
Եար-թափա	11145.
Քեչալ-թափա	10985.
Մուրատ-թափա	10587.
Գէօյ-դաղ.	8715.
Թէքէ-դոլտուրան կամ աւելի ճիշտ՝ Թէքէ-դոնդուրան	9551.

¹⁾ Труды Закавказскаго Статистическаго Комитета. Земельныя дачи Эриванской губерніи по даннымъ межевыхъ плановъ утвержденныхъ Тифлисскою Судебною Палатою. դեռ ևս անտիպ:

Թափասի-դալիկ	8537.
Աղ-դաղ	6271.
Հաջի-մալ	5516.
Նոյն, հարաւային Գէօգչայի լեռնաշղթայի Թոփ-դաղից դէպի հարաւ, Արփաշայ և Չանախչի-չայ գետերի միջև 36 վ. երկարութեամբ ձգւում է Արեւմտեան Դարաւազեագի լեռնաշղթան՝ ուղղուելով դէպի Արաքս: Սրա գլխաւոր գագաթներն են.	
Սըչանլի	9660 ոտ.
Դիդ-վանք	9324.
Ղարա-դայա	9240.
Թոխլու-աղըլ-գեաղըլի	7140.
Քեօմուրլու-դաղ	6930.
Նահար-գեաղըլ	6771.
Բաղարսըղ	6587.
Արդիչ	6720.
Ղարաղ-դաղ	5632.

Վայոց-ձորի բոլոր լեռների մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի է Դալիկ-Թափա կամ Թափասի դալիկ (Գագաթնածակ) կոչուած գագաթը, որ հանգած հրաբխային բերան է: Սա կոնաձև է, միայնակ կանգնած բաւական ընդարձակ լեռնադաշտի մէջ: Լանջերն այնքան ուղղահայեաց են, որ սահնարին է ուղիղ գծով բարձրանալ, իսկ պոռոյտ տնելով տևում է մինչև մի ժամ ձիով կամ երկուս հետի: Լանջերը պատած են մանր, հրաբխային, կարմիր և մանաւանդ սև քարերով: Գագաթը ձագառաձև բացուած է, միայն հիւսիսային կողմը փոքր ինչ աւելի թեք է և բարձր, այնպէս որ հիւսիսից հարաւ ձգուող գիծը (մօտ 600 քայլ) մի փոքր ինչ աւելի երկար կըլինի, քան արեւելից արեւմուտք ձգուողը: Արեւելեան լանջը ամբողջովին և հարաւայինը մասամբ պատած են առաւելապէս կարմիր, հրաբխային քարով, ուր խոտ բոլորովին չի բուսնում: Յատակում աւելի զգալի կերպով նկատելի է ձագառաձև բացուածքը, ուր հալուած ձիւնից պայայած ջուրը բաւական երկար ժամանակ կանգնած մնում է և միայն օգոստոսին չորանում: Այս մասում առաւելապէս կուտակուած են կարմիր, սև և մոխրագոյն հրաբխային խանձոյներ, միջանիսը չափազանց թեթև, ծակծակոտ, միջանիսն էլ չափազանց ծանր և նշաձև ¹⁾:

Յատակի հիւսիսային կողմում կայ մի հասարակ եկեղեցի իւր

²⁾ Այս խանձոյներից միջանի հետաքրքրական նմուշներ ևս բերի և յաճ. նեցի Կովկասեան թանգարանին:

գաւթով, որից բարձր միքանի տների հիմնապատեր, երկու գերեզմանաքար, առանց տապանագրերի:

Յայտնի չէ, թէ ովքեր են կառուցել այդ եկեղեցին և տները: Յայտնի չէ նաև, թէ երբ է ժայթքել այդ հրաբուխը, միայն ղէպի Արգեազ, Նաւար, Քեօթանլի, Գեօզ-Աբաս, Հերհեր և մանաւանդ ղէպի Մալիշկա և Մուզ ձգուած ու անդտեղ կիտուած խանձողները ցոյց են տալիս, որ հրաբուխը ժայթքել է ոչ թէ մի, այլ բոլոր կողմերի ուղղութեամբ:

Դետերը.—Վայոց ձորի ամենանշանաւոր գետը Արփաչայն է, որ Աղեքսանդրապօլի մօտից հոսող համանուն գետից տարբերուելու համար ստացել է Արեւելեան մակդիրը: Սկիզբն է առնում գաւառի հիւսիս—արեւելեան մասում, Ալահգեօլի բարձրաւանդակի հարաւային կողմից, Կոնգուրօ—Ալանգէզ և Հիւսիսային Դարաւաղեաղի լեռնաշղթաների միջից: Գլխաւոր աղը կոչւում է Տաշ-Քեօպրի-չայ, որ բղխում է Եար-թափա և Քեչալ-թափա լեռներից: Արփաչայը անցնելով 106 1/2 վերստ տարածութիւն, Ղարա-Հասանլու գիւղի հանդէպ թափւում է Արաքսի մէջ:

Արփաչայի վրայ կան միքանի կամուրջներ: Մի փայտէ կամուրջ ձգւում է Իստի-սու գիւղի մօտ. մի հին, քարեայ կամուրջ ձգւում է Քեշիշ-քեանտից 2 վերստ հարաւ և կոչւում է Դադալի-քէօրփի կամ Դալի-պերան. մի քարէ հին կամուրջ էլ կայ Մուզ աւերակ քաղաքից մօտ 2 վերստ հեռու, Տաշալտի գիւղի մօտ, որ այժմ վերանորոգուած է ոստիկան Դումբաձէի ջանքերով: Մի կամուրջ ևս Արփա գիւղի մօտ, փոստային ճանապարհի վրայ: Հին, բայց այժմ բոլորովին աւեր կամուրջներից նշանաւոր է Արփա գիւղի մօտինը, որ շինել է Նորավանքի Տէր Սարգիս եպիսկոպոսը Տարսայիճ իշխանի թոյլտւութեամբ ¹⁾ (XIII դ.):

Արփաչայի վտակներն են 1) Ալագեազ կամ Ղոյթուլ-չայ և կամ Ջանի-չայ, սկիզբն է առնում Գիւղալ-դարա լեռան մօտից, թափւում է Արփաչայի մէջ Կըզըլ-զշաղ գիւղի մօտ (էրթէճ և Աւեար-գիւղերի մէջ). երկարութիւնն է 43 վերստ: Սրա մէջ թափւում են բազմաթիւ առուակներ: Մի քարէ կամուրջ ձգւում է սրա վրայ Ալիխան-փոյեասի գիւղից մի վերստ ներքև և կոչւում է Սադիր-քէօրփի: Ալագեազ-չայի վտակ Սելիմ-չայի վրայ ևս, Ղարախլու գիւղի մօտ, կայ մի հին, քարաշէն կամուրջ:

2) Հերհեր-չայ. սկիզբն է առնում հիւսիսային Դարաւաղեա-

¹⁾ Ստ. Օրբելեան. Հ. Բ. եր. 176.

զի լերնաշղթայից, թափւում է Արփաչայի մէջ Ղայկալու գիւղից փոքր ինչ վերև. երկարութիւնը 26 վերստ է:

3) Էլփին-չայ.

4) Զուլ-չայ, Թերփ-չայ վտակով. մի կամուրջ ունի Զուլ գիւղի մօտ:

5) Զիրակ-չայ կամ Ղուշի-քիլակ-չայ.

6) Ախտա-չայ.

7) Մարտիրոս-չայ.

8) Կնիշիկ-չայ:

Հանքեր.—Արծաթի հանք գտնւում է Գիւմուշխանէ գիւղից 3 վերստ դեպի արևելք: Օրրելեանց տիրապետութեան ժամանակ սա մշակւում էր և յայտնի էր Փողահանք անունով: Այժմ անգլիական մի ընկերութեան ներկայացուցիչներ հետազոտութիւններ են կատարում հանքային շերտեր գտնելու և բացել են յիսունից աւելի հին հորեր, սակայն դեռ ևս ցանկալի հետեանքի չեն հասել: Բաւականաչափ հին հորեր բացուած են նաև փոքր ինչ հեռու, Լէյլիկաչան գիւղի մօտ:

Կապարի փայլուկ (свинцовый блеск) նկատելի է Եայիճի գիւղից երկու վերստ դեպի հիւսիս:

Մումիա (գորշ կարմիր ներկ) և կաւաքար (мумия и охра). Արփա գիւղի մօտ:

Քարածուխ. Բեշիշ-քեանտի մօտ, Դալախլու գիւղից փոքր ինչ հեռու Սուլթան-քահապ տեղում:

Հանքային ջրեր.—Վայոց ձորը բաւական հարուստ է հանքային ջրերով, սակայն բոլորն էլ անխնամ են թողնուած, և շատ քչերն են օգտւում: Ամենից նշանաւորը գտնւում է շրջանի հիւսիս-արևելեան մասում, Զիվանշիրի և Զանգեզուրի գաւառների մօտ, Իստիսու գիւղի հանդէպ: Սա ծծմբային տաք ջուր է, 29,5°—33° Ռ. բարեխառնութեան: Մօտ 200 սաժէն տարածութեան վրայ բլլիւմ են հինգ աղբիւրներ, որոնցից չորսը գտնւում են Արփաչայի ձախ ափին, իսկ մինը՝ փոքր ինչ բարձր՝ աջ ափին: Սրանցից վերջինիս վրայ մի քարէ աւազան և մի փոքրիկ, այժմ կիսաւեր սենեակ է շինուած կէս դար առաջ, իսկ միւսները գետնի մէջ փորուած կիսաբաց այրեր են, կեղտոտութիւնով լի: Սրանց մօտ ոչ մի յարմարութիւն, ոչ մի շէնք չկայ: Եկողները կամ բացօթեայ են անցկացնում, կամ վրան են խփում: Նիւման ընդհանրապէս ցուրտ է և գիշերները սաստիկ քամի է փչում: Սքան-

չելի է, մանաւանդ, այստեղի տեսարանները.—հիանալի ջրընկէցը՝ որ մի ահագին ժայռից փրփրադէզ ժայթքում է դէպի Արփաշայը, նոյնպէս գեղեցիկ իւր եզրափակող ահագին և բազմազան քարա-ժայռերով, բուսականութեամբ հարուստ բարձրաւանդակը և շրջակայ լեռները:

Բացի այս հանքային ջրից կան նաև հետեւեալները. ածխածին-թթու—երկաթային՝ (углекисло—железный). Սոյլան գիւղի մօտինը, Ենգիշա գիւղից 3 վերստ դէպի արևելք Ղոզլու-գարայում գտնուածը. այստեղ կայ նաև ածխածին-ալկալեան ջուր, (углекисло—щелочная), Հերհեր գիւղից դէպի արևելք Ղալա-գարաի ձորում, 2 աղբիւր, այստեղից 2 վերստ դէպի հիւսիս կայ ածխածին-ալկալեան ջուր: Քեշիշքենդից դէպի արևելք Շոր-գարայ ձորում:

Երկաթ-ալկալեան (железо-щелочный) և ածխածին-ալկալեան (углекисло-щелочный) ջուր գտնուում են 1) Արփա գիւղից 3 վերստ ներքև, Արփաշայի երկու ափին, 2) Բուլախ-լարում, 3) Էրզափինից 2 վերստ դէպի հիւսիս՝ Գիւմուշ-բուլախ վտակի երկու ափերին, 4) վերին Տանձիկից մի վերստ դէպի արևելք՝ Արփաշայի երկու ափերին, 5) ներքին Տանձիկից կէս վերստ դէպի հարաւ՝ Արփաշայի ձախ ափին, և 6) Մալիշկից $\frac{1}{2}$ վերստ դէպի հիւսիս, հովտում: Այս բոլորից շատ աւելի նշանաւոր է Են-կիշայի և Ղուրգղուլաղի ճանապարհի վրայ, ձորի մէջ գտնուած աղբիւրը, որ յայտնի է Գուա կամ Բոսի-ջուր անունով:

Կլիման. Գարալագեաղի ոչ մի գիւղում օդերևոյթաբանական կայարան չեն հաստատուած չէ, ուստի և կլիմայի վերաբերութեամբ գիտական ոչ մի որոշում կարելի չէ անել: Միայն գիւղացիների վկայութեամբ կարելի է ասել, որ ձմեռն սկսւում է նոյեմբերի սկզբին և տևում մինչև ապրիլ, շատ անգամ սաստիկ ցրտեր և բքեր անելով: Ձմեռը յաճախ ձիւն է գալիս, երբեմն մինչև $1\frac{1}{2}$ արշին խորութեամբ: Գարնանը յաճախ անձրև է տեղում, մի մի անգամ կարկտախառն: Ամառը մեղմ է, աշունը՝ ցուրտ:

Մի քանի հովիտներում, ինչպէս Արփաշայի արևմտեան մասում՝ Մոզ, Այեար, Արփա, Էրթիշ, Ղոյթուլ գիւղերում, կլիման միանգամայն տարբեր է. այստեղ ամառը սաստիկ շոգ է, ձմեռը մեղմ, աշունը հիանալի, և գարունը՝ անձրևային:

Դատելով օդերևոյթական քարտէզով, Վայոց ձորի տարեկան միջին բարեխառնութիւնը համեմատ է 5, 50 0.

Բուսականութիւն.—Դարաւագեաղի բուսականութիւնը շատ հարուստ է, սակայն մասնագիտօրէն դեռ ևս ուսումնասիրուած չէ։ Ուստի և այստեղ մենք ոչինչ չենք կարող ասել, բացի այն, որ մեծ մասամբ տիրում է ստորին—ալպեան բուսականութիւնը՝ մանաւանդ Արփաշայի ակունքների մօտ։ Շատ յաճախ պատահում են այդ ստորին—ալպեան բուսականութեան երկու տիպական տեսակներ՝ հարսնածաղիկ (*Anemone narcissiflora*) և խաչափայտ (*Betonica grandiflora*), իսկ ստորին—ալպեան մարգագետինների զարդը՝ արեւիկեան խաշխաշը (*Papaver orientale*) առատութեամբ հանդիպում են Գէօյ-դաղի հիւսնալի արօտատեղիներում։

Դարաւագեաղը բաւական հարուստ է անտառներով, որոնք սփռուած են Արփաշայի ակունքների, Հերհեր, Մարտիրոս, Զանի, Այսասի, Ղաուշուղ, Գիւնէյ-վանքի և Հորս գիւղերի մօտ։ Կան նաև մացառներ Աղ-քիլիսոս, Վարդանէս, Ղարալայա, Ղարախլու, Հոստուն, Բուլբուլօլան և Էրզափին գիւղերի մօտ։

Այս անտառները մեծ մասամբ նոր են, 30—40 տարուայ ընթացքում յառաջացած, և մեծ մասամբ բաղկացած են կաղնի, գետնի, թեղի, կարմրան (*гребунчук*), ուռի և այլ ծառերից։

Ընդհանրապէս ճանտարհներ չլինելու պատճառով այս անտառներից շատ չեն կարողանում օգտուել, և ազգաբնակչութեան վառելանիւթը մեծ մասամբ քաբորն է կաղմում։ Շատ գիւղեր, որոնք բաւական հեռու են անտառներից, մեծ նեղութիւն են կրում ածուխ չունենալու պատճառով։

Ընտանի կենդանիներից սակաւաթիւ է միայն գոմէշը, որովհետև սայլեր չլինելու պատճառով չի հարկաւորում։

Վայրի գազաններից մեծ քանակութեամբ կան գայլեր և արջեր։ Կնիշիկ գիւղում եղած միջոցիս՝ գայլերի վռնմակը մի գիշերում մօտ 200 ոչխար էր պատառտուել։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Նախապատմական դար.—Որքան ինձ յայտնի է, Վայոց ձորում ինձնից առաջ ոչ ոք հնագիտական նպատակով պեղումներ չի կատարել, կամ եթէ կատարել էլ է, այդ մասին ոչինչ չի հրատարակել, ուստի և ես ստիպուած եմ բաւականա՛նալ այն տեսութեամբ, որ թոյլ են տալիս անել իմ կատարած պեղումները։—

Անցնելով Վայոց ձորի գրեթէ բոլոր գիւղերը, ես բաւականաչափ պեղումներ կատարեցի և գտայ յղկած—քարի (néolithique) և բրոնզի դարին վերաբերեալ շէնքեր և իրեր։

Յղկած քարի դարին վերաբերում են Սուլթան-քահասի կոչուած գիւղի աւերակները, որոնք գտնւում են Վերին Դայլախու գիւղից մի և կէս վերստ հեռու, դէպի արևմտահարաւ, մի հովտում։ Այս հովտի հարաւային կողմում ձգւող լեռնաշղթայի վերին մասը պատած է ծովային նստոյցքով, որի մէջ ես գտայ բաւականաչափ ժժմակներ։ Ժայռի ամենաբարձր մասում կայ մի բնական մեծ քարայր, ուր վերջին ժամանակներս Սուլթան անունով մի թուրքի 500 ոչխարներն էին մագաղում, որի պատճառով և այլը, սրա հետ և այս տեղը կոչուել է Սուլթան քահասի—Սուլթանի այլ։ Բացի սրանից գիւղում կայ նաեւ երեք ուրիշ, համեմատաբար փոքր, քարայր։

Աւերակների մէջ նկատուում են երկու պարսպի հետքեր, որ ձգւում են արևմուտքից արևելք, հովտի ուղղութեամբ։ Այս պարիսպների միջև կան բաղմաթիւ տներ, որոնք կառուցուած են գետնի մէջ այսպէս՝ բոլորակաձև մանր քարեր են դարսուած, մօտ 3—4 արշին բարձրութեան, սրանց վրայ 3—4 ահագին, մօտ 4—5 արշին երկարութեան և 1—1½ արշ. լայնութեան քարեր ձգած, իբր կտուր։ Ամէն մի խրճիթ մի սենեակից է և ունի մի դուռն, մեծ մասինը դէպի արևելք բացուող։ Կտրի վրայ էլ մի ծակ կայ, որ իբր պատուհան է ծառայել։ Տեղ տեղ նկատելի են մանհիրներ, միայն ջարդուած են։ Գիւղի արևմտահիւսիսային կողմում կան բաւականաչափ գերեզմաններ, որոնք փոքրիկ թումբեր են, շուրջը քարերով պատած։ Ես սրանցից չորսը պեղել տուի, 3—4 արշին խորութեան մէջ դուրս եկաւ միայն մոխիր։ Տների մէջ ես գտայ մի քարէ մուրճ, երկու քարէ սղոց և մի քարէ դանակ։

Բրոնզի դարին վերաբերեալ գերեզմաններից նշանաւոր են Մոզ քաղաքի աւերակների սահմանում գտնուածները, որոնցից ես բաց անել տուի միայն իննը: Սրանք բոլորն էլ մի տեսակի էին, գետնի մակերեսից մօտաւորապէս 3—4 արշին բարձրութեան և 4 արշին տրամագծով թումեր, շուրջանակի քարերով պատած. 3—4 արշին խորութեան փորելուց յետոյ դուրս եկան կմախքներ, հիւսիսից դէպի հարաւ ուղղուած, կողքերին պուլիկներ, որոնցից միքանիսը բաւական մեծ էին: Երկու գերեզմանի միջից դուրս եկան նաև ձիու ոսկորներ: Այս գերեզմաններից դուրս եկան նաև հետեւեալ բրոնզէ իրերը.—երկու դաշոյն, 9 ճարմանոս (fibule) և մի քանի ապարանջան:

Զափազանց նման էին այս կուրգաններին այն միքանիսը, որ ես գտայ Կնիշիկ գիւղում, մօտաւորապէս 30 վերստ հեռու Մոզից, դէպի արեւմտահիւսիս: Այստեղ նշանաւոր էին երկու կուրգան, որոնք գտնուած էին գիւղից 1 1/2 վերստ հեռու, դէպի արեւմտահիւսիս, միմեանցից 9 սաժէն հեռաւորութեան վրայ: Իւրաքանչիւրը գետնից 4 արշին բարձրութեան էին, մօտ 3 սաժէն տրամագծով: Չորս արշինաչափ խորութեան և մի սաժէն լայնութեան փորելով ես նկատեցի, որ շուրջանակի քարեր էին դրուած և վերան 5 կտոր մեծ, տափարակ քարեր դարսած: Սրանց տակից դուրս եկաւ մոխրախառն հող և ապա բացուեց երկու կմախք, երկուսն էլ միմեանց մօտ, հիւսիսից հարաւ ուղղուած: Մինի ելեւի վրայ դրուած էր մի դաշոյն, աջ ձեռին ապարանջան և մի մատին 3 մատանի: Միւս կմախքի կողքին դրուած էր մի դաշոյն իրեն պատեանի մէջ: Վերջինիս մօտից դուրս եկան նաև ձիու ոսկորներ: Կմախքների շուրջը շարուած էին պուլիկներ: Միւս կուրգանը միանգամայն առաջինին նման էր, միայն սրա միջից դուրս եկան 4 գանգ և ոսկորներ, անկանոն կերպով ձգուած. նաև մի բրոնզէ ապարանջան և երկու պուլիկ:

Այս գիւղից էլ դէպի արեւմտահիւսիս, Խաչիկ գիւղում, ես բաւականաչափ պեղումներ կատարեցի: Սրանցից ամենանշանաւորն այն էր, որ մի կարաս բացուեց, մէջը մի մարդ՝ պաղած ձեռքով դրուած, գէմն էլ մի պուլիկ: Կարասը պարկեցրած էր հիւսիսից հարաւ, և բերանին մի կաւէ խուփ դրուած. մեծութիւնը կըլինէր՝ 1 1/4 արշին: Գիւղից դուրս, միկնոյն ուղղութեամբ, բայց միմեանցից մօտ 100 սաժէն հեռաւորութեամբ կանգնած էին երեք մեծ կուրգաններ: Սրանցից մինը միայն ես բաց անել տուի.—երեք արշինից աւելի փորելուց յետոյ ես գտայ մի մարդու կմախք, հիւսիսից հարաւ թաղուած, միայն մօտը ոչ մի իր կամ պուլիկ չկար, այս պատճառով և ես բաց անել չտուի միւս երկու կուրգան-

ները: Միանգամայն սրան նման գերեզմաններ ես բաց արի Մարտիրոս, Փոքր և Հերհեր գիւղերում:

Համեմատաբար նորագոյն տիպի գերեզմաններ՝ բաղկացած 4 քարէ տախտակներից, որոնց վրայ դրուած է մի կամ միքանի քար, ես բաց արի Գնդեվազ, Կնիշիկ, Օրթաքենտ և Բաշքենտ գիւղերում: Սրանց մէջ լինում էին մի մի կմախք, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, առանց մի որեւէ իրի կամ պուլիկի:

Գրեթէ բոլոր կուրգաններում գտնուած գանգերը միջագլուխ (միզոսեֆալ) էին:

Այս պեղումների արդիւնքից հետեւում է, որ Վայոց ձորում բնակութիւնը սկսուել է Դայլախլուի և սրա շրջակայքում և հետզհետէ տարածուել է դէպի Մոզ, Կնիշիկ, Արփա, մի խօսքով ցածր և տաք կլիմայի տեղերում. ապա աստիճանաբար բարձրացել է դէպի լեռնային գիւղերը: Թէ գերեզմանների շէնքը և թէ մանաւանդ բրոնզէ իրերը ցոյց են տալիս, որ քաղաքակրթութիւնը բաւական բարձր է եղել, մանաւանդ Մոզում, Կնիշիկում և Փորուկ¹⁾:

Պատմական շրջան.—Վայոց ձորի ոչ միայն նախապատմական, այլ և պատմական շրջանի մասին շատ քիչ յիշատակութիւններ կան: Միակ աղբիւրը համարուում է Ստեփանոս Օրբելեանի Սիսական նահանգի պատմութիւնը և միքանի արձանագրութիւններ, որոնց հիման վրայ արդէն գծել են Վայոց-ձորի և Օրբելեան տոհմի պատմութիւնը պ. Քաջբերունին և հայր Ալիշան: Սրա վրայ մի նոր բան աւելացնել ինձ միանգամայն չաջողուեց, որովհետեւ նախ նոր աղբիւրներ, ինչպիսին են ձեռագիրների յիշատակարանները, մեծ մասամբ դեռ ևս չմուծ են անտիպ, հետեւապէս և՛ որոշեալ չափով անմատչելի, և երկրորդ՝ Վայոց ձորի բնիկ համարուած ժողովուրդը գրեթէ ոչ մի աւանդութիւն չի պահպանել ոչ Օրբելեան տոհմի և ոչ միւս իշխանների մասին, թէպէտ և Օրբելեան տոհմի իշխաններից միքանիսի՝ ինչպէս Տարսայիճի, Լիբարիտի, անուններն այժմ էլ բաւական գործածական են: Աւելորդ համարելով արդէն յայտնիները մի անգամ ևս կրկնել, ես կաշխատեմ նորութիւններ որոնել ս. էջմիածնի և այլ տեղերի ձեռագիրների յիշատակարաններում, և եթէ որեւէ բան գտնեմ,

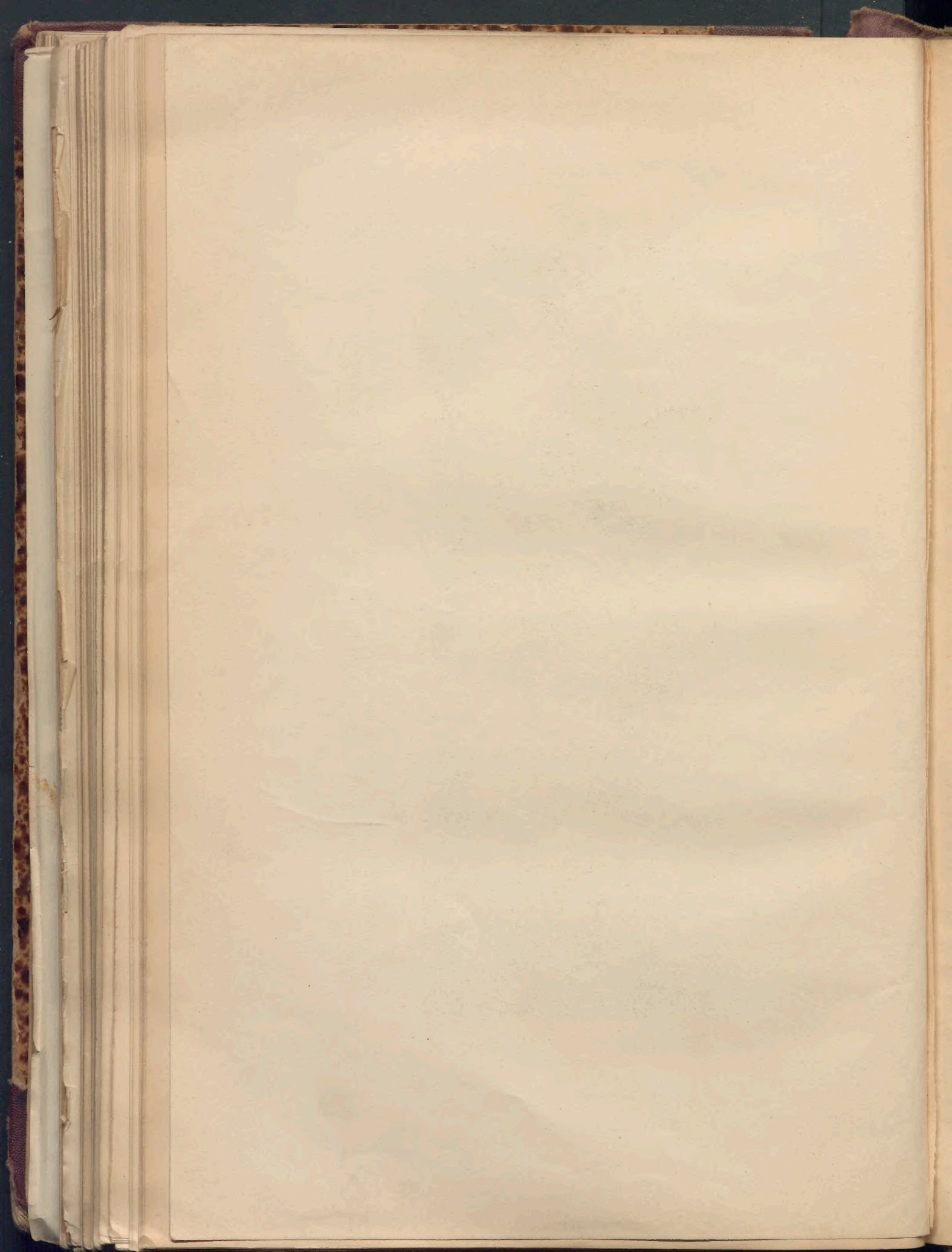
¹⁾ Այս պեղումները կատարած լինելով Մոսկուայի Կայսերական-Հնագիտական ընկերութեան Կովկասեան ճիւղի յանձնարարութեամբ՝ գտնուած իրերը յանձնեցի նոյն ճիւղին, որ ղետեղեց Կովկասեան թանգարանի հնագիտական բաժնում, իմ գտած միւս իրերի մօտ:

Femmes labourant le lit desséché d'une rivière pour faire venir la pluie.

Կանայք վարում են չորացած գետի հունը,
 որպեսզի անձրեւ գայ:

*Крестьянки вспахивают русло вы-
 сохшего ручья чтобы пошел дождь.*

կըլիշեմ Օրբելիան տոհմի քնարան Նորավանքի նկարագրութեան մէջ: Իսկ այժմ ես կամենում եմ առաջ բերել այն աւանդութիւնը, որ ղեռ եւ մնացել է Վայոց ձորի բնիկ հայերի մէջ:

Թանահատի գիւղից մի մարդ սիրահարւում է իւր սանամօր քրոջ վրայ, և շատ անգամ թոյլտուութիւն է խնդրում Ստեփանոս եպիսկոպոսից՝ ամուսնանալու: Սա թոյլ չի տալիս: Մի անգամ էլ, երբ Ստեփանոս եպիսկոպոսը գալիս է Մոզ քաղաքը, այս երկու սիրահարները գնում են նրա մօտ և աղերսում թոյլտուութիւն. սակայն եպիսկոպոսն այս անգամ ևս մերժում է: Բարկութեամբ լցուած այս երկու սիրահարները գիշերը գնում են եպիսկոպոսին սպանելու: Սա քնած է լինում պատշգամբում: Դաւադիր ամուսինը բարձրանում է կտուրը, այնտեղից ելնում պատշգամբի առաջ բուսած ծառի վրայ, որպէսզի իջնի ներքե և սպանի եպիսկոպոսին: Սակայն հէսց որ փոքր ինչ մօտենում է, տեսնում է որ եպիսկոպոսն հանգիստ քնած է, բայց բերանից լոյս է բարձրանում. սարսում է, յետ դառնում և ասում կնոջը, թէ ինքը չի համարձակւում դաշոյնը բարձրացնել նրա վրայ, քանի որ նա սուրբ է, նրա բերանից լոյս է բարձրանում: Կինն սկսում է կըրկին համոզել, բայց երբ նա վերջնականապէս մերժում է, խընդրում է, որ իրեն կտրից թոկով կախի ներքե, ինքը կսպանէ նրան: Ամուսինը համաձայնում է, թոկը կապում է կնոջ մէջքին և կտրից ներքե կախում: Սա մօտենում է եպիսկոպոսին և դաշոյնը խրում նրա կուրծքը: Հանգիստ քնած եպիսկոպոսը վեր է թոշում և բացականչում. Վայ, ձոր, քար մաղուես, մէջիդ շուն բնակուի: Իսկոյն երկնքից քար է թափւում և կործանում Մոզը. յուլիս ամսին էլ երեք արշինաչափ ձիւն է գալիս և կտորում բոլոր անասունները: Վերջն էլ շներ (թուրքեր) են գալիս բնակւում այս ձորի մէջ, որ այնուհետեւ կոչւում է Վայայ-ձոր, որովհետեւ սուրբ եպիսկոպոսը վայ տուեց նրան:

Նոյն աւանդութիւնը գրի է առել Ստեփանոս Օրբելեանը, որ սակայն փոքր ինչ տարբերւում է սրանից: Ուշագրաւ է մանաւանդ նրա վերջին մասը, ուր նկարագրւում է իբր այդ սպանման պատճառով յառաջացած երկրաշարժը. «Եւ կալաւ խաւար շօշափելի զգաւառն ամենայն զաւուրս 40, և շարժումն սոստիկ. զի եռայր երկիրն անեղ դողացմամբ յանգնողոց և բարձրանայր մինչև ի վեր. և անդէն իբր գալիս ծովու փլուզանիւր. լերինք տապալէին, վէմք ի հիմանց քակդէին, տունք և ապարանք գեղեցիկք լինէին գերեզմանք բնակչաց. աղբիւրք խցէին, գետք կորնչէին. և ամենայն տեղի երերէր տատանմամբ. և ձայնք մարդկեղէն բարբառոյ լսիլի լինէին ի ներքուստ յանդնդոց և ի վերուստ յողոց:

«վա՛յ ձոր, վա՛յ ձոր», և կենդանւոյն ընկղմեցան ոգիք իբրև 10,000, զորս գիտէին և ի թիւ արկին, և զանժանօթիցն ոչ ոք գիտէր զհամարն. յազապս որոյ կոչեցաւ անուն գաւառին Վայոց ձոր»:

Թէպէտ և Թանահատի վանքում մինչև այժմ էլ ցոյց է Գրբուում Ստեփանոս եպիսկոպոսի և զբոսն սպանող ու վերջն ապաշխարող կնոջ գերեզմանները, թէպէտ և Դալիկ-Թափա լեռան ձագառաձև բացուածքը և Մոզի, Մալիշկայի, Նաւարի, Քոթանլուի, Հերինքի մօտ Թափուած խանձողի շեղձակոյտերը վկայում են որ Վայոց ձորում տեղի է ունեցել հրաբխային վիթմունք, և թէպէտ ժողովրդի երևակայութիւնն այս բոլորը շատ գեղեցիկ կերպով կապել է Ստեփանոս եպիսկոպոսի սպանման և Վայոց ձորի անուան հետ, սակայն և այնպէս՝ Վայոց ձորի անունը շատ աւելի հին է, քան Ստեփանոս եպիսկոպոսը (+735), քանի որ թէ՛ Նղիշէն և թէ՛ Ղազար Փարպեցին այս գէպքից մօտ երեք դար առաջ գործ են ածել այդ անունը ¹⁾:

Այս գաւառը կոչւում էր նաև Նղեզեաց ձոր կամ Նղեզնաւ-ձոր Նղեզիս գիւղի անունով, որովհետև սա Սիւնեաց Վասակեան հարստութեան գահերէց իշխանների աթոռանիստն էր:

Վերջին դարերումս այդ անունն այլազգիներից Թարգմանուեց Տէրէի ալ-աղըզ ²⁾ (ձոր եղեգների), և փոքր ինչ աղաւաղուելով դարձաւ Դարալագէզ կամ Դարալագեազ, այժմեան պաշտօնական անունը:

ԺԵ. դարի մի գրիչ էլ այս գաւառակին Վարդի ձոր է կոչում, ասելով՝ «յերկիրս վարդի ձորոյ, զոր այժմ Վայի-ձոր և Նղեզիս յորջորջի»:

Նղեգիսում նստող Վասակեան հարստութիւնից յետոյ Վայոց ձորի մեծագոյն մասն ընկաւ Օրբելեան իշխանների տիրապետութեան ներքոյ, որոնք ԺԳ և ԺԴ. դարերի ընթացքում ոչ միայն պաշտպանեցին ու կառավարեցին երկիրը, այլ և շնացրին ու գեղեցկացրին հոյակապ շինութիւններով:

Վայոց ձորի մի մասն էլ ընկաւ Հաղբակեան կամ Վարդանեան Վասակ և սրա որդի Պոօշ իշխանների ու սրանց սերնդի իշխանութեան ներքոյ, որոնք գրեթէ մի ամբողջ դար (ԺԳ-ի կիսից մինչև ԺԴ-ի կէսը) քաջութեամբ պաշտպանեցին երկիրը:

Այնուհետև Լանկթամուրի, Շահ-Աբասի, Նադիր-շահի և այլ աշխարհաւեր բռնակալների աւերածութեան ներքոյ Վայոց ձորն

¹⁾ Յովսէփ, որ էր ի գաւառէն Վայոց-ձորոյ:

²⁾ Ալիշան. Սիսական եր. 91.

սկսեց գրկուիլ իւր բնակիչներէն և նրա հոյակապ շինութիւններն աւերուիլ:

Նախաժերջին դարում Վայոց-ձորը կազմում էր Նախիջևանի խանութեան մի մասը, յետոյ մի առժամանակ յանձնուեց վրաց Աղէքսանդր պահաժառանգին, որպէս տիուլ, ապա պարսից տիրապետութեան վերջին տարիներում կապալով էր տրուած Երևանի սարգարին 2000 թումանով կամ 8000 ռ.: Ապա 1828 թուին ընկաւ Ռուսաց տիրապետութեան ներքոյ և համարուեց Նախիջևանի գաւառի մի մասը. ի վերջոյ 1877 թուին Շարուրի հետ միասին կազմեց մի առանձին գաւառ Շարուր-Գարապիկազի անունով, նուազով միանգամայն իբր մի առանձին, ոստիկանական շրջան:

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆ

Դարաւագեազի ոստիկանական շրջանը բաղկացած է 101 գիւղերից, բաժանուած հինգ շինական հասարակութիւնների. —

	Բոլոր գիւղերը	Որից հայ գիւղեր	Բնակիչները, տուն.
Քեշիշքեանտի	20	7	1158
Ալագեհազի	20	4	874
Գնդեվազի	22	3	814
Մարտիրոսի	18	5	769
Ղողլըջայի	21	5	863
	101.	24.	4478.

Շրջանի կենտրոնը համարուում է Քեշիշքեանտ գիւղը, ուր ապրում են շրջանի կառավարիչ ոստիկանը և հաշտարար միջնորդը:

Բոլոր բնակիչների թիւը, պաշտօնական վերջին տեղեկութեան համեմատ, 1902 թուին հասել է 21385 ար. 18136 իգ. ի միասին՝ 39521 հոգի, հետեւապէս և՛ իւրաքանչիւր ք. վերստի վրայ 19 հոգի:

Ըստ ազգութեան և կրօնի

Հայեր՝ Լուսաւորչական	8811 ար.	7691 իգ.	իմիասին 16502.
Ռուսներ՝ Պրովոսլաւ	17 ար.	»	» 17.
Վրացի՝ Պրովոսլաւ	3 ար.	2 իգ.	» 5.
Թուրքեր՝ Շիաներ	11974 ար.	9983 իգ.	» 21957.
Քրդեր՝ Մահմեդական	580 ար.	460 իգ.	» 1040.

Շրջանի արժանական բնակիչներն են.				
Լուս. հայեր՝	8791 ար.	7670 իգ.	Իմիասին՝	16461.
Շիա թուրքեր	11804 ար.	9845 իգ.	»	21649.
Մահմեդ. քրդեր	462 ար.	357 իգ.	»	819.
Ընդամենը՝	21057 ար.	17872 իգ.	Իմիասին՝	38929.
Իսկ ժամանակաորայէս ապրում են.				
Լուս. հայեր	20 ար.	21 իգ.	Իմիասին՝	41.
Պրովոսլաւ Ռուսներ	17 ար.	»	»	17.
Պրովոսլաւ վրացի	3 ար.	2 իգ.	»	5.
Շիա թուրքեր	170 ար.	138 իգ.	»	308.
Մահմեդ. քրդեր	118 ար.	103 իգ.	»	221.
Ընդամենը	328 ար.	264 իգ.	Իմիասին՝	592.

Ինական գիրքով Դարալագեազը բաժանուում է Արփաչայ գետի և սրա հիւսիսային ու հարաւային վտակների հովիտների: Աւելի յարատե համարելով այս բնական բաժանմունքը, մենք կը նկարագրենք Դարալագեազը համաձայն այդ հովիտների և ոչ թէ քաղաքական բաժանման, որ, համեմատաբար, շատ փոփոխական է:

Ա Ր Փ Ա Չ Ա Յ Ի Հ Ո Վ Ի Տ

Արփաչայի հովիտը, որ ձգւում է համանուն գետի ուղղութեամբ, սկսւում է Ալլահգեօլի բարձրաւանդակի հարաւային կողմից և շրջապատուելով Կոնգուրօ-Ալանգէզի ու Հիւսիսային Դարալագեազի լեռնաշղթաներով, ձգւում է դէպի հարաւ, և ապա Չայ-քեանա գիւղի մօտ ուղղւում է դէպի արեւմտահիւսիս՝ նեղուելով Հարաւային Դարալագեազի լեռնաշղթայից, բայց յետոյ Այար գիւղի մօտ փոքր ինչ ընդարձակուելով ձգւում է գրեթէ ուղիղ դէպի արեւմուտք և ապա կրկին սեղմուելով ժայռապատ ափերի մէջ (Շնդուլի ձոր) Արփա գիւղի մօտ ծուում է դէպի հարաւ և հասնում մինչև Շարուրի սահմանը: Հովտի հիւսիսային ծայրում, Արփաչայի ակունքի մօտ, ուր բնութիւնը չափազանց գեղեցիկ է և բուսականութիւնը շատ հարուստ, գետեղուած է, կարծես, որպէս մի հակադրութիւն, թրքական մի կեդոտ և աղքատիկ գիւղ, Դատիսու անունով: Սակայն սրա մօտի աւերակ գիւղատեղին, եկեղեցու հիմնապատերը, երեք գերեզմանատունն արդէն եղծուած տապանաքարերով ու խաչարձաններով վկայում են, որ մի ժամանակ այդ միւնստի տեղում աւելի լաւ շինութիւններ և աւելի խիտ բնակութիւն են եղել: Հաւանական է, որ այդտեղ է գտնուել Օրբելեանի յիշած Ջերմուկ գիւղը, որի անուան թարգմանութիւնն է կրում և այժմեանը, անշուշտ մօտակայ ջերմուկի

պատճառով: Բնակիչները շիա թուրքեր են, ընդամենը 27 տուն, 110 ար. 109 իգ. իմիասին՝ 219 հոգի:

Իստիսուլից հազիւ 2 վերստ դէպի արեւմտահարաւ, այնտեղ, ուր Մուրադ-թափա լեռից հոսող բազմաթիւ աղբիւրների ջուրը միախառնուելով մի սքանչելի ջրընկէց է կազմում, կանգնած է Ճէյրանլու դարձեալ թրքաբնակ գիւղը, որ հայր Ալիշանի կարծիքով հին Անկանք կամ Անգուք գիւղը պիտի լինի, ջրի անկումից անունն առած, որովհետեւ թուրքերէն ճէյրեան հոսումն է նշանակում¹⁾: Բնակիչները շիա թուրքեր են, 28 տուն, 80 ար. 48 իգ. իմիասին՝ 128 հոգի:

Ճէյրանլուի հանդէպ, դէպի արեւելք, մօտ չորս վերստ հեռու, մի բարձրաւանդակի վրայ գետեղուած է Զիրաւի թրքաբնակ գիւղը: Սրա մօտ կայ մի ընդարձակ հին գերեզմանատուն, մի կիսաւեր, հասարակ եկեղեցի, խաչքարեր և այլն: Բնակիչները 48 տուն են, 197 ար. 159 իգ. իմիասին՝ 356 հոգի:

Զիրակից դէպի արեւմտահարաւ, մի վերստ հեռու գտնուած է Բիլաք գիւղը, որ հին Պրակք-ը պիտի լինի: Սրա մօտ ևս կայ հինգ գերեզմանատուն և եկեղեցու աւերակ: Բնակիչները շիա թուրքեր են՝ 64 տուն, 256 ար. 217 իգ. իմիասին՝ 473 հոգի:

Բիլաքից դէպի հարաւ արեւմուտք, չորս վերստ հեռու, Արփաշայի ձախ ափին տեղաւորուած է Ղուշչի-Բիլաք գիւղը, որ հայերից յաճախ կոչուի թէ կոչուում, հին կոչումն անունով: Գիւղի արեւմտեան կողմում, Արփաշայի ափին, կայ մի հին գերեզմանատուն, մօտը աւերակ եկեղեցի: Խաչքարերի մէջ աչքի է ընկնում մինը, որ 4 արշին բարձրութեան և 1½ արշին լայնութեան քար է, մի ահագին անտաշ քարէ պատուանդանի վրայ կանգնեցրած: Խաչքարի դէպի արեւելք դարձրած երեսին քանդակուած է մի մեծ խաչ, իսկ յետևում գրուած է. ի թագաւորութեան վասակա Տր Բաքէն որդի Սիւնեաց իշխանին Հայոց թվականութեան որ ՅԼԾ²⁾ էր ես դաւիթ կանգնեցի զխաչս վասն հոգւոյ... յաղաւթս յիշեցէք: Գիւղի արեւելեան ծայրումն էլ, մի ժայռի գագաթին, կանգնած են երեք խաչքար, միայն առանց արձանագրութեան:

Այստեղից փոքր ինչ հեռու, Արփաշայի վրայ ձգուած է եղիլ մի կամուրջ, որի միայն երկու ծայրի պատերն են մնում:

Գիւղի արեւելեան կողմից հոսում է Շարուրի կալուածատէր Շանգիրէի առուն, որ գիւղից մօտ 10 վերստ հեռու, Բազարչայ

¹⁾ Սիսական եր. 103

²⁾ 335—886. Փրկչական թ.

գետից է առնուած և Ղուշչի-Բիլաք գիւղից փոքր ինչ ներքե թափուած է Արփաչայի մէջ:

Գիւղի մէջ, մի ժայռի միջից, հոսում է հանքային ածխաթթու—երկաթային սառն ջուր:

Գիւղի մէջ բացի մի հասարակ եկեղեցուց ուրիշ հետաքրքրական բան չկայ: Կլիման բաւական ցուրտ է, այնպէս որ ցանքերն սկսւում են մայիսի մէկից և աշնանացան տեղի չի ունենում, որովհետեւ եօթնամսեայ երկարատեւ ձմեռը թոյլ չի տալիս: Բացի սրանից՝ ամառն էլ Ղըսըր լեռուից շարունակ փչում է սառն, զօրեղ քամի: Բնակիչները 45 տարի առաջ գաղթել են Զանգեզուրի գաւառի Ուզ (Պոյի գաղթականներ) և Նախիջևանի Ազնաբերդ (բնիկներ) գիւղերից, ընդամենը 90 տուն են, 412 ար. 376 իգ. իմիասին՝ 788 հոգի: Գլխաւորապէս պարապում են անասնապահութեամբ և կաթնասնտեսութեամբ, որովհետեւ հիանալի արօտատեղիներ կան: Շատերն էլ պանդխտում են Բագու և Թիֆլիս՝ աշխատելու: Եւ որովհետեւ այդ գիւղի մօտովն է անցնում Նախիջևանի գաւառը տանող ճանապարհը, և բացի զրանից Ղարաբաղի թափառական թուրքերը սրա մօտով անցնող Արխաշանի ճանապարհով են գալիս սնցնում Դարալագեազի հիւսիսային լեռները, ուստի և ամառը մի առանձին շարժում է տիրում գիւղում, մանաւանդ երբ մօտակայ Իստիսու ջերմուկն էլ շատ եկողներ են լինում, ուստի և այս պատճառով գիւղում բացուել են երեք ճոթի և մի մանրունքի խանութներ:

Ղուշչի-Բիլաքից հինգ վերստ դէպի արեւմտահարաւ, Ղըսըր-գաղից դէպի Արփաչայն իջնող սարահարթի վրայ փռուած է Գնդեվազ գիւղը, որի առաջից, անդնդախոր ձորի միջով գալարւում է հարիւրամեայ ընկուզենիների և ծիրանիների հովասուն սաղարթներով հովանաւորուած արծաթափայլ Արփաչայը: Իւր կուսական, յաւերժ գեղեցկութեամբ սքանչելի է այս ձորը, որի եզրին բեռուած խոխոմածիգ ժայռերի խոռոչների ձեղունից վիժուող բիւրեղանման ցայտերը խաղալով ժայռի ամէն մի ծերպից կենդանութեան դիմող բոյսերի յուսալից տերեւների և արևի կենսատու ճաճանչների հետ՝ ձայնակցում են բնութեան հրապոյրով հարրած թռչունների դալալիկին:

Յիրաւի գեղեցկութեան մատանի է այս ձորակը՝ որի ալը կազմում է Սոփիա տիկնոջ պարգեւած Գնդեվանքը, այժմ դարերի փոշուց փայլը կորցրած:

Ձորի մէջ, նոյն ժայռերի ծերպերում կան բաւականաչափ ճգնարաններ, մատուռներ, որոնց կայցելենք նշանաւոր վանքերը նկարագրելիս, միայն այժմ հիանանք այն ահագին ջրընկէցով,

որ թաւալուում է այստեղ՝ ահագին բարձրութիւնից, և որ, մասնաւոր, չափազանց գեղեցիկ է գարնան սկզբին, երբ սարահարթի վրայ հալչում են ձեան շերտերը: Սրանից էլ փոքր ինչ ներքև նոյն ժայռի մէջ կայ մի ահագին քարայր, ձորի կողմից պատով պատած, իսկ սրա հանգէպ, գետի աջ կողմին՝ մի աւերակ ամրոց, որ այժմ Ղալա-քեանդ է կոչւում:

Գնդեվազ գիւղը բաժանուած է երկու առանձին մասի, հայկական և թրքական: Վերջինիս մէջ է գտնւում հայկական մի հին եկեղեցի սև քարերով շինած, որի դռան վերայի արձանագրութիւնից երևում է, որ շինել է Պետրոս վարդապետը 1686 թուին: Հայերը սրա հիւսիսային քանդուած մասը վերանորոգելով՝ նոր եկեղեցի շինելու հոգսից ազատուել են: Հայկական մասում նշանաւոր է շինական դատարանի և միգասեան դպրոցի բաւական վախճուէ շէնքերը, որոնք կառուցուած են նախկին գերեզմանատեղիների վրայ: Հայկական մասում կայ մի աղբիւր, որ բերել են մօտ հինգ վերստ հեռւորութիւնից միայն հայերը, իսկ թուրքերը չեն մասնակցել, այլ շարունակում են ջուր վերցնել ձորի միջի ժայռերից հոսող աղբիւրներից՝ ահագին նեղութիւններ կրելով: Բացի դրանից՝ ինչպէս որ 1008 թուին Գնդեվանքի վանահայր հայր Սարգիսը Զկնարած գետից (Բաղարչայի վտակ) մի առու էր բերել մինչև Գնդեվազ գիւղը, որը, սակայն 1760-ական թուականներին խափանուել էր, այնպէս և 1895 թուին գնդեվազցիները 2000 ր. ծախսելով նոյն Բաղարչայից մի առու բերին գիւղը, մեծ մասամբ հին ջրանցքը վերանորոգելով:

Բնակիչներից հայերը գաղթել են այստեղ 1866 թ. Կնիշիկից, Խաչիկից և երկու տուն Բեշիշ-քեանտից. ընդամենը 42 տուն են, 274 ար. 239 իգ. իմիասին՝ 513 հոգի, իսկ թուրքերը աւելի հին են, ընդամենը 25 տուն, 105 ար. 91 իգ. իմիասին՝ 196 հոգի, ուրեմն գիւղի բոլոր բնակիչներն են 67 տուն, 379 ար. 330 իգ. իմիասին 709 հոգի. պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և մասամբ՝ մեղուապահութեամբ: Գիւղում կայ մի ճոթեղէնի և մի մանրունքի խանութ, ինչպէս և 7 ջրաղաց և մի ձեթահանք:

Գնդեվազից դէպի արևմուտք, մօտ 5 վերստ հեռու, Արփաչայի աջ ափին տեղաւորուած է մի փոքրիկ թրքաբնակ գիւղ, Աղճա-քեանտ, որ հաւանօրէն հին Ատշարը պիտի լինի: Այստեղ ևս կայ մի աւեր եկեղեցի և մի հին, հայկական գերեզմանատուն: Բնակիչները 19 տուն են, 105 ար. 90 իգ. իմիասին՝ 195 հոգի: Պարապում են բացի երկրագործութիւնից և անասնապահութիւնից նաև ծիրանի մշակութեամբ:

Գնդեվանքից 3 վերստ հեռու, գէպի հարաւ արեւելք, գտնուում է Կըլըշլու կամ Ղըլիշլու գիւղը, 13 տուն թուրք բնակչով, 56 ար. 48 իգ. իմիասին՝ 104 հոգի: Սրանից ներքե կայ մի ընդարձակ հին գերեզմանատուն, մի քիչ էլ հարաւ, Արփաչայի աջ ափին տեղաւորուած է Մամարզակ կամ Մամարզա-կշլախը փոքրիկ գիւղը, 12 տուն թուրք բնակչով, որից 57 ար. 54 իգ. իմիասին՝ 111 հոգի:

Այստեղից էլ մօտ հինգ վերստ հեռու, գտնուում է խոյնպէս աննշան Չայքեանտ թրքաբնակ գիւղը, 12 տուն բնակչով, 78 ար. 63 իգ. իմիասին 141 հոգի:

Աննշան է նաեւ գրեթէ խոյնքան հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ղայալու գիւղը, որ ունի 27 տուն թուրք բնակիչներ, 130 ար. 117 իգ. իմիասին 247 հոգի:

Այստեղից էլ մօտ հինգ վերստ հեռու գտնուում է Սոյլանը, ուր բնակւում է միայն մի տուն, Փոքիցի Զամփուլատեանը, վճարելով եօթ տան հարկ, որովհետեւ միւս վեց տունը գաղթել են ուրիշ տեղեր և իրենց բոլոր հողերը սրանց թողել: Այստեղ ձգուած են մի քանի հիանալի այգիներ, տնկուած են մի քանի շաք ուռնիներ ու բարդիներ. պահւում են բաւականաչափ անասուններ և ձիերի ջուկեր: Այստեղից մօտ կէս վերստ գէպի հիւսիս փնում են Հին Սոյլան գիւղի աւերակները, մի եկեղեցի և մի քանի խաչքարեր. վերջիններիս վրայ կան արձանագրութիւններ ԺԳ. դարից: Այստեղից էլ փոքր ինչ արեւելահիւսիս, Արփաչայի աջ ափին, մի ապառաժոտ բլրի վրայ նկատելի են մի ամբողջ պարիսպներն ու դարպասը: Ո՛չ մի յիշատակութիւն չկայ այս ամբողջ մասին և ո՛չ էլ որեւէ արձանագրութիւն: Բերդատեղը կոչւում է Ղալայ-չայ:

Այստեղից ևս մինչև Մոզ, մօտ ութ վերստ տարածութեան վրայ ընկած են Հախլու, Տաշալտի և Զաղատայ թրքաբնակ գիւղերը, որոնց մօտ ևս ո՛չ մի հետաքրքրական բան չկայ, բացի Տաշալտիի մօտ գտնուող հին կամուրջը, որ այժմ վերանորոգուած է: Հախլուն ունի 7 տուն, 13 ար. 10 իգ. իմիասին 23 հոգի: Տաշալտին 11 տուն, 21 ար. 19 իգ. իմիասին 40 հոգի, բոլորն էլ վարակուած բորոտութեան ախտով: Զաղատան ունի 19 տուն, 57 ար. 46 իգ. իմիասին՝ 103 հոգի:

Զաղատայի մօտից սկսւում են Մոզ քաղաքի աւերակները, որ ձգւում են Արփաչայի ուղղութեամբ մօտ երեք վերստ, մինչև այժմեան համանուն գիւղը: Սկզբում հովիտը նեղ է, բայց հետզհետէ լայնանում է և արեւմտեան մասում մի բաւական ընդարձակ դաշտավայր կազմում: Այս մասում, ուր զետեղուած է այժմեան

համանուն գիւղը, գետի ափին, բարձրանում է մի բլուր, որի վրայ նկատելի են մի աւերակ հկեղեցու հիմնապատերը երկու կոտրատուած խաչքար 2^ի (1471) և 2^{ԼԲ} (1483) թուականներով և Արփաչայի ապառաժոտ եղբին՝ պարսպի հետքեր: Ամբողջ տարածութիւնը պատած է խանձողի շեղձակոյտերով, որոնց մէջ նկատելի են շինութիւնների հետքեր, փողոցներ, հրապարակներ: Երեք փոքրիկ հրապարակներ պատած են մոխրով. ես պեղել տուի այս հրապարակները մօտ չորս արշին խորութեան, դուրս էին գալիս կաւէ և յաղճապակէ ամանների կտորներ, վէգ, ոսկորներ և այլն: Արեւմտեան կողմում հոսում է մի յորդ աղբիւր, որ գիւղացիների ասելով, շատ անգամ դուրս է բերում կաւէ ամաններ և բրոնզէ ապարանջաններ ու ճարմանդներ: Այս տարածութեան վրայ են գտնուում բրոնզի գարի բաւականաչափ գերեզմաններ, որոնցից իննը ես բաց անել տուի ¹⁾:

Յիշենք, որ այս քաղաքից է եղել այն աւանդական կիրնը, որ սպանել է Ստեփանոս եպիսկոպոսին և այս պատճառով երկրաշարժ է տեղի ունեցել և աւերել այս քաղաքը, և որ այս ժամանակ անդունդից և օդի միջից լսելի է եղել մարդկային մի ձայն, որ կանչել է. «վայ ձոր, վայ ձոր» և այս պատճառով էլ երկիրը կոչուել է Վայոց ձոր ²⁾:

Այժմեան Մոզ գիւղը պատած է ծիրանի և այլ ծառերով ու խաղողի այգիներով: Բնակիչները 12 տուն են, բոլորն էլ թուրքեր, 74 ար. 58 իգ. իմիասին՝ 132 հոգի:

Մոզից մօտ հինգ վերստ ներքե գտնուում է Այնարը, որ տեղաւորուած է Արփաչայի ձախ ափին, լեռներով պատած մի հարթ վայրում: Գիւղի միջով հոսում է մի առուակ, որ սկիզբն է առնում Վարդաբլուր լեռնից. սրա ջուրը թէպէտ և շատ լաւ է, միայն սրա մէջ է թափւում Ենկիջայի և Ղուրդղուլաղի ճանապարհի վրայ գտնուող «Գռաւ» կամ «Բոսի ջուր» կոչուած ածխաթթու-աղկալեան ջուրը և որովհետեւ գիւղում աղբիւրներ չկան և միակ, գործածելի ջուրը այս է, այս պատճառով էլ բնակիչները բաւական չնասուում են: Կլիման էլ տաք է և խեղդող, որովհետեւ շրջապատող լեռները թոյլ չեն տալիս քամու հոսանքներն անցնելու: Ամառը չալթուկի լճակներից բարձրացած գոլորշիներն ամպի նման կանգնում են գիւղի վրայ: Մոծակներն ու ճանճերն էլ անթիւ են ու անհամար: Հողը սաստիկ արգաւանդ է և ամբողջովին պատած այգիներով և չալթուկի, բամբակի, ցորենի ու գարու արտերով: Գիւղում ոչ մի հնութիւն չկայ, միայն գիւղից

¹⁾ Տես պատմական տեսութեան մէջ:

²⁾ Անդ.

դուրս, դէպի արեւելահարաւ, ժայռոտ լեռան գագաթին մնում են մի ամրոցի և մի եկեղեցու աւերակները: Տեղացիները եկեղեցուն «անապատ» են կոչում:

Այեարը նախկին Ագարակի ձոր գիւղն է, որի մասին Ստեփանոս Օրբելիանն ասում է, թէ Նորավանից առաջնորդ շնորհապարզ Տէր Ստեփանոսը խնդրեց Եւտիուզ ամիրայից Ագարակի ձոր գիւղը, և նա քաղցր կամքով այն ևս ընծայեց սուրբ եկեղեցուն և վանքին պատկանող բոլոր տեղերը՝ հողը, ջուրը, այգին, գիւղը և ագարակը և «գրեւորն իսկ Անապատայ» ազատ կացոյց՝ աշխարհական հարկերից ¹⁾: Սակայն մի առ ժամանակից այս գիւղը վանքից խլել են, ուստի և Տէր Սարգիս առաջնորդի օրով Լիպարիտ Օրբելեանը ցոյց է տալիս սպասալար Չաքարէին աթաբէկ Եւտիուզի տուած հրովարտակը և խնդրում է վերահաստատել: Չաքարէ սպասալարը իւր ձեռքով գրում է, թէ դարձրի Ագարակի ձոր գիւղը Նորավանքին ամեն տեսակ հարկից ազատելով ²⁾, հայոց Ոյ կամ փրկչական 1211 թուին:

Այեարի բնակիչները գաղթած են Սալմաստի Շիտան և Ղաւրավերան գիւղերից, թուրակազմ, տգէտ, ծոյլ և աղքատ մարդիկ են, ընդամէնը 47 տուն, 107 ար. և 163 իգ. իմիասին՝ 330 հոգի:

Այեարից փոքր ինչ ներքև գտնւում է Դաղալի կոչուած կամուրջը Արփաշայի վրայ, իսկ սրանից էլ փոքր ինչ ցածր Ղըզըլ-Ղըշլաղ թրքաբնակ, աննշան, նոր հիմնուած գիւղը, իսկ սրանից էլ 2 վերստ ներքև Էրդէշ գիւղը, որ հին Էրդէշ գիւղը պիտի լինի: Գիւղը զետեղուած է Արփաշայի ձախ ափին և բաւական գեղեցիկ տեսք ունի: Բնակիչները թուրքեր են, 43 տուն, 187 ար. 166 իգ. իմիասին՝ 353 հոգի:

Գիւղի արեւելահարաւային կողմում ձգւում է մի ձոր, որ կոչւում է Մառմնո դարասի, (Մարմարիոնի-ձոր), որովհետև սրա միջով հոսող աղբիւրի բերած կճափայլ խիճը տեղացի թուրքերին մարմարիոն է թւում: Այս ձորում երեք կողմից ուղղահայեաց և միանգամայն անմատչելի բարձրանում է մի քարաբլուր, որի վրայ կայ մի հին ամրոցի աւերակ, հիւսիսային կողմը կրաշաղախ պարիսպ, մի դարպասով, ներսում մի կրաշաղախ ջրամբար, տըների հիմնապատեր և կոտրատուած խաչքարեր, միջանիսը ԺԳ դարից: Բերդի ստորոտում ևս կան տների հիմնապատեր և գերեզմանաքարեր:

Այստեղից էլ փոքր ինչ բարձր՝ մի ձորակի մէջ գտնւում է

¹⁾ Ստ. Օրբ. Բ. հատ. գլ. ԳԴ.

²⁾ Ստ. Օրբ. Բ. գլ. ԿԵ.

Մէզրէ կամ Մոզրով աւերակ գիւղը, իսկ սրանից դէպի արեւմուտք Էրզիշ-պաշի երկարածիք լեռան ստորոտում Գանձակ կամ Քնանձակ գիւղատեղին:

Էրզիշից մինչև Արփա գիւղը, մօտ ութ վերստ հովիտը բաւականաչափ նեղանում է, և Արփաչայի երկու կողմին բարձրանում են ահագին ժայռեր, շատ գեղեցիկ կիրճ կազմելով, որի միջով որոտնդոստ հոսում է գետը: Այս ձորը կոչւում է Շնդուլի ձոր: Այստեղ, գետի աջ ափին, կայ մի կիսաւեր եկեղեցի, շուրջը տան հիմնապատեր և մի քանի գերեզման: Եկեղեցին կիչւում է Ծծախաչ, որովհետև սակաւակաթ կանայք ուխտ են գալիս եկեղեցու խաչքարին՝ հայցելու, որ իրենց ստինքի կաթը աւելացնի:

Արփա գիւղի մօտ Շնդուլի ձորին միանում է Ուփի կոչւած ձորը, որ տանում է դէպի Ամաղու հաշակաւոր վանքը:

Արփան տեղաւորուած է Արփաչայի ձախ ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, բաւական ցածր գիրք ունի, ուստի և կլիման սաստիկ տաք է, ու առատութեամբ բուսցնում է բամբակ, արփեցիների հարստութեան ամենագլխաւոր աղբիւրը: Այժմեան գիւղում հետաքրքրական ոչինչ չկայ, նոյն իսկ փոքր ի շատէ գեղեցիկ շէնք, չնայելով որ այնտեղ է գտնւում շինական դատարանը և հասարակութեան պետական, միգրսեան գլրոցը: Բնակիչները ընդի են, որ մէկ ու կէս դար առաջ գաղթել են մօտակայ հին Արփա գիւղից. ընդամէնը 72 տուն են, 295 ար. 259 իգ. ի միասին՝ 554 հոգի: Բացի բամբակի մշակութիւնից, պարագում են նաև այգեպանութեամբ, երկրագործութեամբ և անտնապահութեամբ: Ամբողջ Գարապետաւում Արփայի գինին համարւում է ամենալաւը, ինչպէս և իրենք, արփեցիք, համարւում են ամենալաւ կոնծողներն ու հէշտասէրը:

Գիւղը կալուածատիրական է, պատկանում է Զիվայի և Իւխարի Դանձիկի տէր Վեքիլով թուրք բէկերին: Գիւղում կայ երկու ձոթի խանութ, բամբակ մաքրելու գործարան, և չորս ջրաղաց:

Արփա գիւղից փոքր ինչ բարձր, նրա հարաւ արեւելեան կողմում, ապառաժոտ ժայռերի ստորոտում եղել է հին Արփա գիւղը, որից միայն տների հիմնաքարերն ու մի ձիթահանքի քար են մնացել: Սրա հանդէպ, մի բլրակի վրայ կանգնած է մի գեղեցիկ, կիսակործան եկեղեցի, շրջապատուած հին և նոր գերեզմաններով, որովհետև այժմեան արփեցիներն էլ իրենց ննջեցեալներին այս գերեզմանատանն են թաղում: Ուշագրաւ է նաև այստեղից դէպի հիւսիս, Արփաչայի աջ ափին դեռ ևս մնացած հին կամուրջի սլաքատաշ, մոխրագոյն քարերից շինած երեք ոտները, որոնց վերայ երբեմն բոլորելիս են եղել երեք կամարներ: Այս կամուրջը այժմ

գետից փոքր ինչ հեռու է մնացել, որովհետև վերջինս գէպի ձախ է թեքուել, տաշելով հին Արփայի բլուրը:

Այս կամուրջը շինել է Նորավանքի Սարգիս Հայկոպոլսը Տարսայիճ իշխանի հրամանով ԺԳ. դարի վերջում¹⁾:

Հին Արփայից փոքր ինչ հեռու, գէպի արեւելք, մի քարաք բլրի ստորոտում, որտեղից հոսում է Ղարա-սու (Սև ջուր) կոչուած յորգ աղբիւրը, կան ս. Գրիգոր և Մարիամ նահատակների ուխտատեղիները, շրջապատուած սուրբ համարուած փշատի և այլ ծառերով²⁾:

Կամուրջից գէպի արեւմուտք էլ, Վարդապետի հող կոչուած տեղի մօտ, մի փոքրիկ բլրակի վրայ կանգնած է մի որմնափակ խաչքար, 1303 թուի արձանագրութեամբ:

Հին Արփայի բնակիչները, Օրբելեաններից առաջ եղել են Ախթամարեան զարմերը, որ «ի հին ժամանակաց բնակեալ էին լԱրփայ գիւղն»: Այս վարմի պայազատը Վասակ Սաչկենցու օգնութեամբ խլեց պարսիկներից Հրասեկայ բերդը: Սրանք նաև Նորավանքի շինութեան ժամանակ տուին «յիւրեանց հայրենեացն գիւյեկիքարոյ այգւոցն զվերին բաժին»: Հին Արփայում Օրբելեան Տորսայիճ իշխանը շինել էր իւր համար դարպաս, և այստեղ էլ 1290 թուին վախճանուել է, և տարուել թաղուել է Նորավանքում: Սրա ժամանակ Արփայում բնակուում էր նաև Մահանեան Կապանեցի իշխանների պայազատ Զուրջի որդի Ամիրան, որ Տարսայիճից 4000 դրամի գնելով Արփայում Աղթայ այգին նուիրեց Նորավանքին³⁾: ԺԷ. դարում Արփայի բնակիչների մի մասը Պարսկաստան գերի տարուեց և սրանցից մինը՝ Գրիգոր, պարթևահասակ և յաղթանդամ, և սրտին արի, բանիւք և խելօք, հանճարեղ, և հաւատովն և սիրովն Քրիստոսի հաստատ և ջերմագոյն բնակուում էր Փարիզ գաւառի Սոյիկան գիւղը և քաջալե-

¹⁾ Ստ. Օրբելեան Բ. հատոր զլ. 42. երես 176.

²⁾ Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի խումբ թուրքեր ստիպում են Գրիգորին առաջնորդել իրենց գէպի Արփա՝ որպէսզի կոտորեն և թալանեն: Սա նրանց երկար ման է ածում և գիշերը բերում Արփա գիւղի ապառաժոտ գագաթի վրայ մի կածան ցոյց տալիս, որ իջնեն, ինքն էլ առաջ է անցնում և մի ձերպում թաքնուում, նրանց ձայն տալիս, որ գան: Թուրքերից շատերը գլորւում են ժայռից և մեռնում, իսկ միւսները խմանալով Գրիգորի խարդախութիւնը՝ մօտենում են, վայր գլորում նրան և իրենք փախչում: Այսպիսով գիւղը ազատւում է թուրքերի յարձակումից և երախտապարտ գիւղացիները թաղում են նրան իւր ընկած տեղը ու մատուռ կանգնում վերան:

³⁾ Ալիշան, Սիսական եր. 153.

րում էր իւր գերեկիցներին չթողանալ իրենց հաւանի մէջ, մոլորուելով Շահ-Աբասի արբանեակների յորդորներից: Նոյն իսկ միքանի անգամ նա ներկայացաւ Շահ-Աբազին և թախանձանքով զրաւոր հրաման ստացաւ նրանից ազատօրէն դաձնելու քրիստոնէութիւնը: Սակայն նախանձորդ թուրքերից ամբաստանուեց և պատապարտուեց ուրացութեան կամ մահուան: Վերջինս ընտրելով նահատակուեց 1621 թուին ¹⁾:

Այս գիւղից է եղել նաև խաչիկի դուստր Ազիզը, որ ամբաստանուել է թէ ամուսնութիւնից առաջ որդի է ունեցել իւր նշանած Միրմանից: Նախիջևանի Մուրադ խանը առաջարկելով ուրացութիւն կամ մահ և երբ Ազիզը չէ ուրացել, նրան պարանով կախել են քաղաքից դուրս՝ մի մինարէից և նա ընկել մեռել է: Քաղաքի քրիստոնէաները վերցրել են նրան ու պատուով թաղել 1679 թուին ²⁾:

Արփայից մօտ ութ վերստ ներքև, Արփաչայի աջ ափին, փռուած է վերին կամ իւխարի Տանձիկ թրքաբնակ գիւղը: Այստեղ ուշագրաւ ոչինչ չկայ, միայն սրանից փոքր ինչ արեմուտք, մի բարձր քարաժայռի տակ գտնուում են հին Տանձիկ գիւղի աւերակները: Թէպէտ և ոչ մի արձանագրութիւն չկայ այս աւերակների մէջ և ոչ էլ մի որևէ պատմական յիշատակութիւն, սակայն Նորավանքի զանգակատան արևմտեան դռան արձանագրութիւնը վկայում է, որ 1303 թուին «Սանջարտ որդի Տանուզուին ոչ ունելով զաւակ յերկրի... տուի յիմ հալալ հայրենեաց զՏանձիկ իւր սահմանաւք և այգւովն ի Նորավանք»:

Տանձիկից գէպի արևելահարաւ, գետի ձախ ափին բարձրանում են միմեանցից փոքր ինչ հեռու երկու քարաժայռեր, որոնց վրայ կան ջրամբար և բերդի աւերակներ, պարիսպ, կրաշաղախ սենեակներ: Սրանցից բարձրը այժմ կոչւում է Վէյսալլի բերդ, իսկ ցածրը՝ Իւչ կարդաշ կալասի (երեք եղբայրների բերդ), իսկ սրանց պատմական անունը յայտնի չէ: Այս բերդերի մօտ է գտնուում մի ծծմբահամ աղբիւր:

Գիւղից փոքր ինչ հեռու տարածւում է Օստէր դաշտը, ուր կայ մի ուխտատեղի՝ կրակից սկացած մի մեծ քար, որ հաւասարապէս պաշտուում է թէ հայերից և թէ թուրքերից: Աւանդաբար պատմում է, թէ այդտեղ է չարչարուել Յոբ երանելին, և այդտեղ տարածուած քարացած ժժմակները նրա վերքերից թափուած ճիճուներն են:

¹⁾ Առաքել Գալիժեցի գլ. ԺԳ.

²⁾ Զաքարիա սարկաւազ. Բ Ա. յիշ. Ալիշան. Սխական հր. 184.

Վերին Տանձիկի բնակիչները ընդամենը 61 տուն են, 144 սոգ. 126 իգ. ի միասին 270 հոգի:

Վերին Տանձիկից ներքև, գետի աջ ափին գտնւում են ներքին Տանձիկ և Դաւա-օլան աննշան գիւղերը, առաջինը ունի 18 տուն թուրք բնակիչ. 57 ար. 40 իգ. ի միասին 97 հոգի, իսկ երկրորդը՝ 4 տուն, 17 ար. 16 իգ. ի միասին 33 հոգի նոյնպէս թուրք:

Դաւա-օլանի հանդէպ, դէպի արեւելք տարածւում է մի դաշտ, որ կոչւում է Սանդիւզան (ուղղաշար), ուր կայ մի երկարածիգ պատ, ուր աւանդութեան ասելով, Նազիր-շահը կանգնել է և զօրքերի շարքերը համարել: Նոյն շահի համար պատմում են, թէ հանգստացել է այն քառանկիւնի պատի վրայ, որ շինուած է Սան-գիւզանից մօտ 4 վերստ դէպի հիւսիս, և որ այժմ էլ կոչւում է Շահ-Թախտի: Սրանից հագիւ կէս վերստ բարձր, դէպի հիւսիս, Արփաշայի աջ ափին, բաց մոխրագոյն ժայռի մէջ ձգւում է մի գեղնագոյն քարի շերտ, որին անուանում են Աժդաճա-քուռուն (վիշապի ուրրը կամ քիթ) և որի մասին պատմում են, թէ մի վիշապ է եղել, այդտեղ, յայտնի չէ թէ ում անէծքով, քարացել է: Սրա հանդէպ կայ մի փոքրիկ ձորակ, ընկուզի հինաւուրց ծառերով զարդարուած, ինչպէս և ժայռից բղխող մի աղբիւր: Այս ձորը կոչւում է Քէշիշ-բաղի, (քահանայի այգի), և պատմում է, թէ դրա տէր քահանան չափազանց քաջ է եղել, երկար կռուել է այդ վիշապի հետ և նրան քարացրել:

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՎԱՅՈՑ-ԶՈՐ

Չորահովիտ Հերհերի.— Սա ձգւում է Վայոց ձորի հիւսիս-արեւելեան մասում, հիւսիսից դէպի հարաւ, գրեթէ ուղղաձիգ: Չորահովտի հիւսիսային մասում տարածւում է Քոթանյնի լեռնադաշտը, որի վիայ քարձրանում է կոնաձև Թափասի-դալիկ կամ Դալիկ-Թափա հրաբխային գագաթը. փոքր ինչ էլ հարաւ նշանաձւր է Ղրմըզի-գիւնէյ լեռը: Չորահովտի միջով հոսում է Բոթանլուի կամ Հերհերի գետակը, որ սկիզբն է առնում Դաւալագեազի հիւսիսային լեռների Մուրատ-Թափա, Սանդախի-գաղ, Խարուզ-գաղ և այլ գագաթներից: Արա հետ միանում է Ղաբախի-չայ գետակը, սկիզբն առնելով Թեքէ-դոնդուրան լեռից: Չորահովտի առաւելապէս արեւելեան մասում, Հերհերի և նրա վտակների ափերին աճում են փոքրիկ անտառներ, իսկ լեռներն ընդհանրապէս զուրկ են ծառերից:

Ղաբախի-չայ և Հերհեր-չայ գետակների միջավայրում, Սանդախի լեռան լանջին, մի առուակի եզրին տեղաւորուած է Գէնդարայ գիւղը, որ ունի 28 տուն թուրք բնակիչ, 134 ար. 132 իգ. իմիասին՝ 266 հոգի:

Սրանից հարաւ, Քոթանլու գետակի ձախ ափին, մօտ Ժամանակներս հիմնուած է Արալըն թրքաբնակ, փոքրիկ գիւղը, որից հարաւ, փոքրիկ հովտում, գետեղուած է Բոթանլու թրքաբնակ գիւղը: Այստեղ կայ հայկական մի եկեղեցու աւերակ, մօտին մի 3 1/2 արշին բարձրութեան, կապտագոյն խաչքար ՆԼԹ (439—990) թուականի արձանագրութեամբ¹⁾: Նոյնպիսի մի եկեղեցու աւերակ և մի քանի ընդարձակ գերեզմանատներ ԺԳ. դարու խաչքարերով զտնւում են այս գիւղից դէպի արեւմուտք, հին Քոթանլի գիւղատեղում, որտեղից այս գիւղի բնակիչները տեղափոխուել են այստեղ՝ ջրի պակասութեան պատճառով: Հայր Ալիշանի կարծիքով այս հին Քոթանլուն նախկին Գուտենի գիւղը պիտի լինի:

Այժմեան Քոթանլուի բնակիչները թուրքեր են, 56 տուն, 309 ար. 217 իգ. իմիասին՝ 526 հոգի:

Քոթանլուի հանդէպ, դէպի արեւելք, հրաշալի ջրըհէցի մօտ

¹⁾ Տես արձանագրութեան մասում:

սեղմուած է Գէօգ-Աբաս Թրքարնակ, փոքրիկ գիւղը, ուր նոյն-
պէս կայ մի հայկական եկեղեցու հիմնապատեր և մի քանի խաչ-
քար: Սրանցից մինի վրայ քանդակուած է Քրիստոսի պատկերը,
գլխի երկու կողմում մի մի աղանի, սրանց ներքե մի մի խա-
չակիր, կանգնած մարդ, և աւելի ներքե մի առիւծ և ցուլ. Ար-
ձանագրութեան թուականն է 277—1545.

Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 25 տուն, 118 ար. 92
իգ. իմիասին՝ 210 հոգի:

Այստեղից մօտ հինգ վերստ դէպի հարաւ գտնուում է այս
ձորահովտի ամենամեծ գիւղը՝ Հերճեր, որ հաւանականօրէն Օրբե-
լեանի կազմած պիղերի ցուցակի մէջ յիշուած Երեւն պիւղը պի-
տի լինի: Թէ գիւղի մէջ գտնուած բոնիկէ իրերը և թէ քաղմա-
թիւ տների հետքերն արդէն ապացոյց փն, որ թէ շատ վաղ ժա-
մանակից և թէ բաւական մեծ բնակութիւն է եղել այստեղ: Գիւ-
ղից գուրս, դէպի Ղուշլի-բիլաք տանող ճանապարհի վրայ ես
նկատեցի երեք հատ կուրգաններ, որոնց պիղելու, պփրագարար,
ժամանակ չունեցայ:

Գիւղը տեղաւորուած է գետի աջ ափին և բաժանուած է
երկու մասի՝ վերինը հայկական, ներքինը՝ թրքական: Վերջինս
աւելի հարթ և ընդարձակ տեղ է բռնում, թէպէտ և՛ իւր շինու-
թիւններով, այնուամենայնիւ, ողորմելի է թուում հայկական, առան-
ձնապէս վերցրած շատ հասարակ, շինութիւնների առաջ: Երկու
թաղերի գրեթէ սահմանադժում, փոքրիկ հարթութեան վրայ
բարձրանում է մի հինաւուրց, հասարակ եկեղեցի, որը վերանո-
րոգել են և մօտի գեղեցիկ խաչքարը կանգնեցրել են կտրանը՝
արևմտեան պատի մէջ տեղում: Եկեղեցու շուրջը կան հին գերեզ-
մաններ, հին խաչքարերով: Այստեղից փոքր ինչ բարձր մի պար-
տիզի մէջ քարէ պատուանդանի վրայ կանգնած է երեք արշինա-
չափ մի գեղեցիկ խաչքար՝ 1282 թուի արձանագրութեամբ:

Սակայն Հերճերի ուշագրաւ հնութիւնները Ս. Սիօն անա-
պատը և Ս. Գէորգայ մատուռն ¹⁾ են: Առաջինը գտնուում է գիւ-
ղից բարձր, դէպի հիւսիս, մի փոքրիկ բլրակի գագաթին, որի
ստորոտով հոսում է մի յստակ առուակ: Այս փոքրիկ, երկու կից
եկեղեցիներից բաղկացած անապատը, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք,
շատ հին է և շինուած է Սիւնեաց Վարազդուխտ տիկնոջից:
Շուրջը կան մօտ երեսուն խցերի աւերակներ, բաւականաչափ
գերեզմաններ, միքանի նրբաքանդակ խաչքարերով, փոքր ինչ հե-
տու էլ՝ մի ձիթահանք:

¹⁾ Փողովուրդը այդ մատուռին այժմ կոչում է Զիք Վանք:

Ս. Դէորդի մատուռը գիւղի հարաւային ծայրումն է, մօտ կէս վերստ հեռու, գետի ձախ ափին բարձրացած մի ապառաժոտ բլրի գագաթին, շինուած է 1247 թուին Շաշ միայնակեացի և իւր եղբայր Մաթուխի աշխատութեամբ:

Գիւղի հանդէպ, դէպի արեւելեան կողմը բարձրանում է ապառաժոտ, մի բարձր գագաթ, որ համարւում է Գէօյ-դաղի մի ձիւղ: Սրա վրայ կայ մի փոքրիկ ամրոցի հետքեր,—պարիսպ և մի մատրանման շինութիւն, մօտը երեք խաչքար, որոնցից մինի վրայ կայ 1247 թ. արձանագրութիւն: Հաւանական է, որ սա լինի Վայոց ձորի Կապոյտ բերդը:

Այս գագաթից մի ահագին ժայռի կտոր գլորուել է և կանգնել գիւղի հանդէպ, ուր այժմ նկատելի են տների հետքեր: Այդ ժայռի վրայ կայ մի ընդարձակ արձանագրութիւն, որ գրել է 1143 թ. Գրիգոր Լրօնաւորը¹⁾:

Հերհերի բնակիչներից հայերը գալթած են Զանգեզուրի գաւառի Ալիլու և Նախիջևանի գաւառի Զահրի գիւղերից: Բացի սովորական պարապմունքից պանդխտում են Թիֆլիս և Բագու՝ մշակութիւն անելու: Ընդամէնը 80 տուն են. 315 ար. 302 իգ. իմիասին 617 հոգի: Իսկ թուրքերը 97 տուն են, 393 ար. 399 իգ. իմիասին՝ 732 հոգի: Ուրեմն գիւղի բոլոր բնակիչներն են 177 տուն, 708 ար. 641 իգ. իմիասին 1349 հոգի:

Զնայելով որ գիւղի ամենալաւ վարելահողերը թուրքերի ձեռքն են, այնուամենայնիւ հայերը տնտեսապէս նրանցից շատ լաւ են: Առաջները թուրքերը սաստիկ նեղում էին հայերին և շարունակ դողութեամբ պարապում: Նրանք երկար ձողերի ծայրին երկաթէ կեռ էին անցկացրել և գիշերները տների հերթիկներից ներս էին կոխում և պատահած իրը դուրս հանում: Այս պատճառով էլ հայերը խնդրամատոյց կղան և 1902 թ. պահնորդների պահակ հաստատեցին այստեղ:

Հերհեր գիւղից 3 վերստ դէպի հարաւ, այնտեղ, որտեղ Հերհեր չայը դուրս է գալիս ժայռերի նեղ և խոր կրճքից և որտեղ վերջանում է Հերհերի հարթավայրը՝ զբուած է Բուլախլար կամ Բէզգադա գիւղը, որի բնակիչները տեղաւորուած են Հերհեր չայի աջ և ձախ ափերին: Բուլախլար անունը այդ գիւղը ստացել է այն պատճառաւ, որ գիւղի վերեւում, հիւսիսային կողմի ժայռից թափւում են առաստապէս պատուական աղբիւրներ, (թուրքերէն բուլախլար), իսկ Բէզգադա անուանւում է այն պատճառով, որ այստեղ բնակւում են թուրք բէկեր, որոնք իրանց ծագումը հա-

¹⁾ Տես արձանագրութեան մատուց:

տատում են Ղարաչոռու ցեղի Ֆաթալի խանից: Այդ գիւղի աղբիւրները հռչակաւոր են Դարալագեագում իրանց կարմրախայտ ձկներով: որոնք ձմեռները ներս են մտնում ու պահւում ժայռերի մէջ աղբիւրների ջրաբաշխում, իսկ գարնան գուրս են թափւում Հերհեր չայի մէջ: Բուլախլարի բնակիչները 12 տուն են 80 ար. 60 իգ. ի միասին՝ 140 հոգի:

Բուլախլարից մօտ երկու վերստ դէպի հարաւ Հերհեր չայի աջ ափին, մոխրագոյն լեռների ստորոտում, փոքրիկ հարթութեան վերայ գտնւում է Արինջ գիւղը, որի բնակիչները ոչնչացնելով լեռան լանջերը ծածկող անտառները, մերկացրել են և անտառների փոխարէն տնկել են ծիրանի ծառեր: Արինջն ունի 29 տուն թուրք բնակիչներ, 140 ար. 89 իգ. ի միասին՝ 229 հոգի: Արինջից սկսած հովիտը հետզհետէ նեղանում է, և Հերհեր չայը կրկին սեղմուելով ու գրեթէ անհետանալով ձորերի և ժայռերի մէջ՝ հոսում է մօտ 8 վերսա տարածութեամբ և թափւում Արփաչայի մէջ:

Մալիշկայի հովիտ: Այս գինեւտ հովիտը ձգւում է դարձեալ հիւսիսից հարաւ, գրեթէ ուղղաձիգ, Հերհերի ձորահովտից 8—10 վերստ դէպի արեւմուտք: Հովտի միջով հոսում է Մալիշկու գետակը, որ բաղկացած է երկու վտակներից՝ Արգեաղի-չայ և Ղարավանքի-չայ, որոնք միանում են Մալիշկա գիւղից բարձր՝ Կարմիր-սար լեռան ստորոտում: Հովիտը շրջապատող լեռնային գագաթներից նշանաւոր են Աղ-դաղը, Մալիշկա գիւղի արեւելեան կողմում, Կարմիր սարը, և Գանջի-մալը: Հրաբխային խանձողի շեղջակոյտեր և մանր կտորներ նկատելի են գրեթէ ամբողջ հովտում, մանաւանդ նրա հարաւային ծայրում, ուր գտնւում է Մոզ քաղաքի աւերակները:

Հովտի հիւսիսային մասում կայ մի հին գիւղատեղի միջանի աղբիւրներով, որի պատճառով և կոչւում է Բուլախլար (աղբիւր-ներ): Լեռնային հարուստ բուսականութիւնը նպաստում է նաև մեղուապահութեան, ուստի և սրա մօտակայքում պահւում են մեղուներ մօտ 2 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Արգեաղ գիւղի բնակիչները: Արգեաղը մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է, գետեղուած մի չափազանց քարքարոտ սարի լանջին: Սա հին Արկազ կամ Արկազն գիւղն է, որի մասին Ստեփանոս Օրբելեանը պատմում է, թէ 735 թուին սրա բնակիչներն իրենց տանուտէրի առաջնորդութեամբ դուրս եկան Մոզում նահատակուած Ստեփանոս եպիսկոպոսի մարմինը դէպի Թանահատի վանքը տանողների առաջ և խնդրեցին, «հանգուցանել (մարմինը) ի սննեակն, որ լանուն սրբոյն Քրիստափորի անյաղթ զօրավարի շինեալ էր»...

Նրանք էլ յարգեցին սրանց խնդիրը և ապա, Վայոց ձորի քառասնօրեայ պատուհասից յետոյ, ողջ մնացած բնակիչները հրաւիրեցին կաթողիկոսին ու բազմաթիւ հոգևորականներ և տեղափոխեցին սրբի նշխարները Թանահատի վանքը:

Այժմեան գիւղը գեղեցիկ է իւր զիրքով ու տեսարանով, և գերազանցում է իւր շինութիւններով միւս թրքաբնակ գիւղերից: Բնակիչները թուրքեր են, 45 տուն, 382 ար. 341 իգ. իմիասին՝ 723 հոգի: Սրա և Զուլի բնակիչները համարւում են Դարալագեազի թուրքերի մէջ ամենահարուստը: Այս և Հերհեր գիւղում միայն կան մի մի մզկիթ, իսկ միւս բոլոր թրքաբնակ գիւղերը զրկուած են աղօթատներից:

Արգեազի թուրք բնակիչների մեծ մասը խանաղայլու ցեղից են, որոնք սերել են Զանգեզուրի գաւառի Ուլնածախ գիւղի մէլիք Հայկազ կամ մելիք Էսզ հայ մելիքի մահմեդականութիւն ընդունած որդիներից ¹⁾:

Գիւղի ստորոտում, լեռնադաշտի վրայ բարձրանում է Արգեազի սուրբ Խաչ վանքը, ուր սուրբ Սաշի տօնին ահագին բազմութիւն է ուխտ գալիս ²⁾: Վանքի հարաւային կողմում նկատելի են հին շինութիւնների հիմնապատեր և նոյն իսկ աւերակներ, աղբիւրի խողովակներ, և բլրի վրայ մի սրբատաշ քարից շինուած կիսաւեր եկեղեցի:

Ս. Սաչ վանքի արեւմտեան կողմը, մօտ 2 վերստ հեռու, Մալիշկայի-գետակի երկրորդ վտակի ձախ ափին գտնւում է Ղարա-վանք (սև վանք) գիւղը, որ իւր անունն ստացել է մօտի տափարակ բլրակի վրայ սև քարերով շինուած վանքից: Այս, թուրքերից Ղարա-վանք կոչուած, մենաստանը ԺԳ. դարում շինուած Թանահատի վանքն է, ուր ամփոփուած է 735 թ. Մողում նահատակուած Ստեփանոս եպիսկոպոսի մարմինը:

Թուրքերի կիսապետնափոր, ողորմելի տներն արդէն շրջապատել են վանքը և քարերից շատերն տարուած են, որովհետև վանքը կիսաւեր է և անխնամ թողնուած:

Բացի վանքից գիւղում ուրիշ հետաքրքրական բան չկայ: Բնակիչները խանաղայլու թուրքեր են, որոնց մէջ կան չափազանց գեղեցիկներ, ընդամենը 25 տուն են, 156 ար. 142 իգ. ի միասին՝ 298 հոգի:

Ղարավանքից դէպի հարաւ, մօտ հինգ վերստ հեռու գտնւում է Վայոց ձորի հայաբնակ ամենաբազմամարդ գիւղը.—

¹⁾ Այս մասին տես՝ Ազգաբնակչութիւն գլխում:

²⁾ Տես նշանաւոր վանքերի մասում:

Մալիշկան, որ տեղաւորուած է հովտի փոքր ինչ ընդարձակ մասում, համանուն գետակի ձախ ափին: Այստեղ սքանչելի են այն յորդաբուղիս և սառնորակ աղբիւրները, որոնք ժայթքում են ձորը շրջապատող ժայռերի միջից, տեղ տեղ բանաստեղծական խոռոչներ կազմելով: Գիւղի հարաւ արեւելեան կողմը, գէպի Այեար և Մոզ գիւղերը ծածկուած է խաղողի և պտղատու ծառերի ընդարձակ այգիներով: Գիւղի մէջ կան միքանի լայն փողոցներ և բաւականաչափ զեղեցիկ տներ և մի անշուք եկեղեցի: Դեռ ևս կանգուն են միքանիսը այն վաթսուն կրպակներից, որ Դարալագեաղի ոստիկանական շրջանի կառավարիչ Պետրոս Մադաթեանը կառուցել էր տունը 1857 թ. ամեն ջանք թափելով, որ այստեղ հաստատուի մշտական շուկայ և տօնավաճառ: Սակայն նրա ջանքերը իզուր են անցել: Գիւղից $\frac{1}{2}$ վ. հեռու, գէպի հիւսիս կայ երկաթա—ալկախան ջուր:

Բնակիչները Սալմաստի Սաւրի և Սարամբիկ գիւղերից են, վայելչակաղմ, առողջ և մանաւանդ ճարպիկ մարդիկ, շատերը Ռուսաստան խաչագոյութիւն արած: Գրագիտութիւնը բաւական տարածուած է, ունին պետական միդասեան դպրոց, ընդամէնը 160 տուն են, 771 ար. 527 իգ. իմիասին՝ 1298 հոգի: Գլխաւորապէս պարապում են այգեգործութեամբ և գինեգործութեամբ. բացի հացահատիկներից, մասամբ ցանում են նաև չալտիկ և բամբակ: Մալիշկի գինին Արփիի գինուց յետոյ ամենալաւն է համարւում, և իւր գաւառին բաւականութիւն տալուց զատ՝ մեծ քանակութեամբ արտահանւում է Նոր-Բայազէտի գաւառը:

Հերհերի և Մալիշկայի հովիտների միջև ընկած են հիւսիսում Նովլու, իսկ հարաւում Նովլար և Դայլախլու գիւղերը: Նովլուն մի աննշան գիւղ է, 23 տուն թուրք բնակչով, 140 ար. 115 իգ. ի միասին՝ 255 հոգի:

Նաւլար գիւղում կան ջրի քարէ հնադարեան աւազաններ, թուրքերէն նաւեր, որից և յառաջացել է գիւղի անունը՝ Նաւար: Բնակիչները Խանաղայլու թուրքեր են, մեծ մասը բորոտութեան ախտով վարակուած. ընդամէնը 20 տուն են, 83 ար. 60 իգ. ի միասին՝ 143 հոգի:

Դայլախլուն գտնւում է Մոզ քաղաքի աւերակներից գէպի արեւելահիւսիս, այն հարթութեան ծայրին, որ այժմ կոչւում է Փշադիւզ, թերևս Ստ. Օրբելեանի յիշած Փշատիք գիւղի անունով: Ինչպէս տեսանք ¹⁾ սրա սահմանում գտնւում է Սոլթան քահաւսի կոչուած գիւղատեղին, որ յղկած քարի դարի մնացորդ է: Աւելաց—

¹⁾ Տես պատմական տեսութեան մէջ:

նենք այստեղ, որ այդտեղ գտնուած ծովային նստոյցքներից բազմաթիւ մասին տեղական թուրք աւանդութիւնն ասում է, թէ այդտեղի մի հարուստի դրամներն են, որ քարացել են, որովհետեւ նա մեղանչել է իւր հարազատ հարսի դէմ:

Բացի յղեալ քարի շրջանի վերոյիշեալ մնացորդներից, այստեղ կան նաև միքանի, վերջին ժամանակի հնութիւններ, ինչպէս ներքին Դայլախլուի մօտ գտնուում է մի տափարակ քար, թերեւ տապանաքար, վերան քանդակուած մի թագակիր կնոջ պատկեր, ձեռները գոտիի մէջ դրած: Սրա մօտ մի ժայռի կրծքին փորագրուած է. եւ Մարգարէ քահանայս կանգնեցի զխաչս և շինեցի զքաւարանս. ով կարդէք յիշեցէք»: Սրա մօտ, յիրաւի, նկատելի են մատրան հետքեր, որ գիւղացիները բաց են արել և ուխտատեղի դարձրել: Այստեղից էլ մի կէս վերստ հեռու ժայռի մէջ կայ մի մեծ քարայր, ուր դեռ ևս մնում է ձիթահանքի մի քար: Սրա շրջակայքում նկատելի են տների հետքեր:

Դայլախլու գիւղը բաժանուում է երկու մասի՝ Վերին և Ներքին, որ միմեանցից երկու վերստաչափ հեռու են: Վերինում բնակւում են 13 տուն միայն հայեր, իսկ Ներքինում երկու տուն հայեր և երեք տուն թուրքեր: Հայերը Ազատակ գիւղից են, այն գիւղի վրայ են ցուցակագրուած և ձմեռը այնտեղ են անցկացնում:

Ղուրու-չայ ծոր կամ Սրկղօնք.—Մալիշկայի ձորից արեւմուտք ձգւում է մի ուրիշ, փոքրիկ ձորակ, որի միջով հոսում է Ղուրու-չայ գետակը, իւր անունը տալով ձորակին, որ հնումը Սրկղօնք էր կոչւում: Այս պատմական վայրի մասին ահա թէ ինչ է պատմում Ստեփանոս Օրբելեանը. Վարդանանց նահատակութիւնից յետոյ մի փախստական գունդ կամենում էր անցնել Արցախ ամուր աշխարհը, որի յետեից պնդեց անխնայ Սթաշխուդա կրակապաշտը Պարսից չարահնար զօրքով և հասնելով «ի գաւառամէջն Վայոց ձորոյ, մերձ ի քլուրն որ մեծամեծ վիմօք պատեալ էր վասն ամբութեան, ի գետամիջին եղեգեաց և Մոզան» կռուեցին և կոտորեցին շատերին... Յետոյ պնդեցին միւսների յետեից և հասնելով նրանց կիսին մի բերդաքարի ստորոտում, մի նեղ ձորակի մէջ, նրանց ևս կոտորեցին. սրանց գլխաւորի անունն էր Մարտիրէ և տեղն էլ կոչուեց Անգեղծոր: Ապա ասպատակ առնելով հասան 300 մարդկանցն էլ «ի ջրկիցն որ Ոստիընք կոչի և Արտաքոյնք և այդ տեղ նրանց էլ խողխողեցին: Սրանց վերայ յետոյ տեղի բնակիչները եկեղեցի շինեցին... Առաջին սրբերը, որ բլրի մօտ նահատակուեցան, իսկոյն ամփո-

փուլեցան քրիստոնեաների ձեռքով, բայց յետոյ, երբ Գիւտ կաթողիկոսը լսեց այդ մասին՝ հրամայեց մի մեծ վկայարան շինել այդ սրբերի վրայ: «Եւ կատարեալ զնա մեծածախ գանձիւք կանգնեցին ձեմարան իմն երկնաման հրաշաքարտար շինուածովք երկագմբէթս և եռախորանս. և յերկուց կողմանէ գաւիթս և սրահակս, վերնատունս սեամբք և սրանչելի յօրինուածովք շինեալ: Եւ վայրն ամենայն ի մեծ գետոյն մինչի վեր ի լեռնակողմն ուր Սրկղօնք կոչի, ընծայեցաւ ի ժառանգութիւնս ս. եկեղեցւոյն պաշտօնէիցն»:

Բայց ժամանակի ընթացքում աւերուեց այդ շէնքը և ԺԳ դարում տեղը դարձաւ շինանիստ և կոչուեց *Սոտորալեղ*¹⁾: Այժմ ամբողջ Դարալագեազում ոչ Սրկղօնք և ոչ Սոտորալեղ անունով գիւղ կամ աւերակ յայտնի չէ, այլ այդ նկարագրուած վայրում կանգնած են Բաշքենտ, Օրդաքենտ և Քեշիշ-քենտ գիւղերը:

Բաշքենտ.—գետեղուած է այն ձորակի բերանում, որ ապառաժոտ ժայռերով և լեռներով եզրափակուած ձգւում է դէպի հիւսիս: Ձորակի միջով հոսում է Ղուռու-չայը, որի ափերին բարձրանում են հարիւրամեայ սաղարթախիտ ընկուղենիներ: Գիւղը բաւական բարձր դիրքի վրայ գտնուելով, թէ հիանալի տեսարան և թէ զով կլիմայ ունի, ուստի և յաճախ շրջանի ոստիկանի և այլ պաշտօնեաների համար իբր ամառանոց է ծառայում: Գիւղի շրջակայքում կան ութ գերեզմանատուն, սակայն ոչ մի գերեզման բրոնզի դարից: Գիւղի ծայրին, դարեւոր ընկուղենիների ստուերի տակ գտնւում է Պոռ իշխանի ապարանքի մնացորդները: Հոյակապ դռան կամարակալ քարը, որի վրայ քանդակուած է առիւծ և վագր, կտոր կտոր եղած ընկած է մի կողմ: Սրբատաշ, ահագին մեծութեան քարերը տարուած են և իբր գերեզմանաքար գործածուած: Ապարանքի հիմնապատերի վրայ գիւղական խրճիթ է կանգնեցրած: Սրանից փոքր ինչ հեռու գտնւում է մի հին, հասարակ եկեղեցի ս. Յակոբ անունով, որի հիւսիսային պատի մէջ կայ մի խաչքար ԺԳ. դարից:

Բաշքենտի ձորակը ուղղուելով դէպի հիւսիս երկուսի է բաժանւում և գրկում մի բարձր, կոնաձև լեռնաբլուր, մի ամրոցի աւերակներով, որ հնումը յայտնի է եղել *Բոլորաքերդ*, իսկ այժմ Պոռշի բերդ անունով, իսկ սրանից դէպի արևմուտք, փոքր ինչ հեռու, Թէքէ-դոնդուրան լեռան լանջին բարձրանում է Սպիտակաւոր Ս. Աստուածածնի վանքը:

Բաշքենտի բնակիչները գաղթել են Սալմաստի Ասլանիկ,

¹⁾ Ստեփ. Օրբելեան, պատմ. գլ. ԺԹ.

Հմրանաւայ և Սաւրի գիւղերից, ընդամենը 61 տուն են, 677 հոգի որոնցից 319 արական և 258 իգական: Առաւելապէս Սաւրեցիները սկզբներում խաչագողութեան, իսկ այժմ առևտրի համար գնալով Ռուսաստան, (առաւելապէս Արմաւիր) թէ հարստութիւն և թէ սրոշ քաղաքակրթութիւն են բերած գիւղը: Գրեթէ բոլորը զրապէտ են և ստանում են մի քանի լրագիրներ: Գիւղում կայ մի ձոթի կրպակ, 3 դերձակի և 2 մաշկակարի խանութ, մի դարբնոց, պարապմունքը սոյնն է, միայն հողի սակաւութեան պատճառով մշակում են մօտակայ Ղարափանք թրքարնակ գիւղի հողերը կիսովի:

Օրդաքեանտ.—գտնւում է Բեշիշքենտ և Բաշքենտ գիւղերի մէջ տեղում և այս պատճառով էլ կոչուել է օրթաքենտ—միջագիւղ: Երկուսից էլ հեռու է մօտ 3 վերստ: Գիւղը տարածուած է մի հարթավայրի վրայ, Ղուռուշայ գետակի ափին և զարդարուած է բարձր բարդիներով ու պտղատու ծառերով: Այստեղ կայ մի հին եկեղեցի Հրեշտակապետաց անունով, շինուած 1692 թուին, և մի մատուռ:

Գիւղի արևմտեան կողմում, դաշտավայրի վրայ նկատելի են մի հին ամրոցի պարսպի և բուրգերի, ինչպէս և միքանի շէնքերի մնացորդներ: Այս տեղ կայ նաև մի խաչքար, որի վրայ եղած արձանագրութիւնից կարդացւում է միայն 246 թուականը (1316): Աւանդաբար Վարդանի ընրդ են անուանում սրան, առանց կարողանալու մի որևէ մանրամասնութիւն պատմել: Թէ այս բերդի մօտ և թէ գիւղի շրջակայքում, մանաւանդ հիւսիսային կողմում, կան հին գերեզմաններ՝ բարձր խաչքարերով, ԺԳ—ԺԸ դարերի տապանազրեքով:

Գիւղի կլիման համեմատաբար զով է, ուստի և խաղողը լաւ չի հասնում և գինին անքան լաւ չի լինում: Բնակիչները պարսկահայեր են, Սոմայի գիւղից, վայելչակազմ և առողջ: Ընդամենը 116 տուն են, 594 ար. և 432 իգ. իմիասին՝ 926 հոգի: Բացի սովորական պարապմունքից—երկրագործութիւն և այգեպանութիւն—բնակիչները վարելահողի և արօտատեղու սակաւութեան պատճառով մշակութիւն են անում շրջակայ գիւղերում և քաղաքներում: Գիւղում կան երկու մանրավաճառի խանութ և 6 գզրար, որ լաւ թաղիք են պատրաստում գառան բրդից, և մի պայտառ:

Օրթաքենտից դէպի հիւսիս արևելք՝ ձորակի մէջ գտնւում է ԺԳ—ԺԻ դարերում մեծահռչակ Գայլաճոր կամ Գլաճոր մենաստանը, որ այժմ Ղարափանք է կոչւում:

Քեշիշ-քեանտը տեղաւորուած է մի բարձրաւանդակի վրայ, որի ստորոտից հոսում է Ղուռուշայ առուակը: Բարձրաւանդակի

լանջից բղխում է մի աղբիւր, որ խմելու ջուր է մատակարարում ամբողջ գիւղին: Այս աղբիւրի ջուրը փոքր ինչ աղի է և անառողջարար: Գիւղի հարաւային կողմում բարձրանում է մի բլուր, որի վրայ նկատելի են ամրոցի հետքեր: Ուշագրաւ է պարսպի անագին քարերը և միջանի գերեզմանաքարեր հայերէն, արդէն եղծուած տապանագրերով:

Գիւղը գուրկ է կանոնաւոր փողոցներից, սակայն ունի բաւականաչափ գեղեցիկ, երուպական ճաշակով շինուած տներ, փոքրիկ պարտէզներով: Ամրոցի հանդէպ մի հարթութեան վրայ բարձրանում է հայոց եկեղեցին, որի պատերի մէջ կան միջանի հին, գեղեցկաքանդակ խաչքարեր: Կլիման համեմատաբար տաք է: Բնակիչները բոլորն էլ հայեր են, մի մասը Տաճկաստանի Աղբակ գաւառից, միւսը՝ Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառի Շօրիկ, Ճուկեւան և Գոլաղամ գիւղերից են. բնգամէն՝ 155 տուն, 746 հոգի արական, 659 իգական, իմիսսին՝ 1405 հոգի: Պարսպում են երկրագործութեամբ, այգեգործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ցանում են նաև փոքր քանակով բամբակ և բրինձ: Կանանց մէջ բաւական զարգացած է գորգագործութիւնը: Գիւղում կայ երեք խանութ, երկու դարբնոց և երկու մաշկակարի արհեստանոց: Բնակիչների մեծագոյն մասը աղքատ է, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ միջանի տყրուկներ իրենց ձեռքն են ամփոփել թէ՛ հողի լաւ և մեծագոյն մասը և թէ՛ առևտուրը: Պարսկաստանից գաղթած օրից մինչև այժմ նոր հողարաժանումն տեղի չէ ունեցել:

Այս գիւղի մասին պատմական տեղեկութիւններ չկան. ժողովուրդը աւանդաբար ասում է՝ թէ գիւղի հին անունը Տանձաթաղ է եղել, իսկ հայր Ալիշան ենթադրում է թէ սա Փոնձաթաղն կարող է լինել ¹⁾:

Գիւղի արեւելահարաւային կողմում, Ղուռու-չայի ձախ ափին գտնւում է մի գիւղատեղի, երկու մատուռներով, որոնցից մինը գրեթէ ամէն կիւրակի ունենում է ուխտաւորներ շրջակայ գիւղերից:

Ալագեազի ծոր կամ Եղեգնածոր: Ալագեազի ձորը Դարալագեազի շրջանում Արփաչայի ձորից յետոյ ամենաերկար և ամենահետաքրքրական ձորն է: Նա գեղեցիկ է ոչ միայն իւր սքանչելի տեսարաններով, այլ և իւր հոյակապ հնութիւններով: Նրա միջից հոսում է համանուն գետը, որ սկիզբն է առնում Դարալագեազի հիւսիս-արեւելեան կողմում բարձրացող Սողանլուի և

¹⁾ Ալիշան. Սիսական եր. 124 և 128:

Գիւղալ-գարայի լեռներէց. նախ հասում է դէպի հարաւ, ապա Ջանի գիւղի մօտ թեքում է դէպի արեւմուտք, և ապա Ալագեհազի մօտ կրկին թեքում է դէպի հարաւ և Ղըզըլ-ղըլաղ գիւղից փոքր ինչ արեւելք թափւում Արփաշայի մէջ: Ալագեհազը ընդունում է բազմաթիւ վտակներ առաւելապէս աջ կողմից, որոնցից նշանաւոր են Այսասու-չայը, Էրզափինի-ջուրը, Սալլու-չայը և Հորսի-ջուրը: Ալագեհազի ձորի ձախ ափը մեծ մասամբ պատած է ուղղահայեաց ապառաժներով: Կլիման հիւսիսում բաւական բարեխառն է, միայն հարաւում համեմատաբար տաք: Սրա համեմատ և հիւսիսում տիրում է ակւեան բուսականութիւնը, իսկ հարաւում հասնում խաղող:

Չորը իւր անունն ստացել է իւր ամենանշանաւոր Ալագեհազ կամ Եղեգիս գիւղից, որ Սիւնեաց Վասակեան հարստութեան մայրաքաղաքն է եղել:

Չորի ամենահիւսիսային մասում գետեղուած է Գեաղուկ-վանք կամ Ղոզուղ-վանք թրքաբնակ, փոքրիկ գիւղը, 28 տուն բնակչով, 102 ար. 98 իգ. ի միասին՝ 200 հոգի:

Գիւղում կայ երկու փոքրիկ, կից եկեղեցիներ, առանց խորանների, մինը սրբատաշ, կապոյտ, իսկ միւսը հասարակ քարից շինուած: Երկուսն էլ կիսաւեր են և անասնոց աղբով լցուած: Դռան կամարակալ քարի վրայ, որ այժմ վայր է ընկած, գրուած է. թվ. Հ. Չի: Այստեղից փոքր ինչ հեռու կայ երեք հին գերեզմանատուն:

Այս տեղից փոքր ինչ հարաւ, մի ուրիշ առուակի վրայ դրուած է Ղարաղայալ նոյնպէս փոքրիկ, թրքաբնակ գիւղը, 30 տուն բնակչով, 110 ար. 92 իգ. ի միասին՝ 202 հոգի: Այստեղ ևս կան հայկական հին գերեզմանատուն և միջանի աւերակներ:

Այստեղից էլ արեւելահարաւ գտնւում են Զանի գիւղերը, վերին և ստորին: Վերջինս կոչւում է նաև Ղաբախլու-Ջանի: Երկուսումն էլ կան հայկական աւերակ եկեղեցի և գերեզմանատուն: Ղաբախլու-Ջանին փռուած է լեռնադաշտի վրայ և բաւական գեղեցիկ տեսք ունի, զարդարուած լինելով բարձր բարդիներով: Այստեղ ձորի մէջ նկատելի են մի հին, միակամար կամուրջի հիմնապատեր, որի վրայ այժմ ձգուած են հասարակ գերաններ: Կամուրջի հանդէպ, քարածայռի գագաթից թաւալւում է մի սքանչելի ջրընկէց, որից մօտ մի վերստ հեռու, բարձրաւանդակի վրայ կանգնած են մի հինաւուրց տան աւերակներ, որի մասին տեղական աւանդութիւնը պատմում է թէ պատկանելիս է եղել մելիք Ջանի հայ իշխանին, որ երկար պատերազմներ է վարել Պարսից դէմ: Վերին-Ջանին ունի 27 տուն թուրք բնակիչ, 114 ար. 92 իգ.

միասին՝ 206 հոգի, իսկ Ղարախլու-Ջանին՝ 55 տուն, նոյնպէս թուրք, 282 ար. 275 իգ. միասին՝ 457 հոգի:

Այստեղի կանայք շատ լաւ կապերտներ և գորգեր են գործում:

Երկու Ջանինների մէջ ընկած են երկու Գիւլլի-ղիւզ (վարդի հարթ) թրքարնակ գիւղերը, որոնք իրենց անունն երևի ստացել են երբեմն վարդերով պատած այս դաշտից, ուր այժմ թրքական խրճիթների կողքին դեռ ևս մնում են հին եկեղեցու աւերակները և սրբատաշ խաչքարեր ժԴ—ԺՁ. դարերից: Բնակիչները 31 տուն են, 120 ար. 100 իգ. իմիասին՝ 220 հոգի:

Գիւլլի-ղիւզից դէպի արեւմուտք ձգւում է մի ձորակ, շրջապատուած մերկ, ապառաժոտ բլուրներով: Հիւսիսային մասում մի բլրակի երկու կողմից հոսում են յորդ աղբիւրներ, որոնք միանալով կազմում են մի թերակղզի: Թէ՛ ձորակը և թէ՛ նրանից բարձր սարահարթը պատած են ծառերով: Կլիման բաւական մեղմ է և հաճելի, ջուրը յստակ և սառն: Ահա՛ այստեղ տեղաւորուած է Այսասի թրքաբնակ գիւղը իւր ողորմելի խուղերով:

Բլրի գագաթին բարձրանում է Արատէսի հոյակապ վանքը իւր շուրջը ունենալով այն աւեր խցերը, ուր մի ժամանակ սաստիկ շոգուց ապաստանում էին նորավանքի միաբանները¹⁾:

Այսասիի բնակիչները գրեթէ բոլորն էլ սէիտներ են—Մահմէդի զարմից—որոնք սիրում են ոչ թէ իրենց աշխատանքով, այլ հաւատացեալների տուրքերով ապրել, և որովհետեւ այս տուրքերն այնքան առատ չեն, ուստի սրանք սաստիկ աղքատութեան մատնուած՝ գողութեամբ են պարապում: Ուշագրաւ է այն փաստը, որ երբ ես կամենալով գիւղից փոքր ինչ բարձր մի կուրգան պեղել տալ, տանուտէրից մարդիկ պահանջեցի, մի բոպէում մօտ յիսուն մարդ վաղեցին եկան,—այնքան մեծ էր անգործների թիւը, սակայն գիւղում միմիայն մի բրիչ (քուլունկ) կար, և սրանք այնքան թոյլ և անշնորհ էին, որ վեց ժամից յետոյ ես ստիպուեցայ կիսատ թողնել պեղումը և հեռանալ: Տանուտէրի փոքրիկ սրդին միմիայն մի շապիկ ունէր, կեղտից սևացած և տասնեակ տեղից պատառոտած: Ընդամէնը՝ 39 տուն են, 109 ար. 91 իգ. իմիասին 200 հոգի:

Հովտի վերջաւորութեան վրայ, ուր Այսասի գետակը միանում է Ալագեագի գետակի հետ, դրուած է Ղաուշուղ թրքաբնակ գիւղը: Սա հաւանորէն հին Դրկիք գիւղը պիտի լինի: Բնակիչները 27 տուն են, բոլորն էլ թուրքեր, 110 ար. 90 իգ. իմիասին 200 հոգի:

¹⁾ Ցես նշանաւոր վանքերի մասում:

Նոյնքան աննշան է նաև այստեղից փոքր ինչ հիւսիս-արևմուտք, մի անտառապատ լեռան լանջին զետեղուած Հալասար թրքարնակ գիւղը, ուր նոյնպէս կայ մի եկեղեցու աւերակ և գերեզմանատուն: Բնակիչները 24 տուն են, 50 ար. 40 իգ. ի միասին 90 հոգի:

Ղաուշուղից երկու վերստ դէպի արևմուտք, Ալագեազ գետի աջ ափին, դրուած է Գիւնէյ-վանք թրքարնակ աննշան գիւղը՝ 15 տուն բնակչով, 50 ար. 40 իգ. ի միասին 90 հոգի:

Սրա մօտ, լեռան լանջին դեռ ևս մնում են Կնէվանքի հոյակապ, կիսակործան եկեղեցիներն ու միարանների խցերը, ինչպէս նաև մի ջրաղաց փոքր ինչ ներքև, որի 4 սաժէնանոց նաւը բաղկացած է երկու կտոր քարից:

Գիւնէյ-վանքից դէպի արևմուտք, Ալագեազ գետի աջ ափին, 3—4 վերստ տարածութեամբ սփռուած են նախկին Մղնգիս քաղաքի աւերակները, միքանի հոյակապ եկեղեցիներ, բազմաթիւ հրաշակիրտ խաչքարեր, տներ, ձիթահանքի աւերակներ և այլն, որոնց մասին ամենայն մանրամասնութեամբ խօսելու եմ նշանաւոր վանքերի նկարագրութեան մասում: Այժմ միայն կասեմ, որ այդ հինաւուրց մայրաքաղաքի աւերակների վրայ զետեղուած է Ալագեազ անուամբ մի թրքարնակ գիւղ, չպարունակելով իւր մէջ թրքական, յիշատակութեան արժանի որևէ բան: Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 49 տուն, 240 ար. 160 իգ. ի միասին՝ 400 հոգի:

Ալագեազից դէպի հիւսիս-արևմուտք, մի սիգաւետ լեռան լանջին կանգնած է Ղոշա-վանք կոչուած մենաստանը, որ հին Յախացքարն է, այժմ կիսաւեր և անխնամ թողնուած¹⁾:

Այժմեան Ալագեազ գիւղից փոքր ինչ արևմտահիւսիս բարձրանում է Սմբատայ ընդդը²⁾, իսկ արևմտահարաւ, Եղեգիսի աւերակների մօտ, Հոստուն գիւղը, որ Ոստինքն է եղած: Այստեղ կայ հայկական մի կիսաւեր եկեղեցի, մի ընդարձակ գաւթով, առանց մի որևէ արձանագրութեան: Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 15 տուն, 52 ար. 50 իգ. ի միասին 102 հոգի:

Հոստունից փոքր ինչ հարաւ Ալագեազ գետակի հետ խառնուում է Գիւմուշ-քուլախ ծառազարդ վտակը, որի հովտում գտնուում են Էրդափին և Հորքաղըզ գիւղերը:

Առաջինը՝ հին Արտաքոյնք գիւղն է, զետեղուած Գիւմուշ-քուլախի աջ ափին, և զարդարուած բազմաթիւ բարդի և պտղա-

¹⁾ Տես նշանաւոր վանքերի բաժնում:

²⁾ Տես նշանաւոր բերդերի բաժնում:

տու ծառերով ու խաղողի այգիներով: Գիւղի մէջ կան բաւական վայելուչ, պատշգամբաւոր տներ, երկու խանութ, և մի փոքրիկ քարաշէն մատուռ: Բնակիչները գաղթականներ են Պարսկաստանի խոյ գաւառի խոյանայ գիւղից, ընդամենը 47 տուն են. 320 ար. 280 իգ. իմիասին՝ 600 հոգի:

Միւս գիւղը՝ Հորբաղըղը գրուած է սարալանջի վրայ, և շատ գեղեցիկ տեսք ունի, թէպէտև՝ իբրև թրքական գիւղ, կեղտոտ է և կարգին շինութիւններից զուրկ: Գիւղի հիւսիսային կողմում կան երկու գերեզմանատուն, տների հիմնաքարեր և մի ձիթահանքի քար իւր կիսաւեր պատերով: Գիւղի մէջ ևս կայ մի կիսաւեր, հասարակ եկեղեցի, որ ինչպէս երևում է առաստաղի կամարի արձանագրութիւնից, շինուած է 1692 թուին, Գաբրիէլ և Միքայէլ հրեշտակապետների անունով:

Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 48 տուն, 349 ար. 328 իգ. իմիասին՝ 670 հոգի:

Հորբաղըղի և Էրզափինի միջում, հովտի մէջ, կան երկաթաջրի աղբիւրներ, որոնցից գրեթէ ոչոք չի օգտուում:

Հասունից 4 վերստ արևմտահարաւ, Ալապեհազ գետի ձախ ափին, գտնւում է Հասանի-գիւղը կամ Հասան-քեանը: Սա այսպէս է կոչուել այն պատճառով, որ այժմեան հայ բնակիչների գալուց առաջ Հասան անունով մի թուրք այստեղ գտնւել է ունեցել: Գիւղը գետեղուած է ձորի թեք լանջին, որից բարձր ցցւում են ապառաժոտ գագաթներ, իրենց մէջ պարփակելով Շատինի վանքը¹⁾: Գիւղի մէջ կայ մի շատ հասարակ, փոքր եկեղեցի, ուրիշ ոչ մի ուշագրաւ չէնք: Գետի աջ ափին տարածւում են խաղողի այգիներ, սեխի, վարունգի պարտէզներ: Այստեղ տարածուած է նաև մեղուապահութիւնը: Բնակիչները գաղթել են Պարսկաստանի Սոմայի գաւառակից, ընդամենը 43 տուն են, 290 ար. 305 իգ. իմիասին 595 հոգի:

Հասանի գիւղից մօտ 2½ վերստ դէպի հարաւ, մի փոքրիկ բլրակի վրայ, կիսաւեր գրութեամբ կանգնած է սրբատաշ քարից շինուած մի շատ փոքրիկ մատուռ, որին բնիկ հայերը Ընգնդի մատուռ են կոչում²⁾: Շատ հաւանական է, որ սա լինի հին Անգեղ-ձորը, ուր Աւարայրի ճակատից յետոյ Պարսից զօրքի հալածանքից փախչող հայ զօրքերից մի խումբ նահատակուեց իւր Մարտիրէ զօրապետի հետ³⁾:

¹⁾ Տես՝ նշանաւոր վանքերի մասում:

²⁾ Օրբելեան ժԹ. գլ.

³⁾ Այս մատուռի մասին պատմում են, իբր թէ այդտեղ թաղուած է մի հայ աղջիկ, որ միայնակ մօտակայ անտառը գնալիս

Հասան-քեանդից 6 վերստ հարաւ գտնուում է Ալիխան-փայաս-սի թրքաբնակ մի աննշան փոքրիկ գիւղ, որ այսպէս է կոչւում, որովհետեւ մի ժամանակ այդտեղ են գտնուել Ալիխանի գոմերը (փայասի): Բնակիչները 11 տուն են, 72 ար. 62 իգ. իմիասին՝ 135 հոգի:

Ալիխան-փայասի գիւղից փոքր ինչ ներքեւ, գետի վրայ բո-լորում է միակամար մի կամուրջ, որ թէպէտ Ծատուրի կամուրջ է կոչւում, սակայն շինել է Շատինու վանքի առաջնորդ Սարգիս վարդապետը 1666 թուին, «ձեռնադրութեամբ 90 միաբանից և բազում սղորմութեամբ» ժողովրդեան¹⁾:

Այս կամուրջից էլ ներքեւ գտնուում է այս հովտի վերջին գիւղը՝ Ղոյծուլ.— տարածւում է Ալագեազ-գետի աջ ափին բարձրա-ցող փոքրիկ բարձրաւանդակի վրայ, Քեշիշքենտից 3 վերստ դէպի արեւմուտք: Գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի: Կլիման բաւա-կան տաք է: Բնակիչները պարսկահայեր են Սոմալից. ընդամենը 115 տուն. 657 ար. 431 իգ. իմիասին՝ 1088 հոգի: Առաջները մեծ մասամբ ցանում էին բամբակ և չալթուկ, բայց երբ Բաշ-Նորա-շէնից դէպի Նոր-Բայազէտ տանող ճանապարհը այս գիւղի մօտով անցկացրին, սկսեցին բացի այգեգործութիւնից ու գինեգործու-թիւնից, պարտիզպանութեամբ ևս պարապել և առաւելապէս սեխ ու ձմերուկ ցանել, որ մեծ մասամբ սպառւում են Նոր-Բայազէտի զաւառում: Այս գիւղացիների անտեսական դրութիւնը փոքր ինչ լաւ լինելով՝ պանդխտողներ քիչ են լինում, դպրոց էլ չունեն, ուստի և մտաւոր զարգացումը շատ դանդաղ է յառաջ գնում. գրագէտներ չափազանց քիչ են: Գիւղում կան երկու խանութ և մի բամբակ մաքրելու գործարան: Գիւղը կալուածատիրական է, պատկանում է Զիվա գիւղի թուրք Վեքիլօվներին.— Ամբողջ Դա-րալագեազի գաղթական հայերի գիւղերի մէջ սա միակ գիւղն է, որ կալուածատիրական է:

Սելիմի—ծոր.—Հասանի գիւղի մօտ Ալագեազ գետին իսա-նուում է սրա ամենամեծ վտակը, որ կոչւում է Սելիմի-գետակ: Սա սկիզբն է առնում Առինջ բարձրաւանդակի փէշերից, և ըն-

ենթարկուել է թուրքերի յարձակմանը: Չկամենալով նրանց ձեռքն ընկնել, նա այդ մատրան տեղում անձնասպանութիւն է գործել: Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ աւում է, թէ այդտեղ թաղուած է մի թուրք երիտասարդ, որ քրիստոնէութիւն ընդունելու պատճառով նահատակուել է թուրքերից:

¹⁾ Կամրջի վրայի արձանագրութիւնից, որ կարդացել է պ. Քաջբերունին, Փորձ. 1879 № X. եր. 49

դուռնում է իւր մէջ բաւականաչափ վտակներ: Թէ Սելիմի գետի և թէ սրա վտակների ուղղութեամբ ձգւում են փոքրիկ և նեղ ձորակներ, ուր գետեղում են միջանի թրքաբնակ և 2 հայաբնակ գիւղերը: Ընդհանրապէս բարձրադիր և ծառազարդ լինելով՝ այս ձորերը չափազանց գեղեցիկ են: Թէ գետը և թէ ձորակը կոչւում են այն «Տանուտէր Սուլեմի» անունով, որ շինել է համանուն բերդը¹⁾ սոյն ձորի հիւսիսային սահմանում, գետակի ձախ ափին ցցուած քարաժայռի վրայ²⁾: Սրանից փոքր ինչ բարձր, 8001 ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող մի բարձրաւանդակի վրայ կիսաւեր կանգնած է Սելիմի կարաւանատունը³⁾ այն ճանապարհի կողքին, որ տանում է Վայոց ձորից Գեղարքունիք: Այս հոյակապ շէնքը շինել է իշխանաց իշխան Սմբատի որդի Չեսարը 1332 թուին:

Սելիմի կարաւանատնից դէպի հարաւ, Ջան-դուրդարան լեռան ստորոտում, Ղոշա-դեօլ լճից սկիզբն առնող վտակի եզրին, գտնւում է Աղ-դէրէ գիւղատեղին: Այստեղից դէպի արեւելահարաւ, Սելիմի գետակի աջ ափին, մի հարթութեան վրայ փռուած է Աղքեանդ գիւղը, ուր նկատելի են հայկական եկեղեցու հիմնապատեր. իսկ փոքր ինչ հիւսիս, գետակի ձախ ափին, տարածւում է մի ընդարձակ գերեզմանատուն, և սրա մօտ բարձրանում է մի սրբատաշ, կամարակապ, կիսաւեր կարաւանատուն: Գիւղը այժմ պատկանում է Նախիջևանցի Հախնազարեանին: Ինակիչները թուրքեր են, 105 տուն, 420 ար. 380 իգ. իմիասին 800 հոգի: Գիւղից դէպի արեւելք գտնւում է Եաւար կամ Ռասուլ-Ղալաղի անունով մի գիւղատեղի:

Աղքեանդից դէպի հարաւ, նոյն գետի վրայ գտնւում է Թաւրաթուն հայաբնակ գիւղը, 34 տուն բնակչով, 190 ար. 180 իգ. իմիասին 370 հոգի: Բոլորն էլ գաղթած են Սոյի Ղօրուղ գիւղից:

Թառաթունից դէպի արեւելահիւսիս, մի ուրիշ վտակի վրայ տեղաւորուած է Քարազլուխ գիւղը, որ շատ գեղեցիկ տեսք ունի: Գիւղում հետաքրքրական առանձին բան չկայ, միայն գիւղից 3 վերստ դէպի հիւսիս կայ մի կիսաւեր եկեղեցի, որ մի կերպ վերանորոգել են և ուխտատեղի դարձրել Թուխ-Մանուկ անունով: Սրա մօտ կան բաւականաչափ գերեզմանաքարեր ԺԶ. դարի ապանագրերով: Այս տեղից փոքր ինչ հեռու, ձորակի մէջ, նկատելի է մի հին գիւղատեղի, որ այժմ կոչւում է Քալլա: Այստեղից էլ

¹⁾ Օրբելեան, Ա. հատ. գլ. Գ.

²⁾ Տես նշանաւոր բերդերի մասում:

³⁾ Մանրամասն նկարագրութիւնը տես հաղորդակցութեան ճանապարհներ գլխում:

արևելք, մի բարձրաւանդակի վրայ փռուած է մի գերեզմանատուն, ուր մնում են սուրբ Մամասի վանքի միմիայն հիմնապատերը:

Մի ուրիշ գիւղատեղի էլ աւերակ եկեղեցիով, տապանաքարերով ու խաչքարերով գտնուում է Քարազլիից դէպի հարաւ, գետի աջ կողմում, և այժմ կոչւում է Ղարաղուզէյ:

Քարազլիի բնակիչները հայեր են, խոյի Մահլազան և Ղորու գիւղերից գաղթած, ընդամենը 62 տուն, 513 ար. 433 իգ. իմիասին՝ 946 հոգի: Պարապում են առաւելապէս երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, մասամբ և այգեպանութեամբ, թէպէտ և խաղողը լաւ չի հասնում:

Քարազլիից դէպի հարաւ, երկու վտակների միախառման մօտ, մի բլրակի վրայ կանգնած է երեք արշին բարձրութեան մի խաչքար, 1290 թուից Խորիշահի որդի Սարգսի դուստր Թացիկի բարեխօսութեան համար: Սրա ստորոտում, փոք ինչ արևելահարաւ տարածւում է Սալլի գիւղատեղին և սրա մօտ համանուն թրքաբնակ գիւղը: Թէ այս վերջինում և թէ սրանից փոքր ինչ հարաւ գտնուող Շահ-գեալդի Ղլաղում ոչ մի ուշագրաւ բան չկայ: Առաջնի բնակիչներն են 59 տուն թուրքեր, 393 ար. 307 իգ. իմիասին՝ 700 հոգի, միւսինը՝ 15 տուն, 90 ար. 64 իգ. իմիասին 154 հոգի:

Վերջին գիւղից դէպի հարաւ, մի ձորի մէջ, կայ մի գիւղատեղի Վախսէ անունով, իսկ դէպի արեւմուտք, մի ուրիշ ձորում Հորս գիւղը: Վերջինս Օրբելեանի ցուցակում յիշուած Հորքը պիտի լինի: Գիւղում կայ մի փոքրիկ, սրբատաշ եկեղեցու աւերակ, տապանաքարեր, խաչարձաններ, և որ ամենից հետաքրքրականն է, մի, դեռ ևս կանգուն, հին տուն, որի մասին տեղական աւանդութիւնն ասում է, թէ պատկանել է Սելիմայ դղեակը շինող Չեսար իշխանին: Տունը բաղկացած է եղել մի սենեակից և մի սրահից, որ այժմ բոլորովին քանդուած է: Սենեակը դեռ ևս կանգուն է, և այժմ մի թուրքի բնակարան: Շինուած է սրբատաշ քարից, 11 արշին երկարութեան և 9 արշին լայնութեան: Արեւելեան պատի մէջ բացւում է մի կամարակապ, բարձր և լայն դուռ, որի երկու կողմումը, ներսից, կան չորսական կամարակապ պտրհաններ, միմեանց վերև: Սրա հանդէպ, արեւմտեան պատի մէջ, բացւում է մի սաքու, այսինքն 4 արշին երկ. 2½ արշ. լայնութեան և տան յատակից մի արշին բարձր խորշ, որի դէպի սենեակը դարձուած կողմը ամբողջովին բաց է: Սենեակի հիւսիսային պատի մէջ տեղում կայ մի բուխարի, իսկ երկու անկիւններում մի մի թոնիր: Յատակի մէջ նկատելի են չորս որմնասիւններ,

որոնց վերայ, անշուշտ, բարձրացած են եղել սիւններ՝ կրելու փայտածածկ կտուրը: Այս ձևի տներ այժմ էլ պատահում են Ախալքալաքի և Ախալցխայի կողմերում:

Հորսի բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 125 տուն, 524 ար. 498 իգական, իմիասին՝ 1022 հոգի:

Սուլիմայ ձորում յիշատակութեան արժանի մնում է նաև Զիրուխքեօրի կամուրջը, որ ձգւում է Սելիմի գետակի վրայ՝ նրա Ալագեազի հետ խառնուելու տեղից փոքր ինչ բարձր: Այս կամուրջը միակամար է, սրբատաշ քարից և շատ հին: Սրա մասին արձանագրուած է մի տասն քայլ հեռու, բլրակի ստորոտում կանգնած հրկու խաչքարերի վրայ, սակայն շինողի անունը և թուականը, երևի չարամոտութեամբ, ջնջուած են:

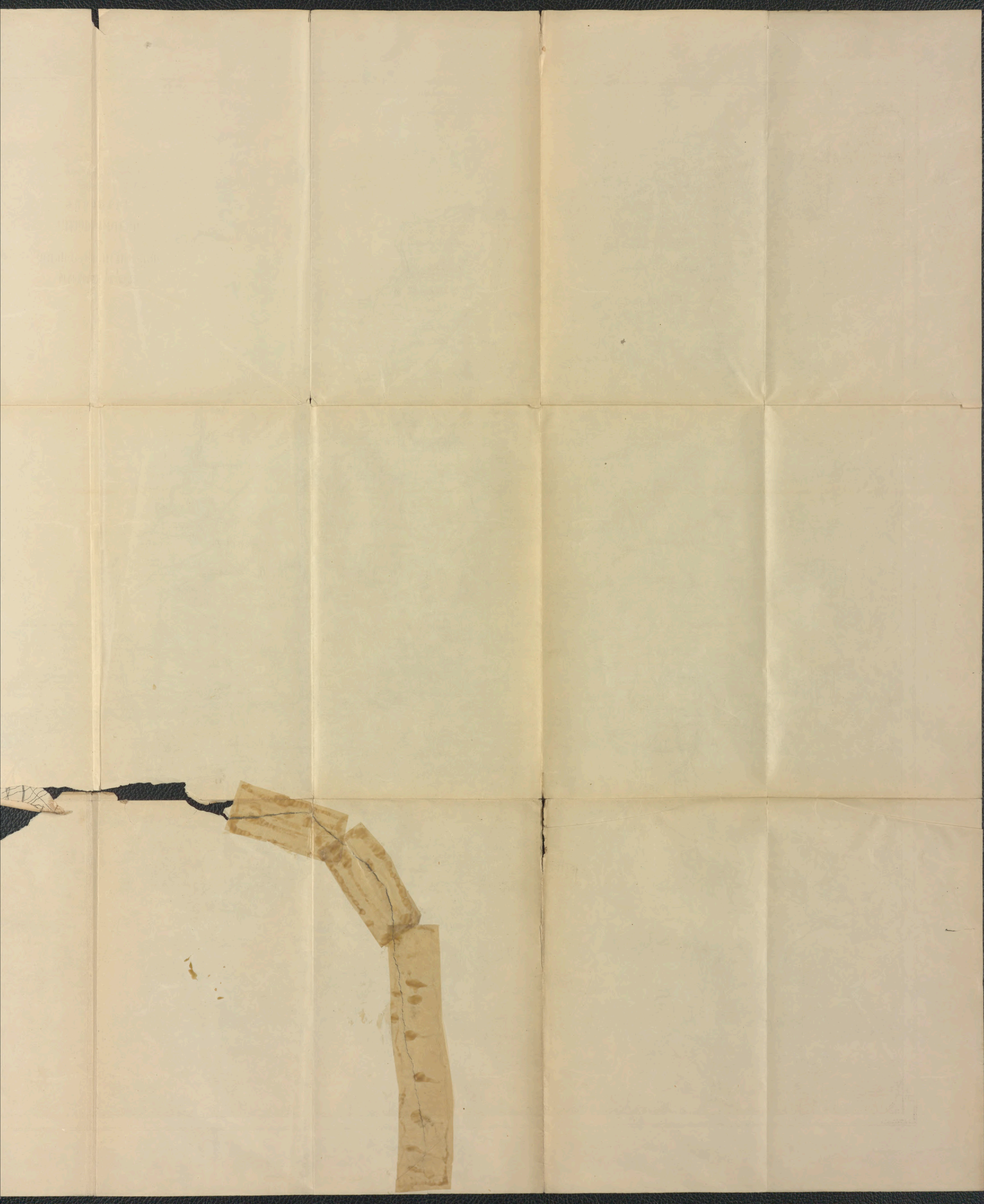
Աղանաճոր.—Հաճիսամուլի կամ Ղոյթուլի ձորից արևմուտք, բայց նոյն ուղղութեամբ, հոսում է մի փոքրիկ վտակ, սկիզբն առնելով Վանքի գիւղ կոչուած սարահարթից: Այս վտակը այժմ կոչւում է Ըղնաձորի ջուր: Սրա ակունքների մօտ, սարալանջի մի փոքրիկ, տափարակ տեղում տեղաւորուած է Աղանաճոր գիւղը, որ տեղացիներից Ըղնաձոր, իսկ թուրքերից Այնաղիւր է կոչւում: Գիւղի մէջտեղում կայ մի մեծ, բայց հասարակ եկեղեցի, մօտը գերեզմանատուն, մի քանի հին տապանաքարերով: Գիւղը թէպէտ և հին է համարւում, սակայն ոչ մի հնութիւն չունի: Գիւղից երեք վերստ դէպի արևելք կայ Աբանայ գիւղատեղին, որ հաւանականօրէն Օրբելեանի յիշած Ապանայ գիւղը պիտի լինի: Սրանից էլ գրեթէ նոյնքան հեռու, դարձեալ դէպի արևելք, նկատելի է Ղրզ—ղալա բերդի հիմնապատերը, որի ստորոտից մի առուակ անցնելով միանում է Ըղնաձորի ջրի հետ: Այս առուակի ջուրը բղխում է այն ջրհորներից, որ փորուած են հնումը առուակի աջ ափին և որոնք այժմ ևս նկատելի են: Այստեղից էլ հարաւ գտնւում է Քեհաճիկ-բուլաղ կոչուած աղբիւրը, որը, թերև, լինի Օրբելեանի յիշած Կաքաւուց աղբիւրը:

Աղանաճորից վեց վերստ դէպի հարաւ, հին ճանապարհի վրայ դեռ ևս մնում են սրբատաշ, մոխրագոյն քարից շինած կիսաւեր կարաւանատունը, 40 արշ. երկարութեան և 18 արշ. լայնութեան, կամարակապ, և երեք մասի բաժանուած:

Աղանաճորի կլիման, շնորհիւ իւր բարձր դիրքի, բաւական մեղմ է, ուստի և այստեղ ամառանոց են գալիս Բաշ-Նորաշէնից գաւառապետը և այլ պաշտօնեաներ: Սրանց ազդեցութեամբ գիւղում շինուած են միջանի գեղեցիկ տներ, և տնկուած են բաւականաչափ ծառեր: Ինակիչները բնիկ հայեր են, բացի միջանի

ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱԽԻՋԵՆԻ
ՇԱՐՈՒՐ-ԴԱՐԱՆԱԳԵԱԶԻ
ՆԱԽԻՋԵՆԻ
ԳԱՆՈՒՆԵՐ
Կարտի Ե. Լարսեան
ՀՐԱՏ. 1924-1925 թթ.

տուն պարսկահայերից, ընդամենը 74 տուն. 450 ար. 530 իգ. իմիասին՝ 980 հոգի:

Աղաւնածորից գէպի արեւլահարաւ տեղաւորուած է Նամազ-աւլի փողբիկ գիւղը 37 տուն քուրդ բնակիչներով, 120 ար. 152 իգ. իմիասին 272 հոգի: Սրանց գլխաւոր պարապմունքը գողութիւնն է: Թէ Աղաւնածորը և թէ Նամազ-աւլին պատկանում են շուշեցի Թառումեաններին:

Էլփինի ծոր.—Պատմական յիշատակարաններով ոչ այնքան նշանաւոր այս ձորը ձգւում է համանուն գետի ուղղութեամբ, որ սկիզբն է առնում գլխաւորապէս Դիդ-վանք և Ղարա-ղայա լեռներից, և ընդունելով միջանի վտակներ, առաւելապէս ձախ կողմից, թափւում է Արփա-չայը՝ Արփա գիւղի հանգէպ: Թէ գետը և թէ ձորը իրենց անունն ստացել են Էլփին գիւղից, որ հաւանականօրէն Օրբելեանի յիշած Ապողէն գիւղը պիտի լինի, հետեալէս և թէ գետը և թէ ձորը կարելի է կոչել նաև այդպէս:

Էլփին գետակի ամենամեծ օժանդակ Ղոզլըճա-չայի աղուէքների մօտ տարածւում են հիւանալի արօտատեղիներ, ուր ամառները սար են դուրս գալիս Աղաւնածորի և Ռինտի բնակիչները: Հէնց այս արօտատեղիների մօտ էլ գտնւում է հին Ռինդ կամ Ըռնդի գիւղի աւերակները, որ այժմ յայտնի են իւլգիւրդ անունով: Այս աւերակների մէջ նկատելի են մի եկեղեցու հիմնապատեր, և մի արձանագրութիւն, որից երևում է, որ տաճարը կոչւում է ս. Ստեփանոս և որ 1292 թ. երկու եղբայրներ նուիրել են նրան իրենց հայրենական հողը: Այստեղից մօտ մի վերսա գէպի արեւք, մի փողբիկ հարթութեան վրայ կանգնած է մի կիսաւեր, փողբիկ եկեղեցի ս. Աստուածածնի անունով: Պատերի վրայ կան միջանի արձանագրութիւններ ԺԳ և ԺԴ. դարերից: Եկեղեցու շուրջը կան միջանի տապանաքարեր և փոքր խնչ հեռու՝ տների աւերակ: Եկեղեցու կանգնած տեղը այժմ կոչւում է Վանքի-ղիւզ: Այստեղից գէպի արեւլահարաւ գտնւում է Աղաւնածորը, իսկ գէպի արեւմտահարաւ՝ Ղոզլըճան, 57 տուն թուրք բնակչով, 369 ար. 391 իգ. իմիասին՝ 760 հոգի: Թէ այստեղ և թէ սրա մօտի Ռինդ գիւղում յիշատակութեան արժանի գրեթէ ոչինչ չըկայ: Վերջինիս բնակիչները ընդի հայեր են, 43 տուն, 283 ար. 218 իգ. իմիասին՝ 501 հոգի:

Էլփին գետակի և սրա մանր վտակների վրայ սփռւած են փողբիկ և աննշան թրքաբնակ գիւղեր, որոնց մէջ միակ, ուշագրաւ հնութիւնը մի հասարակ եկեղեցու հիմնապատերն ու

միքանի խաչքարեր են: Սրանք են. Ալմալու, թուրքեր, 38 տուն, 182 ար. 200 իգ. իմիասին՝ 382 հոգի:

Գենալու, թուրքեր, 19 տուն, 92 ար. 101 իգ. իմիասին՝ 193 հոգի:

Աղ-քիլիսա, Ղարա-Ղայեայի ստորոտում, թուրքեր՝ 13 տուն, 60 ար. 85 իգ. իմիասին՝ 145 հոգի:

Վարդանէս, Ղըզ-չալասի-ղաղ լեռան ստորոտում, որ հաւանորէն Օրբելեանի յիշած Վարդենիքը պիտի լինի¹⁾: Այստեղ ուշադրութեան արժանի է մի փոքրիկ լճակ, որ շինուած է մի գոգաւորութեան մէջ, հարաւային կողմը միայն պատ քաշելով: Ինչպէս երևում է, սա մի ժամանակ ծառայել է իբրև ջրամբար ոռոգելու մինչև Չուա գտնուող տափաստանները: Այժմ այս լճակն էլ կիսաքանդ է եղած: Բնակիչները նոյնպէս թուրքեր են, 23 տուն, 62 ար. 96 իգ. իմիասին՝ 188 հոգի:

Էլփին, տեղաւորուած է համանուն գետի երկու ափերին, շրջապատուած անտառապատ բլուրներով: Հարուստ է աղբիւրներով, և վայելուչ. նոյն խակ երկյարկանի բնակարաններով: Բնակիչները հայեր են, վայելչակալմ և առողջ մարդիկ, գաղթած Պարսկաստանի Սալմաստից և Սոմաից. ընդամենը 78 տուն, 425 ար. 360 իգ. իմիասին՝ 785 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և այգեգործութեամբ: Սա միակ գիւղն է, ուր դեռ ես գործում են կտաւ, շալ և խսիր:

Էլփինի արեւելահարաւային կողմում բարձրանում է մի սար, որ այժմ Շրէշի-սար է կոչւում, որովհետեւ վերան մեծ քանակութեամբ շրէշ է բուսնում: Այս կոնաձև բլրի տափարակ գագաթին երևում են հին ամրոցի հետքեր: Թէ պ. Քաջբերունին և թէ հայր Ալիշան ենթադրում են, թէ Օրբելեանի յիշած Նըքոյն բերդը սա պիտի լինի:

Արդալաս, գաղթել են Էլփինից, թուրքեր են՝ 42 տուն, 201 ար. 147 իգ. իմիասին՝ 348 հոգի:

Հեշին, թրքաբնակ, 33 տուն, 131 ար. 120 իգ. իմիասին՝ 251 հոգի:

Քէօմուրլու, համանուն լեռան լանջին, բլուրն էլ թուրքեր են, 25 տուն, 88 ար. 82 իգ. իմիասին՝ 170 հոգի:

Չիւա, գետի երկու ափին, մի հարթ տարածութեան վրայ, զարդարուած պտղատու ծառերով: Գիւղի աղւմտեան կողմը գտնւում է Հին Չուայի գիւղատեղին, մի եկեղեցու հիմնապատերով և մի քանի անարձանագիր խաչքարերով: Սա ժ. Գ. դարում

¹⁾ Օրբել. հ. 6. գլ. 96.

պատկանում էր Տարսայիճ Օրբելեանի որդի Զալալին, որից նրա եղբայր Ստեփանոս եպիսկոպոս պատմարանը գնեց 22 000 դրամի և ընծայեց Նորավանք վանքին 1298 փրկչական թուին:

Այժմ այս հողերը պատկանում են թուրք Վեֆլիոժներին, որ բնակվում են նոյն այս գիւղում:

ՀԱՐԱԽԱՅԻՆ ՎԱՅՈՅ-ԶՈՐ

Գիւմուշխանէի ծոր.—Արփաչայի ձախակողմեան առաջին վտակը Գիւմուշխանէի-չայն է, որ Թերփ-վտակի հետ միանալով Թարփ-չայ անունով թափւում է Արփաչայի մէջ Չայքենտ-գիւղի մօտ: Գիւմուշխանէի վտակի վրայ, Ղըսըր-գաղ լեռան լանջին, գետեղում է Գիւմուշխանէ թրքաբնակ գիւղը, որ թէպէտ շատ գեղեցիկ տեսք ունի, սակայն ոչ մի, փոքր ի շատէ յարմարաւոր տուն կամ սենեակ չունի: Այստեղ ևս կայ հայկական եկեղեցու մի աւերակ և արևելեան բլրի վրայ մի գերեզմանատուն, ուր կայ մի խաչքար 1309 թուականից:

Գիւղի բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 27 տուն, 107 ար. 99 իգ. իմիասին՝ 116 հոգի:

Գիւղից երեք վերստ հեռու գտնւում է Գիւմիւշխանէի արծաթահանքը նոյն Ղըսըր-գաղ լեռան մէջ:

Թերփ-վտակի և սրա ճիւղերի վրայ տեղաւորուած են երեք փոքրիկ, թրքաբնակ գիւղեր՝ Թերփ, Լէյլիղաչան և Քէչպէկ կամ Քէօշպանկ: Սրանցից Թերփը, որ հին Դերքը պիտի լինի տեղաւորուած է ձորակի մէջ, մի տափարակ տեղում և զարգաւորուած է ծառերով: Գիւղի մէջ հոսում է մի աղբիւր, որի վրայ բերիլ գրել են մի խոյածև գերեզմանաքար, 1334 փրկ. թուականի տապանագրով: Այսպիսի մի գերեզմանաքար էլ մի քիչ հեռուն է կանգնեցրած: Գիւղի ներքին մասում կայ մի աւեր եկեղեցի և մի գերեզմանատուն, ուր կան ժԳ—ժէ. դարերի տապանագիրներ:

Բնակիչները թուրքեր են, 45 տուն, 197 ար. 194 իգ. իմիասին՝ 391 հոգի:

Լէյլիղաչանում նոյնպէս կան հին աւերակներ, գերեզմանաքարեր, ձիթահանք, բայց առանձին ուշադրութեան արժանի չեն: Այստեղ վերջերս բացել են յիսունի չափ հին հանքային հորեր, սակայն հանքային նոր չերտ չեն գտել: Գիւղի անունը յառաջացել է այն հանգամանքից, որ Զուլեցի մի թուրք այստեղից Լէյլի անունով մի աղջիկ է փախցրել:

Բնակիչները թուրքեր են, թերփից գաղթած, ընդամենը 35 տուն, 169 ար. 180 իգ. իմիասին՝ 349 հոգի:

Քոչալէկ կամ Քէօշպանգը, որ հաւանօրէն Օրբելեանի յիշած Քաշիմարգ գիւղը պիտի լինի, հիանալի է իւր դիրքով, սակայն կեղտոտ է և զուրկ որևէ վայելուչ շինութիւնից: Այստեղ ևս եղել է հայկական մի հին եկեղեցի, որ այժմեան թուրք բնակիչները քանդել են և քարերը գործածել իրենց տների շինութեան վրայ:

Բնակիչները Չայքեանտից գաղթած թուրքեր են, 54 տուն, 236 ար. 208 իգ. իմիասին՝ 444 հոգի:

Այս գիւղի մօտ են Թարփ, Դեմուրչիլար և Չրախլու թրքաբնակ փոքրիկ գիւղերը, որոնց մէջ միակ ուշագրաւ բանը մի երկու հին գերեզմանաքար է և ուրիշ ոչինչ: Թարփի բնակիչները 27 տուն են, 137 ար. 118 իգ. իմիասին՝ 255 հոգի: Դեմուրչիլարինը՝ 17 տուն, 65 ար. 60 իգ. իմիասին՝ 125 հոգի, իսկ Չրախլուինը՝ 8 տուն, 28 ար. 24 իգ. իմիասին՝ 52 հոգի:

Ջուլի կամ Չայքենտի ծոր.—Սրա միջով հոսում է Ջուլ կամ Չայքենտի—վտակը, որ սկիզբն է առնում Գեչալ-դաղ լեռից (10278) բղխող բազմաթիւ աղբիւրներից և ընդունելով Սարաթուզի կամ Քիլիսա-քուլախ փոքրիկ առուակը՝ թափում է Արփաչայի մէջ Չայքենտ գետի մօտ: Այս ձորի միակ գիւղն է Ջուլը, որ Օրբելեանի ցուցակի մէջ յիշուած Աջողըը պիտի լինի: Գիւղը շատ գեղեցիկ տեսք ունի, փռուած է առուակի ափին, փոքրիկ տափարակի վրայ: Հարաւային կողմում ձգուող Ղայարասի լեռները ծածկուած են ծառերով, տեղ տեղ էլ մերկ են և ապառաժոտ: Այսպիսի մի տեղում, գիւղի հանգէտ, կան չորս անմատչելի քարայրներ: Գիւղի արեւելեան կողմում, սարալանջին, կանգնած է սրբատաշ, բաւական մեծ եկեղեցու չորս պատերը, առանց ձեղունի: Սրա արեւմտեան դռան կողքին գրուած է Շինեցաւ եկղոս թվին ՌՃԾԲ (1152—1703) թէպէտ այսքան ուշ, սակայն սեղանի մէջ կայ մի գերեզմանաքար Ջի (940—1491) թուականից, հետեապէս և՛ գիւղը շատ աւելի հին է: Եկեղեցուց փոքր ինչ բարձր, լեռան լանջին փռուած է մի ընդարձակ գերեզմանատուն, որի տապանաքարերից շատերն անդէն տարուած են և շինութեան համար գործածուած: Տապանաքարերից շատերը ժէ և ժԸ. դարերի թուականն են կրում: Գիւղի մէջ նոր սկսել են շինել միքանի կանոնաւոր սենեակներ, միւսները կիսագետնափոր զլխատներ են: Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 116 տուն, 620 ար. 591 իգ. իմիասին՝ 1211 հոգի: Պարապում են

երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Կանայք շատ լաւ կապերունք և բակեղաթներ են գործում: Չնայելով որ բաւական մեծ գիւղ է, այնուամենայնիւ ոչ մի խանութ չկայ¹⁾:

Ձուլից 3—4 վերստ հեռու դէպի հարաւ՝ Ղայարասի լեռն ապառաժոտ և ուղղահայեաց կատարներով ձգւում է և միանգամայն անմատչելի դառնում: Ահա մի այսպիսի տեղում մի շատ նեղ կածան բարձրացնում է մինչև ապառաժի գրեթէ գագաթը, ուր կան միմեանց կից երկու ահագին քարայրեր, առջևից պատ քաշած: Սրանցից մինի մէջ կայ մի ահագին, 3 արշին երկարութեան, 2 արշ. լայնութեան և մի արշին հաստութեան կարմիր գերեզմանաքար, վերան մի մեծ և հասարակ խաչ քաշած: Միւսի դռան ճակատին փորագրուած է. Զս. Ած. ողորմեա մեռ... քարի մարտիրոսաց: Այս քարայրների հանդէպ, մօտ 100 սաժէն հեռու բարձրանում է մի ժայռապատ ցից գագաթ, որի մասին թուրք առաջնորդս ասում էր, թէ ժամանակով ամրոց է եղած, թէպէտ և ոչ մի հետք չէր երևում, և ոչ մի հնարաւորութիւն չկար գագաթը բարձրանալու: Ձուլից մօտ 2 վերստ դէպի արևելահիւսիս, երկու փոքրիկ առուակների միջովայրում, տեղաւորուած է Մարաթուզ գիւղը, որ հաւանօրէն Օրբելեանի յիշած Մայրադուրք կամ Մայրադուրսը պիտի լինի: Այստեղ կայ մի կիսաւեր եկեղեցի, որի արևելեան լուսամտի վերև քանդակուած է մի կանգնած արծիւ և մի ցլան գլուխ: Եկեղեցու առաջ բղխում է մի յորդ աղբիւր, որ անցնում է եկեղեցու միջից: Գիւղի հիւսիսային կողմում բանձրացող բլրի վրայ կան միքանի կապոյտ տապանաքարեր, բաւական հետաքրքիր քանդակներով: Սրանց մօտ ընկած են ձիթահանքի երկու քար: Գիւղի արևելեան կողմում, մի ժայռի ստորոտում, հսկում մի կողմից միայն պատ քաշելով կազմած են եղել մի մեծ ջրամբար, որ այժմ նոյնպէս կիսաւեր է: Ինակիչները թուրքեր են, 29 տուն, 120 ար. 118 իգ. իմիասին՝ 238 հոգի:

Ախտայի ձոր.—Ձուլի ձորին գրեթէ զուգահեռական ձգւում է Ախտայի ձորը, որի միջով հոսում է համանուն վտակը, սկիզբն առնելով Բեշալ-դաղ և Բիւքի-դաղ լեռներից: Այս ձորը ևս շատ գեղեցիկ տեսք ունի, ինքնատիպ են, մանաւանդ, Ղայարասի լեռ-

¹⁾ Ձեմ կարողանում մոռանալ, որ այս գիւղում եղած միջոցիս ինձ զարթեցրեց մի թուրքի աղիողորմ լացը. խեղճի ցաւած ատամը հարեանը ահագին ունելիով քաշելիս այնպէս էր ձգել, որ ծնօտը տեղահան էր եղել: Երբ ինձնից ևս օգնութիւն չգտաւ, բարեկամները տարան նրան Ախտա գիւղը սափրիչի մօտ:

ների մերկ և ժայռապատ, երբեմն կապուտակ, երբեմն կարմրա-
ւոյն գագաթների շարքը: Ձորի ամենահարաւային մասը գեղեցիկ
ձմերանոց է, իսկ նրանից վերև՝ Եազ-իւրդի գագաթը՝ հիանալի
ամարանոց: Ձորի ամենահարաւային մասում, Եազ-իւրդ և Ղայա-
րասի լեռների զոգաւորութեան մէջ դրուած է Գեօրդու գիւղը,
որ Օրբելեանի յիշած Կապոյտը պիտի լինի: Գիւղը զարգարուած
է ծառերով և տների առաջ կան բանջարանոցներ: Հայկական ե-
կեղեցու միայն հիմնապատերն են մնացել, շուրջն էլ մի երկու
գերեզման:

Գիւղի հիւսիսային կողմում, դարձեալ նոյն, Ղայարասի և
Եազ-իւրդ լեռների միացմամբ կազմուած մի փոքրիկ հովտում
կայ մի անսիւն, փոքրիկ, կիսաւեր եկեղեցի, մօտը միքանի կար-
միր, գեղեցկաքանդակ խաչարձաններ, ժԳ. դարից, ինչպէս նաև
մի «մահարձան, բարձր և բարակ, որոյ երկայնութիւնն հրետուն
քայլ և ի ծայր նորին պատկեր Տիրամօր ի գրկի ունելով զՓրկիչն
աշխարհի»¹⁾, բայց ափսոս որ Սէս գիւղի քահանան կարծելով թէ
սրա տակ գանձ կայ թաղուած, եկել՝ տապալել ու կոտորատել է
այս հիւանալի կոթողը: Հանդիպակաց ժայռի կրճքին քանդակուած
են բաւականաչափ, մեծ և փոքր խաչեր: Մի քիչ ներքև, մի բլու-
րակի գագաթին, կան բաւական գերեզմանաքարեր: Ձորը գեղեցիկ
տեսք ունի. միջովը անցնում է մի փոքրիկ առուակ:

Գեաբուտի բնակիչները Ղարաչորի թուրքեր են, որոնց հին
սերնդի մայրենի լեզուն քրդերէնն է, սակայն նոր սերունդը
միայն Ատրպատականի թուրքերէնը գիտէ, չափազանց անկիրթ,
զոդ և անպիտան ժողովուրդ են. ընդամէնը՝ 25 տուն, 90 ար. 84
իգ. իմիասին՝ 174 հոգի:

Գեաբուտից դէպի արևմուտք, ձորի արևմտեան բարձրութեան
վրայ դրուած է Գեօմուր կամ Վերին Ախտա գիւղը: Հաւանա-
կան է, որ սա հին Գոմքը լինի, որ աշխարհաբար Գոմեր է դառել
և սրանից թուրքերը Գեօմուր են դարձրել: Գիւղը փռուած է Եազ-
իւրդի լանջին, և նրա հանդէպ, ձորի արևելեան կողմում, Ղայա-
րասի ժայռապատ, մերկ լեռները մի սքանչելի տեսարան են
ընծայում: Եազ-իւրդի ամբողջ լանջը, ինչպէս և ձորը, պատած է
հարուստ բուսականութեամբ: Այս բնական գեղեցկութեան մէջ մի
ցաւալի հակադրութիւն են կազմում թուրք բնակիչների կիսա-
գետնափոր, ողորմելի տները: Գիւղի մէջ կայ մի, բաւական ըն-

¹⁾ Զալալեան. ճանապարհ. Բ. եր, 205:—Ճշտօրէն նկարա-
գրելով վանքը հ. Զալալեան սխալմամբ տեղաւորել է նրան Վերին
Ախտայում, մինչդեռ նա գտնւում է Գեաբուտի մօտ:

դարձակ, բայց հասարակ եկեղեցի մի գաւթով, այժմ կիսաւեր և անասնոց աղբով լի: Գիւղի հանդէպ, ձորի անմիջապէս ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ կանգնած է մի խաչարձան և մի փոքրիկ, հրաշալի մատուռ, որ շինել են 1263 փրկչական թուին, Պոռ իշխանի օրով, Խոյդանի որդիներ՝ Մխիթարը և Արևիկը:

Խաչարձանը մի սաժէն բարձրութիւն ունի, կանգնած է մի արշին բարձրութեան պատուանդանի վրայ, և պատած է քարէ զեղեցկաքանդակ շրջանակով, որի վերին մասում փորագրուած է. Կազմեցաւ խաչս ի քարեխաւսութիւն Ատարշալին թողան Խոյդանայ, իսկ շուրջը՝ ի թվ. Հ. ԶԺԲ քարեպաշտ իշխանութեան Պոռշոյ Մխիթար, Արեւիկ որդի Խոյդանայ կանգնեցաք խաչս եւ մատուռս. ի գիւղն եկեղեցի իսկ չկար շինած զեկեղեցիս այս մեք շինեցաք մեր հալալ արդեամբք բազում աշխատութեամբ մեզ. եւ ամուսնոյն մերոյ, որք կարդաք յիշեցէք յաղաւթս:

Սոյն իմաստը պարունակող մի արձանագրութիւն էլ կայ խաչի ստորին մասում, պատուանդանի մօտ ¹⁾ որի վրայ քանդակուած է մի ցուլ և մի շղթայակապ առիւծ:

Խաչարձանի արեւելահայեաց երեսին կից է մի փոքրիկ, կոփածոյ, սագաշէն մատուռ, մի դռնով: Մատուռի արեւելեան պատին քանդակուած է մի արծիւ, որ թևերը կիսով չափ տարածած, մագիլներով բռնել է մի խոյ: Աջ և ձախ վանդակների մէջ կանգնած են մի մի աղանի: Հիւսիսային պատին, միակ դռան վերև, զեղեցկաքանդակ խաչի շուրջը գրուած է. Կազմեցաւ խաչս քարեխաւսութիւն Իղիսէ քահանային, որք պատարագէք յիշեցէք ի սուրբ պատարագս ծեր:

Հարաւային կողմում, խաչարձանի շրջանակի վրայ, քանդակուած է արեգակնային ժամացոյց հայկական թուահամարներով: Մատուռի մէջ կայ մի փոքրիկ բեմ և մի կոտրած վէմ քար: Մի մի փոքրիկ պատուհաններ էլ բացուած են երեք պատերի մէջ: Այս մատրան շուրջը կան բաւականաչափ գերեզմանաքարեր ²⁾:

Գեօմուրի կամ Վերին Ախտայի բնակիչները թուրքեր են, 47 տուն, 184 իգ. 176 ար. իմիասին 360 հոգի:

Գեօմուրից մի ձորակ ձգւում է դէպի արեւմուտք, ուր կայ մի յորդ աղբիւր, մօտը մի խաչքար հետեւեալ արձանագրութեամբ.

¹⁾ Տես արձանագրութիւնների մասում:

²⁾ Հայր Ալիշանի Սիռականի մէջ այս մատուռը և խաչարձանը իրենց արձանագրութիւններով երկու անգամ են նկարագրուած. մինը Գեօմուր (Գեօմուր) միւսը Վերին Ախտա գիւղում, մինչդեռ այդ երկու անունն էլ միևնոյն գիւղին են պատկանում:

ի թվականիս հայոց ՉԼԷ¹⁾ իշխանութեան Պապարին եւ Ամիր Հասանայ, եւ Սարգիս եւ որդին իմ Պետրոս շինեցաք զաղբուրս եւ կանգնեցաք զխաչս... Ձորը այս խաչքարի պատճառով կոչուում է խաչդարասի կամ խաչի-ծոր:

Գեօմուրից հիւսիս, Ախտա-չայի ափին, գետեկուած է Ներքին Ախտան, ուր կայ նոյնպէս մի կիսաւեր, հասարակ եկեղեցի և միքանի գերեզմաններ: Բնակիչները թուրքեր են, 46 տուն, 206 ար. 197 իգ. իմիասին՝ 403 հոգի:

Մարտիրոսի ծոր:—Եագ-իւրդի կանաչազարդ լեռներին արևելեան կողմից միանում է Բեչալ-դաղ լեռնաշղթայի Նըզար ճիւղը, կազմելով մի ձորակ, որի միջով հոսում է Եագ-իւրդից ու Բիւքի-դաղ լեռից սկիզբն առնող Մարտիրոսի գետակը: Սա անցնելով Փաշալուի միջով՝ թափւում է Արփաչայը: Այս գետակի ձախ ափին, մի տափարակի վրայ փռւած է Մարտիրոս գիւղը, որի անցեալի մասին այսպէս է պատմում գիւղի Մխիթարի-աղբիւրի մօտ կանգնած կարմիր, նրբաքանդակ, 2 սաժէն բարձրութեան խաչարձանը.

Ես Մխիթար որդի Դեղկայ հրամանաւ իշխանաց իշխանին Պոռոյ եւ որդւոյ իւրոյ Հասանայ շինեցի զգիւղս Մարտիրոս, եւ կանգնեցի զխաչս ի դուռն սուրբ վկայարանիս, ի բարեխաւաութիւն ինձ եւ ամուսնոյն իմոյ Մամիըին եւ որդւոյ իմոյ Խարիբշահին եւ դստերն իմոյ Ռուզուքանին: Կագմեցաւ ձեռամբ Շնորհաւորին ի թվին ՉԼԲ²⁾ որք ընթեռնուք յիշեցէք:

Ուրեմն գիւղը 600 տարուց աւելի է, որ շինուած է, ուստի և ունի իւր շրջակայքում հինգ ընդարձակ գերեզմանատներ: Այս խաչարձանից փոքր ինչ հեռու բարձրանում է գիւղական եկեղեցին, գմբէթաւոր զանգակատնով, որ կառուցուած է հին եկեղեցու հիմնապատերի վրայ: Գիւղի մէջ կան բաւականաչափ գեղեցիկ շինութիւններ, որոնց առաջ տարածւում են փոքրիկ պարտէզներ: Բնակիչները Սալմաստի Ենգիջայ, Փարաջիկ և Սաւրի գիւղերից են, միքանիսն էլ խոյից, Աղբակից և Վանից: Գիւղի կլիման ցուրտ լինելու պատճառով բնակիչները պարապում են միայն անասնապահութեամբ, երկրագործութեամբ և մեղուապահութեամբ, ցանում են նաև մեծ քանակութեամբ կարտոֆիլ: Ընդամենը 125 տուն են, 681 ար. 638 իգ. իմիասին՝ 1319 հոգի: Ընդհանրապէս առողջ, յաղթանդամ և քաջ մարդիկ են, մասամբ և՛ օղի սիրող:

¹⁾ 1288 փրկչական թուին:

²⁾ Փրկչական 1283 թուին:

Դիւղում կայ մի մանրունքի և մի ճոթեղէնի խանութ, 11 ջրաղաց և 2 ձիթահանք:

Մարտիրոս գիւղից երկու վերստ արեւելահարաւ, գետակի աջ ափին, կան երկու վիմափոր եկեղեցիներ: Սրանք փորուած են Նգար լերան այն մասում, որ բաղկացած է կրախառն աւազաքարից: Դրանց երևում է մի բոլորակ պատուհան լերան լանջին և մի փոքրիկ քարայր՝ ստորոտում: Այս քարայրից մի դուռն տանում է մի փոքրիկ գաւիթ և ապա տանն արշինաչափ քառանկիւնի մի եկեղեցի, անսին: Ձեղունը գմբէթաձև փորուած է և մի մի կլոր փոքրիկ պատուհանով լոյս աշխարհի հետ հաղորդակցուած: Ունի մի սեղան, նոյնպէս վիմափոր վեմքարով, առանց խորանների: Արևմտեան պատի մէջ ևս, դռան վերեւ բացւում է մի փոքրիկ պատուհան: Պատերի վրայ փորուած են մեծ և փոքր խաչեր: Յատակում կան երեք շարք տապանաքարեր առանց տապանագրերի: Հարաւային պատի մէջ բացուող մի դուռն տանում է մի ուրիշ եկեղեցի, որ առաջինից փոքր է, 9 արշ. երկ. և 7 արշ. լայնութեան: Սրա ձեղունը ևս գմբէթաձև է փորուած, և պատերին կից 4 սին ձևացրած: Ունի սեղան և երկու խորան: Արևմտեան պատի մէջ կայ մի դուռն ուղղակի գէպի դուռ, բայց պատով ծածկուած է: Դռան վերև բացւում է մի լուսամուտ: Սեղանի աջ կողմում կայ հետեւալ արձանագրութիւնը, որ համարւում է այս եկեղեցիների միակ, պատմական աղբիւրը.

Կաման Աստուծոյ ի հայրապետութեան Յակոբայ եւ ի քահնայապետութեան զաւառիս Տէր Սարգսի, եւ ի տէրութեան իշխանաց իշխանին Պոռշոյ եւ որդւոց նորին Պապաքայ եւ Հասանայ... եւ որդւոյ պարոն Եաչոյ եւ մաւր նորին Պարոն... Եւ Մատթէոս վարդապետ կանգնեցի... եւ կատարեցի զեկեղեցիս ի քարեխրատութիւն ինձ եւ Պետրոսի եւ ծնողաց մերոց եւ պարոնաց մեր եւ ամենայն հաւատացելոց որք մտանէք Աստուած ողորմի սուէք մեզ, եւ ձեզ եղիցի. թվին 216¹⁾:

Այս Մատթէոս վարդապետի կանգնեցրած մի խաչարձանն էլ այժմ գտնւում է այս եկեղեցուց արևմուտք, գերեզմանատան մէջ:

Այս եկեղեցիների մօտ կայ նաև մի քարայր, մէջը մի փոքրիկ բեմ: Տեղացիները սրան ճգնաւորի տեղ են կոչում և տանդում են, թէ մի ինչ որ ճգնաւոր է ճգնել այդտեղ: Այս վիմափոր եկեղեցիների առջև, գետակի ձախ ափին, նկատելի են մի աւեր եկեղեցի և տների հիմնապատեր, գետնի մէջ փորուած հացահա-

¹⁾ Փրկական 1286 թուին:

տիկներ պահելու հորեր, երկու ջրաղացի աւերակներ և այլն: Մարտիրոսի բնակիչները գաղթականներ լինելով, ոչ մի աւանդութիւն չունեն այս եկեղեցիների մասին, միայն կոչում են սրանց *ս. Աստուածածնի անունով* և նրա տօնին ուխտ գալիս այստեղ:

Բոլոր հնութիւնները նկարագրած լինելու համար յիշեմ նաև որ մարտիրոսցիներն ունեն նաև *ս. Յովհաննէս անունով մի փոքրիկ մատուռ* Եազ-իւրդի ստորոտում, ուր միմեանց մօտ կանգնած երկու խաչքարերի մօտով անց են կենում ջերմոգները՝ առողջութիւն հայցելով:

Մարտիրոսից դէպի հարաւ, մօտ եօթը վերստ հեռու, նոյն գետակի վրայ դրուած է Փաշալու գիւղը, որ հաւանօրէն Օրբելեանի յիշած Փշօնք գիւղը պիտի լինի: Զորակը նեղ լինելով տները կուտակուած են միմեանց վրայ: Գիւղում կայ մի եկեղեցի և երկու ուխտատեղի *ս. Յակոբ* և *ս. Վարվառէ անունով*: Վերջինիս միմիայն կանայք են ուխտ գնում, առաւելապէս երեխաները ծաղիկ հանած միջոցին: Այստեղ է գտնուում շինակայն դատարանը և Փաշալուի հասարակութեան պետական միջոցները: Բնակիչները գաղթականներ են Սալմաստի Առաջգիրան, Հաւթուան, Սաւրի և Ղարաբաղ կոչուած գիւղերից. պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և մեղուապահութեամբ: Վերջերս սկսել են խաղողի այգիներ ձգել, չքաւականանալով պտղատու ծառերի պարտէզներով: Ընդամենը 77 տուն են, 460 ար. 424 իգ. իմիասին՝ 864 հոգի, ընդհանրապէս պճնասէր են և բարոյապէս փոքր ինչ ընկած: Փաշալուից մօտ 3 վերստ ներքև, նոյն ձորում դրուած է Ղարալար Վրքարնակ, անշնան գիւղը 19 տուն ընակչով, 50 ար. 42 իգ. իմիասին՝ 92 հոգի:

Մարտիրոսի ձորից մինչև Կնիշիկի ձորը չկայ ոչ մի նշանաւոր ձոր, ուր գետեղուած լինին միջանի գիւղեր, այլ փոքրիկ ձորակներ են, որոնց միջով հոսում են նրանց վերև, հարթութեան վրայ տեղաւորուած գիւղի աղբիւրների ջրից գոյացած առուակները: Այսպէս՝ Փաշալուից դէպի արեւմտահիւսիս փոքրիկ հարթութեան վրայ գետեղուած է Փոր կամ հին Բոր գիւղը: Այստեղ հայկական պատմական շրջանից ոչ մի նշանաւոր հնութիւն չկայ, միայն կան բրոնզի դարից գերեզմաններ, որոնցից մինի մէջ գտնուեց մի բաւական գեղեցիկ դաշոյն և մի քանի ապարանջաններ: Գիւղում կան բաւական գեղեցիկ տներ, մի ուղիղ, լայն փողոց զարդարուած ծառերով և մի եկեղեցի, որի տափարակ կտրան վերայ փորեցի խաչագոյնները թիթեղեայ կեղծ գմբէթ են բարձրացրել, որպէսզի դրսից գեղեցիկ երևայ, մինչդեռ ներսից

շատ ողորմելի է: Բնակիչները Սալմաստի Սաւրի գիւղից են, և այստեղ էլ, մանաւանդ առաջները, մեծ մասամբ խաչագողութեամբ են պարապում, ճանապարհորդելով Ռուսաստան: Այժմ մասամբ թողել են այդ և պարապում են առևտրով, Ռուստովում, Արմաւիրում և այլ տեղեր խանութներ բաց անելով: Գիւղում տղամարդիք շատ քիչ կան, մանաւանդ ձմեռը, և կանայք չափազանց ընտելացած են ինքնուրոյն կեանքին: Ընդամենը 75 տուն են, 395 ար. 265 իգ. իմիասին 660 հոգի:

Փորից դէպի արևմուտք, հարաւից հիւսիս ձգւում են երկու խոր ձորեր, որոնցից յետոյ, հարթութեան վրայ փռւած է Ագատակ գիւղը: Սա ևս բաւական գեղեցիկ տեսք, մեղմ կլիմայ, մաքուր օդ և սառնորակ աղբիւրներ ունի: Գիւղում կայ մի հասարակ, մեծ եկեղեցի, որ վերանորոգւած է 1655 թուին Յակոբ կաթողիկոսի ժամանակ և մի, նոյնպէս հասարակ, մատուռ մի երկու խաչքարով: Գիւղի հարաւային կողմում ցցուած մի լեռան գագաթին էլ նկատելի են մի ամրոցի հետքեր և մի կիսաւեր մատուռ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի հայ իշխան իւր ժողովրդով եկել ապաստանել է այս բերդում մի արիւնաբերութեւն և այսպիսով ազատ է մնացել նրա սարկական լծից: Թշնամին հեռանալուց յետոյ նա իջել է լեռից և նրա ստորոտում հիմնել այժմեան գիւղը և ի յիշատակ այդ ազատութեան Ագատ կամ Ագատակ կոչել: Վերջին ժամանակներս էլ այդ բերդը ազատել է ազատակցիներին մի ուրիշ բռնաւորից—գարալագետցի Շիրին սուլթանից, որ 1855 թ. ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ ապստամբից ռուսաց կառավարութեան դէմ և ցանկացաւ կոտորել Դարալագետալի հայերին:

Բնակիչները Սալմաստի Սաւրի և Սարամէր գիւղից են, 7—8 տուն էլ մշեցիներ, նոյն ժամանակներում գաղթած: Ընդամենը 110 տուն, 462 ար. 457 իգ. իմիասին՝ 919 հոգի: Առաւելապէս պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Առաջները սրանք ևս պարապում էին խաչագողութեամբ, սակայն այժմ կամ առևտուր են անում Ռուսաստանում, կամ բանւորութիւն և կամ ուղղակի մուրացկանութիւն, որովհետեւ այժմ այլևս նրանց հաւատացողներ չկան: Գաղթականութեան որպէս անմիջական հետեանք՝ գիւղը վարակուած է վեներական ախտերով և բարոյականութիւնն էլ մասամբ ընկած է. թէ զգեստի, թէ նիստ ու կացի և թէ լեզուի մէջ տիրում է բազմազանութիւն, խառնուրդ: Ագատակից դէպի հիւսիս, մի ուրիշ առուակի վրայ գտնւում է Ղաքախլու թրքաբնակ, աննշան գիւղը 33 տուն բնակչով, 143 ար. 124 իգ. իմիասին՝ 267 հոգի:

Սրանից էլ գէպի արեւմուտք Զէյթնա կամ Չոփմաչոմախ գիւղը 26 տուն թուրք բնակչով, 195 ար. 157 իգ. իմիասին՝ 353 հոգի:

Նոյնքան աննշան է նաև սրա մօտ, մի փոքր ինչ արեւմտն՝ հիւսիս գտնուող Ղուրքան-քեասըլան գիւղը, որի մօտ, մի բլրակի վրայ կայ մի աւերակ եկեղեցի: Բնակիչները թուրքեր են, 20 տուն, 180 ար. 148 իգ. իմիասին՝ 328 հոգի:

Ղուրքան-քեասըլանից արեւմուտք եւ ձգւում է մի ուրիշ խոր և նեղ ձոր, մասամբ ընկուզենիներով պատած, որի պատճառով և կոչւում է Ղոզլու-դարա, այսինքն Ընկուզաձոր: Սրա միջով հոսում է Ղուրդղուլաղի գետակը, որի հետ խառնւում է Բոսի-Ղուր հանքային ջուրը: Ձորի բարձրում կանգնած է Ղուրդղուլաղ սրածայր սարը, որ այսպէս է կոչւում, որովհետեւ նրա վրայ յցուած են երկու, իբր գայլի ականջի նմանութիւն ունեցող քառաթայրեր: Սարի լանջին փռւած է Ղուրդղուլաղ թրքաբնակ գիւղը, 45 տուն բնակչով, 322 ար. 225 իգ. իմիասին՝ 547 հոգի: Այստեղ նշանաւոր են երկու քարէ աւաղաններ, որոնց մէջ թափւում է հին ժամանակներում խողովակներով բերուած աղբիւրի ջուրը: Գիւղի հարաւային կողմում, փոքր ինչ հեռու, կայ մի գիւղատեղի, երկու աւերակ եկեղեցիներով, որոնցից մինի վրայի արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ տեղում կանգնած գիւղի անունը Ծուկրուկ կամ Ծկրիկ է եղել և եկեղեցին էլ 1740 թ. է շինուել: Փոքր ինչ էլ հարաւ նկատելի են մի բերդի աւերակներ, որ այժմ յայտնի են Վարդաբլուր անունով: Հաւանական է, որ սա հին Բերդիմայր մեծ գիւղը լինի:

Այստեղից արեւմտահիւսիս՝ գտնւում է Ենկիջան: Սա հաւանօրէն նախկին Նորիք գիւղն է, տեղաւորուած Տաշխաչ լեռան լանջին: Հողը անջրտի է և զուրկ այգիներից: Ունի մի հասարակ եկեղեցի և մի մատուռ գիւղի ներքեւում: Բնակիչները Սալմաստից գաղթականներ են, 50 տուն, 326 ար. 257 իգ. իմիասին՝ 583 հոգի: Մեծ մասամբ պանդխտում են զանազան քաղաքներ՝ աշխատելու:

Սրանից էլ հիւսիս՝ կայ մի փոքրիկ, աննշան գիւղ, 4 տուն թուրք բնակչով, որ կոչւում է Շորջա:

Կնիշիկի ձոր.— ԺԲ և ԺԳ. դաբերում այս ձորը կոչուել է Գինէշիկաձոր ¹⁾ կամ Թմաձոր ²⁾ և ինչպէս երևում է բազմաթիւ գերեզմանատներից, բաւական խիտ բնակութիւն է ունեցել: Այստեղ

¹⁾ Նորափանքի ժամատան վրայ Մմբատ իշխանի արձանագրութեան մէջ:

²⁾ Օրբելեան պատմ. գլ. ԳԵ,

կատարուած հնագիտական պեղումներն էլ ցոյց են տալիս, որ բրոնզի դարումն էլ բնակութիւն է եղել և բաւական բարձր կուլտուրայի հասել: Ձորը բաւական նեղ է և մեծ մասամբ ժայռապատ, մանաւանդ նրա ան մասը, որ միանում է Արփաշայի հովտին և որ կոչւում է Ուփի-ձոր: Այս մասում կան բաւականաչափ քարայրեր, ուր երբեմն ապաստանել են հայերը թուրքերի յարձակումներից: Ձորի միջով հոսում է մի գետակ, որ յառաջանում է թէ այս և թէ սրա մօտ գտնուող Փայա-դարա ձորակում բլրից սառնորակ աղբիւրներից¹⁾: Գետակը թէ Կնիշիկ գիւղի մօտ և թէ նրանից ներքև կապւում է միջանի հիանալի ջրընկէցներ:

Ձորի հիւսիսային փասում, ոչ անմիջապէս ափին, այլ փոքր ինչ բարձր, լեռների գոգաւորութեան մէջ դրուած է Կնիշիկ գիւղը: Սովորական ծուռ ու մուռ և նեղ փողոցների երկու կողմում բարձրանում են քարաշէն, հասարակ տներ, առանց պարտէզների և կամ ծառերի: Գիւղի ներքևում ձգւած են պարտէզներ և տնկուած առաւելապէս ուռենիներ: Գիւղում կայ մի հին, հասարակ եկեղեցի, իսկ գիւղից դուրս իննը գերեզմանատուն, բաւական գեղեցիկ խաչքարերով: Առաւելապէս հարաւ արևելեան մասում գտնւում են մեծ քանակութեամբ ծովային քարացած ժամակներ: Բնակիչներից 10 տուն բնիկներ են, միւսները գաղթականներ Հին Բայազէտից, Խոյից, Ալաշկերտից և Վանից: Ընդամէնը 47 տուն, 291 ար. 269 իգ. իմիասին՝ 590 հոգի: Գիւղի կէսը պատկանում է Չուացի Վեքիլովներին, իսկ մնացածը՝ Իրենց, գիւղացիներին:

Կնիշիկից մօտ վեց վերստ ներքև, գետի աջ ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ գտնւում է Մորավանք հռչակաւոր միլիաստանը, պաշտպանուած ժայռապատ բնական ամրութիւններով: ²⁾

Սրա հանդէպ, գետակի ձախ ափին, Մալրդաղ լեռան լանջին փռուած է Ամաղու փոքրիկ, թրքաբնակ գիւղը, ուր այժմ գրանւում է մի կիսաւեր, հասարակ եկեղեցի և գիւղից դուրս՝ մի հին գերեզմանատուն: Գիւղը պատկանում է երեանցի Եղիազարեանին: Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, որովհետև միջանի տուն հայերը նեղուելով թուրքերից՝ գաղթել են ուրիշ գիւղեր: Ընդամէնը 38 տուն են, 179 ար. 162 իգ. իմիասին՝ 341 հոգի:

¹⁾ Այս աղբիւրներից առանձին յիշատակութեան արժանի է Չրախանա-աղբիւրը, որ բլրում է Փայա-դարայում մի մեծ ոտալակտիաներով պատած քարայրի միջից: Այժմ առաւելապէս թուրքերը, մասամբ և հայերը, ուխտ են դալիս այստեղ՝ սուրբ համարելով թէ աղբիւրը և թէ քարայրը:

²⁾ Մանրամասն նկարագրութիւնը տես նշանաւոր վանքերի մասում:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«ՀԵՏՈՑ ԵՎԵԼՅԱԿԱՆ ԻՐԵՒՈՒՆԵՐ»

—Ա. գիրք: Ներածութիւն եւ աղօթիւրներ: Աշխ. Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանի. Շուշի. 1903.

Հայոց եկեղեցական իրաւունքը մեզ յայտնի էր միմիայն այն ծաւալով, ինչ ծաւալով դա արժարժեւում էր Ռուսաստանի պետական օրէնսդրական աղբիւրներում: Հայոց կանոնական իրաւունքը, որ քրիստոնէութեան առաջի օրերից մինչև այժմ գործել է հայ ժողովրդի կեանքում, ոչ մի հետազօտութեան փորձի չի ենթարկուել: Փորձեր ենք ասում, որոնք կարողանային լոյս աշխարհ հանել այդ իրաւունքը զանազան գրադարանների փոշիների միջից ու հոգեոր ատեանների խորհրդաւոր անկիւններից: Միակ երկասիրութիւնն այդ ուղղութեամբ կարելի է համարել հանգուցեալ Վահան Տ. Վ. Բասումեանի հայոց ամուսնական իրաւունքի լուրջ հետազօտութիւնը, որ պարբերաբար տպագրուել է «Փորձ» հանդիսի 1880 և 1881 թուականների համարներում: Արդ Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանն իւր ստուար մի երկով փորձում է հետաքրքրուող հայ հասարակութեան առաջ դնել հայոց կանոնական իրաւունքը նրա ամբողջ ծաւալով: Առ այժմ հեղինակը լոյս է ընծայել իւր աշխատութեան առաջին գիրքը, որ բովանդակում է ներածութիւն և աղբիւրներ:

Ներածութեան մէջ Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանը փորձում է համառօտօրէն արժարժել եկեղեցական իրաւունքի տեսական նշանակութիւնը, և պէտք է խոստովանել, որ այդ բանը նրան չի յաջողուել: Յիշեալ ներածութեան մէջ չի պարզաբանւում հեղինակի հայեցակէտը ընդհանրապէս իրաւունքի էութեան մասին, որպէսզի դրանով հնարաւորութիւն ունենայինք բնորոշելու կանոնական կամ եկեղեցական իրաւունքի ելակէտը: Սրա փոխարէն հեղինակը բաւականանում է նրանով, որ աշխատում է որոշել կանոնական իրաւունքը իբրև մի առանձին, անկախ դիտքիպիւն:

Չունենալով ընդհանրապէս իրաւունքի և մասնաւորապէս կանոնական իրաւունքի վերաբերմամբ որևէ ուղեցոյց գաղափար,

ն. վ. Մելիք-Թանգեանն իւր աշխատութեան երկրորդ մասում, որտեղ նիւթ է արած հայոց կանոնական իրաւունքի աղբիւրները զգալ է տալիս իւր այդ թերութիւնը:

Իրաւունքի աղբիւրների գոյութիւնը պայմանաւորուած է որոշ պատմական—սոցիալական երևոյթներով: Բաւական է թերթիկ հին հռովմէական իրաւունքի կամ հին յունաց օրէնքների պատմութիւնները, որպէսզի տեսնել, թէ ինչպէս հասարակական—պատմական ուրոյն պայմանները ստեղծում են իրաւական նորմերի այնպիսի ձևեր, որոնք յետագայում դառնում են իրաւունքի աղբիւրներ: Այդ աղբիւրներից արդէն գոյանում են օրէնքներ, օրէնսդրական ժողովածուներ, որոնց հիման վրայ կարգաւորւում են պետական—հասարակական իրաւաբանական յարաբերութիւնները: Այսպիսով իրաւունքի աղբիւրների ուսումնասիրութիւնն, այսինքն նոցա ներքին բովանդակութեան հետազոտութիւնը դառնում է իրաւունքի զարգացման արտաքին մի պատմութիւն: Ահա այս կէտը յարգելի հեղինակն աչքաթող է անում, երբ փորձում է ուսումնասիրել հայ կանոնական իրաւունքի աղբիւրները: Դիմենք փաստերին:

ն. վ. Մելիք-Թանգեանը բաժանում է հայոց կանոնական իրաւունքի աղբիւրները 3 մասի, այն է.

ա. Ընդհանուր աղբիւրներ, որոնք ընդունւում է մեր եկեղեցին, նոյնպէս և օտար եկեղեցիները. այսպէս են Ս. Գիրքը, աւանդութիւնները, առաքելական կանոնները, 3 տիեզերական ժողովները, 6 տեղական ժողովները, ս. հարց կանոնները:

բ. Ազգային կամ մասնաւոր աղբիւրներ, որոնք զուտ ազգային են, հայկական հողի վրայ սահմանուած, այն է՝ հայոց եկեղեցական ժողովները, հայոց ս. հարց կանոնները, կաթողիկոսական կարգադրութիւնները և պանագան յիշատակարաններ:

գ. Պետական աղբիւրներ, որոնք սահմանուած են տիրապետող պետութեան միջամտութեամբ և հաստատութեամբ, այն է յունա-հռովմէական, ռուսաց, տաճկաց և պարսից հաստատած սահմանադրութիւնները և օրէնքները:

Այս երեք բաժիններից ամենահետաքրքիրը երկրորդն է:

Հայոց կանոնական իրաւունքի ազգային կոչուած աղբիւրները բաժանւում են երկու մասի. առաջին՝ հայոց ազգային եկեղեցական ժողովներ, և երկրորդ՝ հայոց ս. հարց կանոններ: Հայոց ազգային—եկեղեցական ժողովներ գումարում էին կաթողիկոսները սկսած Աշտիշատի Ա. ժողովով 365 թուից: Այդ ժողովներին մասնակցում էին ոչ միայն հոգևոր գաւազաններ, այլ և աշխարհականները. «իշխաններ, գաւառապետներ, գաւառականներ,

պետեր, բռնաւորներ, զօրագլուխներ, հարիւրապետներ, ազատներ, կուսակալներ, բոլոր նախարարներ»... Այստեղից հետեւում է, որ այդ ժողովները միանգամայն ազգային բնաւորութիւն էին կրում և ազգային միակ բարձրագոյն օրէնսդրական հիմնարկութիւններն էին: Այդ հիման վրայ հայր Մելիք-Թանգեանն ասում է. «մեր եկեղեցական իրաւունքի պատմութիւնն ապացուցանում է, որ առանց ազգային ժողովի համաձայնութեան ոչ մի ժողովի (արտաքին, տիեզերական) կարգադրութիւն կանոնական և պարտաւորական չէ»: Այս խօսքերից պարզ է, որ օրէնսդրական գործունէութիւնը վերապահուած էր ազգային եկեղեցական ժողովներին: Մի փոքր յետոյ նոյն հեղինակը շարունակում է. «մինչև անգամ երբ կաթողիկոսը, թագաւորը և նախարարների մի մասը ընդունել և հրատարակել են կարգադրութիւններ, ամբողջ ազգը մերժել է և չի ընդունել դրանց հրամանը»... (եր. 311): Հարց է ծագում. էլ ո՞ւր մնաց հայր հեղինակի կարծիքը ազգային ժողովի օրէնսդրական կոմպետենցիայի վերաբերմամբ, երբ հանդէս է գալիս և ժողովրդի համաձայնութեան հարցը: Անտարակոյս այստեղ երկու հասկացողութիւնների խառնաշփոթութիւն է, որի շնորհիւ հայր հեղինակը չի կարողանում պարզել ազգային ժողովի նշանակութիւնը մի կողմից և ժողովուրդի՝ «ամբողջ ազգի» օրէնսդրական իրաւասութեան հարցը միւս կողմից: «Ամբողջ ազգը մերժել է և չի ընդունել նրանց հրամանը» — այս խօսքերով երևի Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանն ուզում է հասկանալ սովորութական իրաւունքի տիրապետութիւնն հայոց մէջ: Այս դէպքում ժողովուրդը հանդէս է գալիս ոչ իբրև օրէնսդիր գործօն, այլ մի հասարակութիւն, որի մէջ սովորոյթը, աւանդութիւնն իւր պահպանողական սկզբունքով այնպիսի գերակշռող դեր է խաղում, որ նրա իրաւաբանական յարաբերութիւնները միանգամայն չեն համապատասխանում օրէնսդիր գործօնի, ներկայ դէպքում՝ ազգային ժողովի կարգադրութիւններին: Նմանօրինակ երևոյթներ պատահում են նաև մեր ժամանակները: Ո՞ւմ յայտնի չէ, որ շատ օրէնքներ ու կարգադրութիւններ մնում են մեռած տառ, բովանդակում են անմիտ նորմեր, մի խօսքով ժողովուրդը չի կիրառում այդ օրէնքները. բայց չէ՞ որ այդպիսի դէպքերում մենք չենք ասում, որ այդ օրէնքների կիրառութիւնը կասեցրել է ժողովուրդը՝ իրրև մի որոշ օրէնսդրական գործօն...

Սակայն հարկէ պարզել, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունէր ազգային ժողովների օրէնսդրական իրաւասութիւնը: Շահալիվանի 447 թուի ազգային ժողովն ի միջի այլոց «հաստատեց իրանից առաջ եղած բոլոր ժողովները և հայրապետական կանոնները,

որոնք մինչև այդ օրը ազգի կողմից թէև ընդունուած էին, բայց ժողովական հաստատութեամբ չէին վաւերացուած»։ Այսպիսի ժողովներ, երկար թէ կարճ ընդմիջումներով տեղի են ունեցել Շահապիվանի ժողովից յետոյ յընթացս պատմական ժամանակի մինչև 1243—1246 թուականի Սսի ժողովը։ Յիշեալ բոլոր ժողովների որոշումները քննելիս կարելի է այն եղրակացութեան յանգեի, որ այդ որոշումներն իրենց վրայ կրում էին լոկ ժամանակաւոր ու տեղական ընաւորութիւն։ Իւրաքանչիւր ժողով դիմելով օրէնսդրական հարցերին ամեն անգամ յատուկ որոշումներ էր կայացնում և ընդունում այն օրէնքներն ու կանոնները, այն հայրապետական կոնդակները, որոնք արդէն նախորդ ժողովները վաղուց 'ի վեր վաւերացրել էին։ Նախորդ ժողովների որոշումները իրենց հեղինակների կեանքի դադարումով, նոյնպէս զաղարում էին պետական օրէնսդրութեան նշանակութիւն ունենալուց։

Բացի դրանից՝ գտնում ենք և այլ փաստեր, որոնք թերևս կրկին ապացուցանում են, թէ հայոց ազգային ժողովները չեն ունեցել այն իրաւարանական նշանակութիւնը, ինչ որ մենք սպասում էինք։ Հայոց եկեղեցական վարչական մարմինները հանապազ զեկավարուել են այնպիսի իրաւարանական աղբիւրներով, որոնք երբէք հաստատուած չեն եղել ազգային—եկեղեցական ժողովներում։ Այդ խոստովանում է նաև Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանը (եր. 447)։ Վերջապէս այն երևոյթը, որ մեզ հասել են խայտաբղետ ու անսխառն բովանդակութեան բազմաթիւ կանոնադրքեր ու Դատաստանագրքեր, որոնք լայնածաւալ կիրառութիւն են ունեցել հայկական հասարակական կեանքում—մի նոր ապացոյց է, թէ որքան նուազ նշանակութիւն ունէր ազգային ժողովների օրէնսդրական գործունէութիւնը։

Արդ՝ տրամաբանօրէն հարց է ծագում։ Եթէ ազգային ժողովները չեն ունեցել մեր սպասած օրէնսդրական նշանակութիւնը, և միւս կողմից՝ եթէ հայկական կանոնական իրաւունքի մէջ գտնում ենք բազմաթիւ աղբիւրներ, որոնք չեն յիշատակուած ազգային ժողովներում, բայց և այնպէս որոշ կիրառութիւն են ունեցել եկեղեցական կեանքում, ապա ինչ հիման վրայ յարգելի հեղինակը ժխտում է վերջինների նշանակութիւնն և պնդում է, որ «իրաւարանական տեսակէտից մեր եկեղեցական իրաւունքի աղբիւր կը համարուեն միայն այն կանոնները, որոնք ընդունում են ազգային ժողովով. կամ կաթողիկոսների այնպիսի հրամաններով, որոնք անտրտունջ և սիրով ընդունուած են բոլոր ազգից» (եր. 235)։ Թէ որպիսի խախտւած հոգի վրայ է կանգնած Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանն իւր այդ եղրակացութեամբ, պարզում է նրա-

նից, որ նա այնուամենայնիւ ստիպուած է որոշ բացառութիւններ անել. օրինակ՝ նա ընդունում է Ս. Բարսղի կանոնները իբրեւ աղբիւր հայոց կանոնական իրաւունքի, մինչդեռ, որքան յայտնի է, ազգային ժողովներում Ս. Բարսղի կանոնները երբեք չեն արժանացել յիշատակուելու:

Վերոյիշեալ բոլոր թերութիւնները առաջ են դալիս նրանից, որ մեն հեղինակն աղբիւրների հարցը քննում է թեթեւի ու մակերևութօրէն: Նա չի խորասուզում գոյութիւն ունեցող աղբիւրների էութեան մէջ, որպէսզի կարողանար պարզել իւրաքանչիւր աղբիւրի նշանակութիւնը. կարճ ասած՝ Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանի աշխատութեան մէջ բացակայում է կանոնական իրաւունքի արտաքին պատմութիւնը, բացակայում է պատմական աշխարհայեցողութիւն ասած բանը, որի շնորհիւ միշտ հնարաւոր կլինէր պարզել իրաւաբանական աղբիւրների նշանակութիւնն այս կամ այն օրէնսդրական գործունէութեան վերաբերեալ: Եթէ մի առ մի աչքի ածենք այն բոլոր իրաւաբանական աղբիւրները, որոնք յիշուած են Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանի աշխատութեան մէջ և որոնք նա ճանաչում է իբրեւ հայոց կանոնական իրաւունքի միակ ազգային աղբիւրներ, կրճտնենք, որ յիշեալ աղբիւրները ոչ մի ներքին կապ չունեն իրար հետ, ոչ մի փոխադարձ առնչութիւն չեն ներկայացնում, այլ կարծես առանձին, ինքնուրոյն նիւթեր լինեն: Մինչդեռ ընդհակառակն՝ այն նորմերը, որոնք ծառայել են իբրեւ կանոնական իրաւունքի աղբիւրներ, որոշ օրինաչափական հասարակական երևոյթների արգասիքներ են:

Նոյն այդ պատմական հայեացքի բացակայութիւնը պատճառ է դառնում մի այլ պակասութեան: Հեղինակը մեզ չի պարզում, թէ որքան ինքնուրոյն, տեղական բնաւորութիւն ունեն ազգային աղբիւրներ անուանած իրաւաբանական աղբիւրներ: Մեր հեղինակը ազգային աղբիւրներ է անուանում այն բոլորը, «որոնք զուտ ազգային են»: Եթէ ազգային աղբիւրների վրայ նայենք առաջ բերած խօսքերի համաձայն, այսինքն՝ ըմբռնելով լոկ աշխարհագրական—տեղական մտքով, այն ժամանակ թերեւ հասկանալի է այդ բառերի իմաստը: Բայց երբ այդ բառերի իմաստը վերլուծենք ըստ իրենց ներքին բովանդակութեան, այն ժամանակ կրճտնենք, որ «ազգային աղբիւրներ» ասած բանը նոյնքան ազգային է, որքան և քրիստոնէութիւնը: Քրիստոնէութիւնն իւր ամբողջ էութեամբ, իւր վարդապետութեան բոլոր մասերում չի պարփակում ոչ մի ազգային սկզբունք. նրա գաղափարը համամարդկային իդէալն էր, որ ձառում էր մի աստուա-

ծութեան պաշտելուն մէջ ընդգրկել համայն մարդկութեան բարոյական սկզբունքները:

Հայաստանի իրաւական—վարչական ամբողջ կազմը աստիճանաբար վերակազմուեց՝ այդ նոր վարդապետութեան բարոյական փրկիստիայութեան ազդակների ներքոյ: Սակայն երբ Հայաստանի եկեղեցին բաժանուեց ընդհանուր եկեղեցուց, մեր հոգեւորական—գիտնականները ձգտում էին ապացուցանել, որ հայկական եկեղեցու կեանքը սկսեց միանգամայն անկախ զարգանալ և բացառապէս ազգային գոյն ստանալ: Մի կողմ թողած դաւանաբանական սկզբունքները, որոնք յիրաւի հայոց եկեղեցին, իրրեւ ժողովրդական մի կրօն, միանգամայն առանձնացրին միւս կրօնական համայնքներից, ուշադրութեան առնենք այն պատմական երևոյթը, որ հայոց եկեղեցական—վարչական զարգացումն այնուամենայնիւ չանցաւ առանց արտաքին ազդեցութեան: Շնորհիւ նրան, որ քրիստոնէութիւնն իւր սոցիալ—պատմական նշանակութեամբ, ինչպէս վերը նկատեցինք, զուրկ էր ազգային սկզբունքներից, ուստի նրա ազդեցութիւնն եկեղեցու իրաւական—վարչական կարգերի վրայ ազատ մուտք էր գտնում բոլոր, նոյն իսկ միմիանց թշնամի ազգութիւնների մէջ: Սրանով է բացառւում, թէ ինչո՞ւ կանոնական իրաւունքը բոլոր երկրներում, բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդների մէջ ղեկավարւում էր միեւնոյն սկզբունքներով, միատեսակ ոգով: Վերցնենք մեր կանոնական իրաւունքի «ազգային աղբիւրները», որոնք մի առ մի առաջ են բերուած «Հայոց եկեղեցական իրաւունքի» Ա. գրքում: Նախ և առաջ՝ եթէ մանրամասն քննենք հայոց եկեղեցական (ազգային) ժողովների որոշումները, կըգտնենք, որ այդ ժողովներում յօրինած կանոնները խմբագրուած են արտաքին եկեղեցական ժողովների որոշումների, Առաքելական և այլ օտար սրբոց կանոնների ազդեցութեան տակ: Երկրորդ՝ նաև հայոց ս. հարց կանոնները, սկսեալ Թադէոս առաքեալին վերագրած կանոններից մինչև Ներսէս Շնորհալին, խմբագրուել են նոյն արտաքին աղբիւրների ազդեցութեան տակ: Այս մեր կարծիքը հաստատուում է նոյն իսկ Ն. վ. Մելիք Թանգեանի առաջ բերած վկայութիւններով:

Յարգելի հեղինակը երբ փորձում է վերլուծել ազգային ժողովների և հայոց ս. հարց կազմած կանոնները, մեծ մասամբ գտնում է, որ ազգային աղբիւրները խիստ նմանութիւն ունեն այս կամ այն օտար աղբիւրների հետ: Թէ որ աստիճանի ընդհանրացած էր օտար աղբիւրների կիրառումը հայ եկեղեցու իրաւաբանական կեանքում, պարզ հետևում է նրանից, որ Հայաստանում շատ տարածուած էին օտար կանոնական նորմերի

թարգմանական ձեռագրեր, որոնց օրինակները հասել են մեզ: Այս բոլոր մեր ասածներով բնաւ չենք ժխտում, թէ հայ եկեղեցական կեանքում ոչ մի ինքնուրոյն, տեղական գոյն կրող կանոնական նորմեր չեն յօրինուել: Այո, եղել են հայոց եկեղեցական ժողովներում այդ տեսակ փորձեր, թէև նուազ թուով, այն էլ այնպիսի իրաւարանական դէպքերի վերաբերմամբ, որոնք լոկ տեղական հեթանոսական կարգերի, ժողովրդական սովորութիւնների դէմ էին ուղղուած. դէպքերի, որոնք գուցէ գոյութիւն ունենային լոկ մեր երկրում և չէին նախատեսուած օտար եկեղեցական ժողովների կողմից: Վերջին դէպքերը մասնակի ու ժամանակաւոր բնաւորութիւն էին կրում, մինչդեռ մեր խօսքը ընդհանուր կանոնական նորմերի մասին է, որոնք ծառայել են իբրեւ աղբիւրներ ընդհանուր հայոց կանոնական իրաւունքի համար: Ո՞ւր մնացին հետևաբար «ազգային աղբիւրները»: Սրան մի պատասխան կայ. այն է, որ կանոնական աղբիւրները, որոնք սուղ են բերուած մեր քննադատուած աշխատութեան մէջ, չի կարելի ազգային անուանել, այլ աւելի յաջող կըլինէր «տեղական աղբիւրներ» անուանել: Այսպիսով կարելի կըլինէր զատել իրենց խմբագրութեամբ ու հայոց հեղինակների նախաձեռնութեամբ մեր երկրում կիրառուած կանոնների աղբիւրները օտար եկեղեցիների վարչական կեանքում գոյութիւն ունեցած կանոնական աղբիւրներից:

Վերջացնում ենք մեր այս համառօտ տեսութիւնը, խոստովանելով, որ շատ հետաքրքիր հարցեր, որոնք ակամայ ծագում են Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանի աշխատութիւնը քննելիս, թողնում ենք առանց յիշատակելու: Մենք դիտողութեան առիթնք միայն այն պակասութիւնները, որոնք որոշ գիտական նշանակութիւն ունեն իւրաքանչիւր երկի համար, որ ձգտում է լուրջ աշխատութեան տիտղոս վայելելու: Տեսանք, որ այդ աշխատութիւնը խոշոր պակասութիւններ ունի, բայց դրանով մենք բնաւ հակուած չենք նսեմացնելու Մելիք-Թանգեանի «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը»: Դա առաջին փորձն է հայ իրաւաբանական գրականութեան մէջ, որ մինչև օրս այնպէս զանց էր առնուած հայ բանասէրներից:

Եթէ մեր հեղինակի երկը շատերին դոհացում չապ իւր գիտական արժանիքներով, բայց և այնպէս այդ աշխատութիւնը կարևոր է իբրեւ նիւթ, որ գուրս է կորցուած այլևս զանազան արխիւներում թողի տակ ընկնելուց և որը կարող է ապագայում աւելի լուրջ ուսումնասիրութեան ու վերլուծման առարկայ դառնալ: Միայն մի խորհուրդ կը տանք, որ մեր հեղինակը իւր խօս-

տացած ապագայ երկու հատորները լոյս ընծայելիս՝ աւելի լըրջօրէն վերաբերուի իւր ընտրած նիւթին, որպէսզի այդ գրքերն էլ չթողնեն շուտափոյթ գործի այն տպաւորութիւնը, որ կրում է իւր վրայ ներկայ Ա. հատորը: Եւս առաւել հարկ է լըջօրէն վերաբերուել այդ գործին, քանի որ հայոց կանոնական իրաւունքի ուսումնասիրութեամբ մեծ լոյս կարելի է սփռել հին հայոց քաղաքացիական, քրէական ու պետական իրաւունքների վրայ, որոնք իբրեւ հետազոտութեան նիւթեր աւելի աննախանձելի պայմաններումն են գտնուում:

ԻՐԱԽԱԲԱՆ.

ԿՐԸՐՊԵՑ ԵՋԵՆԻ ՅԻՄՆԵՄԵԱՐ

1904 թուի Նոյեմբերի 6-ին Ռուսաստանի մայրաքաղաքի հայ հասարակութիւնը և պետական բարձր կառավարութեան մի որոշ շրջանը—լուսաւորութեան նախարարութիւնը—հանդիսաւոր կերպով տօնեցին լուսաւորութեան նախարարի խորհրդի և ուսումնական կօմիտէտի անգամ՝ իսկական զաղտնի խորհրդական Կարապետ Յարութիւնեան Եզեանի պետական և գրական գործունէութեան յիսնամեայ յօբելեանը:

Կարապետ Եզեանը ծնուել է 1835 թ. սեպտեմբերի 5-ին, միջնակարգ կրթութիւնն ստացել է Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանում և աւարտել ոսկէ մեդալով: Այնուհետեւ զնալով Պետերբուրգ ուսանում է համալսարանի արեւելեան լեզուների բաժնում. աւարտելուց յետոյ աչքի ընկնելով իւր ընդունակութեամբ և հմտութեամբ՝ համալսարանի վարչութիւնից առաջարկութիւն է ստանում, որ պատրաստուի պրօֆէսորութեան և հայոց լեզուի ու գրականութեան ամբիոնը ստանձնէ: Եզեանը պատրաստուում է և քննութիւն տալով՝ արեւելեան լեզուների մաղիստրոս գիտնական կոչումն է ստանում, բայց չգիտենք ինչ պատճառներից զրդուած, շուտով թողնում է համալսարանը և ներքին գործոց նախարարութեան մէջ պաշտօն ստանում: Յետոյ այդտեղից փոխւում է լուսաւորութեան նախարարութիւնը և երկար ժամանակ դեպարտամենտի վիցէգիրեկտորի պաշտօնը վարելուց յետոյ նշանակւում է նախարարի խորհրդի և ուսումնական կօմիտէտի անգամ:

Կարապետ Եզեանը յայտնի է իբրեւ որոշ և հաստատուն ուղղութեան տէր հասարակական գործիչ. նա կողմնակից է հայ ազգի խաղաղ քաղաքակրթական զարգացման: Կ. Եզեանը մի-

միայն թէօրիայով չէր այդ ուղղութիւնը դառնում, այլ իրապէս, գործով. նրա անխնայ ջանքերով մեծ դպրոցական հաստատութիւններ են գոյութիւն ստացել—Սանասարեան միջնակարգ դպրոցը Կարին քաղաքում, Գղզոյեան դպրոցը Նոր-Նախիջևանում, Յովնանեան միջնակարգ օրիորդաց դպրոցը Թիֆլիսում և այլն—Իդմիլեան գրական մրցանակաբաշխութիւնը հաստատուել է Կոստանդնուպօլսում, շատ օգտակար կտակներ գրուել և ընկերութիւններ ու դպրոցներ նիւթական օժանդակութիւն ստացել: Նրա յորդորներն ու խրատները շատ հարուստ մարդկանց կարծի սրտերն են կազդապել և շատերի անուրոշ ցանկութիւններին որոշ և կենդանարար մարմնացումն տուել:

Եղեանի այդ համոզմունքից է բղխում և այն հանգամանքը, որ նա մեծ նշանակութիւն է տուել միշտ մեր երկրի տեղագրական ու ազգագրական ուսումնասիրութեանը, ինքն անձամբ ուսումնասիրել է մեր պատմական անցեալը նաև ազգագրական տիասակէտից և վաղուց արդէն հրատարակել է ռուսերէն լեզուով «Ներքին կեանք հին Հայաստանին»,—որի հայերէն թարգմանութիւնը լոյս է տեսել Պերճ Պռօշեանի աշխատութեամբ:—Նիւթապէս օժանդակել է նոյնպէս հանգուցեալ Ղեոնդ Ալիշեանի նշանաւոր տեղագրական վաստակների—«Այրարատի», «Սիսուանի» և այլ շքեղ հրատարակութիւններին:

Իբրև գրական գործիչ՝ Եղեանը հանդիմացել է լուրջ գիտնական և մասնագէտ աշխատող: Նրա գրական—պատմական հրատարակութիւնները—«Ղեոնդ պատմագիր», «Ժամանակագրութիւն Դարդելի», «Բննի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ» և այլն—համապատասխանում են ժամանակակից գիտնական պահանջներին: Եւրոպական հրատարակութիւններից յետ չեն մնում և ճոխացրած են բազմաթիւ պարզաբանող ծանօթութիւններով, որից երևում է հրատարակչի հմտութիւնն ու գիտնական նախապատրաստութիւնը: Ով ուզում է պարզ գաղափար կազմել Եղեանի գիտնական լրջութեան և տոկուն աշխատասիրութեան մասին թող կարդայ նրա նշանաւոր պատմական հետազօտութիւնը. «Պետրոս մեծի յարաբերութիւնը հայ ազգի հետ»¹⁾, որ 1898 թ. լոյս տեսաւ ռուսերէն լեզուով. „Сношения Петра Великаго съ армянскимъ народомъ“ Այս աշխատութիւնը ներկայացուած է Ռուսաց գիտութեանց կայսերական ակադեմիայի պատմա-լեզուաբանական բաժնին և երկու մասից է բաղկացած, առաջին մասը յառաջաբանի տեղն է բռնում և

¹⁾ Մանրամասն մտտեխնությունը տես Աղլագըրտեան Հանգիսի Գ. գրքում:

պատմական տեսութիւն է՝ ուսաց կառավարութեան հայ ազգի հետ ունեցած յարաբերութեանը: 145 մեծադիր էջերից բաղկացած այս յառաջարկն իսկապէս տասնեութերորդ դարի առաջին կիսի հայոց պատմութեան մի հետազոտութիւն է՝ հիմնուած իսկական, պաշտօնական վաւերագրերի վրայ. հայոց պատմութեան ամենահաւաստիքական շրջաններից մէկն է նկարագրուած: Դարեր շարունակ հայերը մահմեդական ծանր լծի տակ տքնելով ու ճնշուելով մի նոր փորձ են անում քաղաքական ինքնուրոյնութիւն ձեռք բերելու քրիստոնեայ պետերի օգնութեամբ Պոս իշխանական ցեղի սերունդ Իսրայէլ Օրին պատմական անձնաւորութիւն է դառնում... Աշխատութեան ստուարագոյն մասը (512 մեծադիր էջ) կազմուած է իսկական վաւերագրերի պատճէններից, որ քրտնաջան հեղինակը քաղել է Մոսկուայի Վլադիմիր և Պետերբուրգի արտաքին գործոց նախարարութեան ղեւանատներից, Աւստրիական պալատական և պետական ղեւանատներից, բաւարական-արքայական գաղտնի պետական ղեւանատներից և այլն: Բոլոր վաւերագրերը վերաբերում են 1698—1736 թ. շրջանին. վերջին վաւերագիրը Մինաս վարդապետի գրած հաղորդագրութիւնն է գրաֆ Ս. Ա. Սալտիկովին (№ 305) և գրուած է 1736 թ. Մարտ ամսին: Բոլոր վաւերագրերը, թուով 305, դասաւորուած են ժամանակագրական կարգով, որով թէ պատմական անցքերի կապն է ճշտութեամբ պահպանուած և թէ դիւրացնում է ցանկացած վաւերագրերի որոնումը: Վաւերագրերը թէև մեծ մասամբ թարգմանուած են ռուսերէն, բայց կան նաև հայերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, լատիներէն և պարսկերէն լեզուով գրուած վաւերագրեր:

Յանկալի էր այս ամբողջ աշխատութիւնը հայերէն հրատարակուած տեսնել:

Եզեանն իբրև արեւելագէտ անյայտ չէ նաև եւրոպայում՝ միջազգային արեւելագէտների կօնգրէսի պարբերաբար կրկնուող ժողովներում նա միշտ ուսւ կառավարութեան ներկայացուցիչն է լինում և զեկուցումներ պատրաստում:

Ամփոփելով մեր այս շատ համառօտ տեսութիւնը Եզեանի գործունէութեան մասին՝ կարող ենք ասել, որ նա իւր բազմակողմանի և օգտակար աշխատութեամբ՝ մեր նորագոյն պատմութեան էջերում որոշ տեղ կբռնի:

Եօթնամյամեայ ծերունի գիտնական գործչին ցանկանում ենք դարձեալ երկար և առողջ կեանք, որպէս զի իւր գեռ չհրատարակած, բայց կարևոր աշխատութիւնները լոյս աշխարհ հանէ:

ԻՍՍՀԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԱՐԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

1904 թ. ապրիլի 15-ին Բաթումում սրտի պայթիւնից վախճանուեց և նոյն ամսի 20-ին թիֆլիզում, Վանքի աւազ եկեղեցու դաւթում իւր յաւիտենական հանգիստը գտաւ յայտնի հրապարակախօս և հասարակական գործիչ Արգար Յարութիւնեան Յովհաննիսեանը, «Փորձ» ամսագրի և «Արձագանք» շաբաթաթերթի ու ապա օրաթերթի խմբագիրը:

Հին-Ջուղայեցի Տէր-Յովհաննէս քահանայի որդի Յարութիւնը Լազարեան ճեմարանում և Մոսկուայի համալսարանում յաջողութեամբ աւարտելով իւր ուսման ընթացքը, իւրեւ բժիշկ վերադառնում է Կովկաս, պետական ծառայութեան մէջ է մտնում և իւր ընդունակութեամբ ու հմտութեամբ աչքի ընկնելով՝ դառնում է Կովկասի փոխարքայ Ն. Կ. Բ. մեծ իշխան Միխայէլ Նիկոլայեւիչի անձնական բժիշկը:

Բժիշկ Յովհաննիսեանը ամուսնանում է Թիֆլիսցի օր. եղիսարէթ Ղուբալիանի հետ և խաղաղ ընտանեկան կեանք վարում:

Նիւթապէս ապահովուած և հասարակական յայտնի զիրք ունեցող այս ընտանիքում 1849 թ. մայիսի 14-ին ծնւում է Արգարը և սկզբնական կրթութիւնը տանը ստանալով 1860 թ. ուղարկւում է Պետերբուրգ: Պետերբուրգում բժիշկ Յարութիւնի ազգական յայտնի բարեգործ Մկրտիչ Սանատարեանը աշխոյժ ու խելացի պատանի Արգարին տալիս է Կարապետ Եգեանի պանսիօնը: Պանսիօնում պատրաստուելուց յետոյ Արգարը մտնում է Պետերբուրգի գիմնազիօնը և հասնում է մինչև VI դասարանը. այդ միջոցին ծանր հիւանդանալով՝ վերադառնում է Թիֆլիս, առողջանում ու մտնում տեղական գիմնազիօնի VII դասարանն ու յաջող կերպով աւարտում ուսման ընթացքը:

Այնուհետև կրկին գնում է Պետերբուրգ և համալսարանի իրաւաբանական բաժնի ուսանող գրւում. սակայն երկու տարի ուսանելուց յետոյ նորից թողնում է Պետերբուրգը և արտասահման գնալով՝ Գերմանիայի Լայպցիգ քաղաքի համալսարանում փրիսոփայութիւն և քաղաքական տնտեսութիւն է սովորում:

1872 թ. աւարտելով համալսարանական ուսման ընթացքը, վերադառնում է հայրենիք և իդէալական դադափարնեիով ոգևորուած անմիջապէս հասարակական գործունէութեան է նուիրւում, հրատարակելով մի շարք հայերէն գրքեր:

1876 թ. Արգարը հրատարակում է «Փորձ» եռամսեայ հանդէսը

զուտ հայկական—գրականական ուղղութեամբ հաւաքելով իւր շուրջը այն ժամանակի հայ գրական լաւագոյն ուժերը: Կարճ միջոցից յետոյ նրան յաջողւում է հռամսեայ հանդէսը դարձնել ամսագիր: Արդէն 1875 թ. ամուսնացած լինելով օր. Դարիա Բեդիսեղեանի հետ, Լեւոնյան փայլուն կրթութիւն ստացած այս ընտանիքը հայ երիտասարդութեան կենտրոն է դառնում, պարբերական գրական երեկոյթներ են լինում այդ տեղ և մշտքերի փոխանակութիւն տեղի ունենում:

1881 թ. Արզարը նիւթական մեծ փնտներ կրելով՝ ստիպուած է լինում դադարեցնել «Փորձը», բայց մէկ տարուց յետոյ «Արձագանք» շարաթաթերթն է հրատարակում. ժամանակի ընթացքում «Արձագանքը» դարձաւ նախ պատկերազարդ և ապա օրագիր և հրատարակւում էր այնպիսի մեծ ծաւալով, որի նմանը չկար Կովկասում:

Թէ «Փորձը» և թէ «Արձագանքը» լի են բազմաթիւ ազգագրական նիւթերով, արժանի կացուցանելով խմբագրին յիշատակուելու և այս մասնագիտութեան մէջ:

Արզար Յովհաննիսեանը բացի խմբագիր լինելուց, տասնեակ տարիներ եղել է հոգաբարձու Ներսիսեան դպրանոցում, քաղաքային իրաւասու, Հրատարակչական ընկերութեան նախագահ, հայ թատրոնական մասնաժողովի անդամ, փոխադարձ վարկի ընկերութեան տեսուչ և ապա կառավարիչ, երեք անգամ ընտրուել է կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւոր և միշտ նշոնաւոր դեր է կատարել ընտրութիւնների միջոցին և այլն: Գերմաներէն հրատարակել է «Armenische Bibliothek» և Եւրոպացիներին ծանօթացրել է հայ գրական տաղանդների երկերը, պրօֆ. Ֆինկի հետ հրատարակել է Գերմանիայում «Zeitschrift für armenische Philologie» հանդէսը. ֆրանսերէն թարգմանել է Բաֆֆու մի քանի վէպիկները և Փարիզում հրատարակել: Ֆրանսիական հասարակապետութիւնից ստացել է պալմ դ'ակադեմի պատուաւոր շքանշանը:

Եւրոպացի նշանաւոր ճանապարհորդներն ու գիտնականները, ինչպէս օրինակ պրօֆ. Կօնիքիւրը, Դիլիօնը, Շանտըրը, Ռօբրուխը, Ֆինկը ու այլք մեծ յարգանքով ու սիրով են յիշել Արզար Յովհաննիսեանի անունն իրենց երկերի մէջ: Գերմանացի յայտնի բանաստեղծ Բօլէնշտէդը (Միլդա-Շաֆի) ցմահ նրա բարեկամն էր:

Թէ որպիսի յարգանք և համակրութիւն էր վայելում հանգուցեալը հայ հասարակութիւնից պարզ ցոյց տուեց նրա թաղման հանդէսը:

ԻՍԱՀԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ՍՏԵՓԱՆ ԶԵԼԻՆՍԿԻ

1904 թ. Հոկտեմբերի 22-ին երկարատև և ծանր հիւանդութիւնից յետոյ մեռաւ սակաւաթիւ կովկասագէտներից մինը եւ՝ Ստեփան Զելինսկին:

Նա ծնուել էր 1843 թ. Օգոստոսի 1-ին Նախիջևանի Եւրամջա գիւղում, Սաւրեցի հայ ծնողներից և կնքուելով լուսաւորչական եկեղեցում, Սամսոն կոչուել: Սակայն նրա հայրը օրդոյաքս եկեղեցուն գիմելով, վերստին մկրտել էր տուել նրան և անուանել Ստեփան: Մօր հոգատարութեամբ նա ուսել էր Նախիջևանի քաղաքային դպրոցում և ապա Երևանի գիմնազիայում, ուր աւարտելուց յետ ուսուցիչ էր կարգուել: 1883 թ. Զելինսկին հրաւիրուեց երկրագործութեան մինիստրի լիազօր Տիխէեվից ուսումնասիրելու Անգրկովկասի պետական հողերի վրայ բնակուող գիւղացիների տնտեսական դրութիւնը և յետոյ ստանձնեց պետական հողերի կարգադրողի պաշտօն, որ վարեց մինչև մահը:

Ստեփան Զելինսկին բաւական լաւ գիտէր հայերէն և աշխատակցում էր «Մշակին», «Արձագանքին» և «Ազգագրական Հանդիսին»: Մի ժամանակ նա վարեց նաև Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական ընկերութեան վարչութեան փոխ-նախագահի պաշտօն, իսկ վերջին տարիներս հրատարակեց հայերէն մի շարք գիւղատնտեսական հանրամատչելի գրքոյկներ:

Համեմատաբար աւելի շատ և աւելի լուրջ են նրա ուսերէն աշխատութիւնները, որոնց մէջ գլուխ գործոց է համարում Զանգեզուրի գաւառի պետական հողերի վրայ բնակուող գիւղացիների տնտեսական դրութեան ուսումնասիրութիւնը: Նոյնպիսի ուսումնասիրութիւններ ունի նաև Աղէքսանդրապօլի, Բորչալուի և Լենկորանի գաւառների վերաբերութեամբ, միայն այս վերջին երկուսը մնացել են անտիպ: Գնահատելի է նաև „Объяснительный словарь татарскихъ, грузинскихъ и армянскихъ словъ вошедшихъ въ Матеріалы для изученія экономическаго быта государственныхъ крестьянъ Закавказскаго края“ խորագիրը կրող բառարանը:

Զելինսկին շնորհիւ իւր բազմաթիւ ճանապարհորդութիւնների արդէն շատ լաւ ճանաչում էր Անգրկովկասը և եթէ ծանր ու երկարատև հիւանդութիւնն ու անժամանակ մահը արգելք չը լինէին՝ նա աւելի մեծ ծառայութիւն կարող էր մատուցանել կովկասագիտութեան:

ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻ

ԱԶԳԱՅԻՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Այս ընկերութիւնը հիմնուեց 1900 թ. Նոյեմբերի 21-ին Թիֆլիսում, նպատակ ունենալով հրատարակելու ինչպէս «Ազգագրական Հանդէս» և այլ պարբերական հրատարակութիւններ, այլ և գրքեր, գրքոյկներ, քարտէշներ և այլն: Ընկերութեան անդամը վճարում է յիսուն ռուբլի մէկ անգամ ընդ միշտ, միանուագ կամ մաս մաս, և ստանում է իբր զիւրդենտ Ընկերութեան բոլոր հրատարակութիւնները ձրի: Ընկերութիւնը մինչև այժմ հրատարակել է Ազգագրական Հանդիսի VII—VIII., IX, X, XI և XII գրքերը, ինչպէս և Ախպերդեանի «Հայ-աշուղներ» աշխատութիւնը, նրա դասեր օժանդակութեամբ: Այս բոլոր հրատարակութիւնների վրայ Ընկերութիւնը ծախսել է 6150 ռ.:

Ընկերութեան կազմը այժմ հետևեալն է.

Վարչութիւն. Նախագահ՝ պ. Աղէքսանդր Մելիք Ազարեան, փոխ-նախագահ՝ տ. Շուշանիկ Լալայեան, գանձապահ՝ պ. Յովսէփ Ամիրխանեան. անդամներ՝ տ. Հայկանոյշ Մարտիրոսեան, պ. պ. Գէորգ Մելիք Կարապետեան և Երուանդ Լալայեան: Աջակից անդամներ տիկին Նատալիա Նունուֆարեան և բժ. Վահան Արծրունի:

Խմբագրական մասնաժողով—Նախագահ՝ պ. Ե. Լալայեան անդամներ՝ պ. պ. Միքայէլ Աստուածատրեան, Մամիկոն Գէորգեան, Յովհաննէս Թումանեան, Սիմէօն Շիւեան, Պերճ Պոստեան, Յովհաննէս Կարապետեան. փոխանդամներ՝ Յովսէփ Կարա-Մուրզա և Խաչատուր Սամուէլեան. վերաստուգող անդամներ՝ պ. պ. Սարգիս Խարապեան, Կարապետ Շիրինեան և Գրիգոր Մամուլեան:

Ընկերութեան անդամները.

Թիֆլիսում.

Պ. Պ. Ամիրխանեան Յովսէփ.
Առաքելեան Գրիգոր
Աստուածատրեան Գէորգ
(խմբ. մասն. նախկ. անդ.)
Աստուածատրեան Միք.
Արծրունի Վահան.
Ալիազեան Եգնիկ քհն.
Բարխուդարեան Արշակ.
Գասպարեան Արշաւիր
Գէորգեան Մամիկոն.

Պ. Պ. Ջարգարեան Արիստակէս
(վարչ. նախկին անդամ)
Ջարգարեան Աւետիս.
Ջարգեղեան Ջաքար քհն.
Տ. Իշ. Թումանեան Մարիամ
(վարչ. նախկ. նախագահ)
Պ. Պ. Թումանեան Յովհաննէս.
Լալայեան Երուանդ
Տ. Լալայեան Հայկանոյշ.
Տ. Լալայեան Շուշանիկ.
Պ. Խարապեան Սարգիս.
Տ. Խուզավերդեան Սրբուհի

- Պ. Պ. Խոնոունց Մնացական.
 Կարապետեան Յովհանն.
 Կարա-Մուրզա Յովսէփ.
 Կոյալեան Միքայէլ.
 Մամուլեան Գրիգոր.
 Տ. Մարտիրոսեան Հայկան.
 Պ. Պ. Մելիք Ազարեան Աղէքս.*
 † Միրզայեան Գաբրիէլ.
 Գեղ. Մուրադբէկեան Խ. վրդ.
 Տ. Նունուֆարեան Նատալիա
 Պ. Պ. Շխեան Սիմէօն.
 Զաթալբաշեան Յովակիմ.
 Պոռշեան Պերճ.
 Զաղեթեան Գրիգոր
 Վարդազարեան Փիլիպոս
 (վարչ. նախկ. գանձապ.)
 Սամուէլեան Խաչատուր.
 Սրորչիկեան Վաղարշակ.
 Սերերբիկեան Յովհանն.
 Օր. Սերերբիկեան Նինօ.
 Պ. Պ. Ստեփանեան Յակոբ.
 Տէր-Մարգարեան Գասպ.*
 Քարիմեան Համբարձում.
 Ազուլիս.
 Պ. Պ. Հախնազարեան Սարգիս.
 Ներսիսեան Աւետիք.
 Աղէքսանդրապօլ.
 Գեղ. Ղլտճեան Արսէն վրդ.
 Բազու.
 Պ. Աղամեան Յովհաննէս
 Տ. Աղամեան Հեղինէ.
 Տ. Ասլանեան Ոսկի.
 Պ. Պ. Ասլանեան Սամուէլ.
 Բուդաղեան Արսէն.*
 Թումանեան Արշակ.
 Տ. Թումանեան Եղիսաբէթ.
 Տ. Թումանեան Մարգարիտ.
 Տ. Թումանեան Սոփիա.
 Պ. Պ. Թումանեան Քրիստափոր*
 Խաչատրեան Գրիգոր.
 Խոջամիրեան Յակոբ.
 Ծատուրեան Յովհաննէս*
 Ծատուրեան Շամիլ.
 Ծատուրեան Պատուական
 Կոստանեան Գեղամ.
 Տ. Կրասիլնիկեան Հեղինէ.
 Պ. Պ. Ղազարեան Աւետիս.
 Տ. Շագիդանեան Իզաբէլլա.
 Պ. Պ. Շագիդանեան Մկրտիչ.
 Շաթիրեան Աղէքսանդր.
 Տ. Սարգսեան Եղիսաբէթ.
 Պ. Պ. Սարգսեան Քրիստափոր.
 Սարումեան Ներսէս.
 Վաչեան Աստուածատուր
 † Տ. Վաչեան Մարիամ.
 Պ. Սերովբեան Բաղրատ.
 Երեւան
 Երևանի թեմական դպրոց
 (նուէր Ս. Շահ-Աղիգից)
 Մոսկուա.
 Պ. Պ. Ժամհարեան Նիկողայոս.
 Շահ-Աղիգ Սմբատ.
 Օր. Պապովեան Եղովկիս.
 Շուշի.
 Պ. Իզաբաշեան Մովսէս.
 Պետերբուրգ.
 Իշխ. Արղութեան Երկայնարա-
 զուկ Պարէտ.
 Օդեսա.
 Պ. Թոնեան Արտաշէս.

*) Աստղանիշները հարկւրական ըուրի են վճարելի

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԻԿ ԹԵՐԹ

Հոկտեմբերի 1-ից մինչև 1905 թ.

հոկտեմբերի 1.

Բաժ. 2 ր. 50 կ. արտաս. 10 ֆ.

Խմբ. հրատ. րժ. Վ. Արծրունի

Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. „Арог-
джапанк Терт“.

ԱՂԲԻՐԻ ՏԱՐԱԶ

Բաժանորդագիրն երկուսը միասին
պրեմիաներով տարեկան 10 ր.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. журн.

„АГБЮРЪ-ТАРАЗЪ“. Tiflis,
réd. journal „Agbur—Taraz“.

ԱՆԱՅԻՏ

Հ. Ա. Ն. Դ. Ե. Ս. Ա. Մ. Ս. Ե. Ս.

Բաժ. 12 ֆր.

Հասցեն՝ A. Tchobanian. Paris

6. 17. Rue La Brayère

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ամսագիր 12 տարի 1905

Բաժանորդագիրն 4 ր.

Հասցեն՝ Редакция „Апаратъ“

Вагаршанатъ

Ա Ր Ե Ի Ե Լ Ք

Օ Ր Ա Գ Ի Ր

Բաժանորդագիրն է 40 ֆր.

Հասցեն՝ Rédaction du journal

„AREVELK“ Constantinople

ԲԱՋՄԱՎԻՊ

Ամսաթերթ. բաժանորդագիրն է
10 ֆր. (4 րուբլի)

Հասցեն՝ Rédaction de la Re-
vue „Basmavep“. Venise (Ita-
lie), St. Lazare.

ԲԱՆԱՍԻՐ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Բաժ. 15 ֆ. կամ 6 ր.

Հասցեն՝ Basmadjian 112 Bd.

Rosechouart. Paris.

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

Ամսագիր

Բաժ. 8 ր.

Հասցեն՝ Ред. „Лума“.

Тифлисъ

„ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ“

Ժժ տարի 1905

Բաժ 4 ր. կամ 10 ֆ.

Հասցեն՝ Rédact. de la Revue

„Handess Amsorya“ Au Cou-
vent des RR. PP. Méchitharis-
tes Vienne. VII¹/₂ Mechitaristen-
gasse 4.

Մ Շ Ա Կ

Օրագիր. 17. տարի 1905

Բաժանորդագիրն է 10 րուբլի
Հասցեն՝ Тифлисъ. Редакция
„МШАКЪ“. Tiflis. Réd. du
jour. arménien „MSCHAK“.

ՄՈՒՐՃ

Ամսագիր ժե տարի 1905

Բաժանորդագիրն է 10 րուբլի
Հասցեն՝ Тифлисъ. Редакция
журнала „МУРЧЪ“ Tiflis. Réd.
de la revue „MOURTCH“.

ЕЖЕДНЕВНАЯ ВЕЧЕРНАЯ
ГАЗЕТА

„ТЕЛЕФОНЪ“

Адресовать на имя редактора-
издателя Н. А ГРИКОРОВА,
Тифлисъ, Мих. пр. соб. д. № 65.

Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Է

ՊԵՏԱԾՐԱԶԱՐԳ

„ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ“

1905 ԹՈՒՒՆ ԼՈՅՍ ՏԵՄԵԼԻՔ

XIII ԵՒ XIV ԳՐԱԶԵՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒ ԹԻՒՆԸ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒ Է 3 ԲՈՒԲԼԻ ԿԱՄ 10 ՖՐԱՆԿ

ՄԻ ԳԻՐԲԸ ԱՐԺԷ 2 Ր. ԿԱՄ 5 Ֆ.

Նախկին զրքերը վաճառուում են խմբագրատանը բաժանորդագրական գնով:

Դիմել՝ Երվանդ Լալայանց. Тифлисъ, Семинарія Нерсисянъ Կամ Саперная 5. Արտասահմանից՝ Ervand Lalayantz, Tiflis (Caucase) Séminaire Nersissian.

